Коста Николић
ЈЕДНА ИЗГУБЉЕНА ИСТОРИЈА – СРБИЈА У 20. ВЕКУ

Библиотека
ВЕЛИКИ РАТ

Уредници
Борисав Челиковић
Милојко Кнежевић

Главни и одговорни уредник
Др Јелена Триван

Рецензенти
Др Драган Богетић
Др Драгомир Бонџић
Др Срђан Цветковић

Ликовни уредник
Александар Прибићевић

Коста Николић

ЈЕДНА ИЗГУБЉЕНА ИСТОРИЈА – СРБИЈА У 20. ВЕКУ

Друго, допуњено издање

СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК

ЈП Службени гласник, 2017

САДРЖАЈ

Предговор 9

СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА 15

ТРОИМЕНИ НАРОД 47
Подељено друштво 64

У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ 85
„Боље гроб него роб“ 85
Покрети отпора 102
„Ко ти ископа око? – Брат рођени! – Зато је тако дубоко“ 116
Братство и јединство 123
Изневерени савезник 126
Србија у комунистичкој федерацији 137
„Сјене могу једном устати и позвати своје гробаре на ред“ 150

У КОМУНИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ 155
Стварање „новог човека“ 156
„Сви спавамо на вулкану“ 169
„Српски либерализам“ и нови устав 189
„Држава, то је Тито“ 200

РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ 215
„Србија ће бити прокажена, парија“ 243
Ускрснуће старих богова 262

У ИЗОЛАЦИЈИ 281
„Нисмо дали Косово“ 292
Пад Слободана Милошевића 299
„Нажалост, до сада су обично страдали реформатори и модернисти“ 304

ЦРНОГОРСКА НЕЗАВИСНОСТ – КРАЈ СРПСКОГ 20. ВЕКА 313

ИСХОД СРПСКОГ 20. ВЕКА 351

Summary 385
Изабрана литература 399
Регистар личних имена 409
О аутору 417

Посвећено
сећању на једну сузу усковитлану

ПРЕДГОВОР

У историјским процесима главну улогу играју људска дела која су усмерена на свеопште циљеве. Али у историји пут ка „покретачким силама“ увек иде преко човекових мисли, односно идеја и уверења. Зато је студија о историји Србије у 20. веку замишљена као анализа комплексног и често противречног „света идеја“, који је као такав обликовао и доминантне политичке процесе. Ова студија нема намеру да понуди алтернативну слику прошлости, али, из угла филозофије историје, историјска догађања нису једносмерно детерминисана, у смислу да су се морала догодити онако како су се догодила. Историјска наука настоји да одговори на питање зашто се нешто догодило, али она није фаталистичка да би унапред тврдила да је оно што се догодило било и неизбежно. Увек је постојало више могућности пред реализацијом неког историјског чина или пред расплетом неке друштвене или државне кризе.

У модерној историји Србије идеологија је увек имала примат у односу на рационалне политичке пројекте и демократску структуру која никада није изграђена до краја. Србија је током два века била земља без снажног индивидуализма, институција и без владавине права и правног система. Студија о српском 20. веку, у форми синтезе, прати све најважније историјске догађаје, а у првом плану су државне форме кроз које је Србија пролазила. Методолошка иновација тиче се историјске периодизације епохе 20. века која не прати уобичајене хронолошке одреднице.

Највећи дисконтинуитет у историји српског народа настао је у средњем веку. Миграције су биле обележје времена робовања под Османлијама, тако да је велики део српског народа живео ван своје некадашње матичне државе. Тај проблем имао је и другу димензију – одређивање животног простора и, у складу с тим, граница српске државе. Тако се историјски фактор преплитао с етничким фактором и компликовао планове и напоре за дефинисањем територије на којој би српски народ формирао своју државу. Зато је у

последња два века српско национално питање, увек кроз ратове, више пута отварано, али никада није коначно решено.

Модерно раздобље српске историје почело је Карађорђевим устанком (1804) када је и отворено „српско питање". У наредном периоду, све до савремене епохе, истовремено с борбом за национално ослобођење вођена је и борба за уједињење српског народа на његовим историјским и етничким територијама. Главни ограничавајући фактор националне интеграције био је положај српског народа на Балкану, као и сукоби интереса великих сила, што је до посебног изражаја дошло и на почетку (Први светски рат) и на крају 20. века (распад Југославије).

Револуција коју су покренули српски устаници окончана је после балканских ратова (1912–1913), па се може рећи да је тада историјски завршен српски 19. век. Прва деценија хронолошког 20. века показује да је постојао јасан континуитет идеја „дугог" 19. века. Системи развијани на темељима идеје о нацији, са свим пропратним феноменима, трајали су и оснажили су се и у 20. веку. Ни идеолошки ни културолошки прва деценија новог доба није могла да буде драстично „нова", јер идеја да је слобода остварива само уз велике жртве, која је обележила читав претходни век, своје исходиште нашла је управо у балканским ратовима.

Слом режима Слободана Милошевића одиграо се тачно на крају 20. века. Али тај слом није означио и историјски крај српског 20. века јер је у победничкој коалицији (ДОС) уместо расправе о будућности и стварања поретка уставне демократске државности, одмах отворен сукоб око „политике односа према прошлости", који се тицао одбране, односно оспоравања карактера претходне епохе. Као крај српског 20. века узели смо нестанак заједничке државе Црне Горе и Србије (2006), јер је обнављање црногорске државности поништило вековну матрицу о Црној Гори као српској држави.

У овом периоду Србија је учествовала у шест ратова: у два балканска, два светска, у ратовима за југословенско наслеђе (1991–1995) и у рату за Косово (1999). Први светски рат отворио је и посебну епоху у српској историји, која је као крајње исходиште имала стварање југословенске државе. Други светски рат је обновио југословенску државу, донео је ново државно и друштвено уређење и изменио је карактер српских „победа" у претходним

ратовима, али је српски народ и даље живео у једној држави. Распад Југославије променио је смисао српске борбе за нову Југославију током Другог светског рата, али је означио државну и националну регресију у односу на претходно стање. Рат из 1999. вратио је Србију у период пре балканских ратова.

Српску историју у овом периоду пратила су два феномена: недовршена држава и држава идеологије (идеократска држава). Све државе у чијем је стварању учествовао српски народ биле су недовршене – представљале су такорећи једну отворену опцију која се опирала коначној дефиницији. У Краљевини Југославији, која је постојала тек нешто више од две деценије, донесена су два устава – 1921. и 1931. У комунистичкој Југославији усвојена су чак четири устава, које су пратили и републички устави. Прво је усвојен Устав ФНРЈ из 1946; па Уставни закон из 1953. (који је у себи садржао елементе устава); затим је уследио Устав СФРЈ из 1963. и, на крају, Устав из 1974. (интегрисао је три амандманска пакета из 1967, 1968. и 1971). Србија је, иако још увек у саставу Југославије, 1990. самостално усвојила нови републички устав. У периоду после распада Југославије усвојена су још три устава: један приликом стварања српско-црногорске федерације (1992), други приликом ревизије те државе (2003) и трећи када је та држава престала правно да постоји и Србија постала самостална (2006).

Недовршена државност Србије најкарактеристичнија је за период после Другог светског рата, и тај феномен траје и у савременој епохи. То је период дугог латентног бездржавља, односно стања у коме није било могуће прецизно идентификовати државу, а често ни њене границе. Сви облици државности засновани су на снажним идеологијама које су углавном биле изван реалности. Такав поглед на свет карактеристичан је управо за идеократске државе.

Краљевина Југославија је утемељена на начелу „троименог народа", иако сви документи из тог времена јасно потврђују да је хрватски народ био против уласка у Југославију, посебно против српске династије. Уосталом, тешко је и било очекивати да би Хрвати, који су вековима живели у средњоевропској заједници бројних народа, а током четири ратне године били лојални Хабзбуршкој монархији, одједном могли да прихвате Србију против које су ратовали од 1914. до 1918. године. Упркос томе, краљ Александар

је 1929. забранио сваку „племенску посебност“ и наметнуо идеологију интегралног југословенства која је тврдила да су Јужни Словени један народ.

Комунистичка Југославија била је још типичнији пример идеократске државе, више с друштвеног, мање с националног аспекта. У првим послератним годинама снажно је наметана идеологија братства и јединства, али је она напуштена због давања предности развоју социјалистичког друштвеног поретка. Тај поредак није се, међутим, развијао да би представљао стварност онаквом каква она јесте, већ је постојао да би стварао „нови свет“, да би га обликовао према сопственој визији будућности. То је било и разумљиво јер политички представници таквог поретка нису били изабрани на слободним изборима, нису били изабрани као представници онога што реално постоји, већ су били, како је говорила теорија комунистичког покрета још од његовог зачетка, тзв. авангарда, група која је „видела даље“ и знала пут до те нове будућности. Југословенски комунисти сматрали су да је њихова власт легитимна чак и када су били свесни да их не подржава већина у народу. Они су веровали да већина не мора увек да буде свесна својих историјских интереса, јер је социјализам дефинисан као прелазна етапа ка комунизму – бескласном друштву.[1]

И у епохи Слободана Милошевића доминирала је идеологија. Овога пута у питању је била „одбрана нације“. Тада је промовисана идеја о српској трагедији као о српској судбини, трагедији као последици националног карактера и херојског менталитета. Национална идеја злоупотребила је херојску вертикалу српског народа тако што је поручивала да су Срби, као ретко који народ у европској историји, свој идентитет вековима градили на „прекорачивању граница“, које се по „божанским и људским законима, по историјском разуму и искуству не прекорачују“ – борби за слободу по сваку цену, чак и по цену самоуништења.

На крају студије дат је сумарни приказ српског 20. века, с акцентом на огромне људске жртве српског народа које најбоље објашњавају шта подразумевамо под појмом „једна изгубљена историја“. У том процесу централно место има Први светски рат, како због демографског слома чије су последице наступиле на почетку 21. века, тако и због политичких процеса који су потпуно преокренули српску историју.

[1] Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974–1990)*, Beograd–Zagreb, 2003, 102.

***

Код српског народа памћење сопствене прошлости има велики значај. То је последица чињенице да је српска историја миленијумска, препуна дисконтинуитета који су увек били веома дубоки и преломни и који су стварали потпуно нове историјске ситуације: пропаст средњовековних држава, долазак Османлија, расељавање народа ка северу и западу, грађење нове државе, улазак у југословенску државу и, на крају, слом те државе. Како истиче Андреј Митровић, Срби су заиста прошли кроз велика, тешка и трагична збивања; они су један од народа који је учествовао у великим историјским догађајима, па је потпуно разумљиво што Срби једноставно живе са својом историјом, али су истовремено склони и да јој се враћају.[2]

Усмено предање код српског народа представља значајан комуникацијски образац преко којег су се усвајала сазнања о сопственој прошлости. То је за последицу имало митологизоване представе о сопственој историји, што је битно смањивало степен рационалног тумачења историјских догађаја. Тако су ратнички успеси Срба глорификовани, при чему се истицала само храброст и неустрашивост, а ратнички неуспеси се нису разумевали као политички порази већ као свесно жртвовање, па су порази избрисани из политичке историје. Тако се у српску политичку културу уградио паганski мит о ратној непобедивости, сачињен од славних победа и исто тако славних жртава без којих победа није могућа.[3]

У савременој српској интелектуалној сфери радикално се негира сазнајна моћ историјске науке, што је довело до својеврсне регресије историјског мишљења. Усвајање знања преко научних теорија које су подложне критици, често се претвара у догматизам који следи став да прошлост не постоји као „таква", односно да прошлост није скуп објективних чињеница који представља „објективну датост". Многи интелектуалци тврде да за савременике прошлост постоји увек и само као интерпретативна реконструкција и да је од пресудног значаја начин на који друштво „располаже" својом прошлошћу. Сматра се да једна политичка заједница, у оквиру одређених ограничења, мора да изабере начин тумачења и презентације прошлости, односно од проучавања прошлости важније је социјално релевантно знање о прошлости.

[2] Andrej Mitrović, *Vreme destruktivnih*. Intervjui. Priredio Dragan Štavljanin, Čačak, 1998, 163.

[3] Ivan Čolović, *Bordel ratnika*, Beograd, 2007, 127–129.

Истина коју историчар може да понуди углавном је непотпуна и неизвесна. Како истиче Стеван Павловић, задатак му није лак: „Треба да извиди, прими к знању, забележи, схвати, да дешифрује и тумачи све постојеће изворе, трагове, митове и успомене, рационално и аналитично, да би историју ослободио од прошлости“.[4] Упркос томе, или баш због тога, историографија не може да буде само пуко ређање чињеница и једноставно описивање догађаја, и она не сме да се држи „вечних“ истина. Историјска наука мора да понуди и нова знања и нова тумачења, јер би се у супротном укинула основна граница између лажног и истинитог и широм отворио простор за победу „неумског“.

[4] Стеван Павловић, Уводна реч за књигу: Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани. Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, Београд, 2009, 7–8.

СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА

Нестанком српских држава у 15. веку слабила је и традиција о државности. Пројекте обнове српске државе правили су појединци, а ниједан план није ишао даље од окупљања српских земаља у Турској или Аустрији, и то као вазалних држава. Све до последњег аустријско-турског рата (1788–1791) код Срба је била присутна заблуда да им слободу може донети само Аустрија. Стога је највећа тековина Карађорђевог устанка било стицање свести о држави која се ствара сопственом борбом и својим снагама. Тада је формирано и уверење о уједињењу српског народа – идеја ослобођења носила је у себи идеју уједињења. Иако недовољно разрађени, устанички планови садржавали су мисао о заједничкој српској држави.[5]

Основни елемент у националној политици кнеза Милоша Обреновића био је рад у правцу територијалног проширења и стицања независности Србије, а затим помагање још неослобођеном српском и осталим балканским народима. Само постојање српске државе највише је будило националну свест. Све се више осећала потреба за повезивањем и зближавањем Срба расутих на територијама два царства. До краја своје прве владавине кнез Милош није напуштао идеју о стварању јаке и независне српске државе коју би сачињавале Србија, Босна и Херцеговина, Стара Србија и Црна Гора. Српска политичка елита све је више у Србији видела вођу српске и јужнословенске борбе за уједињење, а често је то уједињење изједначавала са територијалним проширењем саме Србије.

Средином 19. века Илија Гарашанин је саставио „Програм спољашње и националне политике Србије на концу 1844. године" – *Начертаније*, у коме су изнете основне идеје о будућој српској држави на Балкану. Према Гарашаниновој замисли, први чин уједињења српског народа остварио би се у држави у коју би ушли само Срби из Турске. Следећа етапа, у којој би се извршило уједињење са Србима из Аустрије, реализовала би се у догледној

[5] Радош Љушић, *Књиīа о Начертанију. Национални и државни ūроīрам Кнежевине Србије (1844)*, Београд, 1993, 45–46.

будућности. Да би се то остварило, што је подразумевало укључивање у састав државе и других народа, Гарашанин је био спреман на велики прелаз од српске државе ка југословенској држави, јер би у њу ушли и Хрвати. Тако је „великој Србији" претпоставио нову „Југославију", коју би, поред Срба и Хрвата, чинили и Бугари.

Основна идеја *Начертанија* било је претварање Србије у јаку државу, с ефикасном централизованом управом и стајаћом војском. Гарашанин је веровао у централизам подједнако као и многи европски државници 19. века, који су регионализам и федерализам поистовећивали с анархијом феудалне властеле и сматрали да модерна држава не сме да дозволи такво расипање власти. Гарашанин није показивао „панславистичку сентименталност" према Русији, већ се руководио искључиво интересима српске државе. Он није показао ни много разумевања за посебност и традицију Срба ван Србије и осталих Јужних Словена – Србија је требало да стекне пуну независност, а потом да се шири.[6]

Историјске околности упутиле су српски народ, као и друге јужнословенске народе, на уједињење у другом правцу. Југословенска држава, створена 1918, није исто што и Гарашанинова „Југославија" – била је то држава Срба, Хрвата и Словенаца, настала на етничком принципу распадом Аустроугарске. Ипак, Гарашанин је ударио темељ српској државотворној мисли, која је од тада имала пред собом непрестано идеју уједињења српског народа, а као могућност и осталих Јужних Словена.[7]

Крајем 19. века искристалисала се основна дилема код српских државника: увећана Србија или Југославија? Предност је дата широј опцији. Никола Пашић је у спису *Слоīа Србо-Хрваīа* предвиђао да ће главни спор између Срба и Хрвата настати око тога „ко ће повести коло сабирања српских и хрватских земаља и под упливом чије традиције има се извршити уједињење Србо-Хрвата".[8] Закључио је да је српски народ за то „подеснији" зато што већ има две независне државе.

Првобитна концепција Народне радикалне странке и Николе Пашића заснивала се на идеји о ослобађању Срба од турске и аустроугарске окупације. Када би међународне околности то дозволиле, Србија би приступила једној од етапа: ослобођењу Косова и Македоније у балканским ратовима. Следећи корак требало је да уследи тек за 15 до 20 година – припремање српског народа

[6] Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd, 1990, 54.

[7] Р. Љушић, *Књиīа о Начертанију*, 49–50, 52, 99, 101.

[8] Никола Пашић, *Слоīа Србо-Хрваīа*, приредио Ђорђе Станковић, Београд, 1995, 43.

преко Саве и Дрине за уједињење, као и јачање свести код Хрвата и Словенаца о потреби стварања заједничке државе са Србијом.[9]

Династичка промена у Србији (1903) означила је и окретање „ужим циљевима" – протеривању Турака са Балкана и ослобађању историјских српских територија Косова и Македоније. Тај концепт темељен је на историјском праву и традицијама још од средњег века и није укључивао стварање југословенске државе.

Најважнија тачка у намераваном рату било је Косово, али је Србија у тај рат ушла без јасне концепције како да се трајно реши питање албанског народа на простору који је био предмет њених ратних циљева. Српска елита није реално проценила тежину албанског националног покрета, ни степен националне интеграције албанског народа. Српска влада углавном је сматрала да Албанци уопште и нису народ, већ издељена и међусобно посвађана племена без заједничког језика, писма и религије. Идеологија националног романтизма тумачила је да је Србија Косово изгубила у рату против Турака у 14. веку и да сада само успоставља „историјску правду"; турски талас је разбијен и српски се враћа у стару постојбину; Албанци су увек били на страни Турака а против Срба, па ће сада заједнички поделити судбину. Тако су потцењени албански покрет и брзина његовог прерастања у процес политичког интегрисања албанског народа, који се није могао зауставити. На племенској и верској дезинтеграцији и супротностима албанских племена није могла да се гради трајна политика будућег заједничког живота српског и албанског народа на територијама које су, стицајем дуготрајних историјских околности, постале спорне.[10]

Психолошке припреме за одсудни рат са Турском нису ни биле потребне. Национални романтизам био је на врхунцу: пет векова су народне песме и предања преносиле аманет освете за изгубљено Косово. Дуги низ година српска деца учила су о зулумима јањичара и Османлијама и о подвизима српских јунака. До почетка 20. века то је могло да изгледа као део неког далеког мита, а од тада се колективно памћење помешало са стварношћу.[11]

Младотурска револуција изведена у лето 1908. представљала је покушај реформисања Османског царства економским и војним мерама, како би се учврстила власт која је до тада била немоћна. Да би се ојачала отоманска државна идеја, требало је сузбити националне покрете хришћана. Нови војни режим уводио

[9] Бранислав Глигоријевић, „Политичке странке и државно уређење Југославије 1918–1929", *Војноисторијски гласник*, 3/1991, 79.

[10] Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985, 168.

[11] Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књига I: *У ратовима за национално ослобођење*, Београд 2002, 75.

је ред огњем и мачем у покушају да исламизује царство на умору. На Косово и у Македонију послата је војска која је разоружала хришћане и укинула црквену аутономију, а хришћанске школе ставила под надзор исламске државе. У хришћанска села насељавани су муџахедини, и то уз велике репресалије. Слике с одсеченим главама вићенијих Срба, које су се често појављивале у београдским новинама, деловале су упечатљивије од свих предања о турским зулумима. Притиснути претњама Аустроугарске са севера, која је 1908. извршила анексију Босне и Херцеговине, и турским терором на југу, Срби су створили уверење да је бољи и један очајнички рат него споро умирање. У Србији „опкољеној непријатељима са свих страна" узимала је маха мисао да народ мора бити спреман да поднесе и највеће жртве и да му је дужност да ослободи своје сународнике од турског јарма.

У Србији је и иначе стасала генерација која је била задојена националним поносом, спремна да се докаже и да превазиђе оно што су постигли претходни нараштаји. Њихово родољубиво нестрпљење показало је духовну снагу и спремност да се жртвују за остваривање највиших националних циљева. У тај рат, „који су сви желели", кренули су они најспособнији, младићи од 21 до 31 године, војни обвезници првог позива који су са нестрпљењем очекивали позив, а одазивање на њега схватали као вршење свете дужности. И док још није био објављен рат, „у народу је владала нека свечана атмосфера, као пред неки велики догађај који ће донети спасење свима".[12]

Дипломатске припреме за рат против Турске обавио је Никола Пашић. Он је у „Општем меморандуму" великим силама нагласио право Србије на то да заштити свој народ у Отоманској империји и прецизирао је територије на које је Србија полагала право и које су представљале њене ратне циљеве: Косово, Метохија, Новопазарски, Скопски и Дебарски санџак, северни и источни део Битољског вилајета и северозападни део Скадарског вилајета. За силе Антанте Македонија је била изузетно значајна због сузбијања немачког продора на исток, па је Русија отворено подржала њену поделу између балканских савезника.[13]

Победе балканских армија представљале су велико изненађење за европску јавност. Српска војска добила је велику битку код Куманова и заузела Скопље, а врло брзо тријумфовала је и

[12] *Исто*, 75–76.

[13] Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1919–1929*, Beograd, 2002, 22.

код Битоља, па је у Повардарју успостављена српска војна и цивилна власт. На захтев турске владе велике силе су посредовале, па је примирје с Турском закључено 3. децембра 1912. године. Истовремено су у Лондону почеле припреме за конференцију мира. Иако су биле неутралне, велике силе нису хтеле да дозволе једнострану промену равнотеже моћи. Конференција амбасадора одлучила је да се створи аутономна Албанија „под искључивом гаранцијом и надзором Великих сила и суверенитетом или сизеренством султановим". На предлог руског амбасадора одлучено је и о границама Албаније са севера и југа (због Србије и Грчке), док је отворено остало питање источне границе.[14]

Конференција мира прекинута је због наставка непријатељстава, а затим је настављена и завршена потписивањем Уговора о миру балканских савезника с Турском 30. маја 1913. године. Турска је уступила балканским државама све територије у Европи западно од линије Енос (на Егејском мору) – Мидија (на Црном мору) изузев Албаније.

Грчка и Србија потписале су 19. маја 1913. пакт о савезништву и постигле опсежан територијални споразум. Порука Србије земљама Антанте да она „нема намеру" да уступи освојене територије, за Бугарску је била повод за отварање непријатељства. Бугарским нападом на Брегалницу 29. јуна 1913. формално је започео Други балкански рат, инспирисан македонским питањем.

Балкански ратови окончани су потписивањем мира у Букурешту 10. августа 1913, када је Бугарска морала да преда подручја освојена током 1912. године. Србија је добила северну и средњу, а Грчка јужну Македонију. Указом краља Петра од 20. новембра 1913, Македонија је присаједињена Краљевини Србији. Тако је створена перцепција да је Србија најмоћнија држава на Балкану, што је само појачало непријатељство Беча.

Непосредно уочи Првог светског рата, током века ослободилачких ратова, српска држава је прешла пут од вазалне кнежевине до независне краљевине увећавши становништво од 480.000 на око 4.600.000 и територију од 38.000 км^2 на 89.300 км^2. Од дубоко заостале покрајине Турског царства постала је земља која се модернизовала у складу са развијеним европским државама, а политички систем заснивао се на уставној парламентарној демократији, блиској Француској. Све до балканских ратова Србија је

[14] Коста Николић, Срђан Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку 1912–1990*, Београд, 2014, 17.

са три стране била окружена царствима Османлија и Хабзбурга, који су, губећи унутрашњу снагу, бринули за свој опстанак и били све мање способни да се носе са међународним проблемима. Позиција Србије се компликовала, а решавање српског уједињења било је повезано са крајње сложеним и противречним односима великих сила и све је више као исходишну тачку имало стварање југословенске државе. Тако су се српска и југословенска идеја све више преплитале.[15]

Историја Србије уочи Првог светског рата, у доба између уласка трупа Аустроугарске у Босну и Херцеговину (1878) и Сарајевског атентата (1914), не може се разумети ван контекста њеног сукоба са Аустроугарском и ван оквира обележених српским отпором пред хабзбуршким империјализмом. Аустроугарска се чврсто држала принципа да Србија једноставно нема шта да тражи ван граница уцртаних одлукама Берлинског конгреса. Сваки покушај српске државе да проблематизује положај својих сународника који су живели у саставу аустроугарске монархије или Турског царства, тумачен је као српски национализам, односно као покушај стварања велике Србије. Из те матрице створена је и слика о Србима као милитаристичком и агресивном народу који нема осећај за „ред и државу".

Српски отпор Аустроугарској зачео се у српском друштву, у масовној подршци Народној радикалној странци, да би се сасвим уобличио 1895. окретањем чак и Српске напредне странке Русији. После нестанка Обреновића са историјске сцене (1903) друштво је „освојило" државу, па је отпор српског друштва пред империјалним амбицијама суседне царевине добио облик сукоба између две државе. Светска збивања у овом добу била су, пре свега, одређена феноменом империјализма – борбом великих сила за стварање колонијалних царстава. Поробљавање „малих", далеких земаља и народа није било нешто ново у светској историји. Ипак, у доба империја процес европских освајања и колонизације удаљених континената нагло се убрзао, да би, у овој првој ери глобализације, до 1914. скоро цео свет био подељен између великих сила. Нова су била и теоријска, идеолошка образложења коришћена за оправдавање освајачких подухвата. Економска оправдања позивала су се на потрагу за новим тржиштима, изворима сировина и јефтине радне снаге. Расистичке теорије, намењене поробљавању

[15] Андреј Митровић, „Први светски рат", *Прекретнице новије српске историје*, I, Крагујевац, 1995, 75, 77–78.

Африке, позивале су се на нужност да „више“, „чисте“ расе владају „нижим“ расама: „Социјалдарвинисти су тврдили да би, баш као у природи, слаби и неприлагодљиви требало да подлегну у борби за опстанак на корист великих, јаких и прилагодљивих друштава и држава. Коначно, било је много оних који су веровали да је дужност Европљана била да помогну 'примитивним' народима да усвоје благодети цивилизације. Тврдили су да су локални, племенски ратови могли да буду заустављени само страном окупацијом. Европска администрација требало је да заведе мир, поправи исхрану, услове становања, здравство, комуникације. Затим би локално становништво могло да ужива у благодетима хришћанства, западњачке науке и уметности. Ова доктрина називана је 'цивилизаторском мисијом' (*la mission civilisatrice*)“.[16]

Аустроугарска политика према Србији у основи је имала радикалне намере: уништити самосталност српске државе. Од анексије Босне и Херцеговине (1908) узимани су у обзир планови о подели Србије, најпре између Аустроугарске и Бугарске, по могућству и Румуније. Затим је предвиђено битно смањивање територије Србије уступањем њених делова суседима, уз „исправке“ граница у корист Аустроугарске (узимањем Мачве и Београда).[17] Тако је српско питање постало питање опстанка српског народа.

Анализирајући стање у Србији после балканских ратова, Никола Пашић је октобра 1913. у Народној скупштини рекао да је Србија ратним победама осигурала будућност српског народа, али да је „после толиких жртава“ неопходан период мирног развоја „по свим гранама народног живота“ и да Србија жели да са свим суседима живи у миру и пријатељству како би сачувала оно што је стекла.[18] Рат је, међутим, пресекао те планове.

Сама могућност стварања југословенске државе са средиштем у Београду била је за Беч реалан извор нервозе. То је био и један од разлога зашто су кругови блиски престолонаследнику Францу Фердинанду нудили Јужним Словенима да формирају своју, трећу државну јединицу унутар Монархије. Генерал Конрад фон Хецендорф, начелник генералштаба аустроугарске војске и главни заговорник превентивног рата против Србије, писао је крајем 1912. престолонаследнику да је Србија као независна држава „била и остала“ опасност за Монархију. Остало је само питање да ли ће се окупљање „југословенске расе“ спровести у оквиру Монархије, на

[16] Милош Ковић, „'Цивилизаторска мисија' Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, *Истраживања*, 22/2011, 365–366.

[17] А. Митровић, „Први светски рат“, 80.

[18] Наведено према: Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у великом рату 1914–1918*, Београд, 2014, 35–36.

рачун независности Србије, или у оквиру Србије, на рачун независности Монархије. Зато је излаз виђен у тријализму, а средиште јужнословенске јединице требало је да буде у Загребу. Та јединица могла је да буде како средство за гашење југословенског покрета, тако и средство даљег продора Аустроугарске ка југоистоку. Реформисана Монархија, са наглашеним југословенским идентитетом, могла је да буде много привлачнија за балканске Словене од Србије и Црне Горе, а у евентуалном рату са Србијом хабзбуршки Јужни Словени, Хрвати у првом реду, имали би за шта да се боре. Југословенска идеја је тако постала опасно оружје о које су се отимали Беч (Загреб) и Београд. У рукама Београда могла је да угрози опстанак Монархије, у рукама Бечa могла је да избрише независну Србију са мапе Европе.[19]

У изучавању Првог светског рата и данас остаје најдискутабилније питање самог његовог настанка: зашто је тај рат уопште почео и које снаге су највећи кривци за његов настанак. Агресивни национализми водећих нација били су пресудни, а дуготрајна балканска криза, која је почела одмах после Берлинског конгреса (1878), у томе је имала веома важну улогу. Нова равнотежа унутар балканског подсистема међународних односа настала је као исход балканских ратова. Србија је значајно ојачала, поставила се као регионални лидер и све више је тежила улози ујединитеља југословенских земаља. Ликвидиран је територијални раскол између ње, Грчке и Црне Горе и појавиле су се опште границе. Нетрпељивост између Бугарске и Србије слабила је обе земље и неизбежно их сврставала у супротне војнополитичке блокове. У условима када је код водећих европских сила приоритет постала подела континента на блокове, када се Русије поставила као српска савезница, а Немачка чврсто гарантовала помоћ свом савезнику у случају да се Русија умеша у конфликт, наступио је „тренутак истине", чији је настанак у јулу 1914. означио почетак неповратне ланчане реакције.[20]

Са полетом југословенског покрета у земљама Хабзбуршке монархије, када је изгледало да ће Србија преузети улогу Пијемонта будуће јужнословенске државе, а посебно због заоштравања сукоба за време кризе око анексије Босне и Херцеговине, слика о Србима код Немаца формирала се под утицајем бечке пропаганде, и то врло негативна. У том периоду Срби су представљени као

[19] Милош Ковић, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)", у: *Два века модерне српске дипломатије*, Београд, 2013, 155.

[20] Александар Сагомоњан, „Балкански ратови 1912–1913. као весници Првог светског рата", у: *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014, 156–157.

варвари, као „пијани гости“ у балканској крчми којима су неопходни европски жандари да их чувају; српски свештеници приказивани су са кандилом у рукама како воде банду разбојника у балканским ношњама и како са митраљезом у рукама „обраћају Албанце“ у православље убијајући их „стотину за пола сата“. Сугерисана је снажна представа да је цео Балкан насељен народима чије су главне особине склоност ка мучким убиствима, превртљивост, примитивизам; балкански људи су „сиромашних или никаквих склоности ка чистоћи и уредности“, што је само спољни одраз њиховог схватања политике (тероризам, краљеубиства, кривоклетство). Србија је била „мала, безначајна, неприпитомљена држава“ чија је историја пуна „животињског насиља и бесрамне суровости“.

Србија је за Немачки Рајх у лето 1914. била занимљива једино у склопу општих европских и светских планова, што је и одређивало немачку политику према овој малој земљи. Основни циљ Немачке био је да се створи циновска империја која би постала светска сила („средња Европа од Северног мора до Персијског залива“), као и да се освоје богате колоније у Африци. Од почетка 20. века Берлин је подржавао и подстицао ратоборну политику Беча, али је истовремено вршио политичке и пропагандне припреме како би се сакрили прави ратни циљеви и смисао планираног великог обрачуна. Важно место у томе имала је наводна одговорност Србије за почетак рата.

Иако су званични представници Монархије и Рајха ширили наратив да је Србија желела рат са Аустроугарском и зато организовала атентат у Сарајеву, било је врло мало оних, и у Бечу и у Берлину, који су у то поверовали. Водећи политичари и војна лица у Бечу кризу изазвану убиством у Сарајеву оценили су као последњу шансу да униште Србију и очувају своју империју. Србија је била веома мала и слаба земља, па је тешко било веровати да се при сталним и изузетно оштрим претњама северног суседа неко од њених уставних фактора једноставно смео упустити у тако опасан подухват. Србија је управо изашла из два тешка рата у којима је имала велике људске губитке и у којима се привредно истрошила, па је било више него јасно да јој је неопходна вишегодишња пауза ради обнављања снага у интегрисању новостечених територија.[21]

Без обзира на то што су на моменте били свесни револуционарног потенцијала који са собом носи сукоб крупних размера,

[21] Андреј Митровић, *Србија у Првом свеѿском раѿу*, Београд, 1984, 36–37.

припадници немачке елите били су у лето 1914. склони ставу да је рат лек за битне проблеме и споља и изнутра. Очекивало се да ће се савезништва немачких противника распасти, да ће обруч око Немачке пући, док ће се нација објединити. Многи интелектуалци нису оклевали да рат представљају као средство прочишћења нације, њеног биолошког јачања у дарвинистичком смислу, каљења њене колективне воље и обезбеђења њене будућности: „Вера у кратак, жесток, одлучни окршај била је бескрајна".[22] Код бројних немачких уметника рат је схватан као прилика коју историја пружа уметностима да остваре своју визију света и да открију суштинске садржаје егзистенције. Поједини теоретичари уметности писали су о „страхотној лепоти рата", о призорима разарања и смрти из којих настају „арабеске вечитог".

Национално настројени немачки интелектуалци на избијање Великог рата реаговали су формулисањем национално-политичког програма „Идеје из 1914" о преобликовању Немачке укидањем „идеја из 1789", односно идеала Француске револуције (слобода, једнакост, братство). Израз „идеје из 1914" прихватили су бројни интелектуалци у циљу идеолошког осмишљавања рата. Те идеје ослањају се на ранији романтички став о посебностима немачке културе, друштва и политике. Сада је требало идеолошки утемељити немачка ратна стремљења, и то против енглеских „ситних трговачких душа", француске „галске површности" и „словенског деспотизма". Посебно су нападани енглески парламентаризам и француска демократија, а уместо њих за решење проблема немачког класног друштва нудила се „бескласна рововска заједница".[23] Када је у јулу 1914. Немачка одлучила да не пропусти прилику и да изазове велики рат, теза о непријатељској политици опкољавања имала је своје важно место у „игри скривања" истине. Та игра је тада само продужена и појачана да би се у жељени обрачун ушло под најповољнијим околностима. Процењено је да Немачка може да победи Француску и Русију заједно, намера је била да се помоћу скривања правих ратних циљева утиче на Велику Британију да у рат или не уђе или да уђе што касније, а одговорност за рат требало је пребацити на Русију. Зато се чекало да Русија објави општу мобилизацију, са чим се могло рачунати у потпуности ако Аустроугарска нападне Србију: „Од тада је игра скривања подразумевала да савезничка Монархија мора прва да

[22] Срђа Трифковић, „Јулска криза 1914: заједнички злочиначки подухват Централних сила", у: *Први светски рат и балкански чвор*, 354.

[23] Богољуб Шијаковић, *Велики рат, видовданска етика, памћење. О историји идеја и сломену жртве*, Београд, 2015.

закорачи у рат, што је Немачкој било потребно и стога да би обезбедила да јој овај савезник доиста буде сарадник у рату".[24]

У немачкој националној и историјској свести дуго су биле присутне три догме. Садржај прве од њих чинила је тврдња да је Немачка од 1914. до 1918. водила један чисто одбрамбени рат, чак и „борбу за опстанак" пошто су „опаки инострани непријатељи" (силе Антанте) хтели да је униште. Друга догма, која је суштински била повезана са првом, садржала је тврдњу да Немачка није изазвала Први светски рат, него су је у обрачун увеле или натерале поново силе Антанте. Трећа догма заснивала се на тврдњи да је нацистички Трећи рајх, што значи и неоспорно немачко изазивање Другог светског рата, нешто несагласно целој претходној немачкој историји, нешто што је изузетак и случајност.

Преокрет у немачкој националној свести наступио је са радовима историчара Фрица Фишера (F. Fischer), а његово најзначајније дело јесте *Посезање за светском моћи. Политика ратних циљева царске Немачке 1914–1918*, објављено 1961. у тадашњој СР Немачкој. У полемици која се распламсала у наредним годинама, као и у бројним другим радовима, Фишер је убедљиво доказао да је од стварања до пропасти Рајха (1871–1945) постојао континуитет конзервативних снага, сачињених од једне елите чији су друштвени чиниоци били велики земљишни посед, крупни капитал, државна бирократија и милитаристички војни врх. Стално непријатељска према демократији у Немачкој и усмерена на ратну политику ради ширења Рајха и постизања светске моћи, ова елита омогућила је долазак Хитлеру на власт (1933) и потом пружила друштвену основу нацистичком режиму.

***

Почетак рата у великим државама света дочекан је с одушевљењем: сматрало се да ће бити краткотрајан, без великих жртава, а да ће територијална проширења знатно унапредити привредно стање. Зараћене државе одмах су провеле делимичну војну мобилизацију, а рат је представљан као путовање, излет, истраживање и авантура. Истовремено се спроводила и политичка мобилизација. У свим државама истицана је патриотска слога, а преко

[24] Andrej Mitrović, „Fric Fišer ili nemačko suočavanje sa istorijom", у: Fric Fišer, *Savez elita*, Beograd, 1985, 18.

пропаганде проширен је мит о „праведном рату“ за који су одговорни „непријатељи“. Због представљања рата као одбрамбеног, чак су и европске социјалистичке странке гласале за одобрење кредита и давале владама ванредна овлашћења. Иако је у почетку замишљен као брзи рат, светски сукоб се одмах претворио у дуготрајни и исцрпљујући рат, на неколико углавном устаљених ратишта Европе.

Од самог почетка рата Србија се нашла на удару зараћених сила и она је најдуже остала у Првом светском рату од свих учесника светског оружаног обрачуна: од његовог првог до последњег дана. Србија је постала зависна од међусобног одмеравања снага ондашњих водећих држава иако је имала своје место у борбама и своју самосталну политику у рату. Борила се у оквирима подручја посебних интереса зараћених блокова и појединих великих сила. Тако се од самог почетка рата налазила у зони и била сама објекат „погађања и комбинаторике са поделама и прерасподелама територија“.[25]

У првој години светског сукоба пред Србијом, српским народом за наредна поколења, династијом, политичким странкама, Народном скупштином и јавним мњењем налазио се најважнији проблем – одређивање ратних циљева. Од тога је зависило много: будућност земље и народа, као и државе у целини. У владиним круговима, у Скупштини и јавности разговарало се о једном потпуно новом националном програму који је Србија требало да уобличи и оствари у току трајања рата. Њега су подстицали водећи српски интелектуалци, а прихватили политичари и престолонаследник Александар. Залагали су се за решење југословенског питања – стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. То је значило напуштање националног програма који се спроводио за време владавине краља Петра – ослобођење и уједињење српског народа.[26]

У сложеној политичкој и ратној ситуацији, кругу људи око престолонаследника идеја уједињења Јужних Словена чинила се изузетно важном. Очекивало се да она подстакне покрете за независност у јужнословенским покрајинама Аустроугарске, чиме би се Беч суочио са могућим отцепљењем јужних крајева. Истовремено, сматрано је да ће се на други начин третирати и питање прикључења српских етничких крајева матици. Савезничкој

[25] А. Митровић, „Први светски рат“, 82–83.

[26] Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, III, Београд, 2003, 59.

коалицији нуђена је земља која ће омогућити истискивање Аустроугарске и Немачке из југоисточне Европе.

Већ у лето 1914. разматрале су се и одређивале границе будуће државе, а предузимани су кораци да се обезбеди подршка великих сила, посебно Русије. Изгледи на остварење југословенског програма нису били велики, нити је та политика била реална, али су српски владини кругови истицали како је стварање југословенске државе био трајни циљ српске историје, пут да се премосте верске разлике, да се оствари идеологија „свесловенства". Уверење да ће рат кратко трајати имало је у томе важну улогу.[27]

Како се показало током наредних година, то су биле неоснованe и нереалне претпоставке, самим тим и неостваривe. Оне нису одговарале основним интересима српског народа и државе, превазилазиле су њихове материјалне могућности и степен духовног развоја. Њихово остварење довело је Србију у сукоб на живот и смрт са Аустроугарском и Немачком, изазвало нервозу и нетрпељивост код балканских суседа, недоумице и неодобравање међу савезницима, отворени отпор Италије и непријатељство Ватикана. Најзад, била је занемарена жеља и воља оних који је требало да постану део те државе. То је било превише за малу земљу која је била изложена многобројним невољама у борби за опстанак.[28]

Још у првој ратној години, после драматичних битака на Церу и Колубари, српска влада формулисала је идеју о уједињењу свих јужнословенских народа у једну државну заједницу. Народна скупштина је 7. децембра 1914. на заседању у Нишу усвојила декларацију, у којој је као основни ратни циљ Србије прихватила југословенско уједињење. Овај документ у историју је ушао као *Нишка декларација* и представљао је први конкретан корак у реализацији идеје уједињења. Идеолошки наратив био је доминантан приликом усвајања српских ратних циљева. Као свој „најглавнији и у овим судбоносним данима једини задатак" српска Скупштина одредила је „ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће" и стављање „све своје силе у службу велике ствари српске државе и српско-хрватског и словеначког племена".[29]

Народна скупштина није имала мандат да доноси такву одлуку јер је била изабрана у околностима у којима се то питање није постављало. Нишка декларација објављена је у погрешном тренутку, прерано. Ниједна од великих сила, па чак ни оне мање

[27] Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 79–80.

[28] Д. Живојиновић, *Краљ Петар*, III, 60.

[29] Наведено према: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, 37.

амбициозне, нису журиле да изнесу своје ратне циљеве: Немачка је свој програм уобличила у јесен 1916, али га није објавила; Велика Британија и САД изнеле су своје ратне циљеве тек у јануару 1918. године. Тако се Србија изложила непотребним притисцима, неповерењу и прикривеном непријатељству неких земаља. Из тога су проистекли недостатак помоћи у критичним тренуцима и непотребни људски и материјални губици.[30]

Српске ратне циљеве одбациле су све велике силе, и пријатељске и непријатељске. Док су државе Антанте првенствено тежиле избацивању непријатеља са својих територија, Србија је тражила да добије територије једне стране државе. Француска тада није размишљала о подели Аустроугарске и Нишка декларација није имала одјека у Паризу.[31]

Чак ни Русија није подржавала програм уједињења сумњајући у његову остварљивост и будућност православља у држави са толиким бројем католика. Сергеј Сазонов, министар иностраних послова Русије, сматрао је да Србија треба да добије Босну и Херцеговину и излаз на море. Едвард Грej (E. Grey), британски министар спољних послова, одлучним речима је одбацио Нишку декларацију и њене импликације. Британска влада није прикривала намеру да подржи очување Аустроугарске као велике силе будући да је Немачка за Енглеску била главни непријатељ у рату, јер је угрожавала њене интересе на Блиском истоку и у југоисточној Азији.[32]

Од првих дана рата Антанта је покушала да спасе мир обећањем Аустроугарској да ће водити рачуна о њеним захтевима према Србији. Све до лета 1915. вршен је снажан притисак да Србија уступи Македонију Бугарској уз надокнаду у Босни и Херцеговини, Славонији и ужој Хрватској. Тако се у другој години светског сукоба указала могућност остварења свесрпске опције, формирањем „велике Србије", што се доводи у везу са Лондонским уговором од 26. априла 1915. године. У питању је био тајни споразум између Италије и Антанте о територијалним уступцима Италији за њен улазак у рат. Пошто су испуњени готово сви италијански захтеви, Италија је отказала учешће у Тројном савезу и 24. маја је објавила рат Аустроугарској.[33]

Лондонски уговор битно је погађао прокламоване ратне циљеве Србије и постао је једна од највећих препрека стварања југословенске државе. Силе Антанте су се обавезале да ће на мировној

[30] Д. Живојиновић, *Краљ Петар*, III, 63–64.

[31] Станислав Сретеновић, „Француска и Србија", у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, Београд, 2015, 26–27.

[32] Д. Живојиновић, *Краљ Петар*, III, 64.

[33] Коста Николић, „Срби и стварање Југославије", *Историја 20. века*, 2/2008, 15.

конференцији подржати територијално проширење Италије на Истру и већи део Далмације „у њеним садашњим границама". Савезници су се такође обавезали да ће остатак југословенске обале доделити Хрватској, Србији и Црној Гори, уз услов да та обала буде демилитаризована. Предвиђена је и подела Албаније између Србије, Грчке и Црне Горе, осим Валоне и острва Сасено које је Италија већ била заузела.[34]

Велика Британија је успела да неспремну Италију уведе у рат. Понудила јој је територије које Италији нису припадале ни географски ни етнички. Британска страна је чврсто веровала да ће уз помоћ Италије и неутралних земаља (Румунија и Бугарска) олакшати своје ратне напоре и тако доћи до коначне победе над Централним силама. Таква политика довела је до занемаривања начела народности које су на почетку рата прихватиле све државе. Убрзо се показало да су британска очекивања била претерана и нереална, али Србија ипак није намеравала да одустане од захтева да буде упозната с одредбама Лондонског пакта и упорно је водила политику у складу с Нишком декларацијом.[35]

Зато су од лета 1915. силе Антанте, али и Италија, правиле планове о територијалним уступцима Србији. У најповерљивијој форми, Пашић је 20. јула из Атине обавештен да је енглеска дипломатија склона да се Србији обећа део Баната, два излаза на Јадранско море (Далмација и северна Албанија) и да савезници „немају ништа против тога да се изведе јединство Србије са Хрватском и Словенијом". На другој страни, руска дипломатија је по сваку цену желела да Бугарска уђе у рат на страни Антанте, па су од Србије тражени уступци у Македонији.[36]

Најдаље је у понудама Србији отишла енглеска дипломатија: уколико би Србија уступила тражени део Македоније, гарантована је подела територије јужно од Драве и Дунава, а на западу до Загреба, затим Јадранска обала од Ријеке до Св. Ивана Медованског, изузев делова који су већ били обећани Италији. По британском предлогу, савезници би тако помогли „уједињење Србије с Јужним Словенима Аустроугарске" ако то хрватски народ буде изричито желео. Овај предлог подржала је и француска дипломатија, али је он наишао на енергични отпор у Риму. То је био и основни разлог што су савезници, најпре 3. августа у Софији, а потом 4. августа у Нишу, предали заједничку ноту са знатно редукованим

[34] Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар, 1995, 141.

[35] Драгољуб Живојиновић, „Србија и Лондонски пакт 1915. године", у: *Два века модерне српске дипломатије*, 170.

[36] Сазонов је српском посланику у Петрограду Мирославу Спалајковићу рекао: „Ја желим осигурати мир између вас и Бугара. Због тога и тражим Македонију. Хоћете ли Хрватску? Не можете и једно и друго. Вама је будућност на западу, а не у разбојничкој Македонији. Ја хоћу да створим Велику Србију, обезбеђену од Бугарске и зато вам нудим Хрватску. А ви ако хоћете да упропастите Србију затражите Македонију, која ће вас изести" (наведено према: Ђ. Станковић, *Никола Пашић*, 160).

условима у односу на обећање Србији. Савезничке државе захтевале су од Србије да до завршетка рата уступи Бугарској неспорну зону у Македонији, а изражавали су и спремност да Србији гарантују компензацију на обали Јадрана, у Босни и Херцеговини и „другим странама".[37]

Никола Пашић је, међутим, изјавио да је за Србију боље да „часно подлегне непријатељу" него да уступањем својих територија под притиском савезника почини самоубиство. Стога су Енглеска и Француска, после обимних преговора 15. и 16. августа, поново упутиле заједничку изјаву Софији и Нишу у којој су тражиле неодложно изјашњење Србије о територијалним уступцима у Македонији. За Србију су предвиђене следеће компензације: Босна и Херцеговина, Срем, Бачка, део јадранске обале од Плоча до 10 километара јужно од Цавтата, северна Албанија и Славонија.

Иако је ова понуда била уравнотежена и у оквиру трајног решавања српског питања, иако је у свом највећем делу подржавала програм уједињења Срба, она је на Николу Пашића деловала поражавајуће, што је историјски парадокс који није лако објаснити. Пашић је изјавио како се нада да ће Аустрија понудити мир Србији, а руском посланику је рекао како његовој земљи не остаје ништа друго већ да се бори на два фронта. Изразио је незадовољство и због неприхватљиве границе са Грчком која није била довољно безбедна према Бугарској и Албанији, као и због тога што савезници нису давали никакво званично обећање у погледу Хрватске, Словеније и Баната.[38]

Коначно је Народна скупштина Србије, на тајној седници одржаној 23. августа 1915, потврдила своје раније одлуке у вези с ратним циљевима и решеност „да борбу за ослобођење и уједињење српско-хрватско-словеначког народа продужи уз своје савезнике по цену жртава неопходних за ослобођење животних интереса нашег народа".[39] Пашић је био потпуно убеђен да савезници „не схватају" ситуацију на Балкану и да не разумеју значај југословенског питања са становишта опште ратне стратегије против Централних сила.

Овакав одговор српске владе изазвао је јако незадовољство у Лондону, где је још од почетка рата постојао јасан скептицизам према помоћи која би требало да буде пружена Србији. У време српског војничког слома 1915, британска влада је истицала да је

[37] Ђ. Станковић, *Никола Пашић*, 161.

[38] К. Николић, „Срби и стварање Југославије", 17.

[39] B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 39.

Србија дошла на ивицу катастрофе због своје „тврдоглавости и грабежљивости", па је одбачена могућност да се Србији помогне слањем трупа.[40]

Идеје саопштене у Нишкој декларацији прихватили су југословенски емигранти из Аустроугарске, на челу са Антом Трумбићем, Николом Стојановићем, Франом Супилом и Иваном Мештровићем. Југословенски одбор је конституисан у Паризу, у пролеће 1915. године. Да би се створио утисак да су Словенци и Хрвати у Двојној монархији подржавали ратне циљеве Србије и програм уједињења, српска влада је одлучила да дипломатски, политички и финансијски помогне стварање Југословенског одбора. То је било тело састављено од политичких избеглица из Монархије. Његов циљ је био да увери владе и јавно мњење савезничких земаља у оправданост стварања заједничке државе.

Показало се да је такав начин рада био погрешно осмишљен, јер чланови Југословенског одбора нису представљали никога, већ искључиво сами себе. Иза њих нису стајали ни Сабор, ни политичке странке, али ни јавно мњење. Најважније странке у Хрватској, Словенији и Босни и Херцеговини биле су све до јесени 1918. за очување аустроугарске државе и хабзбуршко-лоренске династије.[41]

Већина Јужних Словена Двојне монархије, посебно они католичке вероисповести, испуњавала је војне и грађанске обавезе на свим фронтовима. Многи од њих починили су бруталне ратне злочине у Србији током 1914. и за то добили највиша војна одликовања. Ударну снагу аустроугарске војске са територије Хрватске чинио је 13. загребачки корпус, а његову елитну јединицу представљала је 42. домобранска дивизија која је извршила најтеже злочине у Србији, и због тога прозвана „вражја". Београд је за време окупације био посебна мета аустроугарске војске и полиције у којима су кључне позиције имали Хрвати, у првом реду припадници полиције из Загреба. Србија је под окупацијом била опустела и опустошена земља, без живота, демографски пад је имао апокалиптичне размере. Амерички новинар Џон Рид писао је о Србији као о „земљи смрти", а о Србима као о „истребљеној нацији".[42]

Фебруарска револуција у Русији 1917. учврстила је став словеначких и хрватских политичара да се рат ближи крају и да ће Аустрија са новим царем Карлом предводити мировни покрет.

[40] Драгољуб Живојиновић, *Невољни ратници. Велике силе и Солунски фронт 1914–1918*, Београд, 2010, 123.

[41] Д. Живојиновић, *Краљ Петар*, III, 64.

[42] Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње, 1975.

Зато је у мају исте године покренута иницијатива да се редефинише положај Хрвата и Словенаца у оквиру Монархије. Словеначки и хрватски заступници у Царевинском већу одбацили су као „штетну и нереалну" било какву идеју о стварању велике југословенске државе у заједници са Србијом и Црном Гором. У резолуцији, која је прихваћена 19. маја, од Беча је тражено да заштити „1300-годишњу државну и народну индивидуалност хрватског народа"; у том циљу било је неопходно „безодложно ујединити цјелокупни словенски и хрватски народ под жезлом Хабзбурговаца у једну посве самосталну државну област" и извршити паритет између „уједињеног хрватског краљевства и Угарске".[43]

Одговор српске владе био је покретање иницијативе за одржавање заједничке конференције са Југословенским одбором, а до састанка је дошло 15. јула 1917. на Крфу. Основни циљ ове конференције био је дефинисање принципа на којима ће почивати будућа држава. Никола Пашић је био склонији тзв. малом решењу српског питања – проширење Краљевине Србије у крајевима монархије насељеним претежно Србима, дакле у Босни и Херцеговини, Крајини, деловима Далмације и Војводини. Такво решење одговарало је и српским савезницима. Вишеструко проширење Србије, која би се ујединила са Црном Гором и прикључила Босну и Херцеговину, Војводину и Далмацију јужно од Сплита, било им је атрактивно јер би се тако могао спровести Лондонски уговор с Римом који је Италији обећао већи део источне јадранске обале. Регент Александар је наметнуо „велико" решење – Југославија, али уз унитарни концепт новостворене државе у стварању, с династијом Карађорђевића на челу.[44]

Тако је 20. јула потписана Декларација која је одржавала компромис између ставова српске владе и Југословенског одбора. У овом документу изложена су следећа гледишта: име будуће државе јесте *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*; она ће бити уставна, демократска и парламентарна монархија. Усвојен је став да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, што ће касније бити основ за званичну идеологију о „троименом народу"; сва три „народна имена" потпуно су равноправна, као и оба писма. Југословенски одбор прихватио је владавину династије Карађорђевић. У питању је била визија државе засноване на принципима грађанске парламентарне демократије.[45]

[43] Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, Zagreb, 1970, 200.

[44] Срђа Трифковић, „Девет деценија једне судбинске грешке". *http://www.geopolitika.rs/*

[45] К. Николић, „Срби и стварање Југославије", 18.

Ова одлука представљала је једну од преломних тачака српске историје. Уместо завршетка процеса стварања српске државе, што је био основни државни и национални циљ до почетка Првог светског рата, изабрана је југословенска држава иако за њом није постојала реална потреба. То је значило и прекид континуитета државност и Србије и Црне Горе, што је преседан у европској историји. Основни циљ Крфске декларације била је одбрана Далмације од Италије, што је представљало нарушавање принципа савезништва у Антанти, којој је и Србија припадала. На тај начин, у српском 20. веку идеологија је први пут победила реалност. То је најбоље изразио Анте Трумбић који је одао признање Србији на жртви коју подноси „јединству нашег троименог народа", пристајући на губитак државног индивидуалитета зарад заједничке државе.[46]

Крфску декларацију није прихватила ниједна српска савезница, осим делимично Русије у којој је бољшевичка револуција била на прагу. Најдаље је у критикама отишла Италија: говорила је о нереалном програму југословенског уједињења због великих разлика које су постојале између католичког и православног становништва. Указивала је и на опасност која је претила Србима од Хрвата, али и од Словенаца као „верних бранилаца" Аустроугарске и упозоравала на Мајску декларацију као доказ да ти народи не желе да се одвоје од Беча.[47]

Упркос свим напорима српске владе и Југословенског одбора, питање југословенског уједињења зависило је од стања на светским фронтовима и било је повезано с одлуком Антанте да ли ће Аустроугарска нестати као држава или ће бити обновљена. Почетак 1918. био је врло неповољан за Србе – остали су без свог традиционалног заштитника Русије, у којој је уведен бољшевички режим; подршка западних савезника била је несигурна јер су они озбиљно разматрали могућност опстајања Аустроугарске као бране од бољшевизма. Регент Александар добро је знао да само спектакуларни успех српске војске може да отклони сваку сумњу у могућност опстанка Аустроугарске и коначно натера савезнике да више уважавају Србију. Тако су већ у пролеће 1918. почели да се праве планови о великој српској офанзиви преко Солунског фронта. Када су савезници донели одлуку о сламању Централних сила, отворен је простор да се на развалинама некад моћне империје коначно реализује идеја о стварању јужнословенске државе.[48]

[46] *Исто*.

[47] D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, 215.

[48] Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, I, 397.

Од лета 1918. догађаји су се убрзано низали. У југословенским покрајинама Монархије власт се распадала, стварана су „народна вијећа", а она су израстала у нове органе власти. Почетком октобра 1918. у Загребу је основано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба који живе у Аустроугарској. На његовом челу био је словеначки политичар Антон Корошец; потпредседници су били Светозар Прибићевић и доктор Анте Павелић, првак Хрватске странке права. Програм Вијећа предвиђао је уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба у једну независну државу – Државу Словенаца, Хрвата и Срба – која би се потом ујединила са Краљевином Србијом. Хрватски Сабор једногласно је 29. октобра раскинуо све државноправне везе са Бечом и Будимпештом и све агенде власти са Сабора пренео на Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба.[49] Ову „државу" једино је признала Краљевина Србија.

Држава Словенаца, Хрвата и Срба била је састављена од територија бивше банске Хрватске, Славоније и Војне крајине, које су од раније имале аутономију унутар мађарског дела некадашње Аустроугарске; затим, од грофовија Крањска, Горењска, Корушка и Штајерска (територија будуће Словеније), којима се управљало директно из Беча; од Истре и Далмације (којима се такође директно управљало из Беча), Босне и Херцеговине (аустроугарски кондоминиј) и града Ријеке којим се управљало из Будимпеште.

Југословенску идеју најснажније су, осим Срба, прихватили Словенци, делом и због тога што између та два народа није било спорних питања. Још од почетка 20. века Србија је била привлачна тачка за младе, југословенском идејом загрејане Словенце. Они су долазили у Србију, остајали у њој да раде, сврставали се у борбене редове српске војске, чак ступали и у комитске (четничке) одреде. У балканским ратовима у редовима српске војске био је већи број добровољаца из Словеније, али њихов тачан број није утврђен.

У чврстом уверењу да ће Први светски рат донети слободу и словеначком народу, већи број Словенаца дошао је 1914. у Србију и ступио у „бојне редове" српске војске. Словеначки патриоти поштовали су Србију не само због „сродне крви" већ и због тога што је у њој владала демократија, слобода стваралаштва, што су се у њој слободно ширили левичарске идеје и што су у Србији за те идеје радили многи истакнути интелектуалци, а затим и што је у тој малој земљи постојала слобода штампе. Тако су у Србију

[49] Alojz Ivanišević, „Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita i stvarnosti", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 42/2010, 314.

из Беле Крајине дошли Нико Жупанич, етнолог, историчар, национални радник и политичар, и његов брат Мате, као и Фран Франчишек Финжгар, књижевник, који је један свој говор завршио покличем: „Југославија или смрт".[50]

На крају рата у Љубљани је 29. октобра одржана велика манифестација на којој је преко 60.000 људи клицало новој држави и захтевало стварање јединствене државе свих Јужних Словена од Корушке до Солуна, са престоницама Београдом, Загребом и Љубљаном, у којој ће бити „Словенац, Србин, Хрват за век брат ин брат". Грађанима се испред Народног већа обратио Иван Хрибар и присутне ословио као „грађане и грађанке слободне Југославије" обавештавајући их да ће истога дана хрватски Сабор прогласити отцепљење од Угарске и уједињење са Југославијом. На крају је рекао: „Прими, дакле, наше покољење ти, наша дивна, у неизмереним мукама рођена и зато заувек неразрушива Југославијо".[51]

Када се, много година касније, држава Јужних Словена распадала, врхунац понижења за ЈНА било је њено повлачење из Словеније преко луке Копар, 20. октобра 1991. године. Симболични остаци југословенске армије третирани су као окупаторска војска и срамно протерани из земље која је некада славила „братство словенских народа" и величала српску војску.

Иако је Народно вијеће имало другачије ставове о карактеру Југославије, оно је било немоћно да брани своју државу, опасно угрожену италијанским претензијама. Кад је рат најзад окончан, мислило се да се тешко могу бранити одредбе Лондонског пакта јер је он својевремено склопљен да би се Италија бранила од Аустроугарске и царске Русије ако би ова, као заштитница Србије, изградила своје поморске базе на Јадрану. Те две земље престале су да постоје, а тиме је престало да буде важно и испуњење тога пакта. Али није било тако. Било је очигледно да је Антанта југословенске покрајине бивше Аустроугарске посматрала као „непријатељске територије", на чије су делове полагали подједнако права и Италија и Србија.

Истовремено је стање у унутрашњости било на ивици пуне анархије због великог броја наоружаних дезертера. Наредбом главнокомандујућег савезничке војске на Балкану, француског генерала Франше Деперea, од 30. октобра 1918, тражено је да се мање јединице српске војске пребаце преко Саве и Дунава како

[50] Слободан Нешовић, „Срби и Словенци", *НИН*, 1. јануар 1989, 51. – За време Првог светског рата антисрпску пропаганду у Словенији водио је само Иван Шуштерчич, тадашњи вођа католичке Словенске људске странке. Он је са великим одушевљењем подржао рат против Србије, а 27. јула 1914. објавио је антисрпску песму „Бојни гром" која је у трећој строфи имала следеће стихове: „Топовима поздрављамо вас Србе, хладан дом вам дижемо уз врбе" (Janko Pleterski, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Beograd, 1976, 23).

[51] Наведено према: Janko Pleterski, *Prvo opredeljenje Slovenaca*, 362–363.

би Антантине снаге коначно ступиле на тло Аустроугарске. Истовремено се, дан касније, и Народно вијеће обратило једном нотом силама Антанте и обавестило их о формирању државе СХС која је спремна да ступи у заједничку државу са Србијом и Црном Гором.[52]

У Босни и Херцеговини фактички је дошло до отцепљења појединих општина од државе СХС и њиховог непосредног прикључења Србији и пре одлуке Народног вијећа у Загребу о уједињењу са Србијом. Одлуке о непосредном уједињењу са Србијом донела су локална народна већа Бања Луке, Коњица, Сребренице, Бијељине, Ливна и неких других босанскохерцеговачких општина, с тим што је Народно веће из Бања Луке, које није признавало ни сарајевско ни загребачко централно веће, донело одлуку о директном прикључењу читаве Босне и Херцеговине Србији.[53]

Ипак ова одлука није могла да буде спроведена, па је Главни одбор Народног вијећа Босне и Херцеговине 1. новембра упутио прокламацију свим становницима ове покрајине у којој је стајало: „Народе Срба, Хрвата и Словенаца. У овим најлепшим и најсветлијим часовима када се ствара велика, јака и независна Југославија од Вардара до Соче, када мртви устају из гробова да се поклоне слободној отаџбини, када бијели орао обасјан сунцем кружи над твојим главама, кад се сестрице Србија, Хрватска и Словенија грле и љубе да се тако дуго растављене споје и уједине у једну државу, у овом часу када свака жилица нашег бића дрхће и стрепи од радости, покажи се народе велики као што јеси. Радуј се, весели, певај и плачи од среће, тако жељене и тешко дочекане, али буди милостив и великодушан, па опрости и заборави све невоље и увреде и не дај никоме да твој глас у слободи осрамоти и укаља."[54]

Вероватно нико од потписника ове прокламације није могао ни да претпостави шта ће се десити са становницима Босне и Херцеговине када се буду сводили рачуни после седам деценија живота у заједничкој држави.

Примирјем са Аустроугарском, склопљеним у Падови 3. новембра 1918, Италији је поверено да, у име савезничких команди, окупира делове бивше Монархије, заправо територије које су јој обећане по Лондонском уговору. На приговор представника Србије Миленка Веснића, премијери Велике Британије и Француске, Дејвид Лојд Џорџ и Жорж Клемансо, одговорили су да се територијална питања не решавају условима примирја, већ да ће бити

[52] А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 554.

[53] A. Ivanišević, „Položaj Hrvatske...", 315.

[54] Наведено према: Момчило Зечевић, „Народ кличе новој држави", *Политика*, 7. октобар 1988, 27.

предмет будућих мировних преговора. Изјавили су и да савезници „немају ништа против“ да Србија као савезничка земља својом војском запоседне Босну и Херцеговину.[55]

У међувремену су од становништва југословенских области српској војсци почели да стижу учестали позиви да заштити „националне територије Југословена“ и да успостави ред. Делегација Народног вијећа Босне и Херцеговине пренела је 4. новембра молбу војводи Степи Степановићу за улазак српских трупа, па су јединице 2. армије 6. новембра ушле у Сарајево. Изасланства из Земуна, Панчева и Осијека стигла су у Београд 5. новембра и затражила војну помоћ. Делегација загребачког Народног вијећа дошла је у Београд 8. новембра са истим молбама. Један српски батаљон ушао је у Загреб 14. новембра, а сутрадан и у Ријеку.

Улазак српске војске у поједина хрватска места становништво је различито доживљавало: Срби с одушевљењем, Хрвати са резервом и прикривеним незадовољством. За хрватске политичаре је прихватање политичке реалности значило прихватање чињеничног стања које је произашло из рата. Стварање државне заједнице са Србијом било је више у интересу угрожене Хрватске него Србије која је своју државу већ имала.[56]

Ипак, тежња за уједињењем победила је противнике јужнословенског јединства. Италијанска војска је у новембру 1918. извршила окупацију делова Словеније, Истре и Далмације. На северу државе СХС дошло је до сукоба између Хрвата и Словенаца на једној и Мађара на другој страни око Међимурја и Прекмурја. Слична ситуација одвијала се на граничним подручјима између Словеније и Аустрије, где су свој „мали рат“ водили Словенци и Немци. Италијани су већ остварили предност тиме што су својом војском закорачили на источну обалу Јадрана: на југу су запосели Валону и Скадар, а њихове трупе угрожавале су и Црну Гору искрцавши се у Бару и Улцињу. Због тога су српске трупе хтеле да заузму стратешке положаје на Приморју према Дубровнику и Сплиту, а један одред српске војске доспео је и до Ријеке. На позив Народног вијећа српска војска је ушла у Загреб и Љубљану.

Јосип Смодлака је накнадно писао да су многи Хрвати били обузети „племенитим заносом“ за слободом и за народном државом која се рађала. У Сплиту је, на пример, читаво грађанство „мушко и женско, старо и младо, стајало неколико сати на улици,

[55] Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књига II: *Срйско-хрваћски сйор*, Београд, 2002, 5.

[56] Најбоље је то објаснио доктор Анте Павелић: „Тко погледа географску карту видјет ће да је териториј на који могу рачунати Хрвати неподесан за снажну државу. Срби, који би у тој хрватској држави били, а којих има 20 посто, зацијело би, и то с правом, тражили и надаље сједињење са Србијом. Талијани би тражили испуњење Лондонског уговора и тако би дошли међу Талијане и Србију која заиста онда не би имала разлога да се ради нас излаже талијанском непријатељству. Ми Хрвати, дошавши у Београд, стајали смо пред дилемом: или да прихватимо самосталну републику која би обухватала четири жупаније око Загреба или да прионемо уз Србију“ (наведено према: *Hrvatska država. Glasilo za narodno ujedinjenje*, Zagreb, 18. XII 1918).

изложено хладноћи и вјетру“ да би сачекало прву српску јединицу за којом је „уз сву дужину њеног пута вијугала једна широка зелена ријека од зеленила и цвијећа којим је народ обасипао ратнике“.[57]

Средином новембра 1918. две савезничке војске стајале су једна према другој спремне да достигнуте положаје бране и ратом. Оружани инциденти одвијали су се на демаркационој линији према Албанији, где се у неким случајевима користила и артиљерија. Даљи напори да се сузбију италијанске претензије могли су да буду ефикасни само на југословенском плану. У Београду је закључено да би уједињење српских земаља могло бити јако угрожено: Италија је посредством својих династичких веза са црногорским краљем Николом тежила стварању независне Црне Горе под својом доминацијом, а ни савезничке владе нису у почетку признавале њено уједињење са Србијом. Неизвесна је била и судбина Срба у Хрватској ако би она остала посебна држава. Тако се југословенска опција наметала сама по себи.[58]

Убрзо потом започео је процес уједињења Србије, Црне Горе и „српских земаља“ у некадашњој Аустроугарској. Тако је 25. новембра у Новом Саду Велика народна скупштина прогласила присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији. Национална свест Срба у Војводини почивала је на традицији о њиховом пореклу као „прекосавским“ Србима и на њиховој природној тежњи да се споје са Србима из своје прадомовине. На скупштини је било 758 посланика (од тога 578 Срба и 89 Хрвата). Уједињење са Србијом било је израз националне реалности. Срби су одбацивали југословенство и идеолошку конструкцију да су Срби и Хрвати један народ; непрестано су понављали да знају да су Срби и да ће тако и остати.[59]

Српска влада је сматрала да је у Првом светском рату дошао час за уједињење Србије и Црне Горе јер се црногорски краљ Никола нашао у емиграцији, без реалне политичке снаге; такође, код већине истакнутих политичара из Црне Горе преовладало је уверење да се више не сме одлагати стварање заједничке државе. Међутим, Никола је пред савезницима и даље представљао независну Црну Гору, па су између званичне Србије и званичне Црне Горе односи постали сложени. Упркос чињеници да није долазило до јавних сукоба, односи између две државе нису били добри, посебно када се децембра 1915. на двору краља Николе говорило о сепаратном миру са Аустроугарском.[60]

[57] Наведено према: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 555–556.

[58] Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, II, 6.

[59] Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, I, 420–421.

[60] B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 40.

Поред велике жеље за стварањем јединствене српске државе, у Црној Гори је постојало и јако осећање припадности црногорској држави и њеном историјском наслеђу. Војска и народ тежили су уједињењу са Србијом, а владарска породица је са неповерењем гледала на тај чин, па је краљ Никола настојао да обезбеди посебан статус Црне Горе у будућој заједничкој држави. Он се никада није сукобљавао са Србијом, али је, насупрот ставу српске владе да је уједињење Србије и Црне Горе посебно питање које нема везе са југословенским питањем, намеравао да Црну Гору веже управо за југословенску опцију.

Једна идеја је подразумевала тријалистички концепт југословенске државе у којој би посебне јединице биле Србија, Хрватска и Црна Гора. Другу идеју изложио је престолонаследник Данило, који је сматрао да Србија и Црна Гора треба да буду једна држава уређена по немачком систему, што је подразумевало да би Петровићи прихватили врховну власт Карађорђевића с тим да остану владарска кућа Црне Горе с веома широком аутономијом, односно она би представљала државу битно ограниченог суверенитета. Црна Гора би у унији са Србијом задржавала право да има нека своја дипломатска представништва и да у њој буду акредитовани дипломатски представници других држава, да има самостално командовање сопственом војском у рату и извесну административну самоуправу, с тим да спољна политика и врховно заповедништво војске буду у рукама централних власти.[61]

Краљ Никола је до краја рата настојао да Црна Гора буде равноправан партнер Србији у стварању југословенске државе, али није успео да у емиграцији састави стабилну владу, а чак и они политичари који су му били лојални (Андрија Радовић и Мило Матановић) били су за уједињење са Србијом. Последњу црногорску владу у емиграцији саставио је Евгеније Поповић, дугогодишњи црногорски конзул у Риму, познати италијанофил и политичар кога је подржавала Италија.[62]

Рад на уједињењу Црне Горе и Србије интензивиран је током уласка савезничких трупа у ослобођену Црну Гору. Регент Александар је пуковнику Драгутину Милутиновићу, команданту скадарских трупа, саопштио да по сваку цену мора да спречи улазак краља Николе у Црну Гору. Начелник српске Врховне команде, војвода Живојин Мишић, уочи уласка српских трупа на територију

[61] А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 238–239.

[62] *Исто*, 324–325.

Црне Горе, односно Метохије, рекао је да је задатак српске војске да „помоћу Црногораца раде на сједињењу Црне Горе и Србије", да се по сваку цену избегне сукоб са црногорским трупама ако би се оне појавиле, да у односу са Црногорцима треба водити рачуна о њиховој „осетљивости", да треба спречити освету и пљачку и проповедати грађанску једнакост. Организацију власти требало је поверити Црногорцима „јер ми нисмо дошли да владамо Црном Гором већ да је уведемо у велику српску заједницу којој је вековима наш народ тежио".[63]

Пут од Пећи до Цетиња српске трупе прошле су за веома кратко време. Цетиње је званично ослобођено 5. новембра 1918. године. У њему је успостављена команда места и војна власт, која се позивала на наредбе Врховне команде српске војске. Са српском војском у Црну Гору ушли су и политичари који су били задужени за политички рад. Српска влада је за повереника за политичка питања у Црној Гори именовала Светозара Томића. Он је, у договору са Пашићем, формирао Централни извршни одбор за уједињење Србије и Црне Горе, који је деловао по инструкцијама српске владе. Одбор је вршио постављање начелника округа и срезова, председника у варошким општинама, старешине у капетанијама и један број чиновника.

Централни извршни одбор, на седници у Беранама одржаној 7. новембра 1918, усвојио је правила за бирање народних посланика за Велику народну скупштину. Проглас о расписивању избора послат је два дана касније окружним начелницима у Црној Гори, с налогом да се организују избори по капетанијама, варошким општинама и срезовима.

Припреме за почетак рада Скупштине обележила су два супротна мишљења о начину уједињења Црне Горе и Србије. Присталице безусловног уједињења штампале су своје прогласе на белом, а противници на зеленом папиру – отуда називи „бјелаши" и „зеленаши". Скупштина је заседала од 24. до 29. новембра 1918. године. Најзначајнија је друга редовна седница од 26. новембра, на којој су донесене историјске одлуке о уједињењу народа Краљевине Црне Горе и Краљевине Србије, као и одлука о детронизацији династије Петровића. Приговори да Велика народна скупштина није представљала вољу народа Црне Горе не стоје; она је, као уставотворна, имала право да ревидира облик владавине јер

[63] Наведено према: Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, I, 414.

је краљ Никола Петровић 1916. напустио земљу. Од 150 живих посланика црногорске предратне Скупштине само је 15 протестовало против одлука Подгоричке скупштине, али су се и они изјаснили за југословенску државу.[64]

Да би се створила могућност за успешнију дипломатску активност у борби за заједничке границе, требало је целину југословенског простора представити као јединствено етнографско подручје на којем живе Срби, Хрвати и Словенци као један народ. У то је нарочито требало уверити савезничке државе пошто се сматрало да ће при одређивању државних граница превладати принцип народности, који ће, самим тим, обеснажити Лондонски пакт. Очекивало са да и у Босни и Херцеговини буде објављено уједињење са Србијом, а сличне тенденције дошле су до изражаја и у Далмацији. Под налетом догађаја Народно вијеће из Загреба одлучило је 25. новембра да се у јединствену државу уједини „цијело непрекидно југославенско подручје бивше Аустроугарске монархије" са Србијом и Црном Гором. У Београд је упућена посебна делегација да би нова држава – *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца* – била проглашена 1. децембра 1918. године.

И пре проглашења нове државе Србија је била уједињена са Војводином и Црном Гором, а фактички и са већим делом Босне и Херцеговине. Те земље и излазак на море савезници су признали Србији још у току рата; дилема да ли остварити уједињење српских земаља или се ујединити са Хрватима и Словенцима разрешена је у последњем тренутку под притиском догађаја. Опасност од Италије, која би стицањем доминантног утицаја у Хрватској и Словенији била опасност и за проширену српску државу, имала је у тој одлуци веома важну улогу. Осим тога, без подршке православне Русије једна српска држава непрестано би била на удару католичких земаља. Преко Хрвата и Словенаца тражена је сарадња са католичким народима, са западном Европом.[65]

Регент Александар је био свестан неизвесности у коју је увео свој народ. Опраштајући се са војском приликом њене демобилизације, рекао је да ће бити прилично тешко да „збратимимо разбрађено и присвојимо отуђено". Већ у првим данима живота нове државе то се и потврдило. Почетком јануара 1919. регент је одустао од планираног пута у Загреб јер су га војне власти обавестиле о снажном нерасположењу Хрвата који су тражили републику.

[64] *Исто*, 415–416.

[65] *Исто*, 436–437.

Али он је већ тада одбацио предлоге о „ампутацији“ Хрватске јер је сматрао да би, ма колико била мала, независна хрватска држава, уз подршку католичких земаља, непрестано угрожавала Србију. Определио се за то да се Хрвати интегришу у заједничку државу са Србима – са њима је требало водити политичку борбу а избећи неки нови рат. Србија је дуго ратовала и није могла да допусти да плодове те борбе убере неко други.[66]

Савезничке силе нису хтеле да признају нову владу зато што је она представљала и покрајине бивше Аустроугарске, које су они и даље сматрале непријатељским. Тиме што су постали Југословени, Хрвати и Словенци нису аутоматски сматрани за пријатељске народе и савезнике, свет је и даље знао само за Краљевину Србију и савезници су признавали само ту државу. На званичан захтев за нотификацију уједињења, упућен из Београда, из Париза и Лондона је одговорено да савезници намеравају да делове Аустроугарске третирају као „непријатељске територије“. Када се Анте Трумбић, први министар иностраних послова, званично представио као заступник југословенске владе, савезници су га третирали као „министра Краљевине Србије“. Речено му је да ће се о питању признавања југословенске државе одлучивати на будућој конференцији мира.[67]

Нову државу прва је признала Норвешка (26. јануара 1919), а потом су уследила признања Грчке (крајем фебруара) и Швајцарске (почетком марта). Од великих сила, то су прве учиниле САД (7. фебруара). Нова држава, која ће постојати наредне 73 године, захватала је простор од 248.666 квадратних километара и имала је скоро 12 милиона становника, од којих су скоро два милиона били припадници националних мањина, највише Немаца, Мађара и Албанаца. Од самог почетка држава се суочила са три основна проблема која су је пратила до краја њеног постојања и која никада нису разрешена: спољнополитичка компонента, питања унутрашњег уређења и национални сукоби.

На мировној конференцији у Паризу српски политичари су будућност нове државе видели повезану са демократским савезницима – САД, Британијом и Француском. По њиховом мишљењу, Југославија је била природна чланица новог међународног поретка, заснованог на демократији, слободи и правди. Српска политичка елита завршени рат видела је као борбу између слободе

[66] *Исто*, 437.

[67] Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, II, 12–13.

и тиранije и поздравила је његов исход у име Срба као победничког народа, који је за ту победу пролио „своју најбољу крв". Исход рата требало је поздравити и због тога што је он коначно донео ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца и дао им шансу да створе заједничку државу.[68]

Идеалистички планови америчког председника Вилсона о будућем светском миру и једнакости међу народима Европе нису заживели. Амерички Сенат није ратификовао Версајски мировни уговор, па се Вашингтон одрекао учешћа у регулисању послератног европског поретка. САД нису постале ни члан Лиге народа, што је одмах ослабило саму организацију. Европске силе више су веровале у старе принципе – стратешке границе, припајање територија, војне савезе, снажне армије, договоре између великих сила. Тако је Југославија остала прилично препуштена сама себи, јер је савезници из рата нису здушно подржавали због својих посебних планова у Подунављу и на Балкану.

У новој држави нашли су се људи који су претходно ратовали међу собом, ујединили су се делови старе католичке Аустроугарске монархије која је била вишенационална држава с ограниченим изборним правом и рецидивима феудализма, са православним краљевинама Србијом и Црном Гором, које су током своје кратке нововековне историје изграђиване као националне и демократске државе. На једној страни био је клерикално-језуитски дух римокатоличког становништва Словеније и Хрватске, а на другој либерална грађанска идеологија. Али, сумње у исправност новог „историјског пута" готово да није било. Југословенско уједињење најснажније су подржали српски интелектуалци школовани у западној Европи. За југословенско, а не „свесрпско" уједињење, противно вољи већине народа, залагали су се и српски интелектуалци у Босни и Херцеговини и Хрватској. Сви они истицали су да је југословенство „пут ка човечанству", нешто „савршено" у односу на „племе" или народност – југословенство је требало да поништи сваки национализам.

У тим настојањима било је доста личне амбиције и сујете, али и замора и изнемоглости српске интелектуалне елите која није била способна да понуди алтернативно решење. Тако су, на пример, професори Београдског универзитета у једном апелу упућеном професорима универзитета савезничких држава

[68] Dejan Đokić, „Ratni zločini i krivica za rat", *Reč*, 79/25 (2008), 125–126.

истицали да су Срби, Хрвати и Словенци један народ „по пореклу, језику, литератури и тежњама", да је њихова историја у ствари историја борбе за слободу и национално јединство, да је та борба вођена у различитим видовима и различитим средствима, од идеолошких дискусија и парламентарних дебата до крвавих битака на бојном пољу.[69]

Одбрана Далмације довела је Србију, по први пут у историји, у тежак сукоб са Ватиканом и Италијом. Њихова балканска политика доследно је ишла у антијугословенском и антисрпском правцу. Ватикан је био посебно осетљив на очување целовитости мађарских и аустријских дијецеза јер је у њима видео темељ своје подунавске политике, али и наду да ће једнога дана преко њих извршити рестаурацију Аустроугарске монархије. Италија је окупљала и организовала све ревизионистичке снаге, подстицала је албански национализам на Косову, у западној Македонији и Црној Гори; подржавала је хрватске националисте, бугарско-македонску емиграцију, црногорске сепаратисте, „краљевске бошњаке" и мађарске ревизионисте.

У каснијој историји југословенске државе доминантно мишљење политичке и интелектуалне елите у њеним западним деловима било је да је програм српске владе само условно био југословенски, односно, југословенски је био по опсегу, али не и по унутрашњем „квалитету". То је значило да српска влада свој југословенски програм није схватала, нити реализовала као суштинско превазилажење свог основног циља – свесрпско уједињење – у смислу остварења југословенске заједнице народа. То тумачење каже да су српска влада и српска елита југословенски програм разумели и реализовали као проширено остварење првог, увек основног циља, укључујући задржавање старог статуса за све земље које је Србија придобила на југу после Првог балканског рата.[70]

У Србији је идеологија „народног јединства" била повезана с идејом и мисијом „ослобођења свих Срба" и земаља у којима су они живели, али и остале „браће по крви и језику" испод туђинског јарма. Сродност Јужних Словена препознавана је преко „српских етничких атрибута", односно српски етнички идентитет уграђиван је у основу југословенске нације. Ова идеологија наслонила се на епску традицију српских ослободилачких устанака и ратова који су претходили стварању модерне српске националне

[69] Наведено према: Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1986, 336–337.

[70] Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd, 1985, 146.

државе. Мит српске победе у Првом светском рату на страни Антанте уклапао се у општи мит о „храбром српском слободарском народу“ који се „сам“ прво ослободио од турског, а онда је у Првом светском рату ослободио и себе и своју „јужнословенску браћу“ од „швапског ропства“.[71]

После Првог светског рата у српској интелектуалној јавности владао је тријумфализам победника упркос тешкој привредној и политичкој ситуацији у земљи или, можда, управо због тога. Баш та тешка ситуација и опустошеност земље ратом подгревали су мит о континуитету српске колективне жртве и моралне победе – од Косова 1389. до пробоја Солунског фронта 1918. године. Неговањем историјских митова и легенди изоштравала се и слика непријатеља – у конкретном случају Аустрије, али и читавог „германства“ као главног српског и југословенског „душманина“. Та слика, као и друге слике о непријатељима одиграле су значајну улогу у стварању прве југославенске државе и њеног митологизовања у тадашњој, али и каснијој српској култури.

У том контексту треба анализирати и мит о „демократској, либералној и самосталној држави Србији“, на једној, и „подјармљеној браћи“ у оквиру Аустроугарске коју је српска војска ослободила, а које треба још ослободити од духовне, политичке и културне „аустријанштине“, на другој страни. Тај мит је настао и развијао се у српском политичком и историјском дискурсу убрзо после уједињења. Идеологија народног јединства подразумевала је стварање једне нације од мноштва националних и етничких група унутар новоформиране државе. Културни образац ове јединствене нације виђен је кроз утемељење тзв. видовданске етике, што је наглашавало њен доминантан српски карактер.

Из великог страдања војске и народа није извучено адекватно историјско искуство. После Првог светског рата српски народ је био понесен митом о „великој победи“ иако се до ње дошло уз огромне људске жртве и огромна материјална разарања. Стварни узроци победе нису испитивани, а осећање тријумфа протегло се и на нове догађаје који су захтевали додатне напоре. Како примећује Јован Цвијић, један народ највише је угрожен управо у тренутку када је цео прожет свешћу о својој победи. Ослабљен напрезањима која је од њега захтевала стечена победа, народ је тада најмање способан за нове жртве, а његово победничко осећање

[71] A. Ivanišević, „Položaj Hrvatske...“, 325.

које га још обузима „заводи га на схватања и поступке који траже и једно и друго“.[72]

Вишегодишње ратовање истрошило је и последње резерве енергије, довело до замора и опште стагнације и проузроковало низ политичких грешака почињених у наредним деценијама. Губитак читавих генерација произвео је негативну селекцију и отворио могућност да у све сфере друштвеног живота уђу најнеспособнији људи. Веома тешке животне прилике, што је у Србији била вековна реалност, умеју често да пониште и сам смисао људског живота. Срби су имали изражену способност да подносе патње у име голог опстанка, али је то имало и своју тамну страну изражену кроз тежњу да се патња нанесе другоме. Уколико је принуда била већа, утолико је у митској пројекцији она накнадно добијала тумачење слободног избора. Подношење највећих животних тешкоћа није био исход добровољног избора већ наметнутих околности. Присилна патња нема моћ да духовно преобрази и оплемени људе, али је зато постала битан фактор српске културне, социјалне и духовне деградације.

[72] Ј. Цвијић, *О балканским психичким типовима*, Београд, 1996, 119.

ТРОИМЕНИ НАРОД

Уједињење Јужних Словена извршено је на идејним основама да језик сачињава основу нације.[73] Да су Јужни Словени један „троимени народ", није било дилема ни на хрватској страни. У Крфској декларацији „најодсудније" је наглашено да је „овај наш троимени народ један те исти по крви, по језику, говорном и писаном, по осећајима свога јединства, по континуитету и целини територија, на којој неподвојено живи, и по заједничким животним интересима свога националног опстанка и свестраног развитка свога моралног и материјалног живота". Чак је и Стјепан Радић, водећи хрватски политичар, иако се противио начину стварања југословенске државе, 24. новембра 1918. рекао да су сви „Славени по језику заправо један народ", као и да је он „јавно и отворено, одлучно и неустрашиво бранио наше народно јединство – јединство свих Јужних Славена, а напосе Хрвата и Срба".[74]

Из тих идеолошких разлога, на првом попису који је спроведен 1921, критеријуми и обележја етничке припадности за југословенско становништво сведени су на матерњи језик и вероисповест, при чему је основно обележје био „матерњи језик". У резултатима пописа речено је да је за већину становништва (82,9%) „српско-хрватско-словеначки" матерњи језик. На тај начин требало је доказати да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца национално хомогена држава.

Најважнија последица уједињења била је да је српски национални покрет, који је утрошио највише енергије у стварање заједничке државе, прешао у период стагнације. Главни разлог за то било је губљење биолошке основе српског народа. Већ 1917. постало је евидентно да ће губици Србије износити више од половине мушког становништва уведеног у рат. Способних за војску остајало је мање него што их је у борбама изгубљено. Битна разлика између историје српског народа пре 1918. и након тога јесте историјски замор од успона и остваренога главног циља – националног

[73] Ту идеју уобличио је крајем 18. века немачки филозоф Јохан Хердер (Johann Gottfried von Herder, 1744–1803). У формирању нације језик је за Хердера имао посебно важну улогу. Нација је природна, органска и друштвена група, у којој основу заједничког идентитета чини језик. Језик није спољашња ознака већ конститутивни елемент једне нације. Преко језика појединац постаје свестан себе и припадности нацији. Појединац је био неодвојив од нације којој припада, па је постојао и посебан „дух нације" који се изражавао кроз културу као сведочанство о начину живота и мишљења једног народа. Према Хердеру, дух народа се открива кроз митологију, песме и саге. Они сежу до почетка неког народа, а ако се сачувају, подмладиће његов дух. Хердер је деловао изузетно подстицајно на буђење националне свести у Средњој и Источној Европи.

[74] Наведено према: A. Ivanišević, „Položaj Hrvatske...", 321.

уједињења. После Првог светског рата наступило је „време дефанзивности“ како би се очувало оно што је постигнуто, јер време успона обележава спремност на жртву, а касније се јавило „осећање узалудности отпора“.[75]

Реализацијом југословенске идеје свако „племе“ коначно је било у својој држави, која је истовремено била и заједничка. Срби и Црногорци претходно су једини имали само своју независну државу и 1918. пристали су на заједничку. Али процес уједињења био је далеко бржи од сазревања и дубљег прихватања саме идеје, што је наговештавало неизвесну будућност и могуће сукобе. Хрвати и Словенци нису имали независност и остало је отворено питање хоће ли њихови националисти у неком будућем тренутку тежити стварању својих држава. Ти националисти ускоро су показали склоност, која је временом постајала све већа, за оспоравањем не само улоге Србије у уједињењу, што је могло да буде и део политичких игара, већ и садржаја рата започетог 1914. године. Код Срба се, тако, стекло уверење да то за њих вредно историјско дело треба потиснути из сећања ради туђег интереса.[76]

Хрвати су тек у Југославији извршили националну хомогенизацију и започели борбу за независну државу, о чему је, осим у нијансама и тактици, постојала сагласност готово свих хрватских политичких снага. У нову државу унесена је идеја о хрватској државности у оним границама које би, наводно, Беч оставио Хрватској да се под Хабзбурзима извршило „југословенско“ уједињење. Отуда и доминантна национална идеја код Хрвата о дуалистичком уређењу Југославије, о конфедерацији са Србијом, а крајњи циљ је била независна Хрватска. Та идеја имала је есхатолошки карактер јер је представљана као смисао и коначни циљ хрватске историје.

Политика хрватског сепаратизма примећивала се од самог настанка југословенске државе. Група хрватских „хабзбуршких легитимиста“, регрутована међу припадницима најобразованијег дела политичке и интелектуалне елите, незадовољна одлукама хрватског Сабора о отцепљењу од Хабзбуршке монархије, образовала је оперативно језгро за спровођење програма независне Хрватске. Иницијативу су покренули саборски заступник Иван Першић и католички клерикалац др Керубин Шегвић. Први тајни састанак одржан је већ 12. новембра 1918. године. У наредна два месеца, у време када нова држава практично није ни заживела,

[75] Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд, 2008, 381.

[76] А. Митровић, „Први светски рат“, 91–92.

формулисана је стратегија хрватског сепаратизма: југословенска држава формирана је насиљем, без пристанка хрватског народа и под притиском „српских плаћеника и залуђених Југославена". Крајњи циљ био је да се по сваку цену пружи отпор „југословенској идеји и политици", да се морално и политичко дискредитује Србија као ратни победник и спроведе пуна хомогенизација хрватског народа.[77]

Неповерење према Србима и новој држави брзо се развијало, а тешко уклањало. Хрватски националисти ширили су гласине о наводним намерама Срба да све католике преведу у православље. Хрватски емигранти, незадовољни новом државом, већ у другој половини 1919. планирали су конфедерацију Чехословачке, Мађарске и Аустрије, у коју би ушла и Краљевина СХС, али без Србије. Противници нове државе били су лојални старој идеји Аустроугарске, али је део њих размишљао у оквирима хрватске државности у оквиру територијалне и државне самосталности. Идеје федерализма, конфедерације или аутономије Хрватске у границама југословенског простора лако су се могле преокренути у отворени сепаратизам, па је јасно да идеја хрватског државног права у својој намери није била југословенска. Напротив, носила је снажну антијугословенску компоненту.[78]

Они делови хрватске културне елите који су били свесни да у тадашњим условима Хрватска није имала други избор осим југословенског уједињења, истицали су да је хрватска политичка елита у нову државу ушла као неравноправан партнер владајуће српске политичке елите. У том за њих неравноправном положају остала је све до распада државе 1941. године. По том тумачењу, Краљевина Југославија представљала је од самог почетка „неравноправно конфликтно партнерство" српске и хрватске политичке елите, при чему је акценат увек стављан на конфликт а не на партнерство. Југославија је третирана као заједница неравноправних партнера у којој су се сукобиле различите концепције националне и државне интеграције које није било могуће, чак ни у теорији, свести на заједнички именитељ.[79]

Историја је показала да су песимисти били у праву јер је југословенска идеја знатно ослабила након уједињења. Нова југословенска држава изграђена је на српским темељима, извојевана је ратним напорима Србије, па је носила и многа њена политичка

[77] Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд, 1995, 27–28.

[78] *Исто*, 38–39.

[79] A. Ivanišević, „Položaj Hrvatske...", 349.

обележја (облик владавине, унутрашње уређење, војска, престоница, заједничка монета). Српски официри, државни чиновници и многи политичари поистоветили су се са новом државом. И већина Срба прихватила је нову државу, а у њој је видела пре свега српску творевину, са српском монархијом на челу, државу у којој су Срби коначно уједињени. Већина Хрвата није се, међутим, поистоветила са новом државом и све важније политичке групе одмах су почеле да захтевају аутономију или независност. Степен радикалности у захтевима највише је зависио од процене колико је Београд у стању да им се одупре.[80]

Хрватске и словеначке идеје о федерализму полазиле су од аустроугарског искуства и од заокруживања „историјских добитака" Загреба и Љубљане уласком у нову државу. Њихови политичари, а касније и интелектуалци, игнорисали су чињеницу да су избегли судбину поражених земаља, да је окупација њихових територија од савезничких трупа кратко трајала, да нису били у обавези да плате ратне репарације и да је политика националног помирења подразумевала заборав ратног супарништва и злочина. На другој страни, Двор и поједини српски политичари нису били свесни да је игнорисање било чијег политичког искуства водило према стварању политичког понора између припадника наводно јединствене етничке групе Југословена.

Разлика између словеначког и хрватског концепта била је у хронологији њихове државности. Док су Хрвати државност схватали као наслеђе средњег века, Словенци су своју повезивали са краткотрајном државом СХС, која је постојала у међувлашћу између одвајања од Аустроугарске и припајања Краљевини СХС. Словенци су се позивали на постојање Устава народне владе за Словенију, на то да је влада водила преговоре са Аустријом и Италијом, да је као покрајинска власт имала управну и законодавну моћ и да је руководила војним ефективима.

Хрватска политичка елита је већ 1922. иступила у међународну јавност с идејом о независној хрватској држави, и то у границама које су успостављене после рата. Стјепан Радић је говорио да су протекле непуне четири године у историји заједничке државе обележене „насиљем, нечовјештвом и безакоњем" од стране Србије, што је довело до уништавања хрватске привреде и културе, „а све то у име самовољно декретиранога јединства измишљенога

[80] A. Đilas, *Osporavana zemlja*, 92.

троименога народа проти тисућљетној хрватској политичкој и народној повиести и свијести". Истицао је и да је српска политика према Босни и Херцеговини била главни узрок избијања Првог светског рата.[81]

Један од основних узрока за проблеме Срба у Краљевини СХС/Југославији било је схватање да је стварањем те државе решено српско национално питање. Принцип етничког унитаризма (троимени народ) одражавао је превласт националног у тадашњој Европи и изражавао жељу српске елите да постоји једна држава са једним народом. Чинило се да тако више неће бити актуелно ни „српско питање". Та заблуда произвела је две последице: ширење хрватског националног покрета због наводне опасности од „српског централизма" и пасиван однос Срба према промени међународних односа, уз несхватљиво попуштање захтевима других народа.

Српске политичке странке које су носиле грађанску политику у новој држави, утемељене су у једној средини којој су национална сукобљавања и верске поделе искуствено били далеки. Том времену печат су дали изграђени обрасци „самосвесне, државотворне националне политике" у пуном замаху и младе грађанске демократије која је тек стасавала. У заједничку државу српске странке унеле су то идејно наслеђе. Из њега су произашле и битне идеолошке смернице – завештање идеала јаке државе, стабилне, политички хомогене и економски независне, способне да одолева поделама и прекрајањима сфера утицаја великих сила и да им се одупире; тежња да се од европске „крајине" постане субјекат европске политике; мисао о великој југословенској нацији у настајању; предано негован култ државотворности и јака илузија о „свемоћи" класичних демократских установа које, прожете социјалним реформама, могу да нивелишу наслеђене подвојености и превазиђу уже националне основе привредног и културног живота и политичког организовања.[82]

Прва деценија постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца може се у једној реченици описати као процес константног раста нерешених политичких, националних, економских, верских и културних сукоба. Елите „знања и моћи" нису успеле да пронађу решења за конфликтне ситуације. Државни врх Краљевине више пута је покушавао да преуређењем административних

[81] Наведено према: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, I, Beograd, 1987, 221–222.

[82] Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 1988, 33–34.

целина спречи „појаву лојалности“ која није била везана за државу, али „покрајински партикуларизам“ није био сломљен. Хрватски концепт уговорног односа Србије и Хрватске, који је водио ка конфедерацији две државе, био је политички идеал који није узимао у обзир ни Словенце ни друге потиснуте или прикривене националности југословенског простора. Хрватско питање постало је политички проблем првог реда, а политички систем једноставно није био способан да успостави равнотежу поларизованих националних и верских идентитета. Оно што је био хрватски политички циљ, државност унутар Југославије, исказало се са много мање политичке воље и мудрости када је тражено да се стање у држави врати на 1918. као полазну тачку, уз претњу борбе за преуређење државе.[83]

Краљевина СХС се средином 1928. суочила са тешком државном, уставном и парламентарном кризом за коју политичке странке нису имале решење. На крају је дошло и до убиства у Скупштини, када је 20. јуна Пуниша Рачић, српски посланик из Црне Горе, убио групу народних посланика Хрватске сељачке странке. Рачић је пуцао у пет чланова ХСС-а, двојица посланика одмах су подлегла повредама, док је Стјепан Радић тешко рањен и преминуо је 8. августа. Хрватска опозиција се повукла из Скупштине. У Загребу је 1. августа одбачен чин стварања југословенске државе и захтевало се да преговори о уједињењу почну испочетка.

У изузетно комплексној ситуацији краљ Александар се одлучио за прелазак на диктатуру. Разлози који су га навели да посегне за радикалним решењем политичке кризе били су бројни. Парламентаризам у Краљевини је лагано одумирао, политичке странке, жељне власти и утонуле у међусобне сукобе и обрачуне, биле су пре свега националне, заокупљене интересима и проблемима једино народа коме су се обраћале, занемарујући интерес државе као целине. Агитовало се демагошким паролама и запаљивим говорима који су распиривали ионако узавреле страсти, подизали атмосферу и заоштравале кризу. Подела на „Србијанце“ и „пречане“, на хегемонисте и експлоатисане, прича о судару цивилизација и сукобу светова, Запада и Бизанта, културе и некултуре, стварала је велики национални јаз и неповерење, а истовремено спречавала било какав договор.[84]

[83] Љубомир Петровић, „Југословенско друштво између два светска рата“, *Историја 20. века*, 2/2008, 32–33.

[84] Ивана Добривојевић, „Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра“, *Историја 20. века*, 2/2008, 109.

Са друге стране, страх од федерализације, истрајавање на централизму, „троименом народу“ и државном јединству уз негирање политичких, културних и историјских различитости потпуно су паралисали сваки конструктивни рад, државни и парламентарни. Непознавање и неразумевање народа, неуједначено законодавство, недовољна саобраћајна и економска повезаност покрајина, различити услови живота, степен образовања и писмености, одржавали су унутрашње баријере које су деценију после уједињења биле једнако живе и јаке као и 1. децембра 1918. године. Тежња Хрвата за сецесијом коју су настојали да остваре провоцирањем грађанског рата, појава значајног раскола између Срба у Хрватској и Срба у Србији који су изазвали Сава Косановић и Светозар Прибићевић подржавањем хрватског национализма, као и претње које су долазиле из Италије, навеле су краља Александра да привремено суспендује устав.[85]

У *Прокламацији* од 6. јануара 1929. краљ Александар је парламентаризам тумачио као појаву која почиње да доводи до „духовног расула и народног разједињења“. За највиши циљ владавине и највећи закон земље означио је „народно јединство“ и „целину државну“. Владар је позвао Србе, Хрвате и Словенце да му помогну у напору „да се у што краћем времену постигне остварење оних установа, оне државне управе и оног државног уређења, које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима“. Нагласио је потребу да се у будућем раду траже и примењују „нове методе“ и крче нови путеви. Од министара је захтевао да представљају „сваки у свом ресору, највећи државни ауторитет“, који ће бити сачуван само ако буду поштовали земаљске законе „не дозвољавајући ни изигравање ни најситније повреде њихове“. Тражио је да они и њима подређени органи „при свакој одлуци и при сваком акту“ искључиво воде рачуна о „интересима службе и интересима Државе“. Краљ је очекивао да министри „у духу јединства народног“ негују и развијају „слогу, једнакост и равноправност свих Срба, Хрвата и Словенаца“.[86]

Још у процесу стварања југословенске државе било је доста заговорника интегралног југословенства, односно идеје о остварењу пуног „народног јединства“ елиминисањем свих националних посебности. Идеја националног (југословенског) унитаризма заживела је 3. октобра 1929. када је краљ Александар променио

[85] Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, II, 360.

[86] *Политика*, 6. јануар 1929, 1.

име државе у „Краљевина Југославија“. Промена се заснивала на тумачењу да у земљи живи национално јединствено становништво – Југословени. Идеолози интегралног југословенства говорили су о континуитету југословенске идеје од досељавања Јужних Словена на Балкан до савременог доба. Сматрали су да је могуће изградити и јединствени „психолошки“ тип Југословена. Основна намера била је да се у Југославији превазиђу регионалне и „племенске“ (националне) супротности како би се Краљевина афирмисала као уједињена и снажна држава. Осим тога, намера је била и да се елиминишу разлике између националних мањина и словенских народа.

Прокламовано југословенство доживљавано је као синтеза „српства, хрватства и словенства“, а Краљевина Југославија као „потпуно синтетичко решење“ националног и државног програма. У том смислу треба посматрати и декларацију од 4. јула 1930. године. Она је означила наметање идеологије југословенства као „опште народне идеологије“ и њено истицање као императивне грађанске дужности, потпуног раскида с прошлошћу и пројектоване „југословенске будућности“. Режиму краља Александра изгледало је да је југословенство „коначно победило“, да је „народно јединство“ дефинитивно учвршћено и да су превазиђене племенске и покрајинске разлике. Време је показало да је то био највећи пораз југословенске идеје.[87]

Да би поништио националне супротности, краљ Александар је земљу поделио на девет бановина и управу града Београда (Београд, Панчево и Земун). Потпуно је напустио националне критеријуме и разбио историјске покрајине југословенских народа. Србија је подељена на пет бановина (Дунавску, Моравску, Дринску, Вардарску и Зетску), а Хрватска на две (Савска и Приморска). Делови Босне и Херцеговине ушли су у састав четири бановине: Врбаске, Дринске, Приморске и Зетске; територије Словеније, Црне Горе и Македоније остале су као целине у Дравској, Зетској и Врбаској бановини. Краљу Александру најважније је било да се уместо шест различитих законодавстава, насталих још у време аустроугарске империје, донесу закони који ће важити на читавој државној територији. Намера је била да се сузбије национализам, као и да религија више не буде узрок нетрпељивости међу становницима Југославије.

[87] Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад, 2002, 141–142.

***

Политичко наслеђе које је оставио краљ Александар било је импозантно: на спољнополитичком плану остварен је велики углед земље сарадњом с највећим бројем држава у свету, створене су две регионалне заједнице мањих држава у средњој Европи и на Балкану, које су за циљ имале одржавање европског мира и унапређење привредних односа тих региона. На унутрашњем плану учињени су озбиљни кораци ка постизању споразума о преуређењу Југославије у правцу корените децентрализације на основама аутономија и федерација појединих земаља, посебно Хрватске. Краљ је одбацивао сваку идеју о територијалном разграничењу између појединих покрајина због њихове националне измешаности. Планирао је да Југославију преуреди по америчком моделу: земља би била подељена на федералне јединице, свака би имала самоуправу с посебним гувернером и скупштином; имала би право на буџет и контролу у свом домену, али у оквиру Југославије на чијем би челу био краљ; у надлежности централне власти остали би спољна политика, војска, трговина и саобраћај.[88]

У великом делу српске политичке елите, посебно у Демократској странци, постепено је сазревало убеђење да се треба ослободити политичког наслеђа унитаризма и централизма. Промена политичког курса била је условљена и успоном хрватског националног покрета, али и појавом читавог низа националних тежњи несрпских народа у Краљевини. Разарање демократских тековина и гушење традиционалних србијанских странака у режиму диктатуре драматично је указало на нејаке основе и суморну перспективу интегралног југословенског национализма. Политичка еволуција кретала се у два паралелна правца: прихватање федерализма и признање постојања три посебна национална, политичка и културна индивидуалитета. Већ 1935. показало се да више не може бити говора о једном народу Срба, Хрвата и Словенаца, а поготово не о наметнутом тзв. декретованом југословенству.

Али, тај процес ишао је врло споро и без јасне визије јер је Југославија све до почетка Другог светског рата била без владара. Српска политичка култура није познавала други модел осим владарског, а политичке странке нису имале ни снаге ни жеље да изведу трансформацију друштва и државе.

[88] Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књига III: *У европској политици*, Београд, 2002, 228–229.

Према тестаменту краља Александра образовано је Намесништво, које је требало да влада у име малолетног престолонаследника Петра II Карађорђевића. Намесништво су чинили кнез Павле Карађорђевић, Раденко Станковић, професор Универзитета и бивши министар просвете и Иво Перовић, бан Савске бановине. Положај кнеза Павла био је неспоран. Од свих живих Карађорђевића он је једини био способан да дође на чело државе. Александров брат, принц Ђорђе, још увек се налазио у душевној болници, а његов стриц, Павлов отац кнез Арсен, био је већ у поодмаклим годинама. Кнез Павле био је син разведених родитеља, кнеза Арсена и руске кнегиње Демидов, рођен је 1893. у Петрограду и студирао на Оксфорду. Најважније сфере његовог интересовања биле су књижевност и уметност, политика му је била потпуно страна. После Првог светског рата, у коме није учествовао, само је повремено боравио у земљи и није имао никакав важнији задатак у јавном животу. Био је човек велике ерудиције, сматрао је да Југославија није зрела за демократију британског типа, која му је била идеал. Александар је кнеза Павла, као свог могућег привременог наследника до пунолетства престолонаследника, увек имао на памети, али ништа није учинио на стварању његовог ауторитета за вршење те одговорне државне функције.[89]

Најважније питање било је какву ће политику водити Намесништво. Околности створене убиством краља Александра, када је земља била рањива, тражиле су једну дефанзивну политику да би се, како се рачунало, сачувало оно што је било постигнуто. То је значило постепено губљење оних позиција које су опредељивале независну политику земље у односу према великим силама. Уздрмани међународни положај Југославије могао је да се поправи само унутрашњом политичком консолидацијом и коренитим променама унутрашњег уређења које је планирао још краљ Александар. Али кнез Павле је потпуно одбацио све предлоге о стварању једне концентрационе владе која би организовала и спровела слободне изборе и остварила споразум о другачијем државном уређењу. Кнежева несигурност осујетила је било какве политичке промене у земљи. Он је као своју дужност схватио да ништа не мења по доласку на власт. Говорио је како је краљ Александар остварио идеју уједињења Југославије и да је он спреман да се стави у службу томе циљу. Лако се прилагодио политици оних

[89] *Исто*, 338–339.

који су сматрали да ништа не треба мењати у политици интегралног југословенства, која је успостављена 6. јануара 1929, јер је таква политика била и у његовом интересу пошто му је омогућавала да све конце власти држи у својим рукама.

Политика одлагања и оклевања коју је водило Намесништво произвела је катастрофалне последице. Краљ Александар се одлучио за коренште политичке промене када је учврстио међународни положај Југославије; кнез Павле је то време пропустио и на политичке промене одлучио се у најнеповољнијем тренутку за земљу, пред почетак Другог светског рата када је 1939. прихватио готово све што су Хрвати тражили. Слично се догодило и у спољној политици. Немачка, која је већ била у рату, нудила је све до новембра 1940. Југославији споразум на основи поштовања њене неутралности. Кнез Павле је оклевао и, вероватно под утицајем Енглеза, пропустио тај тренутак.[90]

И док се кнез Павле двоумио, у Југославији је дошло до праве ерупције национализама. Заштита „угрожених" нација од наднационалног југословенства, захтеви за враћање старих племенских симбола и аутономни национални живот били су главна покретачка снага која је код Хрвата створила мржњу према свему југословенском. Хрватски национални покрет је на прво место ставио решавање хрватског питања, па тек онда успостављање политичких слобода и пуног парламентарног поретка.

Носилац хрватског националног покрета била је Хрватска сељачка странка – партија која је од формирања Југославије константно отварала питање преуређења државе и решавања „хрватског питања". На неистинама и полуистинама да се Хрватска „систематски пљачка и израбљује", да је окупирана, да су хрватском народу ускраћена основна „народна права" и употреба хрватског имена, да му је угрожена егзистенција, забрањен рад његових културних и научних друштава, сузбијана вера, ова политичка организација је фанатизовала масе на хрватском селу. Становништву је на различите начине сугерисано да се мора срушити „режим силе" у Београду; ширено је незадовољство државом, стварана психоза да је Хрватска у Краљевини Југославији у подређеном положају. Истим духом одисали су меморандуми, писма, извештаји који су слати на бројне адресе у европским престоницама. Хрватски покрет представљан је као „предстража" западних интереса,

[90] *Исто*, 343.

као демократски и цивилни покрет супротан клерикализму и милитаризму, који је спреман да решење хрватског питања тражи и изван граница Југославије уколико не буду прихваћени хрватски захтеви. У први план је истицан принцип „народног суверенитета", а народ је означаван извором сваког политичког ауторитета и сваке јавне власти.[91]

Владимир Мачек, нови вођа Хрватске сељачке странке, у бројним обраћањима британским дипломатама доследно је негирао идеју о народном јединству Јужних Словена, а 1918. је све више тумачио као годину када је Србија „окупирала" читаву територију југословенске државе. Тражио је да Србија Хрватској и Црној Гори призна њихов „насиљем и преваром отет" државноправни суверенитет, а за Босну и Херцеговину и Војводину захтевао је плебисцит како би њихово становништво одлучило о формирању своје самосталне јединице или прикључењу Србији или Хрватској. Тражио је и да будућа заједница буде дефинисана посебним уговором, а од Србије да се „одрекне својих тежњи за хегемонијом пуштајући из своје руку сва средства која су кадра ту хегемонију подржавати, те је и данас држе". Мачек је све чешће, и у земљи и у иностранству, говорио о скорој „пропасти Југославије" и рађању „слободне" Хрватске: „Југославија је као човек који болује од неизлечиве болести, који ће сигурно умрети. Та смрт ослободиће Хрватску".[92]

Сличан историјски процес одвијао се и у Словенији. За време демократског периода југословенске државе словеначки клерикални политичари водили су политику двоструких стандарда. На државном нивоу појачавали су контакте са централистичким партијама Краљевине, док су у Словенији инсистирали на програму аутономије. Представници Словенске људске странке употребљавали су словеначки програм за аутономију на унутрашњем плану као средство борбе са главним политичким опонентима – либералима који су заступали централистичку верзију јединствене једнонационалне државе.[93]

Насупрот хрватском покрету, старе српске политичке странке нису имале јединствен политички програм, па самим тим ни неки пројекат државног преуређења Краљевине. Удружена опозиција била је нејединствен политички организам, разједан сукобима, неповерењем, посебним страначким интересима и традицијом

[91] Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 165–166.

[92] Наведено према: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, I, 318–319 и 323.

[93] Momčilo Zečević, *Na istorijskoj prekretnici. Slovenci u politici jugoslovenske države 1918–1929*, I, Beograd 1985, 291, 300, 305.

„јаког осећаја“ за државу. На Југославију се гледало као на „заједничко добро“ о коме је требало објективно просуђивати и уредити га „по што стварнијим мерилима“. За српске странке држава је била важнија од сваког појединца, и у име тога тражили су да се у политичком животу земље што пре изађе из ванредног стања како би хрватски покрет одустао од бојкота државе. Тада би било могуће да „сви заједно“ раде на обнављању духа „националне солидарности“ као једног од основних разлога постојања и очувања државне целине. Југославија је и даље посматрана као „историјска творевина“ потребна како народима који у њој живе, тако и Европи. Српске грађанске странке су овакво опредељење заснивале на основу жртава које је Србија дала у Првом светском рату, из кога је и рођена југословенска држава, па је и сарадња са хрватским покретом била мотивисана потребом очувања те државе.[94]

Влада Милана Стојадиновића чврсто се држала става да под Намесништвом једноставно није могуће извести дубоке промене, чиме је само убрзала разбијање идеологије југословенског национализма, државног и народног јединства. У том смислу највише се Антон Корошец, Стојадиновићев коалициони партнер, обрачунавао са југословенским националистима обнављајући истовремено рад клерикалних организација. Његов политички рад био је усмерен ка одвајању Словеније и римокатоличког становништва од Југославије како би се бивше хабзбуршке земље повезале у подунавску католичку конфедерацију.[95]

„Српски фактор“ слабио је и у Босни и Херцеговини, у којој су припадници Југословенске муслиманске организације, чланови Стојадиновићеве владе, спроводили дезинтеграцију земље. Краљевина Југославија је у том периоду била подељена на четири неформалне области: Словенијом је суверено управљао Корошец, у Босни је исту улогу играо Мехмед Спахо, а подручје хрватских крајева одраније је представљало засебну целину у којој се централна власт очитовала само преко основних државних симбола. Закони југословенске државе важили су само у српским крајевима.

Последњи парламентарни избори у Краљевини Југославији одржани су 11. децембра 1938. године. Они су јасно показали да је унитаристички систем владавине поражен. Стојадиновић је из избора изашао знатно ослабљен пошто је његова листа победила само формално, и то с малом већином, а без гласова националних

94 Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 169.

95 Никола Жутић, *Соколи. Идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929–1941*, Београд, 1991, 139–145.

мањина претрпела би и пораз. Његов пад уследио је 4. фебруара 1939; званично саопштење гласило је да је Стојадиновић смењен ради постизања коначног споразума са Мачеком и Хрватима. Међутим, он је смењен на директан захтев Велике Британије јер је водио пренаглашену пронемачку спољну политику.[96]

Довођењем Драгише Цветковића на чело југословенске владе кнез Павле је створио услове за преговоре са Мачеком. Хрватска сељачка странка временом је израсла у доминантну политичку странку у Хрватској, али и најјачу опозициону странку у Југославији. Она је све више губила обележја некадашње сељачке странке и претварала се у грађанску политичку странку и средишњу снагу хрватског националног покрета. ХСС је постао привлачна снага за различито оријентисане политичке групе и појединце доприносећи, на тај начин, стварању ширег, али и хетерогеног политичког покрета.

Решење националног питања у Југославији тражило се прво за Хрвате, да би се потом нашло и за Словенце и Србе. После уобичајено дугих и мукотрпних преговора, када су испуњене готово све хрватске жеље, Споразум је 20. августа добио коначну форму. Мачек је 22. августа обавештен да је кнез Павле безрезервно прихватио Споразум; Цветковић и Мачек су 24. августа отишли код кнеза који је прихватио њихов договор; сутрадан је Цветковић сазвао владу и поднео оставку, а 26. августа 1939. на Бледу је потписан Споразум који је нормиран уредбом. Народна скупштина и Сенат су распуштени, Закон о избору народних посланика је укинут, а влада је овлашћена да уредбом са законском снагом измени законе о штампи, о удружењима и остале политичке законе. За бана Бановине Хрватске постављен је Иван Шубашић.[97]

Образована је нова влада у којој је ХСС имао пет места. Споразум је био замишљен као провизорно решење и остао је изразито недоречен. Прецизно одређивање карактера и домета уставноправних промена извршених стварањем Бановине Хрватске отежано је и компромисним карактером нагодбе, која је била изнуђена због потребе консолидације Краљевине уочи светског рата. Споразум је једноставно прешао преко читавог низа спорних питања и оставио крупне недоречености.[98]

Бановина Хрватска је веома брзо постала сепаратно тело унутар Краљевине. Сачињавали су је бивша Савска и Приморска

[96] Коста Николић, „Кнез Павле Карађорђевић и мартовски догађаји 1941. у Југославији", у: *27. март 1941 – 70 година касније*, Београд, 2012, 57.

[97] К. Николић, Драган Тешић, *Историја Демократске странке 1929–1941*, Београд, 2009, 166.

[98] M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 17.

бановина са срезовима: Дубровник, Шид, Илок, Брчко, Дервента, Градачац, Травник и Фојница. Бановина је добила свој сабор и широко поље надлежности, а Мачек је постао потпредседник југословенске владе. Власти Бановине имале су изузетно широке политичке и економске компетенције и пуну финансијску самосталност.

Споразум Цветковић–Мачек правно је утврђен владином Уредбом о Бановини Хрватској на основу члана 116 Устава, који је дозвољавао да Круна може да ради мимо уставних одредби и законских прописа у околностима (рата, мобилизације, нереда и побуна) које би доводиле у питање јавни поредак и безбедност државе или када су угрожени јавни интереси. Устав из 1931. предвидео је да такве мере мора накнадно да одобри Народна скупштина. Али, пошто је она била распуштена, а избори за нови скупштински сазив, као и за хрватски Сабор, нису одржани до почетка Другог светског рата, споразум од 26. августа није био ни одобрен.[99]

Истовремено је вођство Словенске људске странке тражило формирање словеначке бановине, која је захваљујући словеначкој националној хомогености већ фактички била обликована, али јој је требало уредити статус, односно регулисати однос после реорганизације. На томе је већ радила комисија при влади (Михаило Константиновић, Миха Крек, Лазар Марковић и Станко Мајцен, подбан Дравске бановине). Џафер Куленовић, вођа Југословенске муслиманске организације и члан владе, изјаснио се за Босну и Херцеговину као четврту аутономну јединицу.[100]

Круг надлежности Бановине Хрватске, остварен нагодбом Цветковић–Мачек, вођство ХСС-а одмах је означило као границу испод које се не може ићи код установљавања посебних хрватских интереса, уз наглашавање „да се Хрвати ни у којем случају не би с мањим задовољили".[101] Већ од првог Мачековог коментара закљученог споразума, у низу иступања првака ХСС-а и у писању хрватске званичне и полузваничне штампе, упорно се наглашавало да је неопходно не само са што већом еластичношћу спровести у живот оно што је у погледу компетенција Бановине Хрватске гарантовано већ и даље проширити уговорене границе хрватске самосталности.

Посебно узнемирујуће деловали су наговештаји да ће Хрвати ићи и на стварање сопствених оружаних снага у неком облику.

[99] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd, 1988, 297.

[100] *Исто*, 298.

[101] Наведено према: M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija*, 51–52.

Руководство ХСС-а и даље је, без икаквог отпора, градило организацију Хрватске сељачке и Хрватске грађанске заштите, као „помоћних формација" ХСС-а за које је било изричито наглашено да им је сврха „чување уставних права Хрватске и сузбијање превратничког и хрватском сељачком покрету противног деловања".[102] Мачек је био јасан у ставу да је Споразум тек први корак у остварењу хрватских интереса, како у процесу државног осамостаљивања тако и у новим територијалним захтевима према Босни и Војводини.

Споразум је фаворизовао Хрватску и донео јој привилегије због којих је оцењиван и као самоубилачки акт за Југославију. Територијално знатно проширена, Бановина Хрватска добила је одлике самосталне државе. Осим етничког, за конституисање Бановине примењивани су и други принципи: економски, географско-саобраћајни и историјски. На тај начин Југославија је разграђена, а српска јединица није конституисана. Такав след догађаја неминовно је отворио српско питање на самом почетку Другог светског рата, када је српски народ био у далеко тежем положају од својих унутрашњих непријатеља.

Споразум од 26. августа довео је и до распада српске Удружене опозиције. Земљорадничка странка ушла је у нову владу, а суспендовање Скупштине спречило је остатак опозиције да на месту које је за то предвиђено прецизно формулише своје мишљење. То је био разлог да Демократска странка значајно промени став према хрватском питању. Годинама је управо она била прва у залагањима за пружање руке измирења Хрватима и тражење задовољавајућег решења прихватљивог и Србима и Хрватима. Демократска странка је прихватила идеју о сложеној државној заједници и одбацила је сопствену политичку филозофију о „троименом народу". Због тога је она два пута доживеле расцеп и тада постала најупорнији критичар споразума Цветковић–Мачек.[103]

Демократска странка је своје мишљење о Бановини Хрватској јавности први пут понудила већ 29. августа кроз саопштење ужег Главног одбора странке. Ограничила су се на примедбе да је Споразум донесен без учешћа српског народа и да је хрватско питање решавано независно од државног уређења целине, да чак ни у таквом поступку није потпуно решено и да је „уређење других

[102] *Исто*, 52–53.

[103] Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994, 192.

крајева и усклађивање свега у један јасно постављен систем остало још као отворено питање".[104]

Демократска странка није више подржавала идеју о пружању уступака хрватском националном покрету да би се дошло до компромисног решења; споразум Цветковић–Мачек тумачен је као настављање шестојануарских режима, јер је лишио Србе бриге о држави и себи и одузео им њихова основна права рушећи „вековне амбиције српског народа да сам управља својом судбином". Оцењено је да Споразумом „ни у чему није дошла стварно до израза заједничка брига Хрвата и Срба о држави као целини", да су стављањем акцента на територијално разграничење „пре изградње основе за целину само распирена националистичка настојања" и да су српске области означене као отворено питање „скоро с позивом новим интересентима" да се јављају са својим претензијама.[105]

Демократска странка је споразум Цветковић–Мачек темељно критиковала у новембру 1939. преко брошуре *Демократе о данашњем стању у земљи*. Споразум је критикован јер се српски народ није питао у вези с једним тако важним проблемом као што је преуређење државе „створене његовом крвљу", као и због небриге о интересима тог народа. Нагодба је оставила поразне последице и по југословенску идеју: заједница Срба, Хрвата и Словенаца не може бити „само изравњавање дневних интереса на шта се она данас хоће да сведе". Ниједна сложена држава не би могла да опстане с таквом „простом рачунском нагодбом својих саставних јединица".[106]

Упоредо с бригом за интересе и будућност државне заједнице, демократе су биле забринуте и за положај српског народа: налазио се у стању у коме није био „за овај скоро век и по своје историје обновљене само снагом и вољом народа". Демократска странка није се одређеније изјаснила о припадности „нераспоређене територије", али се из духа њеног саопштења може претпоставити да би српску јединицу требало да чине сви простори ван хрватске и словеначке јединице. Странка је захтевала да се заштите интереси Срба и тражила је „сабирање" српског народа: „Јер уколико та реч буде изражена с пунијом снагом народне целине, утолико ће обезбедити српском народу достојније место у држави, а српском народу као целини боље услове културног и општег напретка у делу који се образује око српског културног центра".[107]

[104] Наведено према: К. Николић, Д. Тешић, *Историја Демократске странке*, 171.

[105] *Исто*, 172.

[106] *Исто*, 174.

[107] *Исто*, 175.

Подељено друштво

Национални, економски и културни конгломерат Краљевине Југославије често се називао „немогућом државом", историјом „тешко разумљивог хаоса" за европски начин размишљања. Али, држава настала 1918. била је „држава помирења", јер је у састав војске Краљевине СХС примила хиљаде официра поражене аустроугарске војске. У апарату власти и привреде Југославије налазили су се представници хрватског грађанства, док је финансијска олигархија Хрватске са својим новчаним заводима, пре свега Загребачком штедионицом, представљала најјачу финансијску снагу у држави. На тлу Словеније, Хрватске и Војводине била је смештена најважнија индустрија Краљевине Југославије, осим војне која се углавном налазила на територији Србије. Хрватска је преко уједињења прешла на страну победника; Хрвати и Словенци успели су да заштите своје етничке границе; Хрватска је тек у Југославији постала јединствена; остварена је духовна и национална интеграција и Хрвата и Словенаца; Хрватска је 1939. успела да измени свој положај после свега 20 година заједничког живљења.

Уласком Србије у Југославију једноставно је престао организовани рад на српској националној и духовној интеграцији, јер је то било у супротности с владајућом идејом „народног јединства". Приметан је био и страх да би свако отварање проблема статуса српског народа повукло за собом још јаче заоштравање хрватског питања, а с њим и националног питања Словенаца. Страховало се и од обнове расправа о црногорској државности, али и о аутономији Македоније. Због схватања да је српско питање 1918. решено, изостала је брига о Србима у Југославији, нарочито српског народа на југу и северозападу државе. Постојало је уверење о „непрекинутој српској линији" од Тимока до Уне, али се на српској националној интеграцији ништа није радило у смислу територијалног заокруживања, економског и културног повезивања. Уочљиво је и велико српско неразумевање новог простора са шаренилом вера, обичаја, традиција, правних режима, стандарда образовања и начином живота. Српска политика истрошила је своју енергију у борбама око аутономије Хрвата и Словенаца, па је пропустила могућност да после ослободилачких ратова консолидује простор на југу.[108]

[108] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 21–22.

Уочи Другог светског рата српско друштво било је у стању потпуне фрагментације, и то не само због етничких и верских подела у Југославији већ и због потпуно супротних погледа на спољнополитичку оријентацију. Идеје либералне демократије и парламентарног поретка биле су у великој кризи у целој Европи, а тоталитарне идеологије (нацизам, фашизам и комунизам) у веома снажном успону. Те поделе нису мимоишле ни Југославију.

Код многих српских либералних интелектуалаца буђење, неговање и ширење српске националне идеје постао је први критеријум у бирању тема и обликовању порука о потреби српске националне интеграције. Они су заговарали акцију која би подстакла националну дисциплину засновану на истрајном конструктивном раду, плану и организацији. Из таквих настојања, а по идеји Слободана Јовановића, створен је Српски културни клуб (СКК), званично регистрован као организација 15. јануара 1937. године.

СКК је окупио људе различитих интересовања, идеологија и партијских сврставања (демократе, федералисте, унитаристе, републиканце), али већином противнике владајућег поретка. Идејно наслеђе Клуба постало је у Другом светском рату основа за идеологију националног покрета отпора. Као приоритетни задатак српског народа, Клуб је истакао очување државног јединства и решавање српског националног питања. Посебно жестоко је нападан споразум о стварању Бановине Хрватске. Критици су изложени како творци Споразума, тако и његове одредбе и само спровођење. По мишљењу првака Клуба, најтежи ударац српским интересима задале су границе Бановине јер је у њиховом оквиру остало милион Срба. Стеван Мољевић је, на пример, писао о „српском Минхену", као и да су Срби извршили „политичко самоубиство" јер су Хрватима, на миран начин, препустили српске земље.[109]

Пошто су и сами хрватски политичари отворено изјављивали да границе Бановине нису дефинитивно одређене, као једину сигурну заштиту за српски народ Клуб је видео у што хитнијем образовању посебне српске јединице. Током 1940. урађен је пројекат „Српске земље", према коме би се све остале бановине (осим Дравске која је покривала Словенију) спојиле у једну целину са седиштем у Скопљу. У Српске земље вратили би се срезови Брчко, Травник и Фојница из Бановине Хрватске.

[109] Небојша Поповић, „Српски културни клуб 1937–1941", *Историја 20. века*, 1–2/1989, 121–126.

Нацрт овог пројекта урађен је како би се умирило српско „јавно мишљење“ и како би се спречиле сепаратистичке тенденције у „српском“ делу Југославије (Македонија, Војводина, Црна Гора, Босна). Српска православна црква сматрала је да треба створити један покрет на национално-верској основи, а општи став је био да су Срби разбијени и да их треба ујединити.[110]

Незадовољство Споразумом, као и све приметније опкољавање Југославије од Трећег рајха, довело је до снажнијег политичког ангажмана Клуба. Његови основни политички ставови могу се груписати у неколико целина: очување јаке Југославије у којој би Срби живели на свом националном простору и „имали право првенства међу једнакима“, што би заслужили „мудрошћу и будућим радом“, а не на основу своје прошлости; искрени споразум Срба и Хрвата; јединствена национална политика свих српских странака; буђење вере код српског народа у величину националних идеала и општи морални препород друштва.

***

Општа криза грађанског друштва била је плодно тло за левичарску пропаганду која је наговештавала да ће комунистичко уређење заувек решити социјалне и националне проблеме. Комунизам је постајао све прихватљивији због своје општости, као и због употребе демагошких парола и привлачних обећања. Симбол радикалног левичарског покрета, насталог под утицајем идеја Октобарске револуције, била је Комунистичка партија Југославије. Она је обележила српску историју у другој половини 20. века.

Из основног опредељења да комунисти треба да постану водећа политичка снага у свакој југословенској нацији како би револуција била успешно изведена, уследила је употреба националног питања као најефикаснијег средства да се у вишенационалној средини освоји власт. Тако су комунисти у Краљевини Југославији, супротно основној интернационалистичкој поставци, креирали национални комунизам који је у наредним деценијама постао главни узрок државне кризе и дефинитивног слома Југославије.

Комунистичка партија Југославије имала је велики утицај на сиромашно градско становништво, али и међу многим екстремним

[110] Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 208.

националним покретима у Краљевини који су се борили за разбијање државе. После успеха на првим изборима (1920) у КПЈ су превладали људи који су заговарали директну револуцију и долазак на власт насиљем. Једна од битних карактеристика тог опредељења био је и тероризам који су, у првом реду, тражили хрватски комунисти који су у својим иступима у многим правцима били радикалнији и од хрватских националиста.

Трећи конгрес КПЈ (1926) усвојио је тумачење о српском народу као „владајућем" у Југославији, што је био радикалан искорак јер се до тада та оцена односила само на „српску буржоазију". Речено је и да се мора отворено подржавати право на отцепљење „широких маса угњетених нација" како би се проширио „револуционарни фронт". Стратегија према Косову и Метохији дефинисана је ставом да ову територију треба укључити у једну целину, заједно са Албанијом и свим „етничким" територијама Албанаца у Југославији.[111]

Кључно место у дефинитивном заокрету ка политици разбијања Југославије имао је IV конгрес КПЈ, одржан 1928. у Дрездену. Најважнија одлука овог конгреса била је да се приступи реализацији права на отцепљење, јер „масе народа теже ка отцепљењу". Осим ставова о независној Хрватској, КПЈ је одлучила да убудуће помаже све акције које би водиле и ка стварању независне Црне Горе. Подржани су и македонски, пробугарски националисти, као и Косовски комитет „у својој борби за независну уједињену Албанију". Право на отцепљење признато је и Мађарима у северној Војводини, а подржана је и борба за независну Словенију, насупрот „издајничкој политици словеначких клерикалаца".[112]

За разбијање Југославије комунисти су у наредној фази користили верске и националне сукобе, а као „разорне снаге" поједине опозиционе националне странке. Главни елемент сарадње био је степен негирања државе. Контакт је остваривan са свима: присталицама рестаурације Хабзбурга, франковцима, усташама, албанским, мађарским, бугарским и црногорским сепаратистима. За све њих Југославија је била „тамница народа" и земља „српског империјализма". Најважнији циљ КПЈ било је рушење „фашистичке диктатуре" оружаним устанком и успостављање совјетске власти. Пресудну улогу у томе требало ја да имају комунисти у Србији, јер је у њој и била „база великосрпске хегемоније".

[111] Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству*, Београд, 2015, 40.

[112] *Исто*, 42–43.

Исходишна тачка дугогодишње стратегије Комунистичке партије Југославије било је национално питање, тачније, његово коришћење у борби за власт. Централно место добила је догма о српској нацији као „владајућој и угњетачкој". Објекат целокупне доктрине сведен је на националне револуције несрпских народа у Југославији, па је промовисано неписано начело: мобилизација свих југословенских народа против једног – српског. Хрватски и словеначки комунисти прихватили су такав национални концепт и постали доследни „бољшевици", с убеђењем да се тиме решава питање њихове засебне националне државности. Одлукама о стварању посебних националних партија пројектоване су будуће националне државе, у случају Хрватске знатно увећане. Предвиђени су и посебни статуси за Војводину и Косово, док је српски национални простор занемарен. Српски народ није имао право на самоопредељење јер је „угњетавао" све остале. Тиме је целокупна политика КПЈ за дуги низ година усмерена ка дезинтеграцији земље и стварању националних држава на њеном тлу.[113]

Политика КПЈ и Коминтерне заснована на разбијању Југославије, стављала је на дневни ред српско национално питање управо због тога што га је потпуно игнорисала. Принцип националног самоопредељења и отцепљења није узиман доследно, полазећи од појединих народа, већ од територија које ти народи у већини или само делимично насељавају, а које као посебне државе до тада нису постојале и чије су државне границе непознате. Потпуно се игнорисала чињеница да су се национални интереси појединих народа често укрштали на једном простору, а свако заокруживање територија увек је извођено на штету српског народа. У пројектованој великој Хрватској, која би обухватила и знатан део Босне и Војводине, у великој Мађарској којој би се прикључили делови Војводине, у великој Албанији, са Косовом и Метохијом, остали би у знатном броју Срби у компактним целинама без права на самоопредељење и конституисање своје националне државе.

Национални интереси српског народа игнорисани су јер су изједначени с интересом „великосрпске буржоазије", с националним угњетавањем других народа. Због тога су српски комунисти, као припадници „владајуће нације", имали искључиви задатак да се боре за рушење југословенске државе како би помогли борбу за стварање независних држава „угњетених народа". Посебан положај

[113] Branislav Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, 275.

српских комуниста у КПЈ сматран је касније и разлогом зашто се не ствара посебна КП Србије: Срби су „владајућа нација“ и не осећају се национално угњетеним од стране других народа.[114]

Независно од југословенских комуниста постојале су, највише међу Србима, значајне групе људи који су будућност Југославије видели у максимално присном савезу са „црвеном Москвом“, па чак и по цену одређених друштвених и политичких промена. За комунизам су се посебно определили поједини левичарски интелектуалци и бројни студенти који су у „лењинистичко-стаљинистичкој партији“ видели једини могући модел за неопходан преображај друштва. Они су у комунизам веровали без задршке и нису им сметале вести о терору који је владао у Совјетском Савезу, ако су и допирале до њих и под условом да су хтели да верују у њих.[115]

Права природа совјетског режима била је готово непозната у Србији, а све вести које су говориле о страхотама Стаљинове владавине сматране су за обичну антикомунистичку пропаганду. Словенофилски расположене, непросвећене и економски слабо ситуиране, о правом стању ствари нетачно обавештене, такве друштвене групе с неповерењем су гледале на сваку оштрију антикомунистичку акцију режима. Управо ти појединци и те групе временом су постали један од важнијих ослонаца комунистима у Србији. Како се приближавао почетак рата, позиција Совјетског Савеза у међународним односима изгледала је све значајнија. Тако су се развијали и услови за рад комуниста који су код Срба све више истицали „руски фактор“ као пресудан. Али да није било рата, Комунистичка партија Југославије остала би више него маргинална историјска појава.

***

Други пол политичког екстремизма био је малобројан, али је имао фанатичне присталице које су се од 1941. отворено сврстале на немачку страну и које су повеле „крсташки рат“ и против комунизма и против либералне демократије. Симбол за српске националсоцијалисте била је политичка организација Збор, односно њен вођа Димитрије Љотић.

114 *Исто*, 287–289.

115 Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, Beograd, 2013, 66.

Збор је настао из друштвено-политичке кризе у Југославији која је букнула крајем друге и почетком треће деценије 20. века, а у ширем смислу био је одговор на индивидуалистичку визију света која је доминирала западним демократијама од Француске револуције 1789, како су тумачили утемељивачи Збора. Они су сматрали да је концепт либералне демократије био у кризи и на издисају због комунистичке револуције из 1917, доласка фашиста на власт у Италији (1922), финансијског и економског краха капитализма и појаве националсоцијализма у Немачкој, што је за њих био доказ да тзв. демократски свет нема сигурну визију своје будућности. После увођења диктатуре у Југославији (1929) почело је груписање одређених политичких снага, из којих је касније настао Збор. Те снаге, полазећи с позиције интегралног југословенства, подржале су диктатуру јер су сматрале да су либерална економија и партијска демократија одговорне за кризу у Југославији. Излаз је тражен у планској привреди, сталешком уређењу и моралном препороду.

Збор је југословенску државу тумачио као „народну, друштвену и духовну заједницу" коју везује крвно сродство и осећање исте судбине, а Србе, Хрвате и Словенце као један и јединствен народ који је могао слободно да се развија и опстане само у Југославији као „историјско-политичкој неминовности". Она је била најбоље решење, природан резултат уједињења до тада одвојених стремљења. Предности Југославије биле су за Збор очигледне: само у њој су готово сви Срби, Хрвати и Словенци могли бити уједињени, независно од уверења да ли се ради о једном народу или о три народа.

На идеолошком плану најважнији аспект делатности Збора била је дефиниција органског друштва, као и критика партијске демократије. Своју концепцију органског друштва Љотић је супротстављао индивидуалистичкој мисли чији су носиоци били марксисти и демократе. За њега друштво није било обичан збир јединки који има своје интересе независно од посебних интереса његових чланова. Следствено томе, ни нација није била прост збир појединаца који нису морали да служе колективу. Љотић је осуђивао индивидуалистичко друштво у коме није постојао принцип дужности. За њега није било праве људске слободе изван друштвених оквира и трајних, органских структура: породице, сталежа и нације.[116]

[116] Мирко Бојић, *Југословенски народни покрет Збор 1935–1945. Један критички прилаз*, Београд, 1996, 21–40.

Идеја државе подразумевала је да је она највећи домет људског друштва, да обухвата и прошлост, и садашњост и будућност и да стоји изнад сваког појединачног интереса. Немачка је виђена као творац будућег новог светског поретка. Љотић је писао да је укључивање Југославије у тај поредак био једини начин да се земља сачува од бољшевичке револуције, али и од новог „страшног рата" и да би свако друго решење било једнако националном самоубиству. Из такве концепције проистекли су и следећи предлози: распуштање партија и формирање ванстраначке владе, слање комуниста – студената у концентрационе логоре и забрана рада за професоре Јевреје, масоне и комунисте. Та концепција ограничавала је појам народне суверености: „Ми мислимо да је много исправније хришћанско гледиште да власт извире из Бога".[117]

Снагу овим идејама давала је и општа политичка клима успостављена после стварања Бановине Хрватске, која је довела до јачања антилибералних идеолошких тенденција. Стварањем Југославије дошло је до слома старе аустроугарске феудалне идеологије свештенства и племства пред грађанским либерализмом западних демократија. Водеће земље европског грађанског либерализма, Француска и Велика Британија, усађивале су идеје демократије на тлу некадашњег цезаропапистичког хабзбуршког царства. Али током 1940. дошло је до агоније некад доминантне идеологије када јој је смртни ударац задала нова идеолошко-политичка клима у Југославији, која је настала због француског пораза и немачке супериорности.

Тенденције „државне фашизације" уочљиве су од пролећа 1940. када је државни и политички врх Југославије, захваћен страхом од немачке војне силе, „идеолошки капитулирао" и био принуђен да спроводи идеологију „новог времена" одбацујући у све већој мери остатке либерализма из државног, политичког, привредног и културног система. Разбијање масона и Сокола, оптужбе владине пропаганде да су све југословенске националне институције и организације заражене „клицом масонског либерализма", означиле су крај доминације идеологије грађанског либерализма.[118]

Дух идеолошке нацистичке мобилизације распламсао се током 1940. године. Погодна клима, створена пропагандним написима у антилибералној штампи, допринела је бржој идеолошкој и државној преоријентацији у правцу фашизације земље. Идеолози

[117] *Билтен Југословенског народног покрета Збор*, бр. 37 (14. јануар 1940).

[118] Никола Жутић, „Либерализам и римокатолицизам у Краљевини Југославији 1918–1941", *Историја 20. века*, 2/2008, 158.

„српског корпоративизма“ настојали су да припреме терен за увођење корпоративне привреде и расне законске регулативе. Покренута је хајка на Јевреје, а либералне институције и појединци почели су да добијају јеретичка обележја. Осим на масоне, као централу идеологије грађанског либерализма, напади су почели и на остале носиоце интернационалног либерализма (југословенске политичке партије и југословенске националне организације), под оптужбом да су им вођства у масонским рукама.[119]

***

У обликовању идентитета српског народа религијски чинилац имао је посебан значај. Религијски образац понашања плод је далеких наслеђа, веровања, страхова, давних, готово несвесних немира, нешто што се изгубило у прошлости, али се преноси из генерације у генерацију. Реакција неког друштва на тренутне догађаје мање се покорава логици, она је производ заповести која је неизражена и која се често не може исказати, а избија из колективне подсвести.

Дефиниција религије изузетно је комплексна – у научној литератури постоје бројни описи тог феномена и сви су углавном различити. У најопштијем, религија се може одредити као веровање у апсолутну и мистичну моћ од које човек зависи, која га контролише, на коју може да утиче уколико се понаша на прописан начин и која има одређени значај, како за појединца тако и за заједницу.[120] У основи религиозности кроз историју лежи „нада у бескрајно постојање“, а она је повезана с „обожавањем вечне стварности“. Идеја о бесмртности произилази из страха од смрти, верници религију схватају као „други живот“, па је подручје религиозности несводљиво на подручје емпирије. Религиозни језик могуће је разумети само изнутра, кроз стварно учешће у религиозној заједници.

Основни елементи сваке религије јесу: мит, вера, култ, ритуал, жртвовање, молитва и храм. Већину религија одликују следећи елементи: теоријско уверење човека у постојање натприродног света, и у томе највишег бића; веровање у могућност односа између натприродног и природног света који је за човека користан и човеково успостављање односа с натприродним светом, што се

[119] *Исто.*

[120] Опширније: Ђуро Шушњић, *Религија. Појам. Структуре. Функције*, Београд, 1998.

изражава у организовању култа – вршењем обреда или ритуала у коме верници остварују практично сједињавање са Светим или Сакралним, као и у одговарајућим интелектуалним и емотивним реакцијама. Људи најпре верују – имају свест о неком надљудском бићу, о Светом, што чини теоријску, појмовну страну религије, а затим изводе ритуале који представљају практичну, обредну страну религије како би се успоставила веза појединца или заједнице с највишим бићем које је предмет вере, култа или обожавања. То „највише биће" не мора обавезно да буде и персонификовано.[121]

Историјско искуство показало је да се паганство потврдило као битна стварност српске историје која обележава и оне који сматрају да су хришћани и оне који се опредељују као атеисти. Етичка правила, ставови о животу и смрти, схватање рада, вредност напора, ставови о породичном животу представљају моделе понашања у којима се лако могу препознати реликти паганства. Вера Прасловена оставила је дубоке психолошке трагове у фолклору, народним предањима, празноверју, обичајима и митологији. Без обзира на то што је хришћанство променило спољну слику словенске духовности, стара садржина остала је сачувана. Унутрашњи ирационални контакт с правременима посебно је уочљив код хуманистичке интелигенције. Трагови митских времена не налазе се само у култовима предака већ и у дубинама подсвести.

Показало се да иако нема културноисторијски, паганство има психолошки континуитет, за чије потврђивање нису биле потребне институционалне религијске форме. Могућност аутопластичног обнављања паганских садржаја зависила је од економских и културних прилика, које су и условиле материјалну, социјалну и духовну регресију. Паганство је остало присутно и у сваком појединцу, а његово потврђивање било је утолико израженије уколико су за то већ постојале извесне традиционалне претпоставке.[122]

Теоретичари религије слажу се у ставу да је религиозност српског народа остала само као народно веровање које је ишло до сујеверја и није могло да васпита појединца и личност. Незнање и страх пред натприродним силама, жеља да се оне умилостиве и да се избегне њихов гнев пресудно су утицали на велику бројност празника и распрострањеност празноверица. Српско село, посебно у изолованим регионима, били је јако сујеверно. Народ је веровао више у нечисте силе и њихове чини, него у своју цркву.

[121] Сретен Петровић, *Срūска миūолоīија. Сисūем срūске миūолоīије*, I, Ниш, 1999, 11.

[122] Bojan Jovanović,„Čajkanovićev put od antičke i narodne književnosti do srpske religije i mitologije", *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 1/2008, 50.

Паганство је гушило и сузбијало хришћанску религиозну свест, што је преокренуло однос психичких сфера и потискивало православље у дубину несвесног. Пресудност критеријума непосредне материјалне користи и неспремност за одрицање које би тек накнадно донело духовне плодове поставили су магију у средиште паганског односа према свету.

Магијско мишљење је, по општем ставу социјалних антрополога, у апстрактно замишљеном друштвеном развоју претходило рационалном, односно научном мишљењу.[123] Али у друштвима која нису развила религиозну надградњу, с јаким остацима паганства, магијско мишљење довело је до снажног регресивног понашања. У том смислу, православље код Срба никада није било „биготно", чак ни приближно јако као у Грчкој или Русији, а верска дисциплина била је страна и верницима и свештенству. Средином 19. века у Србији су углавном деловали свештеници – небогослови. Имали су врло скромно образовање које су добијали у манастирима. Ретко се могао срести неки свештеник који је умео да држи проповед, а у већини случајева свештеници се и нису бавили исповедањем.[124]

У другој половини 19. века утицај цркве све више је потискиван, како због снажног продора идеја материјализма, позитивизма и прогресивног секуларизма тако и због сталног мешања државе у црквене послове. Немоћ цркве да се одупре притисцима државе, чести интелектуални напади на њу и учешће свештенства у политичким борбама утицали су на опадање религиозности. Теологија и вера уопште нису играли важну улогу међу српском интелигенцијом у овом периоду.[125]

Због тога је и дошло је до формирања новог вида религиозности, али и редефиниције улоге цркве у Србији. У томе су подједнаку улогу имали и црква и држава, свака из својих разлога. Српска држава под династијом Обреновић тежила је убрзаној модернизацији и повезивању са Западом, али је то било тесно повезано с одржањем континуитета традиције, „славне прошлости" и народне религиозности. У томе су и црква и држава биле потпуно сагласне. Тада је интензивиран процес секуларизације друштва, али и цркве, што је довело до рађања нових облика религиозности: најкарактеристичнији су споменичка култура и ритуали везани за смрт нових „хероја нације", што је значило слављење

[123] Петар Опалић, „Социјални аспекти магијског и религијског у схватању менталног здравља", *Социолошки преглед*, 4/2007, 510–511.

[124] Радмила Радић, „Православна црква у Србији у време краља Милан Обреновића", *Зборник Матице српске за историју*, 77–78/2008, 225–226.

[125] *Исто*, 233.

концепта смрти на потпуно другачији начин од оног који је проповедала хришћанска вера. Тада је наговештен почетак одвајања феномена смрти из крила религије, чему је несвесно допринела и сама црква. На тај начин је отворен пут раздвајању колективне и личне религиозности, који је увек ишао узлазном линијом и који је значио маргинализацију значаја индивидуалне вере и интензивну манипулацију колективним идентитетима заснованим на различитим идеолошким конструкцијама везе између религије и нације.[126]

Код народа је вера и даље имала патријархални карактер, а битан садржај верског живота чинило је очување патријархалних обичаја у кругу породице, без строге хришћанске догматике и наметнуте црквене дисциплине. Верници су упражњавали обичаје (углавном само славу), али су у цркве ишли ретко, обично о великим празницима, па и тада више због сабора. У схватањима обичних верника било је много паганског, празноверја, слободног тумачења вере. Црква је дозвољавала лични однос према Богу, па се религиозност манифестовала у врло широком празноверју и ритуалној побожности.[127]

Религија је задржала магијски и ритуалистички аспект, а на цркву се гледало као на политичку институцију. Она је крајем 19. века била заузета развијањем национализма и стремљењем народа за „велике задатке", верском стању народа мало се поклањала пажња. Слободно тумачење вере било је уобичајено, празноверје, врачање, магија и прорицање били су широко распрострањени и у самој цркви.[128]

Милош Тимотијевић пише да је сеоски човек крајем 19. и почетком 20. века био дубоко прожет паганским осећајем живота, а унутрашње визије о вечности нису уопште биле хришћанске. Сељани су искрено поштовали све своје обичаје и традиције, али с јаким паганским елементима који су имали и истакнуту друштвену функцију. Србин се ретко обраћао Богу, само га је успутно спомињао, па и оптуживао због преране смрти. Епитафи на надгробним споменицима углавном су намењени овоземаљском животу који мртви непрестано „дозивају" да их не заборави. Једини прави живот био је материјални, овоземаљски, он је сматран за нешто најлепше и најсрећније. Смрт је била „пакосна, грозна, бесна", неман која немилосрдно коси људски живот одређен судбином.[129]

[126] Александра Павићевић, „Жива дела мртвих тела. Смрт и религија нације у Србији 19. века", *Гласник Етнографског института САНУ*, LIX/2011, 15–16.

[127] Р. Радић, „Православна црква у време краља Милана", 234.

[128] Radmila Radić, *Narodna verovanja, religija i spiritizam u srpskom društvu 19. i u prvoj polovini 20. veka*, Beograd, 2009, 248–250.

[129] Милош Тимотијевић, *Век сумње. Религиозност у чачанском крају 1886–2008*, Чачак, 2009, 20.

Слободан однос према Богу био је добра подлога за прихватање атеизма, тим пре јер је српска паганска религија била у самој сржи традиционалне духовне културе. Паганство има континуитет који је само мењао своје облике, а задржавао суштину у психичким, социјалним, моралним и духовним карактеристикама. Одсуством културног обрасца и доминацијом „инструменталистичког идентитета" створени су услови за продужено деловање паганства и његово потврђивање.

У овом периоду Српска православна црква је имала релативно повлашћен друштвени положај. Њен однос према држави и однос државе према цркви произилазили су из чињенице да је Уставом Србије из 1903. православље одређено као државна религија, да је веронаука била обавезан школски предмет, да су се државни празници обележавали црквеним обредима и да је све верске службенике плаћала држава. У таквом друштвеном и културном окружењу може се рећи да су људи с православљем били традиционално повезани и да су религија и црква били готово свакодневно у животном искуству огромног броја људи, па су вршили друштвено значајан утицај на њихову свест и на њихово практично понашање. Православље и СПЦ били су део службене културе и у функцији легитимације друштвеног поретка. У тим условима атеизам је био друштвено неприхватљива и непожељна појава.[130]

Између два светска рата донекле се променио друштвени положај СПЦ. Иако је 1920. поново успостављена Српска патријаршија, црква више није била у истој правној и друштвеној позицији као раније, јер је из позиције друштвено привилеговане цркве прешла у позицију равноправности с другим верским организацијама и заједницама у Краљевини Југославији. Видовданским уставом из 1921. СПЦ је изгубила статус државне цркве, али је 10 година касније Октроисаним уставом постала јавна установа са специјалним положајем.

Иако њен друштвени и економски положај није био угрожен, иако је патријарх заузео место у Краљевском већу, стварањем нове државе настала је извесна противречност у схватању основног државног принципа, која је утицала и на опредељење СПЦ. Она се определила за принцип који је новоформирану државу видео као проширену Краљевину Србију, а не као заједницу јужнословенских народа. Та противуречност створила је процеп у

[130] Mirko Blagojević, „Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: juče i danas. Argumenti empirijske evidencije: slučaj Srbije", *Filozofija i društvo*, 3/208, 236.

СПЦ између њене традиционалне улоге националне цркве, заштитнице српског народа и чувара његове православне културе и измењених друштвених и политичких околности у којима су се на друштвеној сцени појавиле и друге религијске организације, од којих се по својој друштвеној и материјалној снази, величини, организацији и образованости свештеничког кадра посебно истицала католичка црква. Ипак, конвенционална верничка структура остала је стабилна, а јавни значај религије и цркве велики; религијске вредности биле су и даље системске вредности, а друштвене функције религије и цркве очуване.[131]

Испод такве друштвене одоре одвијао се процес даљег пада хришћанске побожности. Село је гајило традиционалну религиозност с јаким паганским наслеђем, варошани су у цркву углавном одлазили по „службеној дужности", а интелигенција је била дубоко захваћена секуларним идејама. Свештеници нису имали неки већи углед у народу, монаштво је било малобројно и неутицајно. Једино је национална компонента православне цркве утицала да се народ у потпуности не удаљи од вере. Православље није имало обезбеђену будућност иако је било део народне традиције и државна религија. Велика страдања у Првом светском рату утицала су и на масовније размишљање о пролазности и смислу људског живота, као и на религиозно објашњење тих догађаја. Стварање Југославије тумачено је као дело „Божје промисли" после великих патњи и жртви српског народа која су упоређивана са страдањем и васкрсењем Исуса Христа.[132]

Отпор Европи, тражење свог пута и вера у мисију Словена обележили су расправе о културном идентитету и путевима његовог даљег изграђивања међу српским интелектуалцима после стварања Југославије. Отпор хуманизму, рационализму и демократији Западне Европе долазио је и од модерниста и од традиционалиста. Управо у том периоду обновљен је култ Светог Саве како би се превазишао јаз који је постојао између цркве и српске интелигенције која је оптуживана да је отуђена од народа и традиције због утицаја западњачких филозофских и политичких модела размишљања.[133]

У стварању накнадне митске слике Владимир Ћоровић је писао да је православна вера, заслугом Светог Саве, постала државна „и тиме је добила не само сав сјај и моћ него и сву државну

[131] *Исто*, 237.

[132] М. Тимотијевић, *Век сумње*, 215–216.

[133] *Исто*, 117–118.

традицију српску". Истицано је да је та вера довела и до стварања царства и уздизања српске цркве на ранг патријаршије, што је православљу дало посебан значај који није имао „космополитско католичанство" и које, баш због тога, не може да представља „ону високу комбинацију" коју „значи једно српско православље".[134]

Милош Ђурић је писао да српско православље није „параситска рецепција, ни историјска псеудоморфоза", већ жива синтеза новине и старине, „нова мудрост коју је наш народ проживео у свом историјском животу, у облицима који остају вечан симбол за решавање кад год се човечанство из мрака креће у светлост, из пораза у победу, из смрти у васкрс". Од свог сопственог живота српски народ је направио „своју христософију, што најбоље показује Косовски мит који је изгубио своје историјско значење и добио снагу мистеријске мудрости".[135]

У тако створеној митској матрици посебно се наглашавало да је српски народ, преко своје народне религије, исказао свест и снагу за самостално културно стваралаштво, да је изразио сазнање о „својој самобитности" и поставио проблем своје духовне самосталности према Западу. Милош Ђурић је истицао да је западни рационализам довео до „ирелигиозности" и фрагментизације живота, што је у појединцу избрисало човечност, „а што српска народна песма зове честитост, а Марко Миљанов чојство и јунаштво".[136]

У годинама уочи Другог светског рата највећи подстицај за повећање религиозности дао је владика Николај Велимировић (1881–1956). Он је био један од најутицајнијих великодостојника Српске православне цркве. Изузетно образован, школовао се у Берну, на Оксфорду и у Петрограду, већ у младим годинама афирмисао се као филозофско-религиозни писац и национални радник. Његова мисао водиља била је хришћанска обнова српског народа. Први светски рат и бољшевичка револуција оставили су дубок траг на схватања и деловање Николаја. Он је 1919. први пут изабран за владику жичког (на ту дужност поново је изабран 22. јуна 1934), а потом за владику охридског. Велико поштовање и дивљење које је Велимировић уживао међу верницима у Србији може се приписати томе што се он по свом изузетном образовању, говорничким способностима и личној харизми разликовао од највећег дела српског православног свештенства, углавном слабо образованог и неспособног за обављање друштвене и духовне функције цркве.[137]

[134] Владимир Ћоровић, *Покрети и дела*, Београд, 1921, 26.

[135] Милош Ђурић, *Културна историја и рани философски списи*, Београд, 1997, 270.

[136] *Исто*, 417.

[137] Jovan Bajford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd, 2005, 27.

Током боравка у Охриду Николај је доживео дубоку духовну трансформацију, на шта су утицали монаси из Свете горе и Богомољачки покрет. Од тада је почела владикина оштра критика савремене Европе за коју је тврдио да се заснива на одрицању од Бога и клањању идолима: материји, егу, нацији, империји и култури. Због тих „грехова", Европа је кажњена светским ратом, а безбожништво ће бити узрок и будућег рата. Владика Николај био је близак Богомољачком покрету, да би касније постао и његов вођа.[138]

Искуства која је стекао у Охриду снажно су утицала на Велимировићева филозофска гледишта. Дивљење западној Европи и симпатије за екуменски покрет, које је гајио у младости, уступиле су место ксенофобичној струји српског клеронационализма. Велимировић је почео да проповеда јединство цркве и државе, успостављање друштва заснованог на принципима православне хришћанске традиције и посебан српски облик хришћанског национализма и монархизма. Заговарао је и одбацивање индивидуализма, једнакости, верске толеранције, демократије и других вредности модернизма и просвећености. Антизападњаштво је постало Велимировићева опсесија, а његов живот био је посвећен томе да упозорава српски народ на опасности које му прете од Запада и његових културних традиција.[139]

Владика Николај је први саопштио митску синтезу српског историјског пута преко дефинисања идеје о „христоцентричности велике небеске Србије", односно о истоветности пута и страдања српског народа и Исуса Христа, као и о идентичности српског народа и „старог Израиља". Он је писао да је светосавље српски облик православља и да је то био најбољи облик вере, јер је Свети Сава створио народну цркву која је била „јеванђелска" и „апостолска". Таква црква била је и темељ правом, здравом национализму.[140]

Велимировић је сматрао да се Запад удаљио од Христове науке, а да је последњи бастион источног хришћанства био Балкан који је успео да направи синтезу делатног, практичног приступа хришћанству који влада на Западу и медитативно-мистичног приступа религији који је присутан на Истоку. Србија је имала апостолски задатак – да „приволи Исток крштењу, а Запад покајању". Религиозност у Србији била је у кризи јер је Србију „спопала европска болест" – интелектуализам, па је дошло до одвајања од „здравог" сељачког начина живота и размишљања

[138] Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 2008, 332–333.

[139] J. Bajford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma*, 28.

[140] Владика Николај, *Национализам Светог Саве*. *http://www.bogotrazitelj.com*

који представља идеал. Велимировић је нацију сматрао религиозном категоријом, па су патње Срба кроз историју биле једнаке Христовим патњама на крсту.[141]

Секуларизација друштва и материјалистичка култура били су главни предмет критике владике Николаја. Он је заговарао стварање једног прилично нејасног „средњег система" заснованог на принципима монархизма, православља, свесловенства, отпора комунизму, нацизму и либерализму. Оштре критике упућивао је и римокатоличком клерикализму, јудаизму и обнављању паганства означавајући их као „проклетство три интернационале" (католичка црква, капитализам и комунизам). Писао је о „органском јединству" народа насупрот индивидуализму и интернационализму, што су за њега биле суштинске супротности националној идеји.[142]

Тако успостављена колективна матрица имала је тачно одређена правила понашања на колективном нивоу. Николај Велимировић је писао да изабрани народ може да се понаша само у складу с „врхунским и немогућим" како би превазишао узор који представља Исус Христ – Богочовек. Срби као „Богонарод" искупљују читаво човечанство и његове грехе у циљу његовог прерастања у „Богочовечанство", у савршену људску заједницу као крајњи циљ светске историје.[143] Николај је творац и хришћанству блиске, али јако проблематичне идеје да један народ кроз своје мученике и жртве, кроз преживљену патњу постаје зрео и зна да цени Божју милост. Те идеје, како је закључио Владета Јеротић, не воде стварно „сазревању, јачању вере и цењењу Божје милости, и то посебно код читавог једног народа".[144]

Владика Николај додатно је учврстио став о светосавском јединству народне националне цркве. Црква је подржавала све народне обичаје и веровања повезана с православном традицијом. У том времену јачао је и култ Светог Саве како би се превазишао јаз који је постојао између цркве и српске интелигенције, која је оптуживана да је отуђена од народа и традиције због утицаја западњачких филозофских и политичких модела размишљања.

Водећи српски теолози настојали су да обнове његово наслеђе, али су то чинили некритички, избацујући у први план полемичке ставове према исламу, католицизму и западној култури који су потицали из временског раздобља знатно после Светог Саве. То је интегрисано у теолошки концепт светосавља како би

[141] Владика Николај, „Српски народ као Теодул". *http://www.svetosavlje.org/biblioteka*

[142] М. Тимотијевић, *Век сумње*, 119.

[143] Наведено према: Ивица Тодоровић, „Матерњи језик сакралне географије Срба. Митска симболика Косова у контексту одређења српског идентитета и пројекције историјске судбине", у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, Косовска Митровица, 2010, 367 и 373–374.

[144] Владета Јеротић, *Вера и нација*, Београд, 2000, 251.

се формирала религија нације, односно како би се створио концепт јединствене српске нације.[145]

Владика Николај је поставио чврсте темеље за организовано ширење религиозности, чији се утицај ширио све до краја 20. века. Време је показало да је управо захваљујући таквом деловању хришћанство допрло до многих људи, који су у деценијама после Другог светског рата одржавали тињајући дух православља у држави која је стварала нову, комунистичку религију. Али Николај је ширио и нетрпељивост према модернизацији која је већ уочи Другог светског рата постала саставни део свакодневног живота становништва у градовима, али и по селима. Упориште за деловање у тадашњем времену, оптерећеном политиком, бригом за опстанак државе и народа, као и страхом од новог разорног рата, нађено је у тврдом традиционализму, што је било у супротности са стварношћу у којој су живеле младе генерације. Инсистирање на патријархалним, сеоским вредностима, подсећање на славну народну прошлост нису имали исти ефекат као у неким другим временима. Вредности духа и идеје из којих је требало да се роде љубав и дужност према православљу и отаџбини нису имале чврсту основу у народу.[146]

Срби су формално прихватили хришћанство, али су задржали резервисаност и неповерење према његовој суштини везаној за доследно придржавање етичких и животних начела. Српски доживљај хришћанства кроз историју увек је био крајње површан (ритуалан) и не сеже до дубљег доживљаја вере као чиниоца преображаја личности. У сенци хришћанске (православне) религиозности живо паганско веровање у народној религији упућује на значај паганских карактерних црта као дубоке одреднице идентитета. Услед вишевековног трајања таквог стања, ова појава сурогата религиозности (хришћанство с интегрисаним елементима паганства) ушла је у народну традицију, а склоност прихватању различитих религијских сурогата постала је део националног идентитета и политичке културе.

Непостојање јасног религиозног обрасца произвело је митотворачку свест код великог дела српске хуманистичке интелигенције, и то је процес који се тврдокорно одржава. Мит је присутан у готово свим доменима културе: у религији, књижевности, ликовним уметностима, музици, политици и историји; у свакој од ових области истовремено задржава своја основна својства,

[145] М. Тимотијевић, *Век сумње*, 117.

[146] *Исто,* 218–219.

али се и прилагођава специфичним историјским и друштвеним контекстима. Мит се рађа у самом срцу религије, али се у њој не исцрпљује. Однос мита и религије је веома сложен, нарочито када се мит не тумачи искључиво у његовом изворном религијском амбијенту, паганизму и племенским религијама, већ се прати његов развој у сложеним религијским системима, универзалним религијама и религијама књиге, као што је хришћанство.[147]

Управо је паганизам „изворна религиозност" митске свести. Јудеохришћанска цивилизација укинула је мит и антимитологизам је карактеристика религија које своје корене вуку из јудаизма. Али емотивна снага и ауторитет народних веровања били су толико снажни да су се две најстарије хришћанске цркве – православље и католичанство њима прилагођавале. С култом светаца посредно су уносиле старе митске приче у нове контексте, паганске богове „облачили су у ново рухо" и они су задржали своје место у свести људи до данашњих дана. Паганска заоставштина митске свести остала је жива у обичајима, ритуалима, празницима које је на различите начине прихватала и црква као део властитог литургијског календара. У српском религијском обрасцу два највећа празника хришћанског света – Божић и Ускрс – везани су за календарске празнике старијих времена и митске приче о обнављању времена и живота после смрти. У различитим облицима дух те народне културе прелазио је и у уметничке облике и посредним путевима стигао до масовне културе модерног друштва: „Трагање за изгубљеним рајем, за парадигматским, оснивачким догађајима златнога времена митског стварања постаће саставни део свих националних митологија које ће се у различитим ритмовима и зависно од историјских ситуација снажније или мање снажно обнављати".[148]

Срби припадају народима код којих митови (с пратећим ритуалима) и религијска схватања одређују ток, развој и смер друштвених, културних и историјских процеса. Када је реч о пореклу и историјском одређењу старе српске религије, већина теоретичара сматра да ова религија потиче од словенске религије и, даље, од индоевропског културног обрасца. Али за разлику од осталих индоевропских народа који су свој културни код изражавали споменицима материјалне културе, Срби су своју првобитну духовност испољавали у песмама и еповима. Срце српске митологије представља мотив небеског/изабраног народа

[147] Јелена Ђорђевић, „Религијски и остали митови", у: *Вера–знање–мир*, Београд, 2005, 231–253.

[148] *Исто.*

преко кога је дефинисан феномен „српске идеје“ – у смислу јединственог обрасца, елементарног националног кодекса који има пресудни значај за колективно понашање.

За разлику од западноевропских друштава, живот у оквиру цркве имао је у српском друштву другачији интензитет и другачији карактер. Код Српске православне цркве није дошло до развоја парохије као најниже територијалне јединице једне хијерархијски потпуно организоване цркве. То је имало одраза и у колективној свести. Карактеристично је то што је у српској религиозној култури гробље као религиозно средиште било значајније од цркве. На Западу се парохија развила у инструмент црквено-социјалног дисциплиновања, за шта не постоји еквивалент у источном хришћанству. Верски сукоби између католика и протестаната имали су за последицу дубоке промене у породичном животу, што је довело до гушења претхришћанских реликата и утврђивања чврстих правила религиозне праксе. Осим тога, на Западу се читаво школство претежно развијало уз парохију, а у Србији, али и на Балкану, то је изостало све до друге половине 19. века. Осим највећег броја неписмених у читавој Европи, и то све до друге половине 20. века, то је довело и до знатно мањих могућности за развој индивидуалне структуре друштва.[149]

Спајање сакралног и профаног у српском православљу довело је и до поистовећивања националне и конфесионалне припадности. Истовремено је православље код Срба, спојено са косовском митологијом, понудило модел „унутарсветовне аскезе“. Избор „царства небеског“ значио је избор за жртву („за крст часни и слободу златну“) и стоичко подношење понижења у ропству по узору на хришћанске мученике, док је световни живот добио другоразредно место. Такав модел доприносио је пасивном односу према свакодневном животу и раду који би се темељио на рационалној организацији живота.[150]

Тако је и у сфери религиозности, уместо индивидуалног, код српског народа доминирао колективни образац, што је такође створило претпоставке за лакше прихватање комунистичког поретка и његовог типа религиозности. У одсуству снажно утемељене хришћанско-православне религиозности, Срби су ту празнину у другој половини 20. века попунили прихватањем једне квазирелигиозне и тоталитарне политичке идеологије.

[149] Михаел Митерауер, *Кад је Адам копао а Ева прела. Историјско-антрополошки огледи из прошлости европске породице*, Београд, 2001, 139–140.

[150] Р. Радић, „Верска елита и модернизација“, 157.

У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

У Другом светском рату Југославија је била окупирана, а њени поједини делови били су на страни нацистичке алијансе. У Југославији је тада вођен изразито комплексан и бруталан рат. Он је садржавао елементе ослободилачког, антифашистичког, али и идеолошког, грађанског, међунационалног и верског рата, уз спровођење Холокауста у Независној Држави Хрватској над Србима и Јеврејима. У том рату погинуло је више од милион Југословена, од тога много више у међусобним сукобима него у борби против окупатора.

„Боље гроб него роб“

У српској интелектуалној јавности и даље постоји веома чврсто уверење да је после великих победа Немачке и заузимања западне Европе у Берлину дефинитивно превладао став о разбијању југословенске државе и њеном свођењу на границе Старе Србије када за то дође време. Сугерише се и да је од јесени 1940. било више него јасно да ће Југославија бити уништена, а Србија поробљена, док ће Хрватска постати независна држава без обзира на то да ли би Југославија приступила Тројном пакту или не би.

Овакав став не нуди, међутим, одговор на два кључна питања: у ком тренутку би Немачка напала Југославију (посебно у ситуацији када је припреман напад на Совјетски Савез) и зашто је Берлин у периоду од новембра 1940. до марта 1941. уложио много дипломатске енергије да постигне споразум са Београдом? Дискусија о овом питању једна је од најдуготрајнијих и најкомпликованијих у српској науци, а овом приликом изложићемо суштинске поставке две политике које су и довеле до потписивања Протокола 25. марта 1941. године.

Потписивање Версајског мировног уговора означило је почетак стварања новог светског поретка, који је требало да заувек

заустави нове војне конфликте сличних размера. Међутим, нова Европа створена је на темељу националног понижавања неколико држава и народа. Не тако мала група европских држава, међу којима су биле две велике – Немачка и совјетска Русија, као и победничка Италија, није била задовољна послератним поретком, па је борбу за његову ревизију поставила као основно питање своје спољне политике. Версајски уговор потпуно је искључио из општег европског система Немачку, за коју се говорило да је „превише велика да буде мирна и превише мала да достигне хегемонију". Одређена група људи у Немачкој није била сагласна с тезом о хегемонији. Кулисе за нове немире постављене су већ 1919. године. У свести Немаца Версајски уговор постао је симбол националног понижења, огроман број њих никада се није помирио с наметнутим условима и једва је чекао моменат да се скину „окови" Версаја. Било који политичар који је успео да промени ситуацију и ликвидира понижавајуће услове Версаја аутоматски је постајао херој нације. То је, лошом игре судбине, постао лидер националсоцијалиста Адолф Хитлер.[151]

Отворени ревизионизам, који је он проповедао од самог почетка, први политички потези којима је показао решеност на акцију и немоћ Париза да на озбиљно угрожавање свог система безбедности одговори на адекватан начин, одразили су се и на спољну политику Југославије. Готово 15 година стварана је грађевина безбедности, чији је угаони камен била француска сила, или илузија о тој сили. Показало се, међутим, да Француска нема ни снаге ни одлучности да се успротиви таласу који је претио да ту творевину однесе. Оно што је у овој ситуацији било најважније био је раскорак између британске и француске политике, који се манифестовао све јасније. Француска није била у стању да одржи версајски поредак, а Велика Британија није показивала нимало склоности да јој прискочи у помоћ или да преузме њену улогу чувара. Напротив, Лондон је доста допринео уздизању Хитлера и пропадању поретка на коме се заснивала и безбедност Југославије.

Када је једном приликом кнезу Павлу Карађорђевићу замерено да се у својој политици избегавања рата сувише приближава нацистичкој Немачкој, он је одговорио да само наставља спољнополитички пут свог брата, покојног краља Александра. Та изјава је у основи била тачна.

[151] Александар Наумов, „Примирје дуго 20 година", у: *Први светски рат и балкански чвор*, 55, 60.

Као и други озбиљни државници, краљ Александар је спољну политику градио на уверењу да нема вечитих пријатеља и савезника, као ни држава с којима је требало бити у сталном непријатељству. Односе с Немачком заснивао је управо на том ставу и процењивао их је не само с дипломатског него и с војничког гледишта. Југословенски монарх је у убрзаном наоружавању Немачке и њеном великом војном потенцијалу видео велику опасност. Уверавања неких западноевропских државника да се немачка агресивна политика може спречити одобравањем контролисаног наоружавања сматрао је наивним.[152]

Краљ Александар је маја 1934. британским дипломатама рекао да је због италијанских претњи Југославији присиљен на везе с Немцима. Он је Немачкој обећао да неће успостављати дипломатске односе са Совјетским Савезом, а Немачка је обећала да ће Југославији дати подршку на Балкану и Јадрану. Иако су постојали добри односи између Београда и Берлина, у Југославији се сматрало да то не сме да нашкоди традиционалном пријатељству с Француском. Више се може говорити о губљењу поверења у Француску због њене немоћи и сарадње с Италијом, него о жељи Југославије да се приближи Немачкој.[153]

У октобру 1934, непосредно уочи пута у Париз, краља је највише бринула могућност италијанско-немачког споразума и довођење Југославије у ситуацију да бира између Рима и Берлина. Краљ Александар је имао чврсто уверење да ће одолети француским покушајима да му наметну своју вољу. Ивану Мештровићу је рекао: „Французима смо много дужни, али нисмо, нити можемо бити, њихов Мароко, а нити средство за њихове комбинације".[154]

После смрти краља Александра југословенска спољна политика највише напора уложила је у нормализовање односа с Италијом. Поверење у старе савезнике било је пољуљано или изгубљено, па је југословенска влада у тишини тражила разрешење старих веза за које је сматрала да су некорисне.

Први корак ка зближавању с Италијом учињен је 2. октобра 1936, када је Милан Стојадиновић потписао трговински уговор између две земље. Бенито Мусолини је 1. новембра исте године изјавио да су односи с Југославијом побољшани. Приликом посете грофа Галеаца Ћана, (G. Ciano), италијанског министра спољних послова, Београду (25. марта 1937), потписани су Пакт о пријатељству и

[152] Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, III, 266.

[153] *Исто*, 267.

[154] *Исто*, 272.

привредни споразум. Обе земље су се обавезале да ће поштовати заједничку границу, да ће се, у случају да једна држава буде нападнута, друга уздржати од сваке акције која би користила нападачу, а договорено је и да се у међусобним споровима не користи сила, као и да се на својој територији не толерише никаква активност уперена против територијалног интегритета друге стране. Уговор је склопљен уз пуно одобравање владе Велике Британије.[155]

Југословенска политика према Немачкој саопштена је приликом сусрета Милана Стојадиновића и Адолфа Хитлера 17. јануара 1938. у Берлину. Председник југословенске владе је немачком Фиреру рекао како се политика Београда према Трећем рајху може изразити реченицом да Југославија не би никад, „ни под каквим околностима", ушла у пакт или коалицију против Немачке. Хитлер је изјавио да ће Немачка строго поштовати неприкосновеност југословенских граница, да ће спречити претензије Хабзбуговаца и да две земље више никада неће бити непријатељи.[156]

Непосредно пред почетак Другог светског рата уследила је немачка дипломатска офанзива чији је циљ био да Југославија у потпуности одустане од своје традиционалне спољне политике. Први корак на том путу била је званична посета кнеза Павла Берлину, која је трајала чак осам дана, од 1. до 8. јуна 1939. године. Кнезу у част приређена је импресивна војна парада – Хитлер је у пуној мери искористио моћ нацистичке државе како би импресионирао, али и застрашио свог госта.[157]

Кнез је с Хитлером разговарао 5. јуна у Дрездену. Фирер је саопштио како жели да продужи политику присног пријатељства према Југославији у економском и политичком погледу, а кнез је рекао да је „надахнут истом жељом према Немачкој". Хитлер је нагласио да су Немачка и Италија повезане у један крајње чврст савез, па би за Италију било важно да Југославија учини неки гест којим би очигледно показала своју пријатељску политику према Осовини. Јоаким фон Рибентроп је предложио да то буде иступање из Друштва народа, као и тесна сарадња југословенског и немачког министра спољних послова у погледу даљег развоја односа у Балканском пакту. Кнез Павле је одговорио да се Југославија већ доста удаљила од Друштва народа и да нема ништа против коначног иступања. Хитлер је више пута нагласио да је за Југославију важно и корисно да јасно одреди своју политику, јер

[155] Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I, Beograd–Ljubljana–Titograd, 1982, 224.

[156] *Исто*, 229.

[157] Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак. Други светски рат у Југославији*, Београд, 2009, 29.

би тиме учврстила унутрашњу ситуацију, а хрватски и словеначки сепаратисти схватили би да је њихова борба узалудна и да не могу очекивати помоћ будући да су Немачка и Италија за одржање „једне снажне Југославије". Кнез је истицао како он већ годинама води одређену политику пријатељства према Немачкој и Италији иако му то понекад отежавају западне демократије.[158]

Хитлер је био доста разочаран посетом и резултатима разговора, а утисак кнеза Павла био је да је општи рат неизбежан и да је Хитлер у правом смислу речи луд.[159] Непосредно по избијању ратних сукоба уследила је декларација о неутралности Југославије, али је она и даље остала верна Западу, што је за Берлин био акт непријатељства. Када је Мусолини своју империју проширио и на Албанију (1939) и намеравао да своју пустоловину настави прикључењем Југославије, у томе га је Хитлер спречио.[160]

Југославија је свој положај покушала да поправи и приближавањем Москви, упркос тешком наслеђу бољшевичке револуције. Династија Карађорђевић имала је посебне везе с Романовима. Оба брата и сво троје деце краља Петра школовани су у Русији, а ћерка Јелена била је удата за великог кнеза Јована Константиновича Романова. Лична преписка регента Александра, бившег питомца Пажевског корпуса, са царем Николајем II имала је посебну важност уочи избијања Првог светског рата. Царев телеграм регенту, послат у најтежим тренуцима 27. јула 1914, у коме је стајало да Русија неће напустити Србију, представљао је огромно охрабрење за Србе.[161]

Краљевина Србија потпуно је прекинула све дипломатске односе са бољшевичком Русијом пред сам крај Првог светског рата. Тај потез српске владе био је повезан са сепаратним миром који је 3. марта 1918. у Брест Литовску Русија склопила с Немачком. Српска влада је тим поводом донела посебну декларацију: највише користи од Октобарске револуције имала је Немачка против које је Србија водила рат. Због тога је српски посланик Мирослав Спалајковић напустио Петроград и прекинуо све контакте с бољшевичким властима, иако је у Русији остао до јула 1918. године.[162]

Када је оружје утихнуло, више није било ни Руског царства ни Краљевине Србије. Покољ извршен над царском породицом и долазак преко 40,000 „белих Руса" у Краљевину СХС, снажно су утицали на краља Александра и његов однос према совјетском

[158] Коста Николић, Бојан Димитријевић, *Данило Грегорић и 25. март 1941*, Београд, 2007, 72–73.

[159] Срђа Трифковић, „Кнез Павле и дипломатија као уметност могућег", у: *27. март 1941–70 година касније*, Београд, 2012, 84.

[160] J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, 124.

[161] Милош Ковић, „Русија и Србија", у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, 42.

[162] Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996, 61–62.

режиму. Оно што је долазило из Совјетског Савеза доживљавано је не само као спољна, већ и као унутрашња опасност због постојања комунистичке партије која је желела револуцију. И у Москви се слично гледало на оно што се догађало у Југославији.

У оба случаја се претеривало: у Југославији се страховало не само од деловања домаћих комуниста већ и од традиционалне упућености српског народа на Русију. Совјети су се годинама прибојавали да Врангелова елитна армија, уз подршку југословенске војске, не буде покретач „контрареволуције" у Русији. Међу претендентима на руску царску круну југословенски краљ им је изгледао најопаснији, па ја влада у Београду била принуђена да званично изјави како неће помагати било какву акцију против бољшевичког режима. Совјетска влада је ипак све до доласка Хитлера на власт слала своје агенте у Југославију и помагала и подстицала све снаге које су радиле на њеној дестабилизацији служећи се и терором. И поред такве политике, став краља Александра према Москви није био непријатељски, већ ишчекујући. Његова уздржаност није потицала само из идеолошких разлога већ и из сумње да та огромна земља може да изврши преокрет и стане у одбрану европског мира када је годинама подстицала ратове и револуције.[163]

Кнез Павле је о признавању Совјетског Савеза размишљао још од 1935, и то под условом да то буде „апсолутно потребно и кад прилике у земљи постану мирне и нормалне". Страховао је да ће будући совјетски посланик окупљати око себе све „незадовољне елементе", као и да ће својим православљем и словенством привући и шире народне масе.

Основе за разговор са Совјетским Савезом југословенска влада усвојила је у марту 1940. када је, према инструкцијама из Београда, Илија Шуменковић, посланик у Анкари, свом колеги Алексеју Терентијеву предложио да две земље успоставе економске односе. Упозорио је и на италијанске „експанзионистичке тенденције које Совјетски Савез не треба да толерише". Москва је одговорила да се противи италијанским аспирацијама према Балкану и да је спремна да почне привредне преговоре. Југословенска привредна делегација отпутовала је у СССР 15. априла, а 11. маја потписани су Уговор о трговини и пловидби, Протокол о методама плаћања робе и Споразум о отварању трговинских представништава у Београду и Москви.[164]

[163] Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, III, 280–281.

[164] К. Николић, „Кнез Павле Карађорђевић и мартовски догађаји 1941", 59.

Преговори о успостављању дипломатских односа почели су крајем маја када је Шуменковић из Београда добио упутства да, поново преко Терентијева, испита могућност за тако нешто. Москва је 10. јуна пристала на преговоре о службеном признању. Споразум су 24. јуна у Анкари потписали Шуменковић и Терентијев. Немачка је неповољно реаговала на овај корак Југославије, посебно на постављање Милана Гавриловића за првог посланика. Виктор фон Херен, немачки посланик у Београду, отворено је рекао Гавриловићу да је он англофил, либерал и демократа.[165]

Војнополитички положај Југославије доведен је до тачке усијања крајем 1940. године. Немачка је, после победа на западу и брзе окупације западне и средње Европе, с огромном армијом стајала наспрам истока и Балкана. Њене трупе у Румунији биле су спремне да преко Дунава пређу у Бугарску, а осовинске снаге биле су на путу да потпуно окруже Југославију. Догађај који је непосредно покренуо ланчану реакцију у стварању нових политичких односа на Балкану био је напад Италије на Грчку. То је за Немачку био неочекиван и непотребан рат јер је отворио могућност британске интервенције у Грчкој, што би угрозило интереса Трећег рајха у овом делу Европе.

Подређен положај фашистичке Италије у односу на Трећи рајх био је само последица унутрашњих и спољних слабости у којима се она тада налазила. Економски слаба, Италија се суочила с поразом и губитком престижа јер је њена армија претрпела тешке губитке, а ниједан од прокламованих ратних циљева није остварен. Најболнији су били порази у северној Африци, али и у Грчкој. Када су немачке трупе ушле у Румунију без претходног договора с Италијом, Мусолини је 15. октобра 1940. италијанским генералима изложио план о окупацији Грчке – идеју коју је пажљиво скривао од Хитлера. Иако су генерали били против тога због нерешених логистичких проблема и неизвесности ратног успеха почетком кишне сезоне на кршевитом планинском терену, подржали су Мусолинија. Последица је био страховит и понижавајући пораз – италијанске легије су већ 28. октобра протеране преко албанске границе.[166]

Горка истина, која више није могла да се сакрије од јавности, притискала је италијанску стварност и изазвала врло тежак психолошки потрес у фашистичком врху. Посебно је Мусолини био

[165] *Исто.*

[166] H. Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 2007, 32–33.

јако депресиван и у стању „дубоке потиштености или гневне раздражљивости". Борбени дух италијанске нације све више су нагризале оптужбе на рачун њених армија. Притајена мржња и отворена сумња народа у све што је имало везе с фашизмом постали су саставни део стварности у Италији. Зато је напад на Југославију виђен као велика шанса за обнављање престижа, оживљавање сна о „животном простору" (*spazio vitale*) и довођењу усташа на власт како би се остварила персонална унија с Хрватском, о чему су се још 23. јануара 1940. у Риму споразумели усташки вођа Анте Павелић и гроф Ћано.[167]

Генерални став немачке владе био је да она нема територијалних претензија према Југославији и да жели да се одржи мир на југоистоку уколико с те стране не би претио британски напад. Услови савезништва које је Немачка нудила Југославији били су прилично повољни јер се од Југославије није тражило непосредно учешће у рату, као ни то да немачким јединицама стави на располагање своју територију ради реализације Хитлерових стратешких циљева.[168]

Хитлер је у контакту с југословенским званичницима био веома јасан: Александру Цинцар Марковићу је 29. новембра 1940. у Берлину изложио своје планове о консолидацији Европе и стварању једне светске коалиције од Јапана до Шпаније – „дошло је време" да свака европска држава мора да заузме став у вези с овим питањима; између Рајха и Југославије нема политичких несугласица, а због равнотеже снага на Балкану Немачка жели јаку Југославију; Југославија треба да „брзо искористи створену ситуацију пре него што коцка буде пала", јер је сада у могућности да наговори Италију да прихвати југословенску политику коју је он увек заступао, али до сада није успевао да наговори свог савезника да је усвоји; када Југославија добије потпис Немачке у вези са својом независношћу, „онда може да буде спокојна"; у интересу је Рајха да Југославија и Бугарска добију „извесне покрајине"; Немачкој „изгледа корисно" да се Југославији може прићи и преко других лука, а не само јадранских: „Ваша проста неутралност није више довољна гаранција".[169]

Сличне ставове Хитлер је 14. фебруара 1941. изложио и Драгиши Цветковићу: Немачка ће интервенисати свуда где се појави Енглеска, говорио је о бољшевичкој опасности која прети Балкану

[167] Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd, 1999, 40–42.

[168] J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, 125.

[169] Наведено према: *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, II, Beograd, 1987, 30.

и потреби да се Југославија прикључи Тројном пакту у интересу њене будућности; рат ће се завршити „једног дана, али нације и државе ће остати, а нови поредак у Европи мора рачунати с њима као са стварношћу"; Југославији се пружа „јединствена историјска прилика" да коначно и за сва времена учврсти своје место у Европи и зато она мора да заузме јасан став према новом поретку јер „нема времена за губљење".[170]

Кнез Павле се 4. марта у Бергхофу тајно састао с Хитлером. Од вође немачког Рајха чуо је следеће: Енглеска је већ изгубила рат и дошло је време да се све европске земље прилагоде будућем новом поретку; ако стане на страну сила Осовине, Југославија може да обезбеди „трајну гаранцију Немачке" за свој територијални интегритет и, „пошто је скори слом Грчке само питање времена", за свој излаз на Егејско море; немачке трупе на Балкану повући ће се једног дана, а у случају да Југославија „не осигура благовремено свој захтев", изложиће се опасности да јој пут ка Егеју на крају спречи нека трећа сила. Кнез Павле је отворено рекао колико му је тешко да донесе одлуку коју му Хитлер предлаже будући да се таквој одлуци противе и грчко порекло његове супруге, његове личне симпатије према Енглеској и његов став према Италији.[171]

По повратку из Бергхофа кнез је за 6. март сазвао седницу Крунског савета. Рекао је да је с Хитлером разговарао четири часа, да је он тражио да „прићемо Тројном пакту и рекао да неће ни по коју цену дозволити да се створи Солунски фронт", као и да ће Грчку „смрвити и она више неће постојати као држава". Кнез је нагласио: „за нас је најбоље да останемо неутрални и ја не могу никако да пружим руку Мусолинију, који је убио мог брата Александра, а који и сада шаље терористичке банде у Хрватску".[172]

Крунски савет се определио за Пакт из добро познатих разлога: Југославија ће обезбедити неутралност; држава може да се брани највише до шест недеља због војничке супериорности противника и јер је са свих страна окружена непријатељима; британска помоћ је крајње неизвесна; Совјетски Савез и даље избегава да се изјасни. Намесник Раденко Станковић једини је сматрао да Југославија треба да води макар један „симболичан рат".

Преговори су настављени, а немачка страна све је више излазила у сусрет југословенским захтевима, па је тако прихваћено решење да клаузуле о војној помоћи и уступању Солуна остану

170 Војни архив, Београд, фонд: *Министарство војске – Пописник 17*, 4–59. *Службени записник о разговорима Драгише Цветковића и Адолфа Хитлера од 14. фебруара 1941*.

171 К. Николић, „Кнез Павле Карађорђевић и мартовски догађаји 1941", 65.

172 *Исто*, 66.

тајне. На седници Крунског савета од 20. марта документа су једногласно прихваћена. Кнез Павле је рекао да је донесена одлука супротна његовим осећањима: „Ја имам и своју савест и не смем да водим свој народ у рат када у самом почетку знам да би нас водио у сигуран пораз".[173]

Касно увече 20. марта одржана је и седница југословенске владе у пуном саставу. Цветковић је известио о току преговора с Немачком, али није изнео закључке тајних седница Крунског савета. Није ништа саопштио ни о путу кнеза Павла у Бергхоф, ни о тајним клаузулама у Пакту (о ослобађању Југославије од учешћа у ратним операцијама сила Осовине и о томе да ће Југославија у послератном уређењу добити Солун). Михаило Константиновић је рекао како је Тројни пакт „инструмент завојевачке политике, да нас тај пакт доводи у сукоб са Совјетским Савезом и Америком, да су обећања немачке владе несигурна и да је пакт противан нашим интересима, традицији и народним осећањима".[174]

Министарски савет је 21. марта, у 1 сат по поноћи, прихватио приступање Југославије Тројном пакту с три гласа против.

После потписаног Протокола о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту уследили су добро познати и у српској историографији много пута описани догађаји: официрска група, предвођена генералом ваздухопловства Боривојем Мирковићем, извршила је државни удар у ноћи између 26. и 27. марта. Срушена је влада Драгише Цветковића, похапшени су њени министри, свргнуто је Намесништво, а краљ Петар II Карађорђевић проглашен је пунолетним. У рано јутро 27. марта постављена је нова влада под председништвом генерала Душана Симовића.

Државни удар у Београду изведен је уз помоћ Велике Британије. После слома Француске и уласка Италије у рат, када је постојала реална могућност немачког напада на Британију и када је отворен фронт у северној Африци, циљ британске политике био је да балканске земље уведе у рат против Немачке. Британци су иначе били склони да преувеличавају незадовољство становништва окупираних земаља Европе, а посебно ефекте њиховог евентуалног отпора. Британија у овом периоду није имала стратегију за победу Немачке. То није могла да буде ни акција о којој је Јан Роберт Кембел, британски посланик у Београду, обавестио кнеза Павла 12. јануара 1941: Британија ће послати експедициони корпус

[173] *Исто*, 68.

[174] *Исто*, 69.

у Грчку, па је кнезу предложио формирање уједињеног балканског фронта с Југославијом. Кнез је тај план тумачио као израз британске немоћи: пошто нису могли да са Немцима сами изађу на крај било где, тражили су начин да то изведу преко леђа балканских савезника. Сматрао је план „непромишљеним, неодговорним и осуђеним на пропаст".[175]

Поруке највиших британских државника кнезу Павлу вођене су идејом да се заштите империјални интереси у Грчкој. Кнез и други југословенски званичници упозоравани су на то да никако не смеју да постану саучесници у немачкој агресији на Грчку. Антони Идн, британски министар спољних послова, сматрао је да Немачка жели пакт с Југославијом како би имала слободан простор за напад на Грчку и уверавао је југословенску владу да одбијање споразума не значи и објаву рата Немачкој. Истицао је да је југословенска алтернатива у задржавању садашњег става којим одбија да потпише било какву нову обавезу према Немачкој и да њој оставља „бригу о преузимању агресивне акције". Указивао је и на перспективу лаке победе над Италијанима у Албанији и говорио о „богатој жетви" ратне опреме и другог материјала.[176]

Истовремено су британске обавештајне службе припремале извођење државног удара у Београду, и то пре него што Југославија потпише уговор с Немачком. Директива за извођење удара стигла је 22. марта од премијера Винстона Черчила телеграмом упућеним Идну: „То морате да средите у Каиру. У сваком случају, мени изгледа важније да уведемо Југославију у рат него да добијемо пар дана на Солунском фронту. Изведите то како најбоље знате."[177]

Наде у британску помоћ показале су се као илузија јер за то није било ни могућности, а ни жеље. Ситуација је у том погледу била иста као и пре пуча: Велика Британија није била спремна да пружи војну помоћ у случају немачког напада који је био више него известан. То је потврђено и на састанку британског ваздухопловног аташеа с генералом Симовићем у Београду, до кога је дошло непосредно уочи пуча. Симовић је изјавио да је он на челу групе која жели да одбаци Пакт и сруши владу; био је уверен у успех подухвата и тражио је „поверење" британских сервиса. Посебно се интересовао на какву помоћ Југославија може да рачуна у случају рата са Осовином, али је био разочаран када му је речено да Југославија неће добити војну помоћ.[178]

[175] С. Трифковић, „Кнез Павле", 87.

[176] Архив Југославије, фонд: *Министарски савет Краљевине Југославије*, 138–4–24. Лична порука А. Идна Д. Цветковићу средином марта 1941.

[177] Наведено према: Marko Pivac, „Rad britanske tajne službe u Jugoslaviji u predvečerje Aprilskog rata 1941. Izveštaj SOE operativca Džordža Tejlora", *Istorija 20. veka*, 1/2010, 195.

[178] Наведено према: *Aprilski rat*, II, 25.

Иако су државни удар охрабривале и пропагандом и новцем помагале разне британске службе у Београду, он ипак није био само проста реакција на Пакт већ и резултат јаког незадовољства владавином кнеза Павла, пре свега због стварања Бановине Хрватске. На то је указала и једна од првих изјава генерала Симовића да се спољна политика Југославије неће мењати, што је изазвало „прилично збуњеност" у Лондону.[179]

Момчило Нинчић, нови министар спољних послова, лично је већ 27. марта Виктору фон Херену гарантовао наставак сарадње с Немачком. Три дана касније Нинчић му је предао изјаву у којој је стајало да нова југословенска влада остаје верна принципу поштовања закључених међународних уговора, међу које спада и Протокол потписан 25. марта у Бечу. Речено је и да ће влада „на најодлучнији начин" настојати да не буде увучена у светски сукоб, као и да ће Југославија одржавати добре и пријатељске односа с Немачком и Италијом.[180]

Совјетски Савез се држао доста резервисано према догађајима у Југославији. Влада у Београду никада није добила ниједну конкретну информацију о понашању Москве у случају да Југославија приступи Пакту. Совјети су доста мирно посматрали и државни удар, званична Москва није га прокоментарисала ниједном речју, али је 6. априла повукла један демагошки потез. Скоро у исто време када је Немачка напала Југославију, у Москви је потписан Уговор о пријатељству и ненападању између Совјетског Савеза и Југославије. Уговор је због немачког напада антидатиран на 5. април. То је био документ с много лепих речи које никога ни на шта нису обавезивале. Стаљин није желео рат с Немачком, а на дан немачког напада на Југославију чак је забранио Молотову спровођење свечане приредбе везане за потписивање „патуљасте верзије" уговора о пријатељству Совјетског Савеза и Југославије.[181]

Хитлер је за пуч сазнао 27. марта ујутру. Берлин је још увек био препун југословенских застава истакнутих два дана раније, а новине су приступање Југославије Тројном пакту оцењивале као „политички Денкерк" Велике Британије. И за Фирера и за немачку војску вест је представљала велико изненађење.Одлука о нападу на Југославију донесена је одмах, 27. марта, на саветовању у Берлину; Хитлер је констатовао да је Југославија одувек била несигуран фактор и посебно истакао Србе и Словенце као народе

179 Х. Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, 51.

180 *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, I, Beograd, 1988, 421.

181 Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд, 2011, 236. – Тимофејев закључује да је Југославија била „осуђена на срљање у амбис" због „кобне грешке" својих генерала и политичара „које је привлачило енглеско злато и нико више није могао да јој помогне, ни укопани у Грчкој Енглези који су организовали пуч да одвуку део Хитлерових снага на борбу с Југославијом, ни СССР који је нити желео, нити могао да пружи војну помоћ" (*исто*). Совјетска влада је 8. маја 1941. једнострано прекинула дипломатске односе с Југославијом. Милану Гавриловићу је саопштено да због напуштања земље од стране југословенске владе више „нема правног основа" за даљи рад њеног посланства у Москви (*Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, I, 47). То је у пракси значило да је совјетска влада прихватила немачки став да је Југославија престала да постоји.

који никада нису били пријатељи Немаца. Нагласио је и да је од посебног политичког значаја да се Југославија нападне „немилосрдном жестином“ и да се војни пораз оствари муњевитом брзином: „Треба рачунати с тим да ће при нападу Хрвати ступити на нашу страну. Одговарајући политички поступак (доцнија аутономија) биће им осигуран. Рат против Југославије могао би да буде веома популаран у Италији, Мађарској и Бугарској пошто овим земљама треба ставити у изглед добијање извесних територија: Далмације, Баната и Македоније“.[182]

Нацистичка алијанса је напад на Југославију третирала као обрачун са Србијом и свођење рачуна из Првог светског рата. Уништење југословенске државе имало је и посебну антисрпску црту у позиционирању Немачке као силе која доноси ослобођење несрпским народима. Београд је третиран као симбол „српске моћи“ између два рата и оцењиван као „ратни добитник“ на рачун других народа. Срби су оптуживани да су главни ослонац и панславизма и бољшевизма, али и најважнији савезник западних непријатеља Немачке на Балкану.

Званична декларација немачке владе од 6. априла била је пуна тешких оптужби на рачун српског народа: „То су они исти завереници чија дела ужаса нису престајала да заражују Балкан, и који нису узмицали ни пред убиством краљева и који су 1914. изазвали светски рат Сарајевским атентатом изручујући тако на човечанство нечувене беде“.[183]

Истога дана Хитлер се обратио немачком народу. Оптужио је „британски империјализам и јеврејске финансијере“ за планове о освајању света, па је Немачка морала да оствари „једну истинску консолидацију Европе“. У том циљу је желела и пријатељске односе с Југославијом, али пошто је она то одбила, „немачка империја предузела је борбу против београдских насилника и британских војника и поново се потрудила да на Балкану пође у јуриш за европски мир“.[184]

Пошто Хитлер није желео да доживи било какво изненађење, на Југославију је упутио и више војске него што је требало: 27 дивизија, од тога седам оклопних. Југословенских 17 пешадијских дивизија и две коњичке дивизије, подељених у пет армија, са само два оклопна батаљона од којих је тек један имао модерне тенкове, нису могле да буду ништа друго осим лаког плена. Већ у осам сати

182 Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I, Београд, 2014, 40.

183 *Исто*, 41.

184 *Исто.*

команда XII армије јавила је Врховној команди копнене војске да је изненађење у потпуности успело. Заузета је обала Ђердапа, а југословенска војска на југу, где је очекиван највећи отпор, већ се повлачила.[185]

Као фатална показала се одлука да се брани цела држава, јер војни врх из политичких разлога није хтео да прихвати оно што је било евидентно: неспремност Хрвата да учествују у одбрани земље. Државни удар био је српски, Хрвати су га доживели као непријатељски акт, и тога су сви били свесни. Тако је војска поделила судбину своје државе и нестала је пре него што је Немачка успела да је победи.

На последњој седници владе, одржаној 13. априла на Палама, генерал Симовић је изјавио како још увек постоји могућност да се фронт стабилизује на Сави и Дрини; да ће се код Бањалуке зауставити надирање непријатеља и да војна ситуација није очајна, али да влада због веће сигурности треба што пре да се повуче у Никшић. Али већ 14. априла Данило Калафатовић, начелник штаба Врховне команде, затражио је прекид непријатељстава с немачким и италијанским трупама.[186]

Било је и примера појединачног херојства и одлучне одбране. Немачки губици били су мали, али ипак не баш незнатни. Према једном прегледу од 4. маја 1941. немачке жртве биле су: 1) копнена војска: погинулих – 57 официра и 1050 подофицира и војника; рањених – 181 официр и 3.571 подофицир и војник; несталих – 13 официра и 372 војника; 2) ваздухопловство: мртвих – 15 официра и 84 подофицира и војника; рањених – 25 официра и 124 подофицира и војника; несталих – 40 официра и 123 подофицира и војника. Према овим подацима, Југословенска војска имала је заробљених: 6.298 официра и 337.864 војника, углавном Срба и Словенаца.[187]

Велика већина писаца историје слаже се у мишљењу да Немачка није планирала и припремала напад на Југославију, али истовремено истиче и да би до тог напада дошло у некој каснијој фази рата, можда по слому Совјетског Савеза. Рачунало се са извесношћу тог слома, па је у први план истицана Хитлерова „вероломност" и извесност кршења уговора потписаног 25. марта, чиме се бранио херојски концепт 27. марта и његова унутрашња изворност. Други стереотип гласи да је Априлски рат знатно омео немачки план „Барбароса" и чак спасао Совјетски Савез. То тумачење почело је

[185] *Исто*, 41.

[186] *Исто*, 42.

[187] *Исто.*

да доминира после 1948, што довољно говори о његовој природи. Од тада се и 27. март вредновао као патриотски чин, што је било у служби идеолошке конфронтације две земље. Реалност априлских збивања сасвим је другачија. Пуч у Београду небитно је утицао на померање термина напада на Совјетски Савез јер је свега 15 од свих немачких дивизија ангажованих у рату против Југославије било потребно за Источни фронт (мање од 10% снага употребљених за напад). Неочекивано брз завршетак рата против Југославије и Грчке дозволио би да се за 10 до 20 дана скрати време припрема за напад на СССР само да није било тешкоћа у погледу обезбеђења нужног ратног материјала. За 92 немачке дивизије морао је бити потпуно или делимично обезбеђен ратни материјал из Француске. Због тога офанзива на Истоку, и без „међуигре на Балкану", није могла да почне пре 22. јуна, па се може закључити да је значај 27. марта прецењен, да је преврат био погрешан потез и да је, независно од свог моралног ефекта, имао „дилетантско-трагичан карактер".[188]

Капитулација краљевске војске потписана је 17. априла у Београду, у девет сати увече. Подразумевала је одвођење у заробљеништво југословенске оружане силе, предају оружја и целокупног ратног материјала, предају свих докумената из Председништва владе и Министарства спољних послова и војске, предају копнених и обалских утврђења. Војним лицима забрањено је напуштање земље, а сви они који се буду супротставили Осовини прогласиће се за одметнике. Одредбе су ступиле на снагу 18. априла тачно у подне.[189]

Хитлерова брутална реакција на преврат у Београду била је одређена и војним (консолидовање ситуације на југу Европе пре него што се крене у пажљиво планирани поход на Исток) и личним разлозима: пучистичка влада „увредила је вођу немачког народа" и показала „невиђену дрскост" када се усудила да сруши режим који је показао спремност да прихвати Фирерову вољу. Хитлерова нетрпељивост према српском народу била је наставак старе аустроугарске пропагандне матрице: Срби су били „банда завереника" којима је Хитлер „осам година покушавао да се наметне ништа од њих не захтевајући и чак им на рачун Бугарске обећавајући Солун". Према сведочењу Хермана Нојбахера, који ће касније одиграти значајну улогу у Србији, вођство Рајха сматрало

188 Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1941–1945*, III, Крагујевац, 1995, 718.

189 К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, I, 43.

је како би најбоље било да Србија нестане с географске карте, а пошто је то било немогуће, Срби су морали да, као „вечити узрочници немира", буду што је „могуће више притиснути". Нојбахер пише како је Хитлер био „неизмерно огорчен и бесан на осиње гнездо Београд и на српске бомбаше".[190]

Већ 19. априла команда Друге армије издала је наређење о успостављању војне управе на територији Старе Србије и за команданта именовала генерала Хелмута Ферстера (H. Förster). Војна команда Србије требало је да „поново успостави сигурност и ред и да их одржава". Србија је била једино подручје окупиране Југославије у коме је успостављена непосредна немачка војна власт. За то је било више разлога: речне саобраћајнице и железнице повезивале су средњу Европу са истоком, Грчком и северном Африком, а Србија је имала велике залихе стратешки важних обојених метала.

Оптужбе на рачун српског народа као главног непријатеља „новог поретка" на југоистоку биле су опште место у пропаганди нацистичких држава. Сагласност је постојала и у начину на који је вршена десрбизација и пацификација анектираних и окупираних територија. Стварни положај Срба на хијерархијској лествици народа југоисточне Европе био је на самом дну, где је требало да деле судбину народа којима је такво место додељено због „расне неподобности".[191] Због тога, како примећује М. Кољанин, елиминисање расистичке мотивације у разматрању политике нацистичке Немачке према Србији и српском народу, при чему се расистичка политика ограничава само на поступке према Јеврејима, не изгледа убедљиво. Зато се може закључити да су мотивационе и идеолошке основе деловања немачке окупационе управе у Србији у суштини биле расистичке.[192]

Основна идеја при окупацији Србије била је да она остане што мања, а планирано је и предузимање свих мера како би се заувек онемогућило „понављање недавне издаје клике завереника". За време окупације није постојала политичка стратегија о будућности окупиране српске територије, али је био приметан немачки напор да спречи обнову било какве српске државности. Врховна команда Вермахта одмах је наредила увођење строгог система окупације јер је Србија требало да „испашта" због кршења уговора од 25. марта. Истовремено су Министарство иностраних послова и Министарство Рајха за културно уздизање народа и

190 Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2004, 131.

191 Наведено према: Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Beograd, 1991, 87–88.

192 Milan Koljanin, „Srbija u nemačkom 'novom poretku' 1941–1942", *Istorija 20 veka*, 1/2011, 70.

пропаганду одбацили сваку идеју о неговању културе у Србији, јер је „она према нама увек била непријатељски настројена".[193]

Војноокупациона зона Србије („преостала српска држава") била је територија Србије од пре балканских ратова, која се простирала на око 51.000 квадратних километара. На тој територији живело је нешто више од три милиона и 700.000 људи. Србија је била обавезна да плаћа контрибуције окупатору и да издржава немачку окупациону управу. У саставу Србије био је и Банат, у коме је сва власт била у рукама немачке мањине (фолксдојчера). Источни Срем, са изразитом српском већином, предат је почетком октобра 1941. на управу НДХ. Територије које су се нашле под немачком окупацијом (Бачка и Барања) до августа 1941. биле су под војном, а после тога под цивилном управом. Законом о поновном присаједињењу Јужних земаља од 16. децембра 1941. извршено је њихово анектирање.

Слом Југославије тешко је примљен у Србији. Владали су збуњеност, понижење, разочарење и очајање, као и снажан осећај да су Србе сви изневерили. Симболи предратног режима срушени су за мање од недељу дана, а најпре је нестала илузија о „херојској српској војсци". Немачка пропаганда оптуживала је комунисте и Јевреје да су „завели" Србе; германофили су тражили повратак „српским коренима", уједињење из 1918. сматрали су фаталном грешком, пуч од 27. марта био је „безумни чин" који су финансирали Енглези. Прве вести о покољима Срба у НДХ изазивале су непријатељска осећања према Хрватима и муслиманима.[194]

Маса становништва је ћутке, али с дубоком унутрашњом резигнацијом примила окупацију, док је у себи гајила тиху наду да ће ослобођење ипак брзо доћи. Тешка страдања из претходног рата условила су преиспитивање и другачије схватање дојучерашњих митских представа. Слом одбране у Априлском рату и окупација земље довели су до потиштености, па и до најдубљег пада борбеног морала. Сећање на страхоте из претходног рата још увек је било свеже. Отпор у народу знатно је ослабио. Способних за оружану борбу било је мало, а спремних на жртву још мање. У заробљеништву или емиграцији били су они који су могли да носе отпор: војни обвезници у најбољим годинама и политички свесни људи. Остала је само невелика група млађих официра спремних на искушења и жртве.

[193] Наведено према: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd, 2007, 41.

[194] С. Павловић, *Хитлеров антипородак*, 67.

Покрети отпора

Основна питања која се постављају у вези са сваким устанком против окупације у једној земљи јесу: ко су његови носиоци, какве циљеве они имају, време када се устанак подиже, која се средства примењују да би се замишљени циљеви остварили и да ли устанак има било каквог смисла? Организација отпора против окупатора претпоставља и једно дубље питање: зашто би се грађани после капитулације своје војске, коју су наоружавали и издржавали да би их бранила од непријатеља, борили против окупатора? Кад национална војска капитулира и државу окупирају непријатељске снаге, међународно ратно право од становништва захтева лојалност према окупационој власти. Ако се становништво не уздржи од ратних дејстава, оно не ужива заштиту по ратном праву и окупатор може да врши ефикасне санкције. Узимање талаца је уобичајена пракса, а њихово стрељање редовна појава.[195]

У Србији су деловала два антифашистичка покрета с веома различитим приступима у својој стратегији и, у суштини, супротним циљевима, што је битно утицало на карактер и ток самог устанка и све последице које су из њега проистекле. Побуна против окупације у Србији десила се у тренутку највећих успеха Вермахта. Велика Британија водила је борбу с Немачком на живот и смрт и тек припремала сарадњу са САД за коначни обрачуна са нацизмом. Совјетски Савез је био на почетку одлучујуће битке за национални опстанак и ангажовао је све своје потенцијале за супротстављање импресивној немачкој офанзиви. Сама Србија била је окружена нацистичким творевинама (Мађарска, Румунија, Бугарска, Италија и тзв. велика Албанија).

Отпор су покренули комунисти, али тек после нацистичког похода на Совјетски Савез, јер су пре тога дисциплиновано поштовали немачко-совјетски пакт из 1939. године. КПЈ је тада напустила своју „народнофронтовску“ фазу и вратила се изворном бољшевизму. То је било само испуњавање обавезе коју је пред међународни комунистички покрет поставила Коминтерна, и то одмах после склапања немачко-совјетског пакта. Она је тражила одрицање од ставова о фашизму као о главном ослонцу и „оружју најреакционарнијег капитала“ и посебној опасности за радничку класу и „слободољубиве народе“. На седници Врховног совјета

[195] Александар Бајт, *Берманов досије*, Београд, 2006, 623–624.

СССР-а 31. августа 1939. Молотов се доста иронично односио према људима „који су очито придавали велики значај претераној антифашистичкој пропаганди".[196]

Совјетска држава битно је променила своје ставове о фашизму и тумачила да је и нови рат у целини империјалистички, односно баш онакав какав је био и Први светски рат. Игнорисани су сви они народи које је Немачка непосредно угрожавала, а Москва је, у складу са својим новим државним интересима, правила разлику између више и мање „кривих" империјалиста. Одмах је саопштено да су за избијање рата 1939. криве Енглеска и Француска и да се центар светске реакције „преселио" у ове две државе. Комунистичким партијама „препоручено" је да се директно сукобе са социјалдемократским и демократским антифашистичким грађанским странкама које не буду прихватиле овакве оцене.

Све до немачког напада на Југославију код комуниста је у првом плану била борба за рушење постојећег поретка Краљевине. Њен режим је и даље означаван као фашистички, а Београд је припадао „кругу империјалистичких држава које су провоцирале светски сукоб". Почетком маја 1941. одржано је Саветовање КПЈ о узроцима пораза у Априлском рату и даљим задацима. Оцењено је да је главни узрок пораза била „злочиначка национална политика великосрпске владајуће клике". Јосип Броз Тито, генерални секретар КПЈ,[197] рекао је да ће се народи Југославије борити против југословенске емигрантске владе, јер се она ставила под окриље Енглеске „с надом да се помоћу енглеског империјализма успостави оно старо стање које је упропастило народе Југославије". Зато је најважнији задатак комуниста у предстојећем периоду била борба против „енглеских агената", који су желели „повратак старог стања које је довело до данашње катастрофе". У пројекцији КПЈ српски народ је имао посебну улогу: да, у духу својих историјских традиција, води ослободилачку борбу, али је истовремено морао да се бори и против издајника у сопственим редовима, да „раскринкава сву ту владајућу капиталистичку клику која је кривац за ову трагедију".[198]

Владајуће мишљење код свих марксистичких теоретичара било је да су југословенска политика Комунистичке партије Југославије, дефинисана уочи Другог светског рата, и доследна ослободилачка борба били пресудни за подршку коју је она добила од

[196] Наведено према: J. Pleterski, *Nacije*, 356.

[197] О Титовој предратној политичкој каријери опширније: К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 86–183.

[198] *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, I, 31–33.

српског народа у ратним годинама. Много важнији био је, међутим, класни рат који су комунисти одмах покренули, као и егалитаристичке идеје („једнакост у сиромаштву"), што је у неразвијеном друштву у коме је владала вековна „глад за земљом" био кључ успеха.

Тито је био прагматичан политичар и брзо је увидео да „одбрану" Југославије може да понуди само Србима и Словенцима, али да то неће бити довољно за извођење револуције и освајање власти. Класни рат се сам по себи наметао као најбоље решење, тим пре што је то за српске комунисте значило остварење идеје „чисте револуције", без уплитања националног питања у њу. Тако треба разумети и опредељење за покретање револуционарног рата у Србији. Комунистима је било јасно да ће у случају слома Немачке, што је за њих било више него извесно после почетка немачко-совјетског рата, монархистичка Југославија бити обновљена, односно, да од револуције неће бити ништа ако се не освоји Србија, и то свим средствима и по сваку цену.[199]

Марксистички теоретичари су ту намеру врха КПЈ објашњавали на следећи начин: није могло да буде „националног самоопредељења" ни Хрвата, ни Црногораца, ни Македонаца ни Словенаца за нову југословенску заједницу без чврсте претпоставке да ће Србија бити у тој Југославији, и то комунистичка Србија. Ипак, комунистима и левичарској интелигенцији то није сметало да снажно подстичу пројугословенско осећање српског народа засновано на старим основама интегралног југословенства. Напротив, то се, док је рат трајао, чак и позитивно вредновало као део слободарских традиција српског народа.

За разлику од Совјетског Савеза где је Стаљин прогласио Други отаџбински рат и пружио руку ка националним симболима царистичке Русије, Тито се отворено послужио иконографијом међународног комунизма. Врховни штаб је прихватио црвену петокраку звезду као симбол партизанске војске и стиснуту песницу као борбени поздрав. Осим петокраке звезде, партизани су на капама носили и заставе својих нација, с тим што су у Босни носили српску и хрватску тробојку (у облику троугла). У Хрватској су хрватски партизани носили само хрватску тробојку, а српски су морали да носе и српску и хрватску.[200]

Југословенских симбола није било. Устанком и касније партизанском борбом руководили су републички главни штабови, и

[199] К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 258.

[200] *Исто*, 259.

то независно једни од других, што је јасно указивало да је ослободилачка борба „федерализована“ од самог почетка. Приликом њиховог оснивања Тито је јако водио рачуна о међусобном разграничењу подручја на којима су они деловали. Суштина те политике била је у пројекцији новог унутрашњег уређења Југославије, које се заснивало на територијалној организацији КПЈ. На тај начин вршен је дисконтинуитет с Краљевином Југославијом и стваране су претпоставке за будућу федерализацију земље која ће суверенитет остваривати договором својих федералних јединица.

На томе су у послератном периоду хрватски и словеначки комунисти доследно инсистирали када су говорили о „тековинама револуције“. Независно од тога да ли је другачије могло да буде, партизанско југословенство развијало се парцијално, а Тито и врх КПЈ првенствено су водили рачуна о „класном приступу“ и одбрани Совјетског Савеза као „непобедиве земље пролетера“. Тек од средине 1943, када је требало стећи међународни легитимитет, инсистирање на југословенству и Југославији постало је уочљивије и доследније.[201]

Основни проблем који су комунисти решавали етапно током рата, у складу с догађајима, био је како ослободилачки рат повезати са стратешким циљем – извођењем класне револуције. Крајња левица у партијском вођству никада није ни сумњала да је главни циљ освојити власт и совјетизовати Југославију, а суштинска дилема била је – како ускладити право нација на самоопредељење с борбом за обнову Југославије? Према револуционарном шематизму, обнова државе зависила је од тога да ли ће радничка класа успети да уништи власт грађанске Југославије, односно, хоће ли КПЈ успети да освоји власт. Зато у почетној фази револуције питање Југославије Тито није представљао као неки државно-правни циљ.[202]

Основно убеђење које су комунисти ширили својом пропагандом било је да ће се рат брзо завршити и да треба предузети акције „великог стила“ како би се дао што већи допринос победи над фашизмом. Тако је, на пример, у Циркулару ПК Србије партијским организацијама и свим члановима партије од 20. јула 1941. посебно наглашено да је Хитлер већ у „самртном ропцу“, да је Црвена армија „непробојна и непобедива“ и да фашистима „откуцавају последњи дани“.[203] Оштро су критиковани они комунисти који су имали „огромне илузије о томе да непријатељ не би спроводио

[201] *Исто*, 262.

[202] J. Pleterski, *Nacije*, 381.

[203] К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 390.

терор и вршио стрељања када би био мир и ред". Такви људи означавани су као „кукавице и паничари" јер нису веровали у снагу Совјетског Савеза и међународног пролетаријата. Тако је настављен континуитет једне политике која је пред собом видела искључиво социјалну револуцију.

Тоталитарно биће КПЈ показало је своје предности у првим ратним данима. Монолитна и стаљинизована партија, са чврстим и неприкосновеним вођством оличеном у једном човеку, није имала сумњи, није се преиспитивала или колебала: она је извршавала директиве. Док је сав државни апарат Југославије био разбијен и све слободне друштвене организације забрањене, апарат КПЈ се сачувао и функционисао је под окупацијом одржавајући чак и везу с Москвом. Други фактор који је југословенским комунистима ишао наруку била је сама окупација. Нестанак југословенске државне власти и њене оружане силе имао је за КПЈ значај једне „олако добијене или поклоњене револуције". Нестао је противник који је подржавао стари друштвени поредак, прогањао и хапсио комунисте. Оно што се изнутра није могло постићи током више од 20 година легалне и илегалне борбе остварено је спољним ударом.[204]

Трећи битан фактор био је милитаризација КПЈ још у предратном времену, што је олакшало стварање војних јединица када је за то дошло време. Формирањем Главног штаба 27. јуна, Партија је из цивилног прешла у војно стање. Сви истакнути лидери постали су војни руководиоци, а она је од тада функционисала само у оквиру ослободилачког покрета, и то скоро илегално. Јавно, Комунистичка партија Југославије је била војна група која је око себе окупљала борце за слободу и формирала их у партизанске одреде, а комунисти у тим одредима подвргнути су и војној и партијској дисциплини. У одредима су постојале ћелије које су их држале под својом контролом спроводећи „линију партије". Чланови су се састајали полуилегално, а политичке задатке добијали су од виших партијских тела. Војним операцијама руководили су командант и политички комесар, које је постављао Централни комитет. Партија је успоставила чврсту контролу над војним формацијама и створила фанатизовану и идеолошку војску, која ће постати кључ њене победе током рата.

Држање КПЈ на почетку рата зависило је од тога шта су њене вође научиле много година раније у Москви. Најдоследније се

[204] Živko Topalović, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, London, 1964, 14.

поштовала Стаљинова максима против сваке спонтаности маса при дизању устанка, што је, осим у Србији, до изражаја дошло у Херцеговини, Црној Гори и деловима Хрватске. Једино је признавана она оружана акција коју је водила Партија као организована снага. Та догма оставила је видљив траг у годинама после рата када је требало извршити историзацију покрета. Ослоњени на Совјетски Савез, југословенски комунисти видели су сигурну победу у рату, али стварно револуционарно освајање власти могло се постићи само свргавањем „домаће буржоазије".

Српска побуна настала је као резултат времена и ондашњих збивања, као резултат комплексних историјских процеса. Она је сурово угушена, и то за непуних недељу дана од покретања опште немачке офанзиве. Слом партизанске акције проистекао је из несхватљиве одлуке КПЈ да се слободна територија брани фронтално упркос више него скромним војним потенцијалима. Превладали су војничко незнање и самозадовољство, из којих се развила нарцисоидна охолост. Тако се партизански покрет у Србији суочио са страховитим поразом о коме се никада није јавно говорило. Резултати устанка били су минимални, никакав успех трајније вредности није постигнут, а устаничке жртве и страдање народа били су више него ужасни.

Устаничка снага произилазила је из снаге народне војске, која није била завидна. Народни борци враћали су се кућама одмах после неког неуспеха. После их је било тешко прикупити. Стварање војске у рату никада није једноставан посао. У Србији је то било посебно тешко због многих фактора: неспремности на жртву, недостатка основног ратног материјала, слабог старешинског кадра, нејасних појмова о смислу и циљевима борбе. Ако су партизани у почетку били у предности, то је било због младости која им је давала снагу, одушевљења које их је обузимало и веровања у брзи слом Немачке, али све је брзо нестајало при првим већим тешкоћама. Тај проблем партизанска војска решавала је јачањем кроз грађански рат за који се увек могло наћи више мотива и објашњења.

Српски комунисти нису били склони да критички размишљају о судбини сопственог народа. Пролетерски интернационализам их је вукао да помогну Совјетски Савез. Југословенски комунисти нису били само идејно везани за Москву као центар

светске револуције, већ су себе доживљавали као њене најдоследније следбенике. Све своје успехе, посебно оне везане за спровођење револуционарних мера неопходних за остварење коначног циља, тумачили су као доказ идеолошке оданости Совјетском Савезу. Москва за југословенске комунисте није била само политички и идејни центар, већ и узор за остварење једног апстрактног идеала – бескласног друштва, циља који је у потпуности оправдавао револуцију коју су покренули. Стаљин није био само „неоспорни и генијални вођа" него и инкарнација саме идеје и „сањаног новог друштва".

У име „светле будућности" комунисти су олако одбацили традицију и историју сопственог народа. Критиковали су великосрпски хегемонизам, били су опседнути властитом митоманијом и убеђени да се српски народ неће помирити с губитком државе. Илузија да ће рат кратко трајати подстицала је убеђење да баш у Србији мора отпочети борба и извојевати победа над окупатором, али и над „класним непријатељем". Зато је Србија још од 1941. за КПЈ била од посебне важности. Одабрана је офанзивна стратегија и према окупатору и према „реакцији", избачена је парола о братству и јединству и кренуло се у ослобођење земље, али и у извођење једне непромишљене револуције.

Концепт националног покрета отпора, који је предводила Југословенска војска у Отаџбини под командом генерала Драгољуба Михаиловића, био је условљен проценама о снази немачког оружја. Наслеђена ратна стратегија упућивала је на стварање војне организације која би, у тренутку општег устанка, задала одлучујући ударац окупационом покрету. Такав концепт желео је да, пре свега, избегне масовно страдање народа. Илегално језгро (тзв. шумски људи) требало је да одржава борбени дух у народу, да изводи мање саботаже и диверзије корисне за општу савезничку ствар, а које неће изазвати немачке репресалије; да омета транспорт и саобраћај на за Немце животно важној прузи Београд–Ниш–Софија–Солун; да спречава одлив ратног материјала из Србије и да буде стална претња како немачким, тако и квислиншким снагама.

За ројалисте је устанак у сваком погледу био преурањен, како по времену покретања, степену изграђености и борбене готовости војних формација, тако и по припремљеној стратегији

отпора и планова за будућност. У борбе се ишло по инерцији, није се могло стајати по страни док су партизани нападали Немце. Упркос свему, ројалистичка војска храбро се борила и претрпела велике жртве, па је ионако скроман старешински кадар осетно десеткован. После слома устанка, ројалисти су сматрали да резултати њихових акција не оправдавају жртве и патњу које су претрпели цивили – њихов циљ је био да сачувају народ, а не да га уништавају. На другој страни партизани су, с идеолошким фанатизмом, одбијали да их ма какве репресалије одврате од постизања задатака које су себи поставили.

Стратегија покрета отпора носила је у себи наслеђе из ослободилачке борбе српског народа у 19. веку: јуриш на непријатеља или прилагођавање околностима. Ројалисти су 1941. применили прву, херојску тактику, која је доживела неуспех због премоћи немачког оружја и бруталних одмазди. Друга, стратегија чекања, примењивана је касније: снажење и ширење организације и смиривање њене отворене акције како би се сачували војска и народ.[205] Појава другог антифашистичког покрета, с паролом о устанку по сваку цену, изнудила је јуриш на Немце. Прво се у лето 1941. преурањено подигао устанак који није нанео озбиљније губитке немачкој војсци (око 200 погинулих и 400 рањених војника), али је, повратно, довео до пустошења земље и масовног страдања цивила: око 4.000 погинулих устаника и 35.000 стрељаних талаца само у периоду од почетка септембра до краја децембра 1941. године.

Српски градови и села постали су згаришта која су више него јасно указивала куда води наставак устанка. Димитрије Ђорђевић с правом закључује да у питању више није био отпор, радило се о самоубиству нације: „Касније, у смиреним годинама и удаљен временом од ратних догађаја, размишљао сам како смо се поносили милионским жртвама поднетим у рату и револуцији, док су мудри западноевропски народи истицали свој пасивни отпор који је смањио њихове жртве. Спаљено чешко село Лидице данас се помиње у светској историографији у којој су заборављени Крагујевац, Краљево и остали српски градови, жртве нацистичке одмазде. Савезници нису захтевали од Француза, Холанђана, Данаца, Чеха да покрену масовни оружани устанак, али су то тражили од Балканаца јер је тамо људски живот био јевтинији.“[206]

[205] Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и опомене*, прва књига, Београд, 1994, 299.

[206] *Исто*, 306–307.

Три битна фактора одиграла су пресудну улогу у настанку и развоју ЈВУО. Први је био брз и неславан пораз југословенске војске априла 1941. године; други је била појава комуниста и њихова жеља да сруше постојећи свет градећи будућност на илузији пролетерског јединства народа Југославије; трећи битан фактор биле су немачке одмазде и геноцид над српским народом, коме је запретило биолошко уништење. Југословенска војска у Отаџбини била је народна и по циљевима, и по традицији, али и по томе што је била покрет отпора малог и сиромашног човека. Насупрот раширеном историографском стереотипу да су четници бранили класне позиције предратног система, стоји чињеница да су огромну већину у ЈВУО сачињавали сиромашни сељаци, ситне занатлије и радници. Они који су имали највише тзв. класних интереса да се боре против комуниста углавном су стајали у позадини или подржавали владу Милана Недића, понекад помагали четнике, али нису затварали ни врата према партизанима. Често су деца из најбогатијих кућа одлазила у партизане или по градовима вршила пропаганду за њих.

ЈВУО је била добровољачка војска, или боље рећи милиција створена на традицијама отпора на територијалном принципу. Такве борце тешко је било покренути у акцију ван краја у коме су живели; својствени су им били недисциплина и анархија, типичне појаве у ратним условима. Ипак, уз пољску армију Крајове, ЈВУО је била најјача некомунистичка војска у окупираној Европи, далеко испред, на пример, од организације пуковника Наполеона Зерваса у Грчкој.[207]

***

У Другом светском рату у Србији се испољило и нешто што је карактеристично за све ратове – добровољна или наметнута сарадња с окупационим снагама. Колаборација се одвијала готово искључиво на индивидуалној основи, јер у Србији није било много оних који су са искреним симпатијама гледали на нацистичку идеологију. Брзи пораз у Априлском рату, општи утисак о непобедивости немачке армије, прве вести о страшним зверствима над Србима у НДХ и бруталне немачке репресалије у Србији

[207] Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, II, Београд, 2014, 521–523.

допринели су стварању једног општег осећања очаја и угрожености. Али како се политичка ситуација компликовала и заоштравао грађански рат, у питању није била само сарадња с окупатором већ и пропагирање и наметање нацистичких идеолошких начела и служење немачким политичким циљевима у мери која је превазилазила линију „националне части", али и елементарног националног интереса.[208]

Симбол за српску колаборацију постао је генерал Милан Недић који је 29. августа 1941. формирао „српску владу под окупацијом". Српска побуна изазвала је драстичне мере окупационог режима. Немачка команда намеравала је да предузме „крајње мере" за пацификацију Србије, које су подразумевале поновно активирање плана о подели остатака Србије између немачких балканских савезника и примену принципа „спаљене земље". Немачки план је предвиђао да Бугарска окупира источну Србију, са сливом Западне и Велике Мораве; Албанија – Косово с Топлицом и Куршумлијом; Мађарска – непосредну околину Београда до Смедерева и целу Шумадију; НДХ – Мачву, Подриње и Посавину до Колубаре.[209]

Да би се то избегло, било је неопходно стварање једне ауторитативне српске владе која ће моћи да угуши устанак. Немачка команда је формирање српске владе одобрила без сагласности врха Рајха: Хитлера, Врховне команде и Министарства спољних послова. Тако она никада није била призната и остала је, фактички, на нивоу комесарске управе, што је битно ограничавало њене компетенције.

Прве војне формације српске владе формиране су 6. септембра на Бањици, када је промовисано осам одреда који су добили назив Српски оружани одреди. Поједини савременици тај датум везују за почетак грађанског рата у Србији, јер су одреди истог дана упућени у борбу против партизана.[210] Јачина тих одреда била је мала: нешто мање од 1.000 људи и 50 официра. Овим формацијама убрзо су се придружили и четнички одреди под командом Косте Пећанца, сачињавајући тако јединствену владину војску. Она, међутим, није постигла неке значајније резултате у борби с партизанима и у слому устанка била је само испомоћ немачким јединицама. У току 1941. није било сукоба између ових одреда и јединица ЈВУО-а. Али, од пролећа 1942, по одласку партизанских снага из Србије, отворен је и овај фронт.

208 Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд, 2009, 10.

209 Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*. Књига прва: *На оштрици ножа*, Минхен, 1962, 143.

210 *Исто*, 160.

Нова српска војска под окупацијом појавила се 15. септембра 1941. када је формирана Српска добровољачка команда. Реч је о партијској војсци покрета Збор, чији се идеолошки фанатизам могао мерити само с комунистичким. Иако су били националисти и ројалисти по опредељењу, степен мржње који је владао између њих и ЈВУО често је био већи него обострана мржња према комунистима. До краја 1941. основано је укупно 12 добровољачких одреда. Сачињавали су их углавном млади људи – студенти и интелигенција.

Од свих војски уплетених у крваво коло грађанског рата, добровољци су вероватно имали најизраженији идеолошки набој и у неким стварима превазилазили су чак и комунисте. За своју борбу говорили су да је то борба национализма против „масонско-јеврејско-комунистичког фронта". Тврдили су да се у Србији бије битка између „градилаштва и рушилаштва, вере и безверја, љубави и мржње, самопрегора и издаје". Старешине су борцима поручивале да више не располажу својим животима јер су их „дали добровољно Србији".[211]

Добровољци су носили униформе бивше југословенске војске; имали су српски грб и носили су крст са ликом Светог Ђорђа. На крсту је стајао натпис: *С вером у Бога, за Краља и Отаџбину – добровољци*. Добровољачки крст био је изливен по узору на косовски крст. Сматрали су се хришћанском, крсташком војском, којој је од Бога наложено да се бори против „црвених безбожника". Димитрије Љотић је Немцима понудио индоктринисану паравојну помоћну снагу састављену од својих присталица, али и од српских избеглица из НДХ. Они су се борили против „јудаизма, масона, комунизама, демократије" и Михаиловића.[212]

Добровољачка војска је на виши ранг подигнута 1. јануара 1943. када је на основу одобрења немачке команде Југоистока формиран Српски добровољачки корпус – пет батаљона са по четири чете. Укупно је формацијски било 3.680 војника потчињених генералу Паулу Бадеру, немачком команданту Србије.[213] Генерал Бадер је имао високо мишљење о српским добровољцима: оценио их је као људе који чине „једну врсту националсоцијалистичке партије". Због њихове подобности одобрено је да се СДК „уско придружи немачком Вермахту". Основни немачки интерес био је да се преко Збора и СДК искористе оне снаге у

[211] К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, I, 134.

[212] С. Павловић, *Хитлеров антипородак*, 73.

[213] К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, II, 200.

српском народу које „у идеолошком смислу стоје најближе националсоцијализму и које исцељење Србије виде у заједничком путу с Немачком". Према Бадеровој оцени, „добровољци су једине српске снаге које се истовремено могу ангажовати и против комуниста и против ДМ људи".[214]

Рад Недићеве владе обележили су брига о исхрани становништва Србије, збрињавање породица ратних заробљеника и организовано прихватање и старање о 420.000 српских и више хиљада словеначких избеглица. Влада је успела и да из немачког заробљеништва ослободи велики број српских официра. Немачке власти никада нису показале спремност да подрже територијалне промене у корист српског народа. Истрајавало се на ставу да српска влада мора остати максимално деградирана и потчињена окупационом поретку. Одобрена употреба старих знамења (застава, грб и истицање слика краља Петра) требало је да покаже да се у „новој" Србији српски народ враћа самоме себи и својим коренима.

На политичком плану најкарактеристичнији моменти у раду Недићеве владе били су доследни антикомунизам и антиплутократија, односно борба против оба покрета отпора – и комунистичког и ројалистичког. И једни и други за Недића су били „гробари српског народа, плаћени агенти Москве и Лондона, одроди без Отаџбине и националног осећања, трговци месом и крвљу".[215] Политика подршке породици, задрузи и унапређење пољопривреде омогућили су да Србија, и поред великих обавеза према Немачкој, не гладује. Српска влада се, као једина у немачком окупационом систему, изборила да ниједан српски војник не оде на Источни фронт.

Милан Недић је током 1943. покушао да поправи положај Србије у оквиру немачког „новог поретка". После учесталих пораза немачких армија на Источном фронту, када је постало јасно да се рат претворио у рат који Немачка мора да изгуби, нацистичка доктрина о владајућој раси почела је да доживљава еволуцију. Концепт тзв. новог поретка изменио је своје значење, па је нацистичка пропаганда покушала да снажнијим наглашавањем „европске мисије" у борби против бољшевизма промени расположење народа на окупираним територијама. Нова немачка политика на Југоистоку није била тек тренутно престројавање. Још од средине 1942. многи немачки генерали упозоравали су да

214 *Исто*, 201.

215 Говор М. Недића преко Радио Београда од 9. марта 1942. – О Михаиловићу је тада рекао: „Мрачне силе из Лондона од вас траже да устанете на оружје и да идете у шуму, да идете код Драже Михаиловића, тзв. југословенског министра војске, иначе познатог лондонског агента и московског савезника. Траже од вас да извршите самоубиство. Ти изроди, ти издајници, ти туђи плаћеници, прозивају оне који се грчевито и очајнички, по цену свог живота, старају да сачувају српски народ" (*исто*).

се Балкан не може пацификовати само војнополицијским мерама. Требало је применити политичка средства и подржати национализме балканских народа на антикомунистичкој основи.

Поправљању слике о правој садржини новог поретка требало је да допринесе низ промена на Југоистоку, па је предложено да Србија и Грчка добију државну независност, пре свега због капитулације Италије и могуће инвазије на Балкан. Основа око које би се вршило ново политичко окупљање и даље би била водећа улога Немачке у борби против „плутократије и бољшевизма". У циљу разраде овог новог приступа, за специјалног опуномоћеника Министарства иностраних послова за Југоисток 24. августа 1943. постављен је Херман Нојбахер (H. Neubacher). Његов основни задатак био је да окупи све разнородне и међусобне супротстављене антикомунистичке снаге како би се формирао један снажан фронт под немачком командом.

Немачки дипломата сматрао је да је требало подићи углед српске владе како би се српски националисти одвојили од Михаиловића и ЈВУО, па је први Нојбахеров потез било организовање посете председника српске владе Берлину. Недић се 18. септембра 1943. састао с Јоакимом фон Рибентропом и очекивао је ревизију немачке политике према Србији, пре свега у домену граница.

План је садржао следеће елементе: 1) стварање српске федерације – Србија, Црна Гора и Санџак; 2) председник федерације био би Недић; 3) таква држава била би привредна и монетарна целина, а области би биле аутономне; 4) федерална влада имала би управни апарат, жандармерију и добровољачке војне одреде; 5) поново би се отворио Универзитет у Београду и престала би контрола над културним институцијама. Нојбахер је још предложио и да се ослободе патријарх Српске православне цркве Гаврило Дожић и епископ Николај Велимировић. У каснијој фази требало је спречити прогон Срба у НДХ и извршити ревизију граница.[216]

За Рибентропа је, међутим, Балкан представљао „пусти конгломерат завера, бандитизма и корупције", па је категорички одбацио овај план. Недића је примио и Хитлер и обећао му незнатне уступке: да ће српска влада моћи да преузме команду над својим војним јединицама (Српска државна стража и Српски добровољачки корпус), као и да ће бити отворен Београдски универзитет.[217]

[216] H. Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, 140–141.

[217] Milan Borković, *Kvinsliška uprava u Srbiji 1941–1944*, II, Beograd, 1979, 172.

Коначно је Хитлер децембра 1943. одбио све Нојбахерове предлоге о проширењу овлашћења српске владе.[218] Нојбахер је успео само да ублажи политику репресалија. Укинуо је сурову формулу 100 : 1 и 50 : 1, те број стрељаних за одмазду није више био прецизиран. Тако су после децембра 1943. масовна стрељања талаца постала реткост.

Слична ситуација поновила се у августу 1944. када су немачки војни заповедници на Балкану намеравали да створе јединствену српску антикомунистичку армију, састављену од припадника ЈВУО и одреда српске владе, а опремљену немачким ратним материјалом. Расправа о томе вођена је у Хитлеровом главном штабу 22. августа. Официри Вермахта истицали су да ће веома брзо уследити повлачење бугарских трупа, што ће олакшати „Титово запоседање Србије". Зато је било неопходно уједињење српских националних снага. Хитлер је, међутим, одбацио све предлоге о наоружавању Михаиловићеве војске. Указао је на два битна момента: 1) ефекат испоруке оружја четницима; 2) последице које ће оставити испуњавање српских захтева. Сматрао је да су Енглези, у ствари, сугерисали Србима да траже оружје од Немаца које ће касније сигурно бити уперено против Рајха: „Ја сам се доста дуго морао борити против схватања да се народи Истока могу са успехом ангажовати у борби. Увек су ми поново износили да је могуће поуздати се у њих без нарочитог размишљања. Нема поуздања у те људе".[219]

Упоређујући Србе и Хрвате, Хитлер је нагласио да Хрвати „немају никакву представу о државности и неће је никада ни имати". Насупрот њима, „Срби су народ који је одређен да има државу и који је као народ одржан; њихова идеологија је великосрпска; у њима постоји безобзирна отпорна снага"; оно што долази из Београда „значи опасност". Уколико би Срби добили оружје, они би победили комунизам, а онда ће „великосрпска идеја поново да запламти на нашу штету. А то је неподносиво. Срби се никада не би одрекли великосрпске идеје".[220] Хитлер је све предлоге одбио, а фелдмаршалу Максимилијану фон Вајксу, команданту Југоистока (Армијске групе Ф), рекао је следеће: „Немачка мора до краја сузбијати све планове о великој Србији. Не сме се створити српска војска. Прихватљивија је чак становита комунистичка опасност."[221]

[218] H. Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, 169–170.

[219] К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, II, 367.

[220] *Исто*, 368.

[221] Наведено према: Jozo Tomaševich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979, 309.

„Ко ти ископа око? – Брат рођени! – Зато је тако дубоко!“

Историја ратова нас учи да „нема већег и опаснијег беснила од оног које долази од вере, ни мрачнијег убице од оног који носи Божју буктињу“. Ни у једној другој ситуацији људи не исказују такву тврдокорност у чињењу и равнодушност у осуди најсвирепијих злочина као у одбрани „вере и Спаситеља“.[222] Управо су комунисти водили прави верски рат, а њихова револуција претворила се у голо крвопролиће што, наравно, не умањује одговорност друге две стране у том сукобу.

Комунистичка идеологија припада реду агресивних идеологија, којима је основни садржај „редукција и ротација свести“ појединца на садржаје корисне за идеологију. Фанатизам, нетрпељивост и склоност ка насиљу код правих комуниста одређивали су се тиме да ли се он осећао као човек који стоји насупрот „царству таме“ и да ли је спреман да се против њега бори. Такав комуниста био је зависан од зла. Он није могао да живи без непријатеља, он је губио револуционарни смисао ако наспрам себе таквог непријатеља нема, а најопаснији је био онај унутрашњи. Када би непријатељ коначно нестао и када би се комунизам лако остварио, нестала би и темељна комунистичка догма, потреба за класним, односно верским ратом. У томе је био и смисао комунистичке револуције.

Политичка суштина комунистичког иројалистичког покрета отпора била је у потпуној супротности. Још од почетка организовања национални одреди истицали су као најважнију борбу за ослобођење отаџбине и настављање државног континуитета Краљевине Југославије. То је потврдила и југословенска влада у емиграцији али и влада Велике Британије, у једном тренутку чак и совјетска влада. Зато јеројалистички покрет себе сматрао јединим легитимним представником покрета отпора у земљи. Супротно њима, комунисти нису пуцали у слуге окупатора, већ у државу као институцију. Њихов крајњи циљ било је рушење те државе да би се на њеним развалинама успоставила друга државна творевина, на потпуно новим политичким и идеолошким принципима.[223]

Руководство југословенске Комунистичке партије окупацију земље доживело је као „револуционарну перспективу“. Борба за

[222] Јован Глигорић, „Грађански рат у Србији и Црној Гори од 1941. до 1945. у светлу верске парадигме – однос два антифашистичка покрета, четничког и партизанског, према религији и цркви“, *Војно дело*, 1/2011, 398.

[223] Petar Grujić, *Boromejski čvor. Ko je bio patriota u Srbiji 1941–1945*, Beograd, 2006, 23, 27.

ослобођење била је исто што и рушење предратне државе – теорија револуције није признавала легитимитет избегличке владе и континуитет монархије, па је од почетка борбе партизанских одреда идеологија имала превласт. Та стратегија имала је своју веома дубоку историјску вертикалу.

Партизанске снаге ангажовале су у највећем броју градски пролетаријат, чланове или симпатизере Комунистичке партије. То је њиховој мотивисаности за обрачун са тзв. петом колоном давало снажну идеолошку позадину која их је у том погледу битно разликовала од ројалиста, који су се првенствено ослањали на сеоску популацију, па је њихов покрет био изразито регионално-руралног карактера. Ројалисти су своју улогу видели у заштити државних интереса какви су постојали до почетка рата, па су сами себи наметнули пасивну улогу у ратним условима. За разлику од њих, комунисти су били испуњени идеолошким набојем, а њихов циљ било је освајање апсолутне власти у држави, што и објашњава силину њихових убеђења и жестину којом су се борили.

Грађански рат, који је избио усред устанка, одредио је даљи ток рата и оставио трајне последице које није било могуће санирати. Од јесени 1941. једни за друге постали су непријатељи број један, а борба за ослобођење подређена је међусобном уништавању. Комунисти нису желели да одустану од револуције, па су у наредној фази рата стварали ударне (пролетерске) бригаде које су изводиле обрачун с унутрашњим непријатељем. Идеолошки раскол био је најдубљи: у међусобним оптуживањима ројалисти су постали „домаћи издајници, слуге окупатора и великосрпски фашисти", а партизани „издајници српства, усташки злотвори и комунистички безумници".

И поред слома устанка, руководство КПЈ закључило је 7. децембра 1941. да је оружана борба против окупатора прерасла у „класни рат између радних слојева и буржоазије", и то због контраофанзиве Црвене армије код Москве. Милован Ђилас је оптимистички писао да је опасност од нацизма „углавном прошла", да ће се ситуација на Источном фронту „развијати муњевито" и да су Немци већ доживели катастрофу у Совјетском Савезу.[224]

Ако је крај рата заиста био близу, требало је извршити припреме за освајање власти, па су комунисти у Србији 14. децембра

[224] К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 260.

од Тита и Ранковића добили директиву о даљем смислу њихове борбе, која је важила до краја рата. Та директива је поручивала да је „брз Хитлеров слом" био истовремено знак и за „реакционарне снаге империјалистичких земаља" да се окупе како би „разоружале националноослободилачке покрете који ничу из народних дубина и покрећу незадрживе револуционарне енергије". Зато је најважније било потући унутрашњег непријатеља и обезбедити „чистоту револуције". На крају прве ратне године и званично је промовисан грађански рат против сопственог народа. Главни задаци партијских организација у Србији били су „политичко раскринкавање и разбијање свих покушаја прибирања великосрпских реакционарних елемената"; развијање војних акција партизанских одреда против „Недићевих и четничких банди и диференцијација у масама".[225]

Извођење револуције, односно ликвидација ројалистичког покрета добила је и теоријску предност над ослободилачким ратом. Основне компоненте комунистичке револуције и борбе за нову Југославију сплеле су се у једној тачки која је током рата била главни ослонац: борба против „великосрпског центра", чији је вођа био генерал Михаиловић јер је он стајао на челу покрета отпора који је имао југословенске претензије, а од 11. јануара 1942. био је и „министар војни" у југословенској емигрантској влади.

Одлука највишег руководства КПЈ да започне другу етапу ослободилачке борбе (пролетерска револуција) у пракси је могла да значи само једно – да се ослободилачка борба претвара у борбу против „буржоазије" и њених оружаних снага – четника. За њихову дискредитацију, самим тим и националне борбе српског народа, употребљена је хипотека о „издаји и колаборацији", што је био главни везивни елемент доследно примењиван током целог рата. Елементи те стратегије дефинисани су знатно раније: парола о националноослободилачкој борби „угњетених нација" из времена Коминтерне замењена је борбом против окупатора, али су Срби поново били главни носиоци фашизма и представљали много већу опасност од спољних непријатеља. Да би привид ослободилачког био што израженији, посегло се за наметањем кривице о националној издаји.

Главна парола КПЈ о њеној националној политици била је „братство и јединство" и пуна национална равноправност свих

[225] *Исто*, 261.

народа Југославије. По самој логици ствари, такав концепт подразумевао је да неко мора да жртвује своје виталне интересе како би остали народи прихватили обнову државе. И ту се „великосрпска опасност" показала као најбоље решење, а своју пуну реализацију добила је у Босни и Хрватској. У том контексту треба посматрати и инсистирање на појачаном „класном приступу" и јачању револуције. Иза често нејасних објашњења шта је то у пракси значило крило се тумачење врха КПЈ да је, после слома устанка у Србији и сазнања да југословенска емигрантска влада има велики углед у антифашистичкој коалицији, требало додатно заоштрити питање положаја несрпских народа у пројектованој федерацији. Требало им је више него јасно саопштити да они своје „национално ослобођење" могу да реализују само ако подрже максималистичке циљеве комунистичке револуције.

Оно што су марксистички интелектуалци деценијама означавали као „леве грешке", није се тицало изворних начела пролетерске револуције (убијање антикомуниста, одузимање приватне имовине и сличне репресивне мере), већ заоштравања односа према националним и државним интересима српског народа. Они су једноставно и без неког већег објашњења потпуно игнорисани. Иако се КПЈ трудила да не понови грешке из претходног периода, па квалификацију о великосрпском хегемонизму није преносила на цео народ, очигледно је било да су српски национални интереси имали инфериоран положај у пројектованој обнови Југославије.[226]

Марксистички теоретичари писали су да је у овој фази врх КПЈ појачао политику братства и јединства на принципима равноправности нација и њиховог самоопредељења у борби против окупатора и његових домаћих савезника. То је у пракси значило изједначавање правног и политичког статуса НДХ и окупиране Србије. Означавање српског националног покрета отпора као издајничког, требало је да послужи да се као таква означи и емигрантска влада, али и југословенски краљ, што се и догодило на крају рата. Овим аргументима Тито је у каснијој фази врло једноставно уцењивао западне савезнике – обнова Југославије може да се реализује једино по моделу КПЈ и само је на тај начин могуће да југословенски народи дају значајан допринос општој савезничкој борби у сламању фашизма.

[226] *Исто*, 264.

***

Грађански рат у Србији био је специфична појава у Другом светском рату уопште. Особеност се препознаје у условима у којима се одвијао, у поделама које је оставио и мржњи коју је произвео. Уместо у слободној земљи, водио се под вишеструком окупацијом, уместо борбе два табора, постојала су три. Нису га водиле регуларне трупе, већ герилске јединице на различите начине: негде у фронталним борбама, негде у герилским, а негде кроз терористичке акције. Показивала се и изузетна страст према физичком уништењу противника. Реченица: *Устао је брат на брата* – постала је сурова стварност. Грађански рат је оставио најдубље ране у општој несрећи; трајао је све до повлачења немачке војске, а у посебном виду наставио се и неколико година после краја рата. Огледао се у репресији победника, масовним ликвидацијама побеђених и суровим обрачунима с њиховим присталицама.

Историја Срба, слично као и код других народа, познаје многе унутрашње сукобе, побуне и преврате, али грађански рат какав се водио од 1941. до 1944. не познаје. Много је разлога за такву оцену: суровост обрачуна, бестијалност убистава, искорењивање читавих породица и успостављање трајне линије дуготрајне мржње. Грађански рат се није водио само из политичких разлога, уобичајених за унутрашње сукобе. Доминирала су идеолошка уверења и доказивање да је „истина“ управо на „нашој страни“. Људска природа постајала је дивља и рађала се жеља за осветом.

Комунисти су имали неколико предности у грађанском рату: ни људи из странака, ни јавност, посебно официри, нису познавали праву природу КПЈ. Комунисти су пре рата уживали чак извесне симпатије слободоумне јавности: приписиван им је омладински идеализам, а народ је увек био на страни оних које гони полиција. Јавно су их највише нападали припадници покрета Димитрија Љотића, и сами изузетно непопуларни, па су комунисти били релативно добро прихваћени када су кренули у акцију. ЈВУО су водили млади официри који су у борбу пошли јер су сматрали да им је то војничка и патриотска дужност, без прецизне идеологије или политичких циљева. Желели су да се земља ослободи, а да нова држава буде боља и праведнија од старе државе. Насупрот њима стајала је фанатизована партија с неколико хиљада убеђених

револуционара, који нису сумњали у своје циљеве и служили се једном до краја упрошћеном, али ефикасном идеологијом.

Искуство Шпанског грађанског рата помогло је да кадрови КПЈ буду компактнији, борбенији, безобзирнији и уверенији у исправност борбе против класног непријатеља. Они су много боље познавали некомунистички свет него што су сељаци – четници и њихове старешине знали о онима с којима су се нашли у шуми наизглед на истом задатку. Међу ројалистичким командантима владала је прилична конфузија око тога ко стоји иза комуниста и шта треба радити с њима. Велики број официра потцењивао је обим рада те мањине, њихову способност да се брзо опораве од удараца и прилагоде новим условима и примене драстичне мере према њима као супарницима.

Једна од основних грешака у раду ЈВУО биле су репресивне мере према комунистима и њиховим симпатизерима. Приликом сваке потере за партизанима страдали су готово редовно њихови стварно или лажно оптужени сарадници. Многи појединци из редова ЈВУО сматрали су да ће се комунизам у Србији најефикасније искоренити прогоном и застрашивањем партизанских јатака и њихових присталица, али је то производило само супротне ефекте. Комунистичке идеје биле су велика непознаница за српски народ, а пошто су биле демагошке и привлачне, често блиске религији и обећавале магловиту визију раја на земљи, постајале су привлачне. Сазнања о „црвеном терору" у другим крајевима Југославије била су недоступна, а питање је колико би била ефикасна и да није било тако. Равногорска организација није била спремна да се адекватно супротстави комунистичкој пропаганди, па се у борбу ишло „огњем и мачем".

Као и свака друга идеолошка војска, партизани нису превише размишљали о сврсисходности употребљених средстава. Зато су убиства и освете биле свакодневне појаве које су ионако невеселу ратну стварност у Србији претварале у праву мору за народ. Сукобе између ЈВУО и Српског добровољачког корпуса и ЈВУО и војске владе генерала Милана Недића најбоље су искористили комунисти. Против њих, све до краја рата, није створен јединствен национални фронт, што им је знатно олакшало преузимање власти у Србији. У најтежем положају била је Југословенска војска у Отаџбини која се са подједнаким жаром борила и против „фанатика слева"

и „издајника здесна“. Иако су понекад поједини одреди ЈВУО и сарађивали с владиним одредима, никада нису обезбедили стални прилив помоћи у ратном материјалу, а од средине 1942. па до краја 1943. константно су били и на удару осовинских снага.

Малобројни комунисти у Србији били су на маргини историје још од краја 1941. године. Они су се суочили с великим народним незадовољством због немачких репресалија проистеклих из погрешне одлуке о подизању устанка. Партизани су три ратне године преживљавали у енклавама на Космају, Руднику и југу Србије. У појединим периодима њихов број није прелазио ни 200 бораца под оружјем. Сурово су их прогањали и четници, и окупационе јединице и снаге српске владе, па се чинило да је с комунизмом у Србији завршено за сва времена. Ипак, оптимизам није напуштао комунисте иако су били свесни тежине своје „мисије“, јер без освајања Србије не би било ни освајања власти у Југославији.

Како се рат ближио крају, партизански покрет је растао, највише захваљујући сеоској омладини из јужне Србије, из делова Шумадије око Аранђеловца и Младеновца. На југу је становништво од почетка окупације трпело насилничко понашање бугарске војске и зато је у овим областима јачала мржња према непријатељу паралелно са жељом да се пружи отпор. Без обзира на то да ли су пружали отпор или нису, морали су да трпе непријатељска деловања, па је тако расла и наклоност према партизанима. У градовима се о партизанима мало знало, а и оно што је било познато било је на њихову штету. Ипак, међу градском омладином, посебно међу београдским студентима, било је доста потенцијалних партизанских симпатизера за које су циљеви КПЈ били привлачни и који су почели да се окрећу према њима тек када је исход рата био готово известан не желећи да ризикују своју будућност. Супротно револуционарној идеологији, индустријски пролетаријат није превише подржавао КПЈ јер је за време окупације био боље плаћен него икада раније.

Подршка народа партизанима пролазила је кроз многе фазе: необуздано одушевљење и дивљење, опрезна подршка, покоравање одлукама великих савезника, опортунистичко прилагођавање да би се преживело, недостатак других алтернатива, страх. Подршка је ипак из године у годину расла, а ројалисте су у одсудној борби подржали само Срби из оних места која су била под

директном контролом ЈВУО. Пред крај рата ројалисти су се суочили, поред многих објективних отежавајућих околности и својих слабости, с традиционалним српским опредељењем за онога ко ће сигурно победити. У сиромашним и заосталим крајевима Србије, после јасних наговештаја да ће Немачка изгубити рат, нагло је почео да расте углед партизана, што је комунистичка пропаганда тумачила као своју победу.[227]

Успеху партизана допринело је и њихово скривање политичког програма. Реч комунизам није се готово уопште спомињала, а многи припадници војних јединица нису носили петокраку на капама. Народ је позиван у борбу под паролом „Смрт фашизму", а присталицама ЈВУО говорило се да су их на странпутицу одвеле њихове вође и нуђен им је опроштај. Партизани се у Србији нису, из разумљивих разлога, дотицали националног питања, што је у другим крајевима Југославије била окосница њиховог успеха. Тако је на крају рата пробуђени патриотизам дао нов полет партизанима.[228] Уверење да ће се рат у Србији одвијати по природи ствари, јер се није сумњало у то да огромна већина Срба подржава краља и Отаџбину, скупо је коштало ЈВУО и српске ројалисте. Врата за победу комуниста била су широм отворена.

Братство и јединство

Комунистичка Југославија утемељена је на познатом другом заседању Авноја (1943). Послератна српска марксистичка елита деценијама је доказивала како је у Јајцу створена јединствена југословенска држава, а да је њена (кон)федерализација резултат историјских догађаја који су значили напуштање „темељних начела" Авноја. То, међутим, није било тачно. Сви конститутивни народи, осим српског народа, пре заседања у Јајцу већ су се изјаснили о свом статусу и тако потврдили да ће нова Југославија бити савез држава, а не савезна држава. Код Хрвата и, посебно, Словенаца дилема није постојала – одлуке Авноја, по свом садржају и форми, представљале су реализацију начела суверености југословенских народа.

Друго заседање Авноја потврдило је процес федерализације Југославије које је трајало од почетка рата. Признато је пет конститутивних народа (Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци и Македонци)

227 К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, II, 524.

228 Momčilo Pavlović, „Srbija na kraju rata. Izveštaj majora Džona Henikera Mejdžora o Srbiji u periodu april–novembar 1944", *Istorija 20. veka*, 2/1996, 158.

и шест федералних јединица (Србија, Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Македонија). Овакво решење поделило је Србе јер је значајан део народа остао ван матице (српске федералне јединице). Доминантно место у федеративном систему имала је КПЈ, па је и федерализација Југославије суштински била само форма у којој је целокупна власт била у рукама најужег партијског руководства.[229]

Национално преуређење југословенске државе (федерализација) одвијало се под притиском схватања о српској хегемонији као трајној „кривици" српског народа. Представници Хрватске сељачке странке у делегацији Хрватске инсистирали су на конфедерацији тврдећи да не могу „ступити пред свој народ" с идејом да Хрватска више неће бити самостална држава, као што је била у том тренутку, а у територијалном смислу требало је да има обим бар као Бановина Хрватска. Зато је Тито хрватској делегацији јасно рекао да је Хрватска имала посебну улогу „јер су Хрвати и Хрватска били носиоци борбе против великосрпске реакције".[230]

Насупрот томе, положај Србије у југословенској федерацији није одређен. Србија није имала своју политичку делегацију на Другом заседању Авноја, представљали су је искључиво руководећи политички и војни кадрови КПЈ из српских јединица. Тако је сва политичка решења која су се тицала положаја Србије и српског народа у новој држави наметнуло руководство партизанског покрета.

И промене унутрашњег уређења земље извршене су у нерегуларним ратним условима. У име обнове Југославије на делу је била својеврсна стратегија ћутања о српским жртвама. Политика тзв. националне равнотеже драстично је изменила предратни положај Србије. Авној је суштински поништио и последње трагове некадашње српске државности који су 1918. уграђени у државност Југославије. Одузимање законитих права југословенској емигрантској влади потирало је, и формом и садржајем, традицију органа државне управе која се темељила на искуству српске политичке мисли 19. и 20. века. Одлука о забрани повратка у земљу краљу Петру значила је елиминисање династије која је од почетка српске револуције (1804) идентификована с државношћу Србије.

Границе утврђене на другом заседању Авноја заживеле су после рата. На овом заседању прихваћена је одлука хрватске револуционарне скупштине, од 20. септембра 1943, која се односила

[229] Коста Николић, *Србија у Титовој Југославији 1941–1980*, Београд, 2011, 116.

[230] Наведено према: J. Pleterski, *Nacije*, 458.

на припајање подручја под некадашњом италијанском окупацијом (Истра, Ријека, Задар и острва) Хрватској иако је Тито у почетку, када се плашио реакције савезника, критиковао Хрвате да присвајају суверенитет који припада само Југославији.[231]

Хрватска је после Другог светског рата преузела већи део Истре од Италије и постала чист добитник, мада је Андрија Хебранг сматрао да су праведније биле границе које је Хрватска имала у Другом светском рату.[232] На тај начин је 250.000 Италијана који су тамо живели осуђено на „ефикасну и углавном без крви кампању етничког чишћења", која је трајала од 1945. до 1950. године.[233] Истовремено је Тито веома рано одбацио предлоге да се у новој хрватској републици направи једна област или, можда, више аутономних српских региона. И сама не превише популарна у хрватском народу, КПЈ није смела ни да размишља о стварању посебних српских целина.

Суштина југословенске револуције била је у федерацији која настаје с правом нација на самоопредељење, а етничко начело било је уграђено у структуру нове федерације. Самим тим су и све републике (осим Босне и Херцеговине) биле националне, на чему су у Словенији (и Хрватској) инсистирали и у периоду пуне изградње социјализма, када је усвојено начело да је социјализам укинуо националне супротности у Југославији.

За словеначке комунисте било је сасвим јасно, а због тога и прихватљиво, да се национално питање у току револуције решава искључиво на основу права на стварање националне државе. Југословенско јединство за њих је било могуће само у међународним односима, из сасвим прагматичних разлога. Ти процеси били су видљиви одмах после Другог заседања Авноја. У Декларацији о народној власти, усвојеној марта 1944, речено је да ће се Југославија изграђивати на федеративном принципу како би се обезбедила пуна равноправност њених народа и федералних јединица, али и да ће сваки од пет конститутивних народа имати право на отцепљење или уједињење с другим народима „на слободно израженој вољи свих њених народа". У крајње нејасној формулацији саопштено је и да ти народи могу и даље да остану уједињени у Југославији као својој заједничкој домовини, јер они нису ни признали комадање Југославије извршено 1941. године.[234]

[231] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 117.

[232] A. Đilas, *Osporavana zemlja*, 242.

[233] Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004, 205–206.

[234] Наведено према: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II, 15.

Све ове дилеме у потпуности су отворене крајем осамдесетих година 20. века када је Словенија инсистирала на ставу да она није искористила право на отцепљење, јер се добровољно једном ујединила са осталим југословенским народима и републикама у федеративну Југославију, односно да је у питању трајно право које се не може само једном искористити.

Већ у другој половини 1944. било је потпуно јасно да је нова Југославија „савез држава" а не „савезна држава". То је скоро експлицитно речено и на првом састанку Председништва Авноја у ослобођеном Београду 28. новембра 1944. године: нова Југославија је савезна демократска држава у којој су уједињени Срби, Хрвати, Словенци, Македонци и која је састављена од шест демократских држава: Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе.[235]

Иако је речено да је Југославија једна државна целина, још једном је употребљена нејасна формулација да сви народи имају право на отцепљење и „прикључење другим народима". Као одбрана од евентуалног сепаратизма, понуђено је објашњење да су сви југословенски народи „испуњени свешћу" о потреби једне снажне заједничке државе „која ће ослободити и обухватити све делове њених народа и све њихове националне територије у једну непрекинуту државну територију". Речено је и да југословенски народи неће никада ни желети да употребе право на отцепљење, а као заједнички послови наведени су одбрана, спољна политика, економска обнова, саобраћај и служба информација.[236]

Изневерени савезник

У Другом светском рату на идеолошком плану испољио се сукоб три идеологије: грађанске демократије, фашизма и комунизма, тако да се тај рат разликовао од онога који је почео 1914. и био обележен национализмом. У том троуглу мењали су се и фронтови великих сила: од попуштања западних земаља Хитлеру и подстрекивања његовог сукоба са Совјетским Савезом, преко пакта Стаљина и Хитлера против њих и на крају – до антифашистичке коалиције.

Свака од три велике силе антифашистичке коалиције (САД, Совјетски Савез и Велика Британија) у својој политици према

[235] *Исто*, 44.

[236] *Исто.*

Југославији имала је краткорочне и дугорочне циљеве. Први су се односили на победу над силама Осовине, а други на уређење послератне Европе (и света). У остваривању првих савезници су били сагласни, а у постизању других знатно су се разликовали. Посебно су односи између Велике Британије и Совјетског Савеза били на великом искушењу: обе земље желеле су да победу у рату искористе за увећање моћи, а тежиште сукоба интереса могло је да буде у средњој и југоисточној Европи. Односе између ове две земље још више су се искомпликовали када су се на Балкану (у Југославији и Грчкој) појавила два покрета отпора са супротним идеолошким обележјем.[237]

У првом периоду рата, до средине 1942, главни креатор савезничке политике према Југославији била је Велика Британија, а затим су одлучујућу улогу имали Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез. Њихово стратешко партнерство, односно политика компромиса, одлучило је судбину покрета отпора, али и Југославије на крају рата.

Демократска администрација председника Френклина Рузвелта подржала је интегритет Југославије и није признала њену окупацију и касније извршену поделу, па није прекинула дипломатске односе с Југославијом. Влада у Вашингтону прихватила је општа начела спољне политике коју је током Првог светског рата прокламовао Вудро Вилсон. Рузвелтов труст мозгова, сачињен од професора с најугледнијих универзитета америчке источне обале, помно је анализирао то идејно наслеђе. Тако су преузете основне идеје о праву народа на самоопредељење и неопходности формирања међународне организације која би се старала о колективној безбедности.

Основна начела своје спољне политике америчка влада изложила је у заједничкој изјави председника Рузвелта и премијера Черчила од 14. августа 1941. познатој као Атлантска повеља. Рузвелт је желео да јавно изложи начела на којима се заснивала његова одлука да пружи сву могућу помоћ Великој Британији. Намењена превасходно америчкој јавности, Повеља је требало да представи две англосаксонске демократије, као заштитнице основних демократских начела, насупрот тоталитаризму нацистичке Немачке. Амерички председник јасно је одредио крајњи циљ своје политике – потпуна победа над нацистичком тиранијом.[238]

[237] Бранислав Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић у вртлогу британске политике*, Београд, 2001, 21.

[238] Војислав Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945*, Београд, 1998, 55–56.

Сложеност односа у савезничкој коалицији била је предмет посебне пажње у америчкој администрацији, која је све своје ратне планове и пројекте послератних међународних форума темељила на ратном савезништву три велике силе. Основни проблем Рузвелтовог пројекта био је ипак огромни идеолошки јаз који је делио англосаксонске савезнике од Совјетског Савеза. Камен спотицања лежао је у чињеници да су најважнији принципи америчке спољне политике били у сукобу са животно важним интересима друге две велике силе. Начело слободне трговине, на коме је инсистирао Рузвелт, био је једва скривени захтев за разбијањем британске империје и преференцијалних тарифа на којима се она заснивала. Черчил је зато, одмах по потписивању Атлантске повеље, дао тумачење да се она не односи на Уједињено Краљевство. Сви покушаји америчких званичника да утичу на однос Лондона према колонијама остали су без успеха. Америчка јавност је током целог трајања рата оптуживала британску владу да се она у својој стратегији руководи империјалним интересима и да настоји да искористи америчке војнике и војни материјал за њихову заштиту. Совјетски Савез је, парадоксално, далеко мање оптуживан да води политику мотивисану искључиво својим посебним националним и идеолошким интересима.[239]

Америчка јавност сматрала је политику интересних сфера неспојивом с демократским начелима на којима су утемељене САД. Рузвелт је зато био приморан да стратешке интересе, који су га навели да Америку уведе у рат упркос јаком изолационистичком расположењу, представи као заштиту општих демократских принципа. Смисао начела Атлантске повеље био је да се пред јавношћу нагласе „виши мотиви“ америчке спољне политике, који су били инспирисани аутентичним вредностима америчке револуције: правом на самоопредељење и на слободну трговину. Ангажовање америчких трупа мотивисано политичким разлозима, као на пример искрцавање на Балкан да би се ограничио совјетски утицај, проузроковало би непремостиве тешкоће за Рузвелта. План за такву операцију подразумевао би да су или САД или СССР одступили од начела којима је у америчкој јавности објашњен велики ратни напор. С друге стране, ако би Америка сматрала да Руси имају освајачке амбиције у источној Европи, темељ савезничке коалиције био би уздрман јер би се поставило

[239] Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату 1941–1945*, Београд, 2009, 230.

питање зашто државе помажу успостављање совјетске уместо нацистичке диктатуре у Европи.[240]

Балкан је био посебно неприкладан терен за примену начела америчке спољне политике. Полуострво је за америчке дипломате било синоним погубне мешавине етничких и политичких сукоба. Шире ангажовање америчких трупа на Балкану могло је само додатно заоштрити већ постојеће поделе, а чланови савезничке коалиције били би приморани да се определе за једну од страна у сукобу. То би могло да доведе у питање савезничко јединство, што се није смело допустити. Принципијелни став Рузвелтове администрације да разматрање преуређења Европе остави за послератни период, био је проузрокован страхом да би полемика око ових питања могла трајно да поцепа савезнике, али и да наруши крхки унутарамерички консензус у спољној политици.

Амерички аналитичари су и иначе сматрали да на Балкану постоји јака везаност за Русију, што је оцењено као природна последица политике владајућих елита (државних чиновника, официра и слободних професија), чији је једини циљ било очување постојећег поретка. Истицано је да су политички системи балканских држава заправо једва прикривене диктатуре владајућих слојева, који су манипулисали демократским институцијама како би очували своју власт и осигурали даљу експлоатацију својих сународника. У страху од Совјета, балканске елите биле су спремне да затраже англосаксонску заштиту јер им Немачка више није уливала поверење. Крајње поједностављена анализа политичких односа у балканским државама одражавала је истовремено уверење у супериорност демократских институција САД, али и наивну склоност „њудиловске Америке" према левичарским тумачењима европске стварности.[241]

Страх од комунизма у источној Европи и Југославији коришћен је само као погодно средство у психолошком рату. Совјетски допринос у заједничкој борби изузетно је поштован и ставови СССР-а посебно су уважавани. Неповољна оцена политичког уређења балканских држава није била последица детаљне политичке и социолошке анализе тих средина него је произашла из уверења да оне, мање или више, отворено сарађују са Осовином. Основна идеја америчке ратне стратегије била је победа нациста уз одлучујућу помоћ Совјета, па је судбина земаља источне Европе била

[240] В. Павловић, *Од монархије до републике*, 59–62.

[241] *Исто*, 138–139.

далеко мање значајна. Источна Европа и Балкан били су ратиште од врло малог значаја за САД, а споразум с Москвом почивао је на прећутном признању америчког доминантног утицаја у областима од виталне важности за државе Латинске Америке, западне Европе, Пацифика и југоисточне Азије. Требало је спречити да источна Европа постане јабука раздора између савезника, која би онемогућила закључивање глобалног споразума. Судбина демократије у овом региону подређена је универзалном принципу на коме је почивао цео систем послератног уређења – подела света на интересне сфере.[242]

Политичка будућност Југославије зависила је од исхода грађанског рата у њој а не, како се веровало у српској дијаспори, од спремности САД да помогну својим „природним" савезницима. Југословенски комунисти уживали су апсолутну политичку подршку Совјетског Савеза, а од Америке су очекивали војну помоћ, коју су на крају и добили јер су успели да је увере како се они боре само против Осовине. Амерички експерти нису сматрали веродостојним извештаје који су сведочили да су партизани спровођењем комунистичке револуције изазвали непријатељство народа. С друге стране, сматрали су истинитим извештаје о сарадњи четника с Италијанима, а како се рат ближио крају, истицано је и да су југословенска влада и краљ Петар без основа оптуживали партизане да су комунисти, јер су у њима видели опасност за обнову легалног уставног поретка. На крају рата код америчких аналитичара исту позицију имали су краљ и његова влада и самоникли покрет, о чијој политичкој оријентацији и односима са становништвом није било никаквих поузданих информација. Неутрални став САД временом је трансформисан у ангажман у корист партизана, што је и омогућило њихову победу.[243]

Успеху комунистичког концепта у Америци знатно је допринела и пропаганда, коју су у почетку водили левичарски листови и листови хрватске емиграције, а касније су је прихватили готово сви штампани медији. Пропаганда у корист партизана у САД била је веома разграната и драматизовала је вести из ослобођене Југославије. У први план је избациван „неустрашиви вођа партизана". Он је проглашаван за „војничког генија, великог демократу" и државника који ће после рата бити „духовни вођа малих народа". Објављивани су извештаји о његовој личности, вери у демократију и

[242] *Исто*, 140–141.

[243] К. Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији*, 250.

пријатељству према Западу. Писало се како слободно време посвећује једној од својих омиљених тема: Шекспировим трагедијама. После сазнања да је Тито Хрват, хрватска штампа у Америци пружила му је снажну подршку и на националној основи и из уверења да ће се на тај начин у америчкој јавности потиснути свест о стварним размерама усташких злочина у НДХ. Све више се наглашавало да су већину припадника партизанског покрета чинили либерали или демократе који су, осим борбе за ослобођење, водили и борбу против обнављања српске доминације у Југославији.

Штампа је свакодневно објављивала романтичне појединости о стању у земљи „отргнутој од нацистичке власти". Стизало је много извештаја о политичкој активности на првој ослобођеној територији „где су људи поново слободни и где живот буја, пркосећи Хитлеру". Јављало се о конгресима који су, један за другим, одржавани у новембру и децембру 1942: о првом заседању Авноја, антифашистичком конгресу жена, омладине, конгресу антифашистичких научника. Посебна пажња посвећивана је стварању идиличне слике културног и уметничког живота: школе су се свуда отварале како би се, упоредо с борбом против непријатеља, водила и борба против неписмености, а писало се и да се одржавају редовни концерти озбиљне музике. Веома вешто представљена слика живота у партизанској Југославији била је привлачна за америчку публику. Михаиловић је приказиван као неактиван и конзервативан, а његове трупе као деморалисане. Описиван је као неко ко све више сарађује с непријатељем. Тито је представљен као зачетник нове демократије која ће препородити Југославију, а Михаиловић као реакционар који се бори за наметање војне и политичке диктатуре. Дејства српских ројалиста против нациста била су или прећуткивана или сасвим искривљено представљена, док су Тито и партизани слављени као усамљени борци против фашизма, и као такви једини који заслужују савезничку помоћ.

О Југославији је писано као о земљи у којој се одвија „велика људска драма" три етничке групе „збијене у заједницу због расне сличности", али међусобно супротстављене и сукобљене различитом историјом и религијом. Хрвати су због искуства са аустроугарском империјом имали „менталитет угњетене мањине", док су Срби, „поносни на независност, помало примитивни и неподобни да владају изузев војном диктатуром", доминирали Југославијом

од њеног оснивања. Када је почело да се истиче како је партизански покрет једини способан да превлада све историјске супротности, то није представљало неко посебно изненађење за америчко јавно мњење.

Политика Велике Британије према Југославији у Другом светском рату доживела је потпуни пораз. Током прве две ратне године Михаиловић је у потпуности одговарао британским потребама: био је користан за пропаганду како би, осим британске, охрабрио и јавност унутар нацистичке „европске тврђаве". Његова политика изградње тајне организације имала је свој смисао. Зато су британске службе у почетку охрабривале диверзије а не оружану побуну. Михаиловић је посматран као „бастион реда и континуитета" у поређењу с потенцијалном опасношћу коју је представљао комунистички покрет.[244]

Иако је совјетска политика према покретима отпора у Југославији била веома лако уочљива – јасна и недвосмислена подршка партизанима – њу је тешко било истерати на чистину и потом критиковати са становишта неутралности и немешања у компликоване унутрашње односе, што су иначе совјетске дипломате редовно истицале као основни принцип. Совјетска влада је доследно саопштавала и да не жели да се меша у унутрашње ствари Југославије, али је било више него јасно да је такво објашњење далеко од истине. Када је, на пример, Момчило Нинчић 1. марта 1942. Ивану Мајском, совјетском амбасадору у Лондону, саопштио став своје владе да партизански рат у Југославији представља социјалистичку револуцију и „разбија и раздваја снаге отпора у земљи", одговорено му је да совјетска влада не контролише рад иностраних комунистичких партија, па чак да не сноси одговорност ни за рад Коминтерне.[245]

Слично искуство имали су и Британци. Зато су од средине 1942. британску политику према покретима отпора у Југославији све више усмеравали односи са Совјетским Савезом. Стално одлагање отварања другог фронта у Европи оставило је западне савезнике рањивим пред совјетским оптужбама за непоштен однос, јер су Совјети осећали да у крвавим биткама на Источном фронту носе главни терет рата.[246] То је на Западу произвело страх од сепаратног мира између Совјетског Савеза и Немачке уколико Совјетима не буде пружено некакво олакшање.

[244] Х. Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, 294.

[245] К. Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији*, 255.

[246] Х. Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, 301.

Службени Лондон ни у једном тренутку није одустао од обнављања Југославије. Сматрало се да мале државе који бе се појавиле после рата не би биле довољно јаке да саме опстану. Зато је подржан комунистички концепт обнављања Југославије који је имао доста сличности са ставовима хрватских политичара у емиграцији. Био је то један од кључних аргумената британске политике јер се веровало да је предратна Југославија била само „проширена Србија". С временом је превладао став да је једини могући правац за британску владу да сарађује с партизанима а не да буде против њих. Веровало се и да ће велика помоћ која ће бити пружена Титу обезбедити наставак британског утицаја и у послератној Југославији, као и да ће све разлике између југословенских народа бити потиснуте и превладане због мултиетничког карактера партизанског покрета.

Југославија је у Другом светском рату била практичан пример тога шта значи улазак једне земље у интересну сферу Совјетског Савеза. Иако су српски национални кругови британског премијера Винстона Черчила доживљавали као апсолутно негативну личност и сматрали га најодговорнијим за слом Краљевине Југославије, влада у Вашингтону је још 24. марта 1943. јасно саопштила Владимиру Рибару, југословенском отправнику послова, да се САД неће мешати у југословенске унутрашње проблеме и да желе да дође до уједињавања свих Југословена у борби против Осовине. Југословенском дипломати речено је да САД не желе да се изјашњавају ни о наговештајима да постоје совјетски планови за освајање Балкана – Совјетски Савез је, наводно, захтевао само територије које су се налазиле у оквиру његових граница пре немачког напада 1941. године. Свака дискусија о намерама партизана да у Југославији уведу бољшевички систем била је беспредметна, јер су САД већ Атлантском повељом прокламовале начело да су слободни и демократски избори једини могући начин за доношење политичких одлука.[247]

Све кључне међународне споразуме који су дали легитимитет партизанима иницирала је америчка администрација јер није желела да због Југославије дође до сукоба између Британије и Совјетског Савеза, али и да би смена власти у Југославији задржала демократску форму. Из тих разлога српски политичари у емиграцији нису могли да схвате зашто влада САД не реагује на очигледно

[247] К. Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији*, 390.

насиље и кршење свих демократских принципа за које се одувек залагала. Ни у случајевима када америчка дипломатија није одобравала основу на којој је закључен неки споразум, као при споразуму између Тита и Ивана Шубашића који је представљао укидање међународног легитимитета владе Краљевине Југославије, она није предузимала никакве кораке да га онемогући. Иако је постојала јавно испољена свест о размерама страдања Срба у НДХ, увек је наглашавано да то није препрека за обнављање Југославије на федералним основама. Брига за судбину Срба није била повод ни за једну практичну интервенцију у њихову корист.

Положај у коме се српски народ нашао услед усташких зверстава у НДХ и комунистичке револуције приморао је српске политичаре на Западу на дефанзиву и настојања да одбране како српски народ, тако и предратни друштвени поредак. Свест да од њених одлука зависи судбина српског народа и југословенске државе навела је српску елиту да следи политику која је била у раскораку са основама савезничке коалиције. Бранећи Србе од усташа и предратни уставни поредак од комуниста, српски грађански политичари очекивали су да им америчка влада помогне да спроведу политику која је по етничкој и идеолошкој основи сејала раздор у савезничкој коалицији. Хрватски политичари успели су да створе утисак да доследно прате основну савезничку линију – да се рат не води само против Немачке и њених савезника већ и за стварање новог поретка, који ће поред тог новог политичког поретка обезбедити и међународни мир. Зато је од савезника тражена уставна прекомпозиција Југославије у духу, како се једном приликом изразио хрватски политичар Јурај Крњевић, „подмлађене демократије" у којој ће воља народа бити пресудна.[248]

Судбина Југославије одлучена је у троуглу односа великих савезника, а најважнији је био глобални споразум између Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза. Непотребно је поставити питање да ли су југословенски комунисти разумели његову природу – они су само доследно следили упутства Москве. Револуционарна логика показала се врло делотворном и у контакту с америчким официрима: сви су извештавали да се партизани боре. Од искуства појединих официра зависила је и оцена против кога, у којој мери и с којим циљем, али први захтев савезничке коалиције партизани су увек испуњавали: они су се борили или

[248] *Исто*, 392.

давали утисак да то чине. Америчка влада свесно је створила илузију да Југославија није препуштена Совјетима, већ аутономном покрету отпора нејасне политичке оријентације.[249]

Администрација председника Рузвелта константно је током рата одбијала да се суочи с реалностима политичке ситуације у Југославији. Иако суштински и даље незаинтересована за Балкан, она је стално замерала Британији и Совјетском Савезу да су споразумом о интересним сферама заправо подстакле сукоб. Општа начела која је Вашингтон непрестано истицао нису могла да утичу на исход борбе за власт у Југославији, па је америчка влада наставила да се држи по страни. Сви извештаји који су сведочили о комунистичком карактеру партизанског покрета, о јасној намери КПЈ да свим средствима преузме власт у земљи, о директном непријатељском односу према САД, о владавини терора, о постојању агресивне мешавине национализма и комунизма, о доказима да је нови југословенски режим копија совјетског поретка и да је Тито најбољи ученик Москве нису изазвали реакцију америчке администрације. Југославија је била у совјетској интересној сфери.

Уместо америчке војске, како су очекивали ројалисти, у Србију је на крају дошла Црвена армија. Улазак Црвене армије у Србију имао је своју предисторију. Захваљујући споразуму с Иваном Шубашићем (16. јуна 1944), Тито је добио међународно признање свог покрета и политичко одобрење за коначну офанзиву на Србију. Зато и није желео да предузме даље кораке на стварању јединствене југословенске владе пре него што дефинитивно потуче ЈВУО. Када су уследили снажни британски протести, Тито је изненада и тајно 19. септембра совјетским авионом напустио Вис и стигао у Крајову.

У Крајови је разговарао са командантима Црвене армије о снабдевању своје војске ратним материјалом, као и о предстојећим борбеним операцијама у Југославији. Потом је 21. септембра отпутовао у Москву, на серију састанака са Стаљином. Док се у Лондону размишљало о томе да ли је Тито дефинитивно отишао у „руски загрљај", у Москви је 28. септембра издато службено саопштење о резултату разговора Тито–Стаљин. Речено је да је Врховни штаб НОВЈ прихватио совјетску молбу да трупе Црвене армије уђу у Југославију, као и да ће бити поштована цивилна власт „нове Југославије".[250]

[249] В. Павловић, *Од монархије до републике*, 524.

[250] Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, XXIII, Beograd, 1979, 204–205.

У питању је био уговор између две државе, а Југославију је заступао само комунистички покрет отпора. Још увек легална југословенска влада била је свесно заобиђена, а ставом да ће Црвена армија поштовати цивилну администрацију партизанске владе призната је нова револуционарна власт. Друга важна последица „молбе" да совјетска војска уђе на територију Југославије (што је био изузетак јер ниједна савезничка армија није тражила дозволу када би их ратне операције довеле на територију неке окупиране земље) тиче се спречавања евентуалног англоамеричког искрцавања на јадранску обалу, о чему се доста размишљало и што је било велико очекивање српских антикомунистичких формација. Сада је Москва јасно ставила до знања да ступање на државну територију Југославије може да уследи само по одобрењу комунистичке владе и Врховног штаба. Тако је заобиђена одлука Техеранске конференције да Југославија остане ван зоне дејства и совјетских и англоамеричких снага. Убрзо је укупно шест дивизија Црвене армије почело продор кроз Србију, што је довело до њеног ослобођења, али је преломило и исход грађанског рата.

Судбина не само југословенских антикомуниста већ и целе источне Европе одлучена је на конференције „велике тројице" у Јалти (4–11. фебруар 1945), на којој је одобрен преврат у Југославији. Авној је требало да се прошири укључивањем оних чланова последње југословенске Скупштине изабране 1938. који се нису „компромитовали сарадњом с непријатељем". То је био начин да се формира Привремена скупштина. На Јалти је постигнут споразум да се на територијама ослобођеним од нацистичке окупације одрже слободни избори, што је у каснијој фази био основ да српска емиграција у САД тражи америчку интервенцију у Југославији како би се такви избори заиста и одржали.[251]

Упоредна анализа британског и америчког утицаја на расплет грађанског рата и послератно уређење Југославије показује како је понекад привидна незаинтересованост погубнија и значајнија него претерано ангажовање. Амерички војни естаблишмент одлучио је да други фронт у Европи неће бити отворен преко Балкана, а Рузвелт је из ове одлуке извео политичке закључке и препустио Југославију Совјетском Савезу. У овим оквирима морају се сагледавати и Черчилова настојања да сопственим умећем оствари утицај на Тита и тако задржи одређени политички утицај.

[251] К. Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији*, 360.

Сједињене Америчке Државе имале су и војних и политичких могућности да утичу на судбину Југославије, а Британија није. САД су водиле бригу искључиво о својим интересима, а не о прокламованим начелима спољне политике. Требало је само сачувати привид демократије.[252]

Србија у комунистичкој федерацији

Србија је ратне циљеве КПЈ прихватила на Великој антифашистичкој скупштини народног ослобођења Србије, одржаној од 9. до 12. новембра 1944. године. Скупштина је сазвана на брзину, непосредно по ослобођењу Београда, док су у многим крајевима Србије још увек вођене борбе против немачке војске. То говори да се новим властима журило с наметањем своје воље како би се што пре легитимисали на неки начин у највећој републици и најбројнијем народу у Југославији. Тај процес праћен је и неконтролисаном одмаздом, суровим обрачуном са остацима поражених снага, њиховим симпатизерима и грађанском класом.

Основни циљ Велике антифашистичке скупштине био је да се покаже како је успостављање комунистичке власти нешто најзначајније у дотадашњој српској историји. Та скупштина требало је да означи „нову славну страну" у историји Србије, почетак „нове ере народног живота". Тито је означен као „зачетник" те нове ере, „неимар наше југословенске федеративне" државе.[253]

И површно читање докумената с ове седнице даје отужну слику „представника народа" који су били далеко од било каквог разумевања одлука које су бранили, и на крају их усвојили. Титов говор који је трајао око пет минута делегати су много пута прекидали клицањем и бурним, неконтролисаним аплаузима. Скупштину је отворио Благоје Нешковић, челни човек српске партијске организације, а после њега уследили су поздравни говори Титових блиских сарадника и представника других република. Један свештеник из Гуче изјавио је како Срби „не жале" што се од свих бораца који су из Србије 1941. пошли за Титом мало њих живих вратило, јер су се с њима вратила „наша браћа Хрвати, наша браћа Словенци". Делегат из Топлице рекао је да су одлуке о федеративној Југославији „већ одавно познате Топличанима", а учитељ из

[252] В. Павловић, *Од монархије до републике*, 525–526.

[253] К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 408.

Зајечара нагласио је да су Срби задовољни одлукама Авноја. Остали су говорили о Титу као „најбољем сину“ српског народа и да је његова влада „права народна влада“. Хрватским комунистима је обећано да ће Србија уложити „све своје снаге“ за ослобођење свих хрватских крајева, словеначким да ће се српски народ „раме уз раме са својом словеначком браћом“ борити за „ослобођење читаве словеначке земље, за словеначко Приморје, за Корушку“; Македонцима је речено да ће добити помоћ да у границама своје нове федералне државе „окупе све своје крајеве“, Црногорцима да српски народ неће „жалити своје животе за потпуно уништење фашизма“ и за стварање „породице равноправних и братских народа Југославије“, босанским комунистима је саопштено да ће Србија уложити „све своје снаге да под мудрим руководством маршала Тита оствари сан свих наших народа: вечита слога, братски мир и међусобна равноправност“. Један свештеник из златиборског краја рекао је да се он бори за „црвену заставу на којој ће, уместо сломљеног крста, бити петокрака звезда“; један несвршени студент медицине из Београда злочине који су у НДХ почињени над Србима тумачио је као „дуг који је српски народ платио за злочиначку политику београдских властодржаца“. Делегати су се на крају, осим Титу, посебно захвалили и Стаљину за „срећну будућност“.[254]

Делегати су прихватили све одлуке Другог заседања Авноја којима су „постављени темељи демократске федеративне Југославије“, а осудили су и све своје „издајнике“. Према речима Александра Ранковића, Србија је морала да прихвати равноправност свих југословенских народа и „слободу њиховог самоодређења“ и да се одрекне хегемонизма. Само тако она ће бити „изнутра слободна а споља јака у заједници с народима Југославије“. Морала је и да се одупре „разним реакционарима“ који су оптуживали комунисте да су поцепали српске земље и тако историјски ослабили српски народ за рачун Хрвата и других народа. Ранковић је образложио и одлуке о конституисању Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе као посебних република. Нагласио је и да је положај српског народа у Хрватској био решен на „најбољи начин“.[255]

Србија је могла да добије свој федерални статус. Она је имала три отворена проблема – Санџак, Војводину и Косово. Питање Санџака решено је веома брзо, и то по кратком поступку. Почетак

[254] *Исто*, 409.

[255] *Исто*, 410.

1945. Санџак је дочекао с непотпуно изграђеним статусом посебне политичко-територијалне јединице ван оквира Србије. У Санџаку је постојало Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења (формирано 20. новембра 1943. као уступак муслиманима), које је имало свој извршни одбор који је функционисао као влада. У Санџаку је функционисао готово заокружени и изграђени политички систем на свим нивоима. Муслимани су тражили да се Санџак не дели и очекивали су аутономију као посебну јединицу у оквиру нове Југославије. Друга идеја била је да се Санџак припоји Босни и Херцеговини, којој је и припадао у оквиру Отоманског царства до 1878. године. Ако то решење не би било усвојено, прихватљиво је било и припајање било Црној Гори, било Србији као аутономне области (покрајина).[256]

Идеја о Санџаку као федералној или аутономној јединици није добила подршку у највишим структурама КПЈ због слабог учешћа муслимана с овог простора на партизанској страни у рату. Обласни комитет КПЈ за Санџак описао је тај проблем више него јасно 10. јуна 1944. у извештају ЦК КПЈ. Тада је речено да је „већина муслиманских маса остала ван домашаја наше пропаганде". Предложено је да се формирају посебне партизанске јединице у којима би били само муслимани, као и да се у оквиру Земаљског антифашистичког већа Санџака формира посебан клуб муслиманских делегата (већника) „јер би нам то омогућило шири политички рад међу Муслиманима и већу мобилизацију ширих муслиманских маса за народноослободилачку борбу".[257]

Пошто ни то решење није дало очекиване резултате, одлучено је, на изненађење многих муслиманских комуниста, да се Санџак подели између Србије и Црне Горе, односно да се поштује граница која је успостављена после Првог балканског рата. Коначну одлуку о статусу области најавило је Председништво Авноја 21. фебруара 1945. директивним писмом упућеним Извршном одбору комунистичке скупштине Санџака. Тражено је „хитно решење" питања статуса ове територије (најкасније до 15. марта) с циљем да се одреди њен статус у федералној Југославији, и то на следећи начин: „Узимајући за основу границу између Србије и Црне Горе, како је она била утврђена после Балканског рата 1912, АВНО Санџака донеће одлуку да се поврати стање од 1912, те да се делови Санџака врате Србији, односно Црној Гори".[258]

256 *Исто*, 416.

257 *Исто*, 418.

258 Наведено према: Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 291–292.

Извршни одбор је морао да спроведе све политичке припреме како би се на заседању „са успехом“ извршио постављени задатак. У образложењу ове одлуке Председништво је истакло да у време Другог заседања Авноја и пројектовања шесточлане југословенске федерације није било могуће одредити границе међу федералним јединицама; аутономно решење питања Санџака означено је као економски неодрживо, „излишно и нерационално дробљење српске и црногорске целине, као и Југославије уопште“. Подједнако неприхватљивим сматрано је и решење по коме би се Санџак конституисао као аутономна област „зато да би муслимани били у једној јединици“.[259]

Санџак није могао да се конституише као посебна област, јер је у врху КПЈ оцењено да би то било „превише“ за Србију која је већ требало да добије две издвојене области, за разлику од, на пример, Хрватске у којој ни Далмација, ни подручја са српском већином нису била замишљена као аутономије. Али, то питање тада се није покретало, као ни у каснијим годинама у бројним партијским расправама о националном питању.

Закључак Председништва Авноја о статусу Санџака формално је у дело спровела комунистичка скупштина Санџака 29. марта 1945. године. На тој седници, у име највишег руководства КПЈ, био је Моша Пијаде, на којој је речено да ни на оснивачкој скупштини овог тела није тражено да Санџак има посебан положај у будућој Југославији.[260] Одлука о припајању већег дела Санџака Србији потврђена је на заседању антифашистичке скупштине Србије (7–9. април 1945). Скупштина је одлуку народних представника Санџака оценила „правилном“ и у складу са жељама „читавог становништва те области“. Муслиманском становништву гарантована је заштита верског и културног идентитета и посебно истакнуто да се муслимани неће осетити „нимало раздвојеним или поцепаним“.[261]

У Војводини је ситуација била доста сложенија и о њеном статусу није се отвореније расправљало у ратним годинама, али је КП Хрватске била доследна у ставу да је Срем покрајина Хрватске. То је 27. јуна 1943. приморало руководство ПК КПЈ за Војводину да интервенише код Тита и затражи објашњење, уз примедбу да Срем не може да уђе у састав Хрватске.[262] Тито је марта 1944. само наговестио како Војводина треба да добије „најширу

[259] *Исто*, 292–293.

[260] B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 752.

[261] Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 293.

[262] B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 645.

аутономију", али није било најјасније којој федералној јединици треба да припадне – Србији или Хрватској, посебно не у ком територијалном обиму. То питање требало је да реши „сам народ" једном када рат прође.

О прикључењу Војводине Србији разговарало се на српској антифашистичкој скупштини. Прво је Јован Веселинов, најистакнутији војвођански комуниста, 9. новембра 1944. рекао како се народ изјаснио за аутономију Војводине у оквиру једне федералне јединице у федералној Југославији, а да Срби у Војводини „који су чврсто повезани са својом браћом с ове стране Саве и Дунава" желе да буду у што бољим односима са „браћом Србијанцима, са слободном демократском Србијом". Сутрадан је Александар Ранковић веома јасно рекао да ће питање Војводине решити народ, и то тако да ће истовремено учврстити своју везу са Србијом и „обезбедити себи она посебна специфична права која произилазе из посебног положаја Војводине". Изјавио је и да се у Војводини зачела нова српска култура, да она има посебне историјске и друге особености, да у Војводини већином живе Срби и да су они „крвљу и традицијама" повезан са Србима у Србији.[263]

Наредни корак учињен је на првој скупштини Јединственог народноослободилачког фронта Војводине, одржаној од 10. до 12. децембра 1944. у Новом Саду. Јован Веселинов је и овога пута наговестио да Војводина неће бити посебна федерална јединица, а да „већина нашег народа у Војводини жели да буде у бољим односима с нашом браћом у Србији". По престанку ратних дејстава, укидања војне управе (15. фебруара 1945), односно после егзодуса немачке националне групације (фолксдојчери) питање положаја Војводине решено је веома брзо, за непуна два дана. Делегати 7. покрајинске конференције КПЈ за Војводину, одржане 5. и 6. априла 1945, „једнодушно су се изјаснили" за укључење аутономне Војводине у федералну Србију, јер такво решење „најбоље одговара интересима народа Војводине и интересима читаве наше нове Титове Југославије".[264]

Партијске ставове потврдио је 6. априла 1945. и парадржавни орган Главни народноослободилачки одбор Војводине, када се одлучивало о слању војвођанске делегације на ванредно заседање српске антифашистичке скупштине. Тада је речено да „национални, географски и политички моменти" директно указују

[263] К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 429.

[264] B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II, 157.

на прикључење аутономне покрајине Војводине федералној Србији. Војводина је требало да има пуну аутономију, да однос Срба и Хрвата буде „хармоничан и братски на темељу пуне равноправности", док ће националне мањине у аутономној Војводини имати „сва права". Као отворено остало је питање Барање, „док тамошњи народи сами не реше о својој припадности"; већина делегата изјаснила се да Барања треба да припадне Хрватској.[265]

Процес територијалног уобличавања Војводине завршен је после протеста из Хрватске – министарство за Хрватску у Привременој влади ДФЈ захтевало је одлагање избора за народне одборе који су били заказани за 16. мај 1945. док се не изврши разграничење између Хрватске и Војводине. Не баш дипломатским језиком упозорено је да се у оквиру Војводине налазе „поједини делови Хрватске који никада нису припадали Војводини". Главни НОО Војводине уважио је хрватски протест и Барања је изузета из састава Војводине. Разграничење у Срему и северозападној Бачкој решавала је комисија председништва Авноја за утврђивање граница између Војводине и Хрватске основана 19. јуна 1945. године.[266] Барања је на крају и припала Хрватској, а у питању је био очигледан политички компромис и уступак Хрватској.

Коначни статус Војводине дефинисан је 7. августа 1945. када је Треће заседање Авноја једногласно прихватило одлуку „скупштине изасланика народа Војводине" одржане 30. и 31. јула о прикључењу аутономне Војводине федералној Србији у границама за које је речено да ће их одредити Привремена народна скупштина „посебним законом". Председништво Народне скупштине Србије потврдило је 28. августа прикључење Војводине Србији.

На ванредној седници комунистичке скупштине Србије (7. априла) закључено је да Косово и Метохију треба, као аутономну јединицу, укључити у састав федералне Србије. Тада је „једнодушно" прихваћена и званична изјава представника Косова и Метохије о прикључењу Србији. У резолуцији с овог заседања речено је да је „терор противнародних и угњетачких режима бивше Југославије" према албанском народу довео до тога да „албанске масе" нису учествовале у народноослободилачкој борби. Посебно је наглашено да ће у „демократској Србији" Албанци с Косова и Метохије „у пуној мери уживати своја национална права и имати све могућности за свој политички, економски и културни развитак". Гаранција за то

[265] Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 296.

[266] *Исто*, 297.

виђена је и у односима „братског ратног другарства и тесног пријатељства“ који су успостављени између Југославије и Албаније.[267]

Обласна скупштина Косова и Метохије на заседању одржаном 9. и 10. јула у Призрену, усвојила је резолуцију којом је „изражена жеља“ о прикључењу ове области федералној Србији као њеном саставном делу. На седници Председништва Авноја од 23. јула 1945. примљена је „к знању“ ова резолуција, да би она коначно била одобрена и прихваћена на седници Председништва 7. августа 1945. године. Коначан облик Србија је добила 1. септембра 1945. када су донесени закон о административној подели Србије и закони о „установљењу и устројству“ аутономне покрајине Војводине и аутономне косовометохијске области. Војводина је одмах добила статус покрајине, а Косово нижи степен аутономије, тзв. обласну аутономију која није, за разлику од Војводине, имала Врховни суд и неке друге органе.[268]

Отпора новој националној политици КПЈ у Србији готово да није ни било, јер није имао ко да га пружи. Предратни српски политичари били су већином у емиграцији, а они малобројни који су остали у земљи покушали су да изразе своје противљење решењу српског националног питања, али не и федералном уређењу земље у начелу. Н. Милићевић уочава две групе српских грађанских политичара: прву су чинили они који су се нашли изван Народног фронта и у отвореној опозицији, а другу они који су прихватили нову власт, лојално сарађивали с њом и преузели неке од положаја које су им комунисти понудили. Заједничко им је било неприхватање решења српског националног питања.[269]

Они су се новембра 1944, док је то још било могуће, на седницама Јединственог народноослободилачког фронта Србије противили оптужбама које су читав српски народ теретиле за „великосрпски хегемонизам“, оспоравали су начело „самоопредељења до отцепљења“, противили су се фактичком цепању српског народа на више федералних јединица, а највише издвајању Црне Горе и Македоније као засебних република. Јаша Продановић, вођа републиканаца који су прихватили нову власт, сматрао је да начело самоопредељења до отцепљења носи опасност одвајања Македоније и њеног евентуалног прикључења Бугарској. Црногорце није видео као посебан народ. На седницама нових политичких органа у Србији говорио је како је „бесмислено тврдити“ да Црногорци

267 *Исто*, 299.

268 К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 448.

269 Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1945–1950*, Београд, 2009, 123.

нису Срби, јер се ниједна скупштина није изјаснила да су Црногорци посебан народ и да нису Срби: „Црногорце никако не могу признати као посебан народ". Продановић се противио и схватању да је српски народ хегемонистички. По његовом мишљењу, он је широкогруд, а проблем је видео у „шовинизму других око нас".[270]

Дисонантне тонове исказивао је и историчар Васа Чубриловић. Он је указивао на то да се право на самоопредељење до отцепљења даје свима, само не целини српског народа који је био главни носилац државности и стварања велике државе. Сматрао је да није у интересу Југославије стварање „толиких покрајина а невођење рачуна о ствари српског јединства". Посебно се противио стварању федералне Црне Горе говорећи да не само да је црногорска традиција „чисто српска", већ и да се код Црногораца „радило о првенству у српском народу, а не о формирању посебне народности".[271]

Критички поглед на федерални статус Црне Горе и Македоније изложио је Милан Грол, председник Демократске странке и потпредседник прве владе комунистичке Југославије. Иако је у почетку дао легитимитет новим властима, Грол је 18. августа поднео оставку на место потпредседника владе. У писму Титу он је као разлоге навео да су сви законски пројекти донесени без икаквог консултовања и да су у последњем тренутку достављани влади и Авнoју, који није проширен како је то било договорено на конференцији у Јалти, што је и Тито прихватио. Грол је закључио да су биле „очигледне тенденције" да се сва власт сконцентрише у рукама једне странке, а улога Конституанте се од сувереног тела свела на консултативно тело „које има само да региструје свршене чинове тако схваћених тековина ослободилачке борбе". Грол је писао и о намерама да се „механичким средствима" обезбеди оно што не може да се договори, да не постоје услови за демократске изборе, а да је „тенденција масовног окривљавања и стављања под сумњу и под питање основних права грађана добила своју илустрацију у законском пројекту о кажњавању злочина и преступа против отаџбине, а она је и у закону о држављанству".[272]

Грол је истицао да нова решења југословенског федерализма неће обезбедити „здрав однос" федералних јединица и целине као једног природног организма. Што се тиче Македоније, истицао је да не постоји историјско оправдање да се створи македонска нација, као и да ће конституисањем Македоније као посебне

[270] *Исто*, 127.

[271] *Исто*, 127–128.

[272] Наведено према: Момчило Павловић, *Историја Демократске странке 1941–1952*, Београд, 2009, 389–390.

федералне јединице бити угрожен геостратешки положај Србије. На крају је 20. септембра Демократска странка, са остацима грађанске опозиције, одлучила да због недостатка основних политичких слобода не учествује на изборима.[273]

Остало је још да се спроведу избори. То су били избори само по форми јер су комунисти имали сву власт у својим рукама и контролисали су скоро све сегменте јавног живота у целој Југославији, па им избори нису ни били потребни. Ипак, комунистима у Србији било је стало да се на овим изборима покаже како је српски народ прихватио „нови поредак" у потпуности, односно да се докаже да је увођење новог друштва последица „исправног историјског пута" који је трасиран 1941. године. Предузете су опсежне мере како би се спречило било какво непријатно изненађење. Избори су расписани за 11. новембар 1945. године.

Најуже руководство КПЈ је још 2. марта 1945, док још није била формирана прелазна влада, разматрало проблем избора за који се знало да се морају одржати, као и какав однос заузети према опозицији у Србији. Кардељ је сматрао да седнице владе не треба одржавати често, Ранковић је предложио да се од чланова КПЈ у влади формира партијска ћелија. Тито је саопштио да се по селима не могу одржавати никакви партијски састанци, као и да ће онај ко буде ван Народног фронта истакао своју листу „бити разбијен". Требало је дозволити да се кандидују и „најгори", а потом „извадити досије у току најживље агитације" и тада их раскринкати: „Демократе су најопаснији".[274]

Тито и врх КПЈ нису имали никаквих дилема у вези с постојањем опозиције иако је према очекивањима Запада та могућност била отворена. Тито се само формално обавезао да ће обезбедити слободу приватној иницијативи јер је она била неопходна за брзу обнову земље, као и да ће гарантовати демократска права, личне слободе (слободу говора, штампе и политичког удруживања). Насупрот томе, одлучено је да се рад грађанских странака у Србији онемогући „вољом народа", а да се у осталим републикама спречи њихово стварање.

Занимљиво је да је Тито кампању за изборе отворио веома рано, још 7. јула 1945. на митингу на Космају који је био посвећен годишњици формирања Космајског партизанског одреда. Тада је рекао да је основни циљ „народне револуције" да се изгради

[273] К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 456.

[274] *Тито – строго поверљиво. Архивски документи*. Приредили: Перо Симић и Звонимир Деспот, Београд, 2010, 152–153.

чврста Југославија на принципима „братства и јединства“, а то је било могуће на изборима који ће само потврдити „оно што смо до сада учинили и да допунимо оно што још нисмо учинили и да дефинитивно кажемо своју ријеч о облику државе, да ли ћемо републику или монархију“.[275]

Сличне ставове Тито је изнео истога дана и у Белој Цркви, с тим што је овај говор више био посвећен оправдавању борбе против „издајника српског народа“. Доста простора посветио је и одбрани идеје федерације у којој ће сви народи бити „задовољни“ и још једном је поновио да републичке границе неће раздвајати народе и водити ка стварању неких нових држава, већ да су формулисане због „праведног“ решавања националног питања које није било решено у „старој Југославији“. Те границе створене су да би се народи потпуно развили и изједначили у свим правима, „а сви ми заједно смо Југословени“. Јасно је рекао и да не могу постојати партије ван Фронта.[276]

На оснивачкој скупштини Народног фронта Југославије, одржаној 7. августа 1945. у Београду, Тито је саопштио и да не прихвата западноевропски тип парламентарне демократије јер он не омогућава слободу „огромној већини народних маса“. Промовисао је концепт „народне демократије“ јер она омогућава крупне социјалне реформе. Тада се и први пут одредио према питању државног уређења. Рекао је да је то питање практично решено већ 1941. када је постављена парола „старо не смије више никад да се врати“. Монархија је изгубила ослонац у српском народу јер су „Дража Михаиловић, па и Недић сва своја издајничка дјела радили у име краља“. Генерал Михаиловић је посебно апострофиран као издајник, а Тито је рекао и да је он ту издају спроводио уз знање краља Петра. Тито је рекао да монархија није више могућа не само са становишта личности монарха већ и с позиције новог федеративног система у Југославији, и још једном је потенцирао „великосрпску опасност“, што је иначе редовно чинио у свим прекретним ситуацијама.[277]

Комунисти су чврсто веровали да од предстојећих избора не зависи готово ништа, односно, да опстанак њихове власти зависи од снаге југословенске армије. На изборима је требало само да се потврде резултати партизанске борбе из рата, а питање монархије у пракси је већ било решено. Тито је у говору на Радио Београду 14. септембра 1945. изјавио да опозиција има своје „тамне

[275] J. B. Tito, *Sabrana djela*, XXIX, Beograd, 1989, 9–10.

[276] *Исто*, 17.

[277] *Исто*, 40.

циљеве“ – не жели народну демократију, не жели да позове „непријатеље народа“ и „издајнике“ на одговорност, бори се против економске и политичке концепције Народног фронта. Опозиција је стално тражила „неку слободу од страха“, неку демократију „њиховог типа“, нека права „за оне који нису заслужили да их имају“, а сваки њен корак био је у супротности с интересима народа.[278]

Предизборна кампања била је добро организована, масовна и свеобухватна. Готово да није било села, фабрике или било које друге установе у којима нису приређивани зборови и друге предизборне манифестације. Кампања је имала више циљева: за оне који нису желели да учествују у њој – то је била нека врста претње; за оне у иностранству – доказ да у народу постоји солидарност с режимом, а за саме активисте представљала је вид аутосугестије, чак и забаве. Посебно су припадници комунистичке омладине настојали да креирају атмосферу опште заинтересованости за изборе, а као што је било обавезно ићи на „добровољни“ рад, било је обавезно ићи и на политичке скупове у организацији Народног фронта. Тако је „организована спонтаност“ произвела страх од неизласка на изборе.[279]

Само два дана после избора знало се да је Народни фронт однео убедљиву победу у свим окрузима у земљи. На коначно саопштење резултата чекало се, међутим, до 23. новембра када је Савезна изборна комисија утврдила резултате избора. И поред масовне психозе страха, у Србији је био најмањи одзив бирача – око 77%, а тај број је сигурно био и мањи. Ако се израчуна проценат оних који су гласали за листу Фронта у односу на укупан број бирача а не у односу на број гласалих, како се то обично чини, у Србији је за Савезну скупштину гласало 68,28%, а за Скупштину народа 66,96% од укупног бирачког тела.[280]

Конститутивна седница Уставотворне скупштине сазвана је, симболично, на другу годишњицу Другог заседања Авноја. Изабрани посланици примљени су 28. новембра код Тита, а затим су отишли у Народно позориште на свечану академију, на којој је прво изведена симфонијска поема *Весник буре*, а онда и представа Хрватског народног казалишта из Загреба *Матија Губец*. Тек после поноћи отишли су у Скупштину Југославије, чиме је почело њено прво заседање. После полагања заклетве изабрани председници два скупштинска дома обавестили су „представнике народа“ да су

[278] Наведено према: К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 455.

[279] Момчило Павловић, *За Тита или за Краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Београд, 2007, 288.

[280] *Исто*, 360.

српски посланици, њих 115, поднели писани предлог да се изгласа предложени текст Декларације о проглашењу републике, којом је Југославија проглашена за народну републику „као савезна народна држава републиканског облика, заједница равноправних народа који су слободно изразили своју вољу да остану уједињени у Југославији". Сви говорници подржали су предлог да се сврге монархија и прогласи република.[281]

Потом су посланици прозивани да би гласали и потписивали текст Декларације. Први је то учинио Тито. Тако је Србија у својој дугој историји по први пут постала република.

Национална политика Комунистичке партије Југославије дефинитивно је нормативно утемељена првим уставом нове Југославије, који је писан под директним утицајем совјетског Устава из 1936. године. Овај устав представљао је уставноправно изражавање тековина комунистичке револуције у земљи. У оквиру Министарства за конституанту септембра 1945. формирана је комисија за устав. У њој је био већи број експерата, формално је на њеном челу био универзитетски професор Михаило Константиновић, али је све одлуке доносио Едвард Кардељ, који је испред најужег руководства КПЈ био задужен за изградњу друштвено-политичког система. Тај статус Кардељ је задржао све до доношења последњег југословенског Устава 1974. године.

Значај сазивања Уставотворне скупштине Кардељ је видео у чињеници да она одлучује о томе да ли ће се у Југославији обновити буржоаски поредак или сачувати „тековине револуције". Требало је нови устав градити на републиканској основи и одбацити монархистички облик уређења. По Кардељевом мишљењу, Југославију је требало дефинисати као народну демократску републику. Он је тражио оригиналну форму уређења будуће државе и у дискусијама наглашавао да Југославију види као „плебејску државу јакобинског типа".

Комисија у свом уставном нацрту уопште није била предвидела право на самоопредељење народа (укључујући и отцепљење). Али, пошто је то значило негирање одлука Другог заседања Авноја, на седницама Уставотворне скупштине још једном је потврђено то право. Превладао је став да ће то бити најбоља гаранција равноправности народа и потврда да они „располажу својом судбином". Југословенски комунисти били су убеђени да једино „ненародни

[281] К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 457.

режими“ могу да буду узрок сепаратизма. Моша Пијаде је говорио да народна власт нема разлога да се плаши српског народа који је „Пијемонт југословенске идеје и срце Југославије“, хрватског народа „који је одувек водио борбу за „федерализам и за републику“, словеначког народа који би без заједничког живота са осталим народима Југославије био „поробљен или вечито у опасности од северних и западних суседа“, народа Босне и Херцеговине који је „крвно и економски везан са српским и хрватским народом“, црногорског народа који по свом географском и економском положају „не може живети без осталих народа Југославије“ и македонског народа који је по први пут добио своју националну слободу у оквиру нове Југославије.[282]

Устав је усвојен 31. јануара 1946. на заједничкој седници оба дома (Савезне скупштине и Скупштине народа) Уставотворне скупштине. Потпуни прекид с Краљевином Југославијом остварен је проглашавањем федералног уређења и шест нових република. Напуштена је доктрина троплеменог народа и статус нације дат је Македонцима и Црногорцима. Подела надлежности извршена је између савезне државе, република чланица, територијалне самоуправе и локалне самоуправе. На истом нивоу власти постојало је начело јединства власти, а вертикално уређење било је базирано на начелу тзв. демократског централизма, што је довело до увођења централистичког државног уређења и поред номиналног федерализма. Идеолошки, политички и други облици плурализма били су забрањени.

Истовремено с федералним уставом усвојени су и републички устави. Сви су имали по једну истоветну одредницу – право народа на самоопредељење, „укључујући право на отцепљење“. Хрватски устав је нагласио да су НР Хрватску конституисали Хрвати и Срби, да су Срби равноправни с Хрватима, али није поменуто њихово право на самоопредељење које је везано искључиво за Хрвате. Изразом „Срби“, а не „српски народ“ сугерисала се њихова припадност хрватској политичкој нацији.

Српски устав је покрајини Војводини и косовскометохијској области гарантовао аутономна права. Та права требало је да буду потврђена статутима аутономних јединица. Националним мањинама гарантована је заштита културног идентитета, слободна употреба језика и уживање свих осталих мањинских права.

[282] Наведено према: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II, 223–224.

Главно везивно ткиво партизанског југословенства била је борба против предратне „великосрпске хегемоније". Иако су Срби поднели највеће жртве за реализацију те идеје, они су почетак живота у обновљеној Југославији дочекали у четири федералне јединице, а сама Србија је била у подређеном положају у односу на остале републике. Војводини је дата аутономија због Мађара и осталих мањина, Косову због Албанаца. Комунисти су сматрали да ће „вечно братство и јединство" неутралисати тешке последице трагичног вишедимензионалног грађанског рата (идеолошког, верског и етничког). Заборавило се да мржња не може да нестане ако не нестане неповерење, за шта је увек потребно да прође више генерација да би болни догађаји пали у заборав. Све историје грађанских ратова јасно су указивале на то, али комунисти никада нису ни сматрали да је у Југославији вођен грађански рат.[283]

„Сјене могу једном устати и позвати своје гробаре на ред"

Одмах по окончању рата у Србији дошло је до опсесивне потраге за унутрашњим непријатељем. Од бораца за слободу комунисти су се преко ноћи претворили у тоталитарне носиоце власти. Они су мислили да на то имају историјско право и за њих није имало значаја то што су издали оне идеале за које се народ борио у рату. Та метаморфоза није познавала етичке скрупуле или стид, а тога је понајмање било код Тита.[284]

Беспоштедни грађански рат из времена окупације настављен је по истеривању немачких снага из Србије, овога пута у виду обрачуна победника са сопственим грађанима за које се веровало или претпостављало да неће прихватити нову власт и нову идеологију. После суровог рата у којем су се борили сви против свих дошло је време освете. Победници су, да би неограничено и несметано владали, увели терор и почели да се свете не само непријатељима већ и свима онима који су могли да им буду сметња у стварању „новог поретка".

Уништавање грађанског друштва и парламентарне демократије у Србији вршено је етапно и вођено је теоријом и праксом бољшевичке револуције. Тај процес одвијао се постепено и углавном је

[283] К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 467.

[284] J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, 310.

био завршен до 1948. године. Рестрикцијом основних људских и политичких права, као и мерама државно-партијске репресије, комунисти су успели да елиминишу сваки облик опозиције. У првој фази револуције КПЈ је приграбио основне полуге власти, у другој је елиминисао „сапутнике револуције", а у трећој је увео целовит једнопартијски систем.[285] Најинтензивнија је била прва фаза која је трајала до 1946. и одвијала се у условима још увек незавршеног рата, када је требало ликвидирати што већи број „народних непријатеља". Тада је требало сломити кичму грађанском друштву и затеченој политичкој структури у Србији, а КПЈ је преузео модел који је подразумевао употребу силе и насиља како у освајању, тако и у задржавању власти.

Основни стубови диктатуре били су тајна полиција, судови и армија. У самом почетку консолидовања власти указала се потреба за одвајањем војске од терора над народом, па је створена Озна (Одељење заштите народа). То је била политичка полиција чији је основни задатак било уништење политичких противника режима, те је постала оличење диктатуре. Озна је представљала самосталну оружану силу и имала неограничену власт – хапсила је, судила, стрељала, слала на принудни рад, убијала јавно и тајно. Поред униформисаних припадника свуда је имала и своје тројке. Имала је овлашћења да убија без суђења, најчешће из заседа и ноћним упадима, сва лица која би на било који начин могла да угрозе власт. Озна је била састављена од „најчистијих" комуниста и чврсто везана за КПЈ, а сваки појединац унутар ње одговарао је само свом непосредно претпостављеном, па је на тај начин створен читав низ локалних деспотија.

„Народни судови" највише су се бавили бившим припадницима и симпатизерима ЈВУО и присталицама династије. Они су осуђивани и убијани јавно, а њихови лешеви остављани су поред путева и пруга да би их видело што више људи. Одмах по ослобођењу Београда убијани су људи који су само неколико дана раније изашли из логора у које су их послали Немци. Пошто је нова власт проистекла из рата и војног освајања, с временом је заживело убеђење да грађани нису политички субјекти и да немају право да мењају режим јер он није ни потекао из народне воље.

Победник није имао милости. Стварање новог света подразумевало је рушење старог. Све оно што је постојало пре револуције морало је да нестане и да буде заборављено као да никада није ни

[285] Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd, 2006, 169.

постојало. Нова комунистичка власт имала је три основна својства: подређивање личног општем, дух интернационализма и стремљење у будућност. Прави комунисти требало је да „мисле перспективно", да маштају и верују у „сунце будућности", да се „надахњују благом" будућих генерација, да њиховом бићу буде страна егоистичка затвореност. Мотив љубави према будућности, већој него према садашњости, био је уздигнут на мистички степен: будућност није само „горди ход срећних људи" по просторима земље у којој живе већ и по „световима узлазног реда". У томе је суштина мистичног комунизма: волети живот не само онакав какав јесте овде и сада него и онакав какав се предосећа да ће бити у световима узлазног низа.[286]

Комунистичко учење наметало се највише страхом, а комунисти су добро уочили да обичан човек живи у уверењу о сопственој немоћи и ништавности и да ће нову власт најбоље прихватити кроз страх, као што се прихватао и Бог. Уколико је појединац био више оптерећен осећањем властитог греха, утолико је више његов однос према власти носио обележје страха. Када су дошли на власт, комунисти су на државу гледали као на надмоћну силу која може да уништи све противнике. Њихове вође веровале су да политика силе, терора и злочина има стваралачко дејство, тј. да добро може да настане из зла. Употреба насиља прописана је као нужност уз помоћ које би се раскинуо ланац свих дотадашњих „неправди" и успоставила истинска, комунистичка слобода, друштво једнакости и општег благостања.

У својој природи свако људско биће носи већу или мању урођену агресивност. Ако је извор агресивности у човеку несвесни део психе сваког појединца, онда то значи да је диспонираност за учешће у терору универзална. Човек је сасвим мотивисан за злочин својом несвесном агресивношћу која тежи да се обори на спољашње објекте, у супротном прети да постане саморазарајућа сила. Међутим, та агресивност није била узрочник терора који су спроводили комунисти већ њено основно оружје. Зато је КПЈ желео да „монополише" ту агресивност, јер је „мржња у људским срцима капитал који мора у нешто да се уложи". Потребно је било да се над-ја претвори у беспоговорни ауторитет.

Комунисти су у убијању видели јуначки циљ. Тако су се стапали с вишим ауторитетом који су слушали, а у исто време мрзели оне ван групе. Непријатељ се сатанизовао, а борба против њега

[286] Михаил Епштејн, *Вера и лик*, Нови Сад, 1998, 288–289.

постајала је митска, док се Тито као вођа деификовао. Уклањање непријатеља морало је да буде сурово јер за њега нису важиле људске норме и он се убијао без милости, а тај чин је високо вредновао на скали револуционарне храбрости. Уништавање непријатеља тумачило се као борба против оних који угрожавају постојање „правих" људи. Убијањем таквог непријатеља комунисти су се приближавали слици митских архетипских јунака, „спасилаца човечанства" који извршавају задатак добијен од највиших моралних инстанци, задатак који је био у складу с принципом идентификације са сликом вође као спасиоца.

Најмоћнији центар „васпитања" новог друштва био је репресивни систем који је у почетној фази подразумевао да је сваки грађанин у сваком тренутку могао, ако је то власт хтела, да подлегне репресији. Тај систем није био спутан никаквим правом, већ су правна правила увек конструисана на начин да се репресивној власти остављала пуна слобода употребе насиља над грађанима. И у овом домену примењено је бољшевичко наслеђе које је показивало да право новог поретка није требало да има ништа заједничко с правом у традиционалном значењу, тј. с правом које би на било који начин могло да ограничи апарат власти. Власт није требало да улази у законске формалности, доказе, одбрану или права оптужених, већ да једноставно хапси, затвара и убија све оне који, макар и потенцијално, могу бити опасни за диктатуру пролетаријата.[287]

Нова власт је себе историзовала као месијанску, што је било у складу с темељном догмом марксистичке доктрине. После времена „таме" дошла је „светлост" у којој, међутим, грађани нису смели да забораве на своје обавезе. „Светлости" није могло да буде док се не искорене „снаге таме". Ма колика била суровост из дана грађанског рата, она није могла да се мери са систематским масовним егзекуцијама којима је моћна држава новог поретка подвргавала своје поданике у складу са законима, инструкцијама, наредбама и тумачењима која су долазила „одозго". Свако убиство оправдавано је тиме што се гради свет у коме више неће бити насиља и што за ново друштво никакве жртве нису велике.

Власт је ширила идеју ирационалне неминовности која је из темеља мењала психологију народа. Проносило се уверење да је почела нова ера и да народу не остаје ништа друго него да се покори „историјској нужности", која се поклапала с идеалима „најбољих

[287] Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, III, Beograd, 1985, 62.

људи и бораца за људску срећу". Неподношљива пропаганда о историјском детерминизму одузимала је вољу и слободу расуђивања. Тако се проналазило оправдање за постојеће стање.

Коначна одмазда над пораженим антикомунистичким формацијама и бројним цивилима извршена је у мају и јуну 1945. на територији Аустрије и Словеније. Била је застрашујућих размера јер је за непуних месец дана ликвидирано више десетина хиљада људи. Масовне ликвидације поражених снага биле су карактеристичне за многе земље на крају Другог светског рата. Историчари који се баве тим феноменом имају обичај да пишу како ономе коме припада ратна слава припада и стид због нехуманих и нечовечних дела која су починили над незаштићеним људима, вођени наводним вишим циљевима. У југословенском случају у питању је била смишљена и добро организована политика уништења тзв. класног непријатеља, издајника народа и државе, односно сузбијање идеје о било каквом отпору новом поретку у Југославији.[288]

Последице рата у Југославији биле су више него страшне, а само су их увећала послератна убиства. Демонстрирањем „револуционарне правде" разорена је морална и биолошка основа друштва. Од стратишта и масовних гробница по аустријским и словеначким шумама и јаругама у Хрватској се највише чуло за Блајбург, у Црној Гори за Зидани Мост, у Словенији и Србији за Кочевски рог. То су постале метафоре за масовна страдања, али и за тешки морални пораз врха КПЈ, који никада није био нити признат, нити јавно саопштен.

У послератној Југославији жртве су систематски брисане из јавног сећања. Ћутање победника затирало је сећање на његова недела. Злочин који је нова југословенска власт починила над својим држављанима, масовна убиства без пресуде, додатно су појачавала наређења о ћутању и одузимању права на гробно место. Масовне гробнице, појединачни гробови и жртве једноставно нису смели да постоје. Гробнице су биле разорене, прикривене, уништене. Они који су чинили злочине у име нове идеологије нису се плашили да ће њихове жртве једном ускрснути и проговорити. То им је давало посебну снагу, као и осећај да је време стало и да се никада ништа неће променити. Слично као у Совјетском Савезу некада, револуционарним џелатима „није уопште падало на памет да те сјене могу једном устати и позвати своје гробаре на ред".[289]

[288] Коста Николић, *„Мач револуције". ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Београд, 2013, 195.

[289] Nadežda Mandeljštam, *Strah i nada*, Zagreb, 1978, 52.

У КОМУНИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Револуција коју су извели југословенски комунисти била је класична револуција вођена „одозго". Њу је „у име народа" (пролетаријата) реализовала „овлашћена" и „правилно" оријентисана група професионалних револуционара. На тај начин доследно је спроведена Лењинова теорија о револуцији коју изводи „авангарда пролетаријата" која не верује у „зрелост народних маса". Југословенски комунисти прихватили су марксизам како би могли да тврде да су социјалисти с „научним системом". Тај систем је подразумевао да ако револуционарна партија хоће да освоји власт, она мора да буде конспиративна и организационо чврста, под чврстом контролом професионалних револуционара. На примедбе о опасности од концентрације огромне власти у рукама мањине, одговарало се да средство у борби против тога не могу да буду избори јер се тиме губи револуционарност, већ само мере „другарског утицаја".[290]

Комунистичка револуција изведена је насиљем, а антифашизам је требало да послужи као својеврсно оправдавање тог насиља, слично као што су и нацисти покушавали себе да оправдавају својим антикомунизмом. У Југославији је у питању било унапред планирано и доследно спроведено преузимање власти. Југословенски комунистички поредак дословно је следио изворна бољшевичка начела о државном терору над сопственим становништвом. И за то је основе поставио Лењин: „Нико се не може одрећи терора, или белогардејски или црвени пролетерски терор, средине нема, 'трећег нема' и не може бити". За Лењина је терор био „средство убеђивања" кога је требало образложити и озаконити, „принципијелно, јасно, без обмањивања и без улепшавања, треба га само формулисати што је могуће шире".[291]

Револуција је била замишљена као режим поделе богатства који је требало да организује „авангарда", јер је она једина „задржавала знање" о томе како треба да изгледа тај режим. Комунистичка

[290] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 180.

[291] Слободан Антонић, „Класни рат: Лењиново наслеђе", *Социолошки преглед*, 2/2010, 198.

партија Југославије је тај поступак извршила тако што је постепено преузела све државне, политичке и друштвене институције, било тако што је у њих постављала своје кадрове или тако што их је укидала и стварала своје институције. Тај процес подразумевао је и преузимање пуне контроле над јавним и приватним животом људи. Истовремено је текло и „преваспитавање" народа; „школа револуције" користила се свим познатим средствима пропаганде; посебно је наглашавано „јединство" као темељно начело у процесу политичке нивелације друштва без других политичких странака, што је основни принцип свих тоталитарних система.[292]

Комунисти су негирали вредности парламентарне демократије и вишестраначког система западноевропског типа који је постојао у Краљевини Југославији. Прокламовали су „народну демократију" као демократију „вишег типа". Били су окренути совјетском узору и ослањали се на једнопартијску диктатуру, али је нису изједначавали са совјетском диктатуром. Према тадашњем схватању, постојала су три типа демократије: западна, буржоаска демократија, народна демократија и совјетска демократија. Народна демократија, како су је схватали комунисти, била је демократија која је настала у ослободилачком рату против фашизма и представљала је прелаз од грађанске ка совјетској демократији: „То је демократија за народ, али не и за народне непријатеље и издајнике".[293]

Стварање „новог човека"

У Србији се после Другог светског рата градило друштвено уређење које је претендовало на „коначно решење" проблема људског постојања. То друштво је намеравало да се наметне и као нова религија која ће на праведан начин да реши све проблеме у животу народа, па су комунисти стварали целовито такорећи верско учење које је нудило одговоре на питања о смислу живота и циљу историје. Проповедали су комунистички морал, створили су комунистичку науку и уметност, све манифестације живота потчинили су економском императиву. Снажно је ширено уверење да постоји посебно комунистичко схватање и осећање живота, осећање да ће свет социјализма бити препорођени свет и да ће ново друштво бити надисторијски процес или почетак нове историје.

[292] Jera Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb, 2006, 9–10.

[293] Наведено према: Н. Милићевић, *Српско грађанство*, 96.

Комунисти су веровали да ће у том новом историјском процесу све бити другачије: завладаће „добро и савршено“ земаљско стање, доћи ће до „страшног суда“ над злом и наступиће царство „истине и вечне правде“. Рађање социјалистичког друштва није била обична историјска чињеница, попут сваке друге мање или више важне историјске појаве – то је било нешто изузетно и јединствено у историји света. После победе комунизма човечанство ће бити коначно затворено у круг своје људске субјективности, а свака помисао о другим световима биће одбачена као привиђење.

Темељна догма југословенског комунизма била је права опсесивна вера да нема социјализма без насиља, да социјализам мора бити принудан. Стварност насиља дотицала је укупан живот друштва, а обележена је посебном забраном сваке политичке опозиције, прогоном неистомишљеника и изазивањем свеопштег страха у народу. Насиље је било неминовно средство класне борбе, пролетерска револуција морала је да буде насилан преврат, што је тумачено као неизбежан закон револуционарног покрета. Употреба насиља у класној борби није се, међутим, завршавала социјалистичком револуцијом, јер се ни класна борба није завршавала победом револуције. Напротив, та класна борба била је неопходна за даљи развоја социјализма.[294]

Одвојивши се од народа, као виши изабраници, комунисти су себе прогласили неприкосновеним и присвојили су право управљања свим добрима, као и сва руководећа места. Тако су заго-сподарили државом као целином и свим народним богатством. Такву власт сматрали су историјском нужношћу и обезбедили су је уставом. Комунизам је представљао облик тоталитаризма у коме су постојала три основна облика владања над људима – власт, реализована кроз монопол једне политичке партије, својина и идеологија, што је био јединствен феномен у модерној историји. Комунизам је прво настао као идеја која је у својој клици задржавала тоталитарну природу. Власт је у комунизму имала најважнију улогу – кроз револуцију власт је требало освојити, у изградњи социјализма влашћу је требало створити нов систем, а затим тај систем уз помоћ власти и очувати. Власт је еволуирала од средства као једином циљу. Због тога што је служила као средство за преображавање друштва, она се претворила у циљ за себе и постала је суштина комунизма.[295]

[294] Коста Николић, „'Кужне јединке се одстрањују'. Рана фаза рађања комунизма у Србији 1944–1945“, *Историја 20. века*, 2/2004, 57–58.

[295] Milovan Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, Beograd, 1994, 213.

Комунистички поредак желео је да на основу принципа „комунистичке филозофије историје“ (научни социјализам) успостави нову стварност, да је обликује и да њоме управља. Иако је комунизам представљао тоталну власт која је у првој фази почивала на скоро неограниченом терору, он је за српски народ имао знатну привлачну снагу као нови псеудорелигијски поредак. Многе људе прожимала је снажна вера да се појединац и друштво могу мењати према унапред утврђеном плану и из једног центра, да се може управљати људским душама. У име те вере, уништавани су они који су другачије мислили.

Они који су спроводили те идеје тврдили су да је то само начин да се укине свака власт. Та власт, када је за то дошло време, претворила се у диктатуру једне партије и неограничену власт једног човека, што је теоријски оправдавано ставом да власт радничке класе није у супротности с диктатуром партије, као ни с диктатуром вође. Самим својим постојањем, Комунистичка партија Југославије имала је ауторитет који се није морао доказивати. Из тога је произашла и Титова лична власт.

Водећи југословенски политичари и теоретичари марксизма понашали су се као научници који делују у складу са законима историје. Али они нису били научници, они су били верници, фундаменталисти и фанатици. Југословенски комунисти нису прихватили еволуционистичку, детерминистичку, научну страну марксизма, већ његову месијанску, митску и религијску страну, ону која допушта „егзалтацију револуционарне воље“ која у први план ставља револуцију пролетаријата, којом руководи организована мањина надахнута свесном пролетерском идејом. Тај процес је показао колико је јака власт идеја у људском животу ако је та власт тотална и ако одговара инстинктима маса.[296]

Традиционалну религију комунисти су видели као лаж, магичну псеудонауку, трансцендентну метафизику која собом носи погрешну моралност. За њих је религија била најважније идеолошко оружје „експлоататора“ у њиховој борби против „ослобођења човека“. Као и свака идеја о постојању Бога, религија је једноставно морала да нестане. Истовремено су југословенски комунисти, слично као и у Совјетском Савезу, стварали нову религију. Убеђени у исправност марксистичке доктрине, која је за њих била месијанска идеологија, градили су нову есхатологију – дијалектички

[296] Nikolaj Berđajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Beograd, 1989, 87.

материјализам је за комунисте била филозофија која учи да „вечнога“ нема, да се све мења, а да је само промена вечна. Српска православна црква није изграђивала свој политички идентитет независно од државног идентитета. Због тога је радикални и насилни раскид државе са Црквом после Другог светског рата маргинализовао њену друштвену и политичку улогу у дефинисању српског националног идентитета, систематски га запостављао и брисао из колективног сећања и „обредног подсећања“. Верски идентитет је углавном опстајао само код посвећеника и уских, друштвено маргинализованих група верника, далеко од јавности и масовног испољавања.[297]

У почетној фази државна политика према верским заједницама одвијала се континуираним настојањем да се оне потпуно одвоје од политичке сфере. Власт је у тим намерама била вођена како комунистичким идеолошким принципима, тако и жељом да сузбије историјско наслеђе клерикализма католичке цркве у Словенији и Хрватској и блискости државе и православља у Србији. Социјалистичко решење верског питања нађено је у тековинама грађанских револуција, у одвајању цркве од државе и у слободи верског изражавања. У пракси се, међутим, иза фасаде државног декларативног истицања одвојености цркве од државе и слободе верског исповедања, крио негативан однос према религијама и верницима. Зато су многи верски обреди третирани као злоупотреба верских слобода и верског деловања у политичке, чак противуставне сврхе.[298]

Комунистичка партија Југославије у пракси се одмах вратила изворном марксистичком учењу, које каже да толерисање „религиозног сујеверја“ представља „идејну капитулацију пред непријатељском идеологијом“. Промовисана је перманентна борба за победу „напредних научних схватања“ како би се убрзала социјалистичка изградња и борба против злоупотребе вере. Комунисти су сматрали да ће с коренитом променом материјалних друштвених односа доћи до стварања „реалних“ услова за коначно ослобођење људи од свих облика „религиозног мрака и мистике“. Спровођење принципа да је религија приватна ствар појединца и верских организација, као и јачање борбе против религијског утицаја на грађане постали су стални задатак и брига партијских организација широм Југославије.[299]

[297] M. Blagojević, „Religiozna Evropa, Rusija i Srbija“, 239.

[298] *Исто*, 240.

[299] Denis Bećirović, „Komunistička vlast i Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini (1945–1955) – pritisci, napadi, hapšenja i suđenja“, *Токови историје*, 3/2010, 75.

Дуго времена после рата захтевала се морално-политичка подобност, под којом се као обавезујући подразумевао доследан атеистички поглед на свет. У то време није се могло ни замислити да неки појединац буде на неком руководећем положају (чак ни на најнижем нивоу) а да није члан владајуће партије и атеиста. Протеривање религије из јавнога живота довело је до тога да је комунизам у споју с борбеним атеизмом од себе направио религијски култ. Тако је створена једна нетрансцендентна антипацифистичка религија.

Упоредо с преузимањем главних полуга власти, комунисти су учврстили своју контролу над јавном сфером како би укинули аутономне институције унутар друштва. Након елиминације поражених војних формација из Другог светског рата, али и других опозиционих снага, цркве и верске заједнице остале су једино место с којег је могао да се пружа отпор комунистичком обликовању друштвеног живота. Због тога су комунисти покренули низ мера с циљем слабљења и дискредитовања свих верских заједница у Југославији. Држава је већи део свештеника СПЦ-а сматрала стварним или потенцијалним државним непријатељима. Осим идеолошких разлога, који су у мањој или већој мери били слични у свим комунистичким партијама, на негативан однос Комунистичке партије Југославије према СПЦ-у утицала је и чињеница да је већински део свештеника током Другог светског рата подржавао покрет генерала Михаиловића.

Југословенски идеолошки поредак одбацио је стара, наслеђена веровања, али се и сâм брзо претворио у религију која није била заснована на мистичном, метафизичком и непостојећем, већ на жељи за моћи комунистичких вођа. Комунизам само наизглед није имао богове, цркве и свете књиге; он се брзо окружио „врховним божанством“ (Тито и КПЈ/СКЈ), ритуалима (првомајске параде, слетови и штафете за вођу, транспаренти с идеолошким паролама разапети преко улица) и „сакралним“ местима (сале партијских конгреса, касније Титов гроб – Кућа цвећа). Историјско искуство показало је да се у комунистичком атеизму налазио велики религиозни потенцијал, као и да је у свим комунистичким друштвима извршен преображај „пророчанстава“ која су претендовала на научност у објекат вере и обожавања.

Опстанак комунистичког поретка зависио је у великој мери и од формулисања и наметања нових облика покорности. Успостављање нових ритуала, чији је меморијални карактер био сличан

хришћанским празницима, наметао се као најбоље решење. У питању је била мешавина митова, квазирелигијских симбола, ритуала, веровања и праксе који су морали да обезбеде легитимност поретка и увере све људе да је систем добар. Типични елементи те нове патриотске религије били су: мит о пореклу нове нације, што је обично повезивано с борбом и мучеништвом, култови о оснивачима, ослободиоцима и херојима; позивање на изузетност и успех, победу или искупљење; споменици, патриотски ритуали и комеморације које су новој религији уливали животну и духовну снагу.[300]

У питању је била врло јасна прозелитистичка природа комунизма. Прозелитизам је веома стара појава преобраћања једног веровања у друго, изазван различитим мотивима, добровољним путем или уз помоћ насилних средстава. У комунизму се много чешће користио насилан пут. Прозелитизам почиње онда када се јаве месијанске претензије: уверење да је једино исправно становиште, које ће довести до спасења, управо оно које заступа сопствена вера, а да су сва друга погрешна, па све који имају другачија веровања треба ослободити заблуда којих они нису свесни. Иначе је религијска слика Балкана, што је посебно уочљиво управо код Срба, била богата примерима прозелитизма, тако да се готово и не може говорити о верском животу без присиле.[301]

Комунистички атеизам је био сложена и обимна доктрина, чија је идеологија на сазнајном плану била недоступна како најширим слојевима становништва, тако и највећем делу чланства, па и делу владајуће елите. Као и код свих других тоталитарних система постојали су они који владају „знањем“ (идеолози и вођа) и масе којима се владало. Често ни бројни припадници управљачке бирократије нису разумевали (нити су на то били обавезни) циљеве којима служе и на који начин то чине. Различите јавне манифестације, ритуалне радње и симболи (масовне процесије, спортски слетови, ношење штафетних палица, војне параде) имали су за циљ да се преко њих отвори комуникацијски канал како би се што шири круг људи укључио у идеолошку заједницу. То је био пут да се овлада њиховом психом, после чега се њима могло стабилно владати на један имплицитан начин. Југословенски комунистички поредак створио је бројне и богате ритуале и симболику како би потиснуо традиционална културна језгра која су била обликована традиционалним религијама.[302]

[300] Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, I, Beograd, 2006, 225–226.

[301] Radmila Radić, „Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija“, у: *Dijalog povjesničara-istoričara*, IV, Zagreb, 2001, 471–472.

[302] Горан Милорадовић, „Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак за друштвену историју*, 3/2007, 83–84.

У комунистичко образовање народа уложен је велики напор како би традиционални систем веровања био поништен и замењен скупом ставова које је режим сматрао погодним за ново доба. Комунисти су покренули креирање нове политичке културе и „новог" човека, чији су карактер, понашање и схватање требало да се поклопе са захтевима комунизма. Уместо „индивидуализма, буржоаског национализма и религиозних предрасуда", требало је да наступе „креативност, хуманост, пролетерски интернационализам, социјалистички патриотизам и љубав према раду".

Најмоћније оружје нове религиозности био је школски систем. Омладини је намењен задатак стварања новог друштва, а просветним радницима улога главног ослонца режима у борби против назадног и реакционарног традиционализма. Пошто је црква одвојена од школе, наставни програми и планови су ревидирани, и у њих, уместо веронауке, унесени основи марксизма и лењинизма, предвојничка обука, уставно уређење и руски језик.

Уведени су нови празници који су заменили верска празновања и били праћени манифестацијама, митинзима, паролама, плакатима, изложбама и фотографијама Маркса, Лењина, Стаљина и Тита. Канонизовани су хероји социјалистичког рада, аскетски посвећени пребацивању норме. Закључци партијских конгреса имали су вредност саборских или концилских одлука. Партијске конгресе и конференције, као и сличне манифестације масовних организација, па чак и свештеничких удружења, пратила је идентична иконографија: бисте, заставе, пароле, фотографије, хорови.[303]

Важан мотив преобраћања налазио се у историјском сећању. Религија и верске организације су у предреволуционарно време биле укључене у тада владајући друштвени систем, из кога су настојале да искључе комунистичке идеје. Верске разлике међу југословенским народима стварале су дубоке поделе, у прошлости, које су кулминирале у тешким националним и верским сукобима. Комунисти су живели у уверењу да ће социјалистичко друштво утемељено на федералним принципима, уз обезбеђење једнаких права свим националним и етничким групама, у комбинацији с елиминацијом религије која је деловала дезинтегративно, коначно избрисати међусобно неповерење и непријатељства. Због традиционалне повезаности националне државе и цркве и њене снажне

[303] R. Radić, „Politička ideologija kao sekularna religija", 475.

укорењености у националним идеологијама Срба, Хрвата и муслимана, религија је представљала политику, баш као и питање атеизма.

Идеологија братства и јединства била је темељ комунистичке религиозности. Ту идеју држава је санкционисала као највишу патриотску вредност, комунисти су објавили да је комплексно југословенско питање заувек решено, да је та идеја прожета дубоким хуманизмом и да су партизани још у току рата искоренили мржњу и „претворили је у прах и пепео". У митологији југословенског комунизма остале су дубоко урезане често понављане Титове речи да се братство и јединство мора чувати као „зјеница ока свог". Они који су бранили такав поредак, истицали су да је комунистички атеизам био једина могућа религија која је у Југославији могла да делује интегративно.[304] Управо је због тога комунистички атеизам највише наметан у верски и национално мешовитим подручјима, јер је југословенски режим у етничким и верским поделама видео препреку за остварење темељних идеја нове државе.

Најзначајнији мотив прозелитизма лежао је у ауторитарним аспирацијама вођства које је имало намеру да подведе све сегменте друштва под контролу КПЈ и покуша да их трансформише у бескрајне партијске колосеке. То је био најтежи део посла јер је религија сама по себи јасно немарксистички одређена, па су тако покушаји да се она интегрише у партијско-институционални оквир остали безуспешни. Систем није ни могао ни желео да толерише ауторитет ван себе самог. С друге стране, одсуство било какве опозиције у друштву привукло је све оне који су другачије мислили верским заједницама, јер су у њиховом окриљу могли да нађу какав-такав облик легалног отпора.[305]

***

Крај рата није значио и крај револуције. Борба на унутрашњем фронту се настављала, а прелазак у мирнодопско стање омогућио је комунистима да се окрену ка потпуном друштвеном преображају и стварању „новог" човека. На друштвену и политичку сцену ступила је ратна генерација опијена комунистичком идеологијом, генерација спремна да напречац створи ново друштво и нови свет. Стварање тог новог света пратиле су бројне репресивне мере јер

[304] *Исто*, 476.

[305] *Исто*, 477.

се, како је то Тито једном приликом рекао, „ниједна револуција није изграђивала у рукавицама". Бројне акције тзв. просвећивања и културног уздизања, убрзану индустријализацију и масовне миграције у градове пратили су искорењивање старог друштвеног система и некадашњег начина живота, одузимање имовине, насилна колективизација и мобилизација за рад у фабрикама, борба против класног непријатеља и драматичан пад животног стандарда.[306]

Комунистички експеримент организације друштва, у коме је нагла урбанизација била један од најуочљивијих феномена, био је део побуне неуспешних и заосталих подручја у 20. веку, жеља и тежња да се великим скоком и напором целог друштва досегне развијени Запад. Социјалистички систем модернизације нудио је брзи преображај заосталих аграрних заједница у индустријска, напредна и просперитетна друштва. Последица је било убрзано ширење градова, као никада до тада, убрзана деаграризација друштва и развијање индустрије, што је била и општа карактеристика развоја у свету после Другог светског рата.[307]

У економском погледу стварање новог поретка било је повезано с процесом постреволуционарне модернизације, која је подразумевала превласт индустрије над аграрном производњом. Комунисти су успостављање свога поретка схватали и приказивали као настајање коначне среће и слободе за све људе. За разлику од других револуционарних покрета пре њих, комунисти су дошли на власт са жељом да заснују потпуно нове економске односе у друштву, односно да остваре потпуну власт над тим друштвом.

Социјално порекло припадника нове класе било је у пролетаријату и другим сиромашним слојевима. Индустријализација земље и учвршћивање моћи комуниста нису могли да се обаве без радничке класе, која је у том процесу видела спас од тешког живота. На крају тог процеса пролетаријат је за КПЈ имао само онолико значаја колико је служио за држање у покорности бунтовних друштвених снага. Нестанак приватне својине био је услов економског преображаја нације. После конфискација приватне имовине изведена је национализација, чиме је онемогућен опстанак претходне владајуће класе. Градска и сеоска буржоазија ишчезла је као социјална снага већ до 1948. године. На тај начин је, лакше него што се очекивало, створена државна, социјалистичка својина, кичма новог социјалног, али и религијског организма.

[306] Ivana Dobrivojević, „Između ideologije i pop kulture. Život omladine u FNRJ", *Istorija 20. veka*, 1/2010, 119.

[307] Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944–1989). Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Чачак, 2012, 44–45.

Социјалистичка револуција избила је у заосталом аграрном друштву, те је императив југословенског друштва постало што брже проћи кроз тешко раздобље индустријализације. Комунисти су били велики ентузијасти када је у питању била изградња социјалистичке привреде иако нису имали никаквих практичних искустава ни с индустријализацијом ни са совјетским развојем. Привреду су планирали људи без икаквог искуства. Борис Кидрич, несвршени студент хемије, послат је у Москву да за кратко време проучи совјетско планирање пре него што изради први петогодишњи план.

Сви сегменти друштва обухваћени су економском и културном револуцијом, а сви становници Југославије морали су да дају свој допринос социјалистичком преображају постављеном на квазирелигијским основама. Све оне који нису учествовали у тој изградњи Тито је убрзо означио као непријатеље. Класни рат је вођен и на селу јер су комунисти хтели да униште све имућније људе иако су они били једини озбиљни произвођачи хране. Село је било обавезно да преко принудног откупа, по симболичним ценама, прехрањује градско становништво и обезбеди радну снагу за индустрију; од радника се захтевало да остварују и пребацују норме постављене планом, док је дужност студената и ђака била да уче и полажу испите и тако дају допринос изградњи социјализма.

„За комунисте нема ничег немогућег" – била је позната парола тог времена. Свако позивање на чињенице или објективна ограничења третирано је као малодушност; сматрало се да се снагом воље може савладати било која тешкоћа. Слика боље будућности коју су запаљивим говорима стварали високи комунистички функционери измицала се пред реалношћу – општом оскудицом, празним радњама, дугим редовима и репресивним мерама према онима који су се усудили да се супротставе службеној политици. Тако се вера у изградњу праведнијег друштва, оличена у масовном полету у обнови, полако губила, а ентузијазам је замењивала присила на „добровољан" рад.[308]

Успостављањем бољшевичког модела економског система с пресудним утицајем партијске државе на све друштвене односе, руководећи слој је формирао административни апарат преко кога су издавани налози, прикупљана средства и вршена накнадна прерасподела створене вредности. Систем идеолошког подстицања производње, такмичење ударника, истицање хероја рада, масовни

[308] I. Dobrivojević, „Između ideologije i pop kulture", 120.

„добровољни“ радови заснивани су на псеудоморалној аргументацији и идеолошкој пропаганди о раду као патриотској обавези и знаку идеолошке привржености режиму нове социјалне правде.[309]

Слична ситуација била је и на културном плану. Као и у хришћанској есхатологији, основна идеја револуционарног културног концепта била је морално и духовно васпитање сваког појединца с циљем његовог преображаја и припреме за „спасење“ у земаљском животу и живот вечни. Као и црквени теоретичари, и комунистички су били дубоко уверени да се то може постићи пре свега ангажовањем уметности. Како истиче Сретен Петровић, није без разлога изречена критичка мисао да је осуда уметности била највећа у време владавине пуританског морала, религијско-црквене искључивости, у доба политичког тоталитаризма, као и у епохама у којима је вршена радикална контрола уметности: „У таквим системима, због свог природног глорификовања духа слободе и узношења индивидуалности и чулне партикуларности, уметност је редовно сматрана за субверзивну делатност, која смерне народне душе, верне и покорне поретку, одводи од ’идеје праведности’ коју, наводно, у име тог истог народа брани владајући политички, идеолошки или религијски систем.“[310]

Комунисти су у почетној фази изградње новог културног концепта доследно примењивали естетику социјалистичког реализма. Соцреализам је постао идеолошки и политички обојен идеализам, чији је крајњи циљ била потпуна индоктринација грађана. На снази је било схватање културе као дела идеолошке борбе у изградњи социјалистичког друштва, што је тумачење старо колико и сам комунистички поредак. У делима партијских уметника није било сиромаштва, глади и насиља, суморне свакодневице, „личних емоција и проблема, егзистенцијалистичке запитаности“, већ је у форми реализма приказивана само пожељна стварност, онако како ју је замишљала партијска врхушка.[311]

Упоредо с неспорним напорима на просвећивању, подизању културног нивоа и описмењавању милионских маса непросвећених сељака и радника кроз аналфабетске течајеве, текло је и идеолошко преваспитавање у духу нове религије. Најважнији задаци били су наметање марксизам-лењинизма у свим областима живота, креирање и спровођење нове културне, просветне и научне политике како би се срушили остаци „буржоаске идеологије“ и

[309] И у овом домену наличје је било више него лицемерно. Амерички конзул је средином шездесетих година из Загреба писао: „Склоност претераној и вулгарној раскоши, коју показују највиши рангирани чланови режима, једна је од њихових најнеугоднијих карактеристика. Раскорак између теорије и праксе комунизма у том смислу широка јавност замера више од било ког другог вида друштвеног система“ (наведено према: J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, 299).

[310] Сретен Петровић, „Мит, религија и уметност“, *http://www.rastko. rs/*

[311] Ivan Hofman, „Umetnost i represija“, *Tokovi istorije*, 1–2/2004, 175.

учврстиле тековине ослободилачког рата и револуције. Културна револуција проширила је број својих конзумената, али је драстична рестрикција уметничких и научних слобода свела њен садржај на пропагандни ниво. Цивилизацијски скок на просветном плану праћен је општом идеолошком индоктринацијом, наметањем униформног начина мишљења и доминацијом партијности и идеолошке подобности потпуно у духу нове религиозности.

Формиран је велики слој полуписмених који су до краја остали у уверењу да су писмени, а међу интелигенцијом су однеговане генерације сумњивог интелектуалног профила који су стручним и друштвеним ангажманом учвршћивали недемократски режим, што је супротно бићу интелектуалца. Дошло је до победе формалних квалификација на штету знања и стручности.[312] Наметање новог културног обрасца и негирање уметничких слобода остваривани су свеопштом контролом над институцијама културе, издаваштвом и стваралоцима. По узору на Совјетски Савез формиран је један централизован, пирамидалан и свеприсутан директивни апарат, својеврсна „културна влада" за спровођење културне политике и надзор над стваралоцима.

Покушај стварања интелигенције новог типа оставио је драматичне последице по српску културу и створио модел који је још увек доминантан. Политика својеврсне културне дисперзије креирала је два паралелна културна света. Нова, „напреднија" социјалистичка култура одрекла се у потпуности традиције и подредила потребама најнеписменијих и најнеобразованијих слојева становништва, социјалном дну које је најлакше прихватало нови религиозни образац. Основни инструмент културног уздизања били су народни универзитети као идеолошко-политичке школе, а доминантан облик културних садржаја била је масовна култура, односно култура кича.[313]

Преокрет у култури лагано је наступио после југословенско-совјетског разлаза, када је почела критика партијског пресуђивања у култури. На први поглед прокламована је слобода за стваралоце „широке и разноврсне у схватањима", али је веома брзо постало јасно да је та слобода важила само за „слободне социјалистичке људе" и оне уметнике који су прихватили дијалектички материјализам. У питању је био недвосмислен захтев да интелектуалци не траже ширење привилегија у освајању слобода – западноевропски

312 М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града*, 371.

313 Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd, 2013, 494–495.

тип демократије није смео да буде тематизован. Већина српских уметника и интелектуалаца била је верна овом моделу све до Титове смрти. Зато су и дисидентске активности биле веома ретке, мада је постојала и чврста представа о Југославији као о земљи која има много већи степен слободе од осталих социјалистичких земаља.[314]

Нова власт је поред многих обећања о бољем и срећнијем животу донела и строго дефинисане оквире деловања уметника. Социјална тематика и левичарски оријентисана теоријско-уметничка стремљења добила су официјелни карактер. Ангажована уметност је након ослобођења добила пуну форму. Она је, на симболичком плану, требало да поведе исту борбу коју је званична идеологија водила у измени постојећих друштвених односа. Тако је уметност постала борбена снага партијске политике у сфери културе.[315]

Код уметника је доминирало убеђење да су они део неког великог преокрета у историји и нове социјалистичке епохе од које се много очекивало. Велики сликар Петар Лубарда је, на пример, говорио да у време соцреализма у уметности није сликао вагоне и пруге због тога што му је то неко наредио, већ зато што је био одушевљен великим напором у обнови: „Импресионирао ме је тај циновски спектакл који су људи сами себи приредили; те експлозије, помјерање брда и блештави сјај размрвљеног камења. У то вријеме изјавио сам да ми све то личи на једну огромну симфонију."[316]

У том процесу најважнију улогу имала је авангардна уметност. Југословенски режим толерантно се односио према авангарди, под условом да она не преиспитује темељне идеолошке догме. Зато је уступак и направљен према оној интелектуалној и уметничкој струји која је између два светска рата била политички оријентисана према левици. И режим и авангардна уметност имали су есхатолошки приступ политици, односно уметности. Пошто је револуција себе осмишљавала тумачењем да она отвара нову епоху у историји и да с њом започиње „права" историја човечанства, њено руководство је хтело да утиче на уметничко стваралаштво у складу са својим политичким начелима, а не с развијеним естетским уверењима. Авангарда је себе такође сматрала снагом која уметношћу мења свет и човека и имала је своје начелно виђење „пожељног будућег света", па се добровољно ангажовала у корист комунистичке револуције и за стварање потпуно нове уметности и новог друштва.[317]

[314] Коста Николић, *Српска књижевност и политика 1945–1991*, Београд, 2012, 27.

[315] Драган Ћаловић, „Визија новог друштва у југословенској послератној уметности", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 39/2011, 183–184.

[316] Наведено према: Драгутин Паповић, „Интелектуалци и власт у Црној Гори 1945–1950", *Годишњак за друштвену историју*, 2/2012, 30.

[317] К. Николић, *Српска књижевност и политика*, 32.

„Сви спавамо на вулкану“

Иако су комунисти још од Другог заседања Авноја говорили да је национално питање заувек решено, то је било далеко од истине. Требало је избалансирати однос Срба и Хрвата у Хрватској, компликоване односе у Србији, Војводини пре свега, одредити статус Албанаца на Косову и Метохији и њихов однос према Албанији; многи Македонци желели су уједињење целокупне македонске етничке територије, а требало је решити и гранична питања. Комунистичка партија је привремено успела да замрзне националне конфликте, бар до те мере да не буду угрожени његови основни политички циљеви – освајање пуне власти у Југославији. Декларативна начела Авноја и парола о братству и јединству нису били модел који је могао да реши националне проблеме. То је био вишеслојни комплекс који је у првој фази делимично саниран стварањем централизоване државе по моделу по коме је егзистирала и сама Комунистичка партија Југославије.

Парола из ратних година о братству и јединству постала је примарни темељ нове државе. Следеће је било обећање о брзој индустријализацији по митском совјетском узору, па је комунистичка Југославија веома брзо постала прва „совјетизована“ држава, и то добровољно, ван Совјетског Савеза. То је у пракси значило да је њена федерална структура била само маска за партијски централизам. Југославија је била партијска држава и зато је и морала да буде централистичка, али она није була унитаристичка, односно није заступала идеју интегралног југословенства из периода Краљевине Југославије.

Тито је у овој фази говорио о Југославији као „истински“ демократској држави. Када је 4. априла 1945. примио једну делегацији Албанаца, рекао им је да се ствара нова Југославија која ће за Шиптаре Косова и Метохије бити потпуно другачија него што је била стара Југославија. На овом састанку Тито је потпуно релативизовао све проблеме из рата и поставио основе за једну дугорочну политику према Косову и Метохији: „Ми стварамо нову државу у којој ће се Шиптари осјећати равноправним грађанима и неће бити ни од кога потцјењивани. Да се створи таква нова Југославија, потребна нам је помоћ шиптарског народа. Без ове помоћи ми не можемо извршити наш задатак. [...] Односи са

шиптарским народом нису никад били тако братски и срдачни као што су данас. Ти односи су се створили у борби у којој су Шиптари судјеловали раме уз раме са осталим народима Југославије борећи се против заједничког непријатеља."[318]

Сличне поруке Тито је у овом периоду упутио и Хрватима и Словенцима. Хрватима је 21. маја 1945. поручио да је за њих била „права срећа" што су, после проглашења Павелићеве државе, пошли у борбу заједно са осталим југословенским народима, па су тако „опрали ту срамоту коју је хрватском народу нанио највећи злочинац што га је родила хрватска мајка". Рекао им је и да ће од сада живети у „снажној и сретној Југославији" која ће се изграђивати на принципима братства и јединства, и да ће у њој и Хрватска бити „снажна и сретна".[319]

Тито је рекао и да је српски народ тешко живео у Краљевини Југославији, и да он у Србији није видео „то богатство о којему су говорили у Хрватској". Јака федеративна Југославија била је „историјска потреба" без које ниједан југословенски народ не може да опстане. Саопштио је и да границе између федералних јединица треба да буду „оне бијеле црте у мраморном стубу", да оне нису границе раздвајања него границе спајања. У новој Југославије није смело да буде места шовинизму и локалном патриотизму, а Хрвати више нису имали право да се позивају на угњетавање у међуратном периоду и да то наводе као разлог противљења заједничкој држави. Тито је јасно саопштио да је и он Хрват и да као припадник хрватске нације сматра да та питања треба скинути с дневног реда и градити нову државу.[320]

У раној фази изградње новог друштва југословенски комунисти следили су устаљено марксистичко учење да ће с нестанком капитализма нестати поред економског (колонијалног) и национално угњетавање. Доминирало је уверење да је национално питање решено, па енергија није трошена на изградњу сложених федералних установа, а национална слобода била је датост успеле револуције. Такво уверење проистицало је из „општег успеха" југословенства у првим послератним годинама. Прокламована парола братства и јединства није била само одговор на беспоштедни грађански рат већ и симбол јужнословенске солидарности и стварања југословенске националне свести. Зато је федерализацију Југославије и давање суверенитета

[318] Наведено према: К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 207.

[319] *Исто*, 209.

[320] *Исто.*

републикама пратило стварање организација које су, у суштини, биле општејугословенске.[321]

Међутим, комунистичка Југославија никада није била формирана као политичка већ као идеолошка држава. Југословенски комунисти веровали су да је држава, како то уочава Дејан Јовић, само „извршни одбор владајуће класе". Југославија је била вишенационална држава без јасног односа државе и политичке заједнице. Смисао социјализма био је да уништи класну структуру друштва, а једном, кад се то догоди, држава ће постати непотребна, па ће – одумрети. Социјализам је за њих био прелазно раздобље из државног у бездржавно стање и није био етатизам већ негација етатизма. Социјализам се ослањао на друштво, а не на државу. За комунисте се успех социјализма мерио степеном којим је успео државу да присили на одумирање („што мање државе, то више социјализма").

Из основне поставке да држава треба да буде све слабија а не све јача, југословенски комунисти подстицали су перманентну децентрализацију и „подруштвљавање" државе. Све што су они осмислили било је инспирисано идеологијом одумирања државе: самоуправљање, општенародна одбрана, децентрализација и са федералног нивоа на републике и покрајине, и са тих нивоа на општине, па и на месне заједнице и сличне микро јединице. Зато је и каснији распад Југославије био, између осталог, последица чињенице да се држава „развластила" изнутра, и то у мери у којој је постала потпуно немоћна пред првим озбиљнијим изазовима: идеолошким, економским, спољнополитичким и безбедносним.[322]

Марксистички теоретичари истицали су да је после „успешног решења" националног питања нација остала важан и одлучујући фактор класне борбе. Зато револуција, односно борба за изградњу бескласног друштва, није ни могла успешно да разреши надолазеће епохалне проблеме без уважавања нације. У таквом тумачењу упориште је тражено у раним делима оснивача марксизма –историјски циљ револуционарног решења националног питања јесте да радничка класа оствари доминантан положај у нацији. Зато се у овом периоду о југословенској револуцији говорило као о „недовршеној револуцији". Убрзо је и редефинисана политика КПЈ из ране фазе објашњењем да ставови о праву народа на самоопредељење (до отцепљења) нису били у функцији разбијања Југославије.

[321] А. Ђилас, *Osporavana zemlja*, 233.

[322] Dejan Jović, „Povodom 30 godina od smrti Edvarda Kardelja", *www.blog.b92.net*

Иако је у револуцији политичком и оружаном акцијом, како се истицало, створено ново „заједничко ткиво" Југославије, знатно другачије и напредније од претходног, револуција није ипак била довршена јер је одлуке Другог заседања Авноја требало конкретизовати у пракси социјализма. Усвојени принцип о праву народа на самоопредељење требало је да функционализује владајућа снага – Комунистичка партија. Иза ове поставке крило се настојање да се ревитализује Лењинова концепција да „велики народи" у комунистичким федерацијама не треба да инсистирају на јединству и централизму, односно свака иницијатива о већем „заједништву" која би потекла из Србије унапред би била осуђена на неуспех, јер би одмах асоцирала на старе „великодржавне идеје", што би аутоматски изазвало подозрење код тзв. малих народа. Тако су српски комунисти перманентно морали да доказују како јесу за пуну равноправност свих југословенских народа и националних мањина. Зато врх КПЈ никада није ни прихватио да је узрок националних сукоба у Југославији лежао у општој доминацији националног над класним у теорији револуције. Историјски гледано, тако су сви несрпски национализми, као и у међуратном периоду, поново добили пуну легитимизацију и сатисфакцију.[323]

У првим послератним годинама изгледало је као да је Тито напустио комунистичку догму из предратног периода да је Југославија „вештачка" и „ненародна" творевина. Чак се из његовог излагања на V конгресу КПЈ (1948) могло закључити да је сматрао како је Југославија била потребнија Словенцима и Хрватима него Србима. Тада је рекао да је до уједињавања Јужних Словена „требало и морало да дође", да је југословенска идеја била идеја „најнапреднијих људи" у јужнословенским земљама, а да је проблем био у принципима на којима је остварено уједињење: „Радило се о томе да се оствари вјековни сан народа који су се отресли од аустроугарског угњетавања, да буду национално равноправни и слободни у новој, уједињеној држави".[324]

Комунисти су погрешно сматрали да су све разлике између југословенских народа, Срба и Хрвата пре свега, производ прошлости и да ће их социјализам једноставно избрисати. Тако је неприродно потискиван значај традиције, религије и историјског сећања за идентитет народа, па су комунистичке идеје само делимично прихваћене. Тако створени односи нису почивали на

[323] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 212.

[324] Наведено према: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II, 321.

чврстим темељима јер су пре свега зависили од комунистичке идеологије и монопола власти КПЈ. Све док је партија била јединствена и монолитна организација, национализам није могао да продре у федералну структуру.

У време сукоба са Совјетским Савезом Југославија се на спољном плану бранила као држава, док је на унутрашњем плану дефинитивно све било подређено идеологији. Јединство Југославије градило се на друштвеном поретку, а тај процес је почео теоријским оспоравањем совјетског модела друштвеног развоја и јавним саопштењем да „овога пута друг Стаљин није у праву", јер се у Југославији одиграла народна револуција која је била основ за „отпор неистинама и неправдама". Оспоравање Стаљина и афирмисање југословенске револуције били су у узајамној вези: самим тим што је култ Стаљина уздрман, југословенска револуција потврђивала се у свести људи. Оспоравање Стаљинове непогрешивости продубило је и легализовало сумње у „социјалистичку чистоту" Совјетског Савеза.[325]

Тако је почела промоција југословенског пута у социјализам, што је омогућило да критика совјетског система не буде схваћена као јерес, као одступање од марксистичко-лењинистичке теорије. Идејне смернице за нови политички правац Тито је, нимало случајно, дао јануара 1949. на Другом конгрес КП Србије. Пропаганду против Југославије која се водила у земљама народне демократије изједначио је с пропагандом „реакционарних и фашистичких радио-станица у данима најбјесомучније кампање против Совјетског Савеза првих дана послије побједе Велике Октобарске револуције и у вријеме Хитлерове агресије".[326] На тај начин Тито је показивао и величину југословенског бунта дајући му посебан историјски значај.

Марксистички теоретичари који су разрађивали нови концепт тврдили су да политичке промене које ће уследити, нису настале због кризе социјализма, као и да Југославија није на њих била приморана из спољнополитичких, унутрашњополитичких или економских разлога. У питању је била свесна одлука југословенске политичке елите да учини корак напред у стварању новог социјалистичког друштва. Истицало се и да Југославија није морала да се одрекне централизма, јер су помоћу њега, наводно, били санирани тешки ожиљци из Другог светског рата, а оно што

[325] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 214.

[326] *Исто.*

је још 1945. изгледало немогуће – да ће народи који су учествовали у тешким сукобима икада поново живети заједно у миру – постало је могуће. Чак се говорило и о економском успеху, што је све, наравно, било далеко од истине.

Одбрана Југославије у спору са Источним блоком учврстила је јужнословенску солидарност, што је режиму олакшало „чишћење" државе од свих антијугословенских и антикомунистичких група и опозиције уопште. Тито је оценио да је наступила нова фаза и он је није случајно најавио на конгресу српске комунистичке партије. Тако су спољнополитички разлози убрзали развој социјализма на новим теоријским основама. Југословенски комунистички естаблишмент исправно је проценио да је после 1948. позиција Југославије у блоковски подељеном свету стабилна и да њен опстанак није угрожен. Изгледало је да ће таква ситуација у међународним односима, самим тим и у Југославији, потрајати доста дуго, што се и показало као тачно, па није постојао страх од дезинтеграције земље. Упркос понуђеним објашњењима, било је јасно да се само доследно поштује изворни лењинистички концепт – учвршћивањем власти Комунистичке партије народна демократија прелази у службу диктатуре пролетаријата; државом може да управља само права марксистичко-лењинистичка партија, а радничка класа једина је друштвена група која врши власт.[327]

Специфичност југословенске унутрашње и спољне политике (неприпадање Варшавском пакту и релативно виши степен личних слобода у односу на Источну Европу) били су последица сукоба са Совјетским Савезом, после чега је у Југославији тврди модел социјализма модификован и претворен у друштвени парадокс. То није суштински изменило тоталитарни карактер режима, па је он по најважнијим елементима (садржај и улога идеологије, једнопартијски систем, јединство државе и партије, централистичко управљање и контрола над свим сегментима друштва – од привреде до медија и свих друштвених организација) био једнак или врло сличан другим комунистичким системима.

Уверење да будућност припада социјализму и југословенству потврђивало је одушевљење с којим су млади људи прихватали ту доктрину. Чинило се да нове генерације „дишу, мисле и осећају југословенски". Свако изношење националистичких и сепаратистичких идеја кажњавано је затвором, као и свако противљење

[327] *Исто*, 216.

југословенству, што је показивало да нешто ипак није у реду са системом. Истакнути словеначки интелектуалац Едвард Коцбек записао је у свом дневнику 16. децембра 1951. да у Београду „влада таква бјесомучна мржња према Хрватима, а у Загребу према Србима, да би се и једни и други у почетку рата или у почетку грађанског рата тако убијали, клали и мучили као још никад у повијести. [...] Сви спавамо на вулкану који при најмањем потресу може букнути".[328]

Идеја социјалистичког југословенства, која је промовисана после југословенско-совјетског сукоба као визионарска, показала се као велика илузија која је само допринела конституисању нових нација на штету целине и југословенске идеје и југословенске државе. Као везивно ткиво јужнословенске солидарности и државне заједнице понуђено је социјалистичко самоуправљање. Осим што је такав концепт био неприродан и ретроградан и што је показивао низак ниво интелектуалности марксистичке теорије о одумирању државе, самоуправљање се показало као извор многих негативних тенденција у југословенском друштву, независно од идеолошке или политичке поставке.

Најауторитативније одступање од бољшевичке доктрине означио је VI партијски конгрес (1952) када је Комунистичка партија Југославије променила име у Савез комуниста Југославије (СКЈ), јер су се југословенски комунисти прогласили јединим правим наследницима Карла Маркса надлежним да изграде прво социјалистичко друштво на свету.[329] Процес демократизације заустављен је одмах после Стаљинове смрти (1953), и то из идеолошких разлога, али и због јачања личне власти и апсолутне контроле над партијом. Од тада је Тито непрестано притискао чланове ЦК који су се бавили привредом да се некако реше помоћи Запада.[330]

Период после VI конгреса био је врхунац убеђења југословенског руководства да су они изумели систем у коме је прави национализам немогућ, а било каква национална осећања сматрана су превазиђеним. Тито је очекивао да ће се створити заједничка култура и заједничко „историјско сећање", два кључна елемента за заједнички национални идентитет. Он је истицао да сви југословенски народи имају могућност слободног развоја, али „од оног момента када смо се овако челично ујединили, ми сви скупа

328 Edvard Kocbek, *Dnevnik 1951–1952*, Zagreb, 1986, 47.

329 J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, 516.

330 *Исто*, 522.

стварамо нову заједничку хисторију, нову културу, социјалистичку културу, у којој нема никаквог партикуларизма него постоји јединство мисли и акција".[331]

Тито је говорио и о „претапању" народа у нову заједницу, имао је јасан став да сви народи Југославије треба да се слију у један народ. У том контексту, посебно је похвалио стање у Босни и Херцеговини јер је она била, како се изразио, први облик једне „социјалистичке творевине" која није почивала на националним односима.[332] Зато је поновно отварање националног питања представљало изненађујући процес за „средњи ешалон" владајуће олигархије.

Југословенски пут у социјализам почео је уставним променама које су обликоване уставним законом о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти, који је донесен 13. јануара 1953. године. Промене су биле радикалне јер је одбачен совјетски модел и понуђен готово нови устав како би се нагласила самосталност у односу на Совјетски Савез. Требало је створити легални симбол за посебност југословенске револуције, а националну свест је требало да замени социјалистичка свест, заснована на самоуправљању.[333]

Суштину промена образложио је Едвард Кардељ у Савезној скупштини. Због отпора из Србије, срж његовог концепта била је да потпуна равноправност и јединство југословенских народа неће бити обезбеђени само формалним прописима већ и самим друштвеним системом, јер то је интерес „сваког трудбеника као трудбеника". Теорије о стварању јединствене југословенске нације означио је као конфузне јер су противречиле „објективним" друштвеним законима. Као злогласну и реакционарну означио је теорију интегралног југословенства, јер се „наша југословенска социјалистичка заједница не ствара на бази неких националистичких теорија, нити има за базу било какве теорије о спајању језика или националних култура".[334]

Југославија је проглашена социјалистичком, демократском и савезном државом суверених и равноправних народа. Сва власт у земљи номинално је припадала радном народу преко представника у разним телима, а напуштен је принцип поделе власти. Савезна народна скупштина проглашена је за врховног представника народног суверенитета и највиши орган власти федерације. До тада постојећи највиши извршни органи – Президијум Народне

[331] Наведено према: Predrag J. Marković, „Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu", у: Svetlana Ljuboja, Predrag Marković, Laslo Sekelj, Mirjana Vasović, *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Beograd, 2001, 40.

[332] *Исто*, 41.

[333] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 222.

[334] Наведено према: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II, 348–349.

скупштине и Влада ФНРЈ – замењени су са два извршна органа Савезне народне скупштине – Председником републике и Савезним извршним већем (познатим као СИВ). Председник републике био је уједно и председник СИВ-а. За првог председника Југославије 14. јануара 1953. изабран је Тито. Напуштен је и демократски централизам, повећана су права република и аутономних области, а у општини, граду и срезу уведено је самоуправљање. Уставни закон је проглашен за повељу друштвеног самоуправљања.

Југославија је прокламовала своју намеру да гради другачији, „демократскији" социјализам од онога у Совјетском Савезу и његовим сателитима. Главни архитекта ове политике био је Милован Ђилас, шеф моћног Агитпропа, један од најближих дугогодишњих Титових сарадника. Он је, међутим, на изненађење нижих ешалона власти и ширег партијског чланства, убрзо почео да жестоко критикује праксу социјализма. Од јесени 1953. у низу чланака у партијском органу *Борба* и у тек покренутом часопису *Нова мисао*, чији је одговорни уредник био, изнео је погледе који су били потпуно супротни ставовима владајуће групације у СКЈ. Његове тезе о превазиђеној улози партије, бирократској касти и дегенерисаном моралу руководећег кадра доживљаване су као памфлетске. Ђилас је писао да су „окамењени мозгови", професионални револуционари и „бирократизовани главари", уз сам СКЈ који се бавио „свим и свачим, од морала до филателије", били главна сметња даљем друштвеном развоју Југославије. Прокламовану демократизацију политичког система он је замишљао као устројство друштва у којем би једне снаге, „прогресивно-социјалистичке", на тлу социјализма водиле борбу с другим снагама, мање демократским, „конзервативно-социјалистичким" снагама и тако обезбеђивале напредак друштва.

Приликом обрачуна са Ђиласом (јануара 1954), који није случајно директно преношен преко Радио Београда, Тито је оштро осудио и помисао да се Југославија окрене парламентарној демократији западноевропског типа, макар и у једном социјалдемократском облику. Јасно је рекао да је за комунисте демократија само средство за постизање циља, а то је социјализам. Тито је јасно ставио до знања да су у одбрани новог концепта социјализма дозвољена и најдрастичнија средства, што никада није рекао када је говорио о одбрани Југославије као државне заједнице. Ђиласу је

највише замерио то што ниједном речју у својим текстовима није споменуо радничку класу.

И после Ђиласовог пада комунистички врх остао је потпуно нејединствен у погледу будућег развоја државе. Основна дилема била је да ли јачати јединство Југославије или самосталност република. У Србији се дуго веровало да је у питању одступање од идеала револуције, као и да промена садржаја југословенства није имала никаквих изгледа на успех. Била је то општеприхваћена генерална стратегија која није зависила од појединачних момената, одражавала је марксистички концепт новог друштва и није изазивала никакав отпор све до 1968. године.

О тим питањима расправљало се 8. и 9. маја 1956. на седници Идеолошке комисије ЦК СКЈ. Уводни реферат „О неким проблемима даљег јачања јединства Југославије" поднео је Петар Стамболић (1912–2007), политички секретар ЦК српских комуниста. Он је рекао да је Југославија настала из интереса свих народа, а њихова етничка блискост била је само један од фактора, и то не одлучујући, за обнову Југославије. Етнички концепт југословенства је напуштен јер је он био наслеђе Краљевине Југославије. Стамболић је рекао и да се неће створити једна југословенска нација, јер ће нација, као „буржоаска" категорија, одумрети с развојем социјализма. Ново друштво, пре свега његова индустријализација која се спроводила, створиће и нови „социјалистички менталитет", што ће довести до нестанка националних разлика и регионализама, а самим тим и национализма.[335]

Оно што српски комунисти нису схватали, а самим тим нису ни предвидели као могућност, јесте процес урушавања федералне државе и јачање њених република, што се наметнуло као неминовност. И док се у Србији веровало да нови курс југословенства неће ни на који начин ослабити савезну државу, заговорници примата републичког суверенитета над федералним суверенитетом бранили су свој концепт наводном опасношћу од рестаурације бирократског централизма, односно државног социјализма. Ни сам Тито није у потпуности разумео да ће социјалистички патриотизам ослабити Југославију као државу. Када му је то постало јасно, из Словеније му је речено да југословенска револуција 1941. није поведена због одбране Југославије, посебно не због стварања неке југословенске нације – смисао револуције није био

[335] P. Marković, „Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom identitetu", 16–17.

у изградњи јаке, унитарне државе у којој ће Србија, хтела то или не, имати доминантну позицију.[336]

Сигнал је дао Кардељ већ 1957. када је критиковао покушаје обнављања интегралног југословенства и афирмацију југословенске нације као бирократско-централистичке тенденције које су повезане са остацима великодржавног хегемонизма. Етничка сродност за Кардеља није била основа за зближавање народа Југославије, јер да је то основа, стара Југославија не би била у перманентној кризи. Суштина југословенства могао је да буде само социјалистички интерес и социјалистичка свест. Идеја братства и јединства Кардеља је исувише подсећала на концепт народног јединства који је развијан у монархистичкој Југославији, што је тумачио као „остатке великосрпског национализма". У годинама када је изгледало да је Југославија била држава која је почела да стаје на ноге, када је иза себе оставила тежак сукоб са Совјетским Савезом и целим Источним блоком, Кардељ је са групом политичких истомишљеника почео да развија доктрину о томе како је југословенска револуција имала други правац, односно да је избила због изградње социјализма и давања права сваком народу да изађе из Југославије и изабере неки други државни савез.[337]

На западу Југославије појавио се већи број марксистичких теоретичара који су тврдили да је примарни циљ КПЈ било освајање власти, уништење капитализма и изградња социјалистичког (комунистичког) друштва. У тој визији је југословенска или било која друга држава била споредан циљ. Државна формација могла је да буде и балканска и подунавска и средњоевропска. У Хрватској су почеле да се шире приче о „србокомунизму", а Срби су мислили да је њихов економски развој запостављен у поређењу са хрватским или словеначким стандардом. Разилажења су почела да се примећују и у утицајним интелектуалним и политичким круговима где су се све чешће чули протести против повластица које су наводно уживале ове две републике.[338]

Нови политички концепт почео је да се урушава, а на југословенском хоризонту почели су да се скупљају олујни облаци. Криза је дошла брже него што се очекивало јер је увођење тржишне привреде суспендовано. Осим економских питања, отворили су се и политички проблеми. Они су се тицали онога што је на крају и довело до распада Југославије – односа целине и њених

336 К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 227.

337 М. Екмечић, *Историја Срба у Новом веку*, 537–538.

338 J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, 75.

делова, али и национализма никад превладаног, што се у врху СКЈ скривало далеко од очију јавности успаване бучном кампањом о братству и јединству и истрајним неговањем култа владара. Тако је, на површини, изгледало да владају социјални мир и хармонични односи међу републикама. Обичан грађанин, одан идејама социјализма, сматрао је да је будућност освојена заувек и да је дошло време када треба уживати у пристојним платама и стеченом стандарду. Југославија је и посматрачима са стране изгледала као земља с великом унутрашњом стабилношћу.[339]

Реалност је била сасвим другачија. У највишим партијским форумима поново је покренута расправа о националном питању, а повод је био попис становништва заказан за пролеће 1961. године. Највише расправа вођено је о изјашњавању муслимана који су се у претходном попису (1953) масовно изјашњавали као „Југословен – неопредељен". У септембру 1960, на једном од састанака Идеолошке комисије, изнесени су аргументи против тога да се муслимани, али и сви други, изјашњавају као Југословени. Тада је закључено да појам Југословен не може да изражава никакву конкретну националност, већ се може употребљавати само у геополитичком смислу, као и у смислу означавања припадности југословенској државној заједници. Врло јасно је речено да је свако другачије тумачење у теоријском смислу погрешно, а у пракси би довело до штетних последица. У децембру исте године ова комисија је признала да у Југославији постоје национализми, а да „део људи" погрешно верује да је југословенство стварање неке нове нације.[340] И овога пута такво схватање југословенства највише су критиковали српски комунисти, делимично и због тога да би се ослободили од оптужби да су „интегрални Југословени", што је у овом периоду била замена за некадашње оптужбе о великосрпском хегемонизму.

Као прекретна у историји Југославије може се узети 1962. година. Тито тада једноставно није могао да се одупре критикама које су указивале на то да је борба за јединство Југославије, у ствари, повратак на „бирократски централизам", односно на раздобље до 1948. пре сукоба са Совјетским Савезом. Он је своју послератну владарску харизму управо и изградио на миту о раскиду са стаљинизмом и изградњи социјализма са „људским ликом". Тај мит није смео да буде доведен у питање, као ни мит о херојској

[339] Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 370.

[340] P. Marković, „Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom identitetu", 22.

ослободилачкој борби. Парадокс историје огледа се у томе да Тито више није могао да влада „стиснутом песницом“ и да је био принуђен на попуштање републичким амбицијама. Није прошло много времена до тренутка када су све републике осим Србије прихватале само оно што су желеле. Титу је с временом најважнија постала илузија о личној власти и вођење спољне политике, јер то није превише занимало републичке елите.[341]

Одговор на кризу био је нови устав који је требало нормативно да заштити самоуправљање као једини излаз у обуздавању разградње Југославије. Кардељ је 20. септембра 1962. у Савезној скупштини изложио концепт преуређења Југославије: федерација југословенских република није оквир за стварање нове југословенске нације, нити оквир за спровођење оног типа националне интеграције која је „своједобно била сан разних протагониста хегемоније и денационализације терором“; Југославија је заједница слободних, једнаких и независних нација и радних људи, уједињених њиховим заједничким интересима и прогресивним друштвено-економским, политичким, културним и другим аспирацијама и тенденцијама у епохи социјализма.[342]

Устав СФРЈ проглашен је 7. априла 1963, и познат је као „повеља самоуправљања“. Настао је као резултат компромиса – самоуправни односи су у довољној мери превладали у друштву и захтевају ново и коначно уставноправно дефинисање. Устав је истовремено поново увео право народа на самоопредељење и сецесију. Име државе промењено је у Социјалистичка федеративна република Југославија. Она је дефинисана као савезна држава, социјалистичка и демократска заједница, што је требало да означи тежњу ка марксистичком идеалу о одумирању државе. Основом економског уређења проглашена је друштвена својина, а право на самоуправљање било је неприкосновено. Скупштина је проглашена највишим органом власти, председник републике постао је независан од СИВ-а и самостални орган федерације.

Прекретница у историји социјалистичке Југославије био је VIII конгрес владајуће партије (децембар 1964), када су преформулисани програмски циљеви народне револуције и Авноја као државног облика. Тон даљем развоју догађаја дале су расправе вођене у Комисији за међунационалне односе непосредно уочи конгреса. Комисија је била под снажним утицајем Едварда Кардеља.

[341] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 243.

[342] Наведено према: D. Jović, *Jugoslavija*, 135.

Према његовим концепцијама, састављене су тезе за конгрес, у којима је изражено уверење да је за опстанак и будућност Југославије главна опасност државни централизам – био је то увод у стварање националних држава с националним економијама. Међунационални интеграциони процеси су оцењени као позитивни, али то је само део светског процеса: „Таква је интеграција садашњост и будућност човечанства. Она превазилази све границе и језике".[343]

Овај конгрес је, први пут после Другог светског рата, експлицитно и јавно отворио проблем националног питања за које је владајућа елита до тада тврдила да је заувек решено. Отворио га је сам Тито, и то жестоком критиком југословенства и мишљења да је питање националне посебности југословенских народа ствар прошлости. Тито је изричито саопштио и да је „та снажна парола из наше ослободилачке борбе" у новим условима значила ликвидацију нација, што се морало спречити по сваку цену. За разлику од претходног периода, Тито је сада бранио приоритет републичког над југословенским и залагање за неку врсту интегралног југословенства изједначио је с одбраном административног социјализма. Они комунисти који су заговарали веће јединство у југословенском оквиру „бркају јединство народа с ликвидацијом нација и стварањем нечег новог, вјештачког, тј. једне јединствене југословенске нације што помали личи на асимилацију и бирократску централизацију, на унитаризам и хегемонизам".[344]

Иначе је због ових ставова дошло до жестоке свађе између Тита и Ранковића који је тврдио да тезе о „повампиреној" националној политици воде разбијању Југославије. Он је тражио да се осим државног централизма осуди и републички етатизам, али без успеха. Свађа је била тако жестока да Тито и Ранковић два месеца нису имали никакав контакт.[345]

Уместо јачања и даљег развијања идеје југословенства, конгрес је закључио да је неопходно јачање „југословенског социјалистичког патриотизма". Од тада ово питање није силазило са дневног реда СКЈ све до краја његовог постојања. Тако су Тито и партијски конгрес, независно од стварних намера и само две деценије након победоносно окончане револуције која на првом месту имала идеју југословенског братства и јединства, широм отворили врата за јавно испољавање национализма несрпских нација, и то у њиховим комунистичким партијама. На овом конгресу усвојен је и нови

[343] *Osmi kongres SKJ*, Beograd, 1964, 30.

[344] Наведено према: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II, 370.

[345] J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, 171.

статут, који је предвиђао да се конгреси републичких партија одрже пре конгреса СКЈ, што је републикама омогућавало да утврде своју политику пре расправе на федералном нивоу.[346]

Кулминација сукоба у федералном врху уследила је када је на Брионском пленуму ЦК СКЈ из политичког живота Југославије одстрањен Александар Ранковић због „злоупотреба у органима безбедности". Ранковић није непосредно руководио федералном службом безбедности као у првим послератним годинама, али је и даље био њен симбол. Он је оптужен да је организовао прислушкивање највиших државних и партијских руководилаца, укључујући и Тита, али та оптужба никада није са сигурношћу доказана.

У појединим својим јавним иступима Ранковић се веома дискретно разликовао од Тита у оцени даље улоге СКЈ у друштву. Он је, за разлику од Тита који је све чешће говорио да партија треба да „води", а не да „руководи", наглашавао да СКЈ треба и да и „води" и да „руководи" и да његова улога у друштву мора да буде одлучујућа. То је био основ за касније оптужбе да је Ранковић централиста и непријатељ самоуправљања. Ранковићеве идеје доста су подсећале на замерке и сугестије које су 1965. стигле из Москве, када се припремала Титова посета Совјетском Савезу после смене режима у Кремљу. Совјетска страна је све више критиковала одредбе програма СКЈ из 1958, јер је он улогу партије дефинисао као „водећу" а не као „руководећу".

Поједини совјетски званичници помињали су идеолошке разлике, али су оцењивали да оне не треба да буду сметња развоју односа између две земље. Било је и коментара да југословенска страна потцењује међународни значај и улогу СССР-а, да Москва има другачије погледе на то каква би требало да буде политика једне социјалистичке земље, односно да Југославија треба да усклади своју политику с политиком свих социјалистичких земаља. Било је и незадовољства и замерки поводом појединих текстова у југословенској штампи, али и због третмана неких питања из прошлости, као што су индустријализација и колективизација у Совјетском Савезу, споразум Молотов–Рибентроп, став Москве према грађанском рату у Шпанији.[347]

Први напад на Ранковића уследио је на седници Извршног комитета СКЈ 16. јуна 1966. у Београду. Оптужен је да је организовао прислушкивање највиших државних и партијских руководилаца,

[346] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 247.

[347] Đoko Tripković, „Odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965–1967", *Istorija 20. veka*, 1/2010, 135–136.

укључујући и Тита. Изненађен и револтиран, Ранковић је на лицу места понудио оставку на све функције које је до тада заузимао – потпредседника Републике и члана ЦК и Извршног комитета ЦК СКЈ. Формирана је и посебна комисија која је требало да испита „случај Ранковић".[348]

Разлоге за Ранковићеву смену Кардељ је објаснио на следећи начин: „прецењивање снаге" државних средстава присиле, што је СКЈ водило на пут централизма и неразумевање законитости у развоју националног питања, што је спречавало решавање проблема у међунационалним односима.[349] Скривена порука тих оптужба била је већ позната – Србија жели доминантну позицију у Југославији. Ранковић је 1. јула 1966. приморан да поднесе оставке на све своје функције – потпредседника Републике и члана ЦК и Извршног комитета ЦК СКЈ. Реакција из Хрватске најбоље је показала позадину сукоба – хрватски функционери блистали су од задовољства јер је Ранковић за њих био симбол великосрпске хегемоније.[350]

Одлуке Брионског пленума одмах су митологизоване као прекретница у обрачуну с унитаристичко-централистичким језгром у СКЈ. Федерални врх је изражавао уверење да је Пленум дао нови импулс развоју самоуправљања и процесу демократизације југословенског друштва. Пленум је донео, како се истицало, и нов поглед на национално питање и односе у југословенској федерацији. Независно од касније митологизације, на овом пленуму напуштен је концепт социјалистичког југословенства, а предност је добило национално самопотврђивање. Југословенство је полако, али сигурно нестајало из речника и праксе СКЈ.[351]

Пад Александра Ранковића оставио је српским комунистима у наслеђе одбрану од хипотеке „великодржавног хегемонизма", што су они и прихватили. Само три дана после Брионског пленума Извршни комитет ЦК СК Србије формирао је Комисију за утврђивање политичке одговорности појединих чланова ЦК и неких најодговорнијих функционера СДБ за политичке злоупотребе и деформације. Сличне комисије, које су саслушавале и хапсиле људе, формиране су и на нивоу срезова и покрајина. Најгласније су биле оптужбе које су долазиле с Косова и Метохије. Оптужбе за „шовинистичку" праксу руководства СДБ-а према албанској мањини послужиле су као подршка захтевима за уставну реформу и повећање ингеренција аутономних покрајина.[352]

[348] Слободан Бјелица, *Сукорови око аутономије Војводине 1961–1974*, Београд, 2015, 175.

[349] J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, 183.

[350] *Исто*, 202.

[351] P. Marković, „Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom identitetu", 33.

[352] С. Бјелица, *Сукорови око аутономије Војводине*, 176. – Већ од краја 1966. из Приштине и Новог Сада чули су се гласни захтеви за променом уставног положаја покрајина, а то питање службено је отворено марта 1967. на седници Скупштине Војводине (*исто*, 294).

Тако није отворена расправа о кључним питањима: о томе да Србија, и поред своје величине и снаге, никада није значајније утицала на процес осамостаљивања република, већ да је само указивала на то да процес децентрализације не води демократизацији друштва већ разарању државне структуре; да је Србија реално запостављена у југословенској федерацији, да заостаје у развоју, да Словенија и Хрватска врло уочљиво спречавају изградњу кључних објеката за Србију (Ђердап, континентални део Јадранске магистрале и пруга Београд–Бар), као и да ниске цене сировина представљају, у ствари, експлоатацију српских ресурса. Тако су широм отворена врата за процес дезинтеграције југословенске државе и драстично погоршавање положаја српског народа на Косову и Метохији. Следећа фаза у „довршавању револуције" тицала се одређења да се нација не може ни у једном елементу ограничити у свом историјском развоју, посебно не у економском. Тај процес је усмеравао и привео крају Кардељ уз помоћ републичких партијских руководстава, чак и српског руководства, осим у домену давања државности покрајинама.[353] Победа Кардеља над Ранковићем означила је крај процеса који је започео раних педесетих година 20. века, а који је за исход имао успостављање Југославије на идеолошким принципима јачања државности република и слабљења савезних институција како би се реализовао основни марксистички принцип – одумирање државе. Он је означио и фактичко одустајање од концепта братства и јединства и етничког концепта југословенског идентитета, а врло брзо се одустало и од социјалистичког југословенства. Тито је Кардељев концепт, иако му се дуго опирао, прихватио због очувања сопствене политичке позиције. Зато је Ранковићев пораз био победа над Титом, над његовим некадашњим тумачењем да социјалистичка Југославија може да постигне оно што није успела Краљевина Југославија, а то је: ако не да створи југословенску нацију, онда бар југословенско социјалистичко заједништво у коме националне индивидуалности неће бити важне и које ће с напретком социјализма постепено нестајати.[354] Братство и јединство наставило је, тако, да живи само у Титовим говорима.

Кардељев концепт био је свеобухватан и он је врло брзо изменио целу структуру власти у Југославији и постао суштина новог југословенског идентитета, али и узрок каснијег распада

[353] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 259.

[354] D. Jović, *Jugoslavija*, 133.

државе. То је био изразито догматски идеолошки концепт коме је Кардељ желео да прилагоди реалност, а који је сам осмислио. Зато је Југославија постала земља далеко отворенија од осталих социјалистичких земаља, али је, исто тако, у много већој мери од њих била заснована на идеолошким, а не практичним начелима. Због тога је погрешно Југославију сматрати мање догматском од других социјалистичких земаља тог времена.[355]

Тито је у наредном периоду наставио да даје контрадикторне изјаве о југословенству, у зависности од публике пред којом се налазио. У тренуцима кризе међунационалних односа окретао се „југославистичким" паролама, али више није било озбиљних покушаја да се југословенски простор интегрише на било ком пољу – привредном, културном или политичком. Југословенски комунисти су доследно спровели темељни марксистички наратив о одумирању државе тако што су укидали Југославију као државу југословенских грађана.[356] Идеологија националног комунизма коначно је победила у СКЈ, а тај процес био је у директној вези с неуспехом две економске реформе. Југославија је, као и све друге социјалистичке земље, по окончању прве, квантитативне фазе модернизације (урбанизација, елементарна индустријализација) дошла до периода стагнације (тзв. криза модернизације), јер није имала ни квалификовану радну снагу, ни средства да уведе високу технологију.[357]

Комплексни изазови даљег развоја друштва навели су комунисте да изврше децентрализацију без демократије. Уместо социјалног и политичког плурализма, који су тумачени као буржоаске тековине, понуђен је национални, републички плурализам. Због оваквог решења, регионални сукоби интереса међу републикама, али и сви остали политички и интересни конфликти у целом систему претворили су се у националне сукобе. Уместо политичких партија, Југославија је имала нације, уместо политичке демократије национални кључ, уместо позитивних слобода (слобода јавне речи, медија, културе и науке) националну равноправност, уместо индивидуалних права – национални колективизам.[358] Таква политичка оријентација добро се поклопила с националним тежњама Словенаца, Хрвата и Албанаца и зато су они први прихватили и снажно подржали све теоријске промене које је понудио Едвард Кардељ, а Тито једноставно морао да их прихвати.

[355] *Исто*, 144–145.

[356] P. Marković, „Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom identitetu", 53.

[357] Laslo Sekelj, „SFRJ: u potrazi za političkom zajednicom 1968–1988", у: *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, 148.

[358] *Исто.*

На IX конгресу Савеза комуниста Југославије (март 1969) Тито је још једном потврдио да је дефинитивно прихватио концепт који је давао предност развоју социјализма, а не државе. Опширно је говорио о уставним променама за које је рекао да су омогућиле значајан напредак у односима између југословенских народа и њихових република. Саопштио је да је коначни циљ промена да се употпуни политичка суверености република и повећају њихове законодавне надлежности како би се „ојачала одговорност за цјелокупни друштвени развој".[359]

Тито је први пут рекао и да треба повећати самосталност српских покрајина. Отворено је изјавио да се то ради због албанских демонстрација из претходне године, које није оценио као напад на државу, Југославију или Србију, већ као напад на интегритет „социјалистичке заједнице самоуправљача". Због тога је требало даље развијати социјализам и у том домену, а посебно је нагласио да је „обавеза наше заједнице да у сваком погледу омогући бржи развитак Аутономне покрајине Косово". Још једном је одлуке из 1966. означио као суштинске у новом третирању положаја Албанаца – те одлуке представљале су несумњиву прекретницу у погледу политике бржег и свестранијег развоја Косова.[360]

Тито је посебно говорио и о реформи СКЈ – и ту је елиминисање Александра Ранковића означио као најважнији догађај. Од тада је „револуционарна авангарда" почела да се демократизује, а Тито је позитивно вредновао и то што су републички конгреси одржани пре савезног, као и то што су чланови новог Централног комитета бирани по строго контролисаним предлозима републичких партија. Тито је дао смернице и за савременије дефинисање темељног начела у раду свих комунистичких партија – демократског централизма. Како је то изгледало у пракси, показао је нови Статут СКЈ који је усвојен на овом конгресу. У Статуту су усвојени елементи федерализације некада јединствене партије радничке класе и експлицитно је наглашено да су републичке и покрајинске партијске организације самосталне у јединственом Савезу комуниста Југославије.

СКЈ више није био јединствен политички организам јер је напуштен демократски централизам који је владао од оснивања партије. Чланови федералног Централног комитета више нису бирани на конгресу СКЈ, већ на претходним републичким (и покрајинским конгресима), а савезни конгрес је тај избор само потврђивао.

[359] Ј. Б. Тито, *Реферати са конгреса КПЈ и СКЈ*, Београд, 1978, 397.

[360] *Исто*, 398–399.

Уместо Централног комитета образовано је Председништво као орган СКЈ између два конгреса. Извршни орган Председништва постао је Извршни комитет, а организације СК република и покрајина и статутарно су оснажене. Уведен је и паритет у састављању партијског руководства Југославије, јер се Председништво састајало од истог броја чланова сваке републике које су бирали републички конгреси, као и одговарајућег броја из покрајина.[361]

Федерализација партије у пракси је довела до тога да Председништво СКЈ готово да није имало никакав увид у материјале за партијске конференције или седнице републичких централних комитета, нити је имало право да критикује „негативне" појаве у републикама. То право и даље је имао само Тито и само од његовог ауторитета зависило је јединство у СКЈ. На овом конгресу поново су снажно критиковане тзв. догматско-централистичке тенденције у друштву, а потврђено је и право сваког народа на равноправност, што је у пракси значило ново бујање национализма и сепаратизма. Некадашњи југословенски етатизам замењен је републичким етатизмима, па је Југославија све више постајала конфедерација.

Тај процес оснажен је 1971. усвајањем бројних уставних амандмана који су додатно ослабили Србију. Албански политичари инсистирали су на самосталности покрајина и истицали конструисану тезу да оне представљају елемент федерализма још од тренутка опредељења да постану део Србије. Представници Војводине говорили су да њихова покрајина не жели да се развија ван Србије, али да ће у будућности развој неминовно ићи у правцу да аутономне покрајине самостално и самоодговорно одлучују о што већем броју питања. Њихово мишљење било је да у променама Устава СФРЈ положај аутономних покрајина у федерацији треба још аутентичније изразити. Решење о покрајинама као конститутивном елементу федерације прихваћено је тек после поновљеног изјашњавања делегата у српској Скупштини. Гласање је потврдило да је део партијског естаблишмента у Србији пружао отпор новим уставним решењима, али и да није био спреман да уђе у директан сукоб са Кардељом или Титом.[362]

Упркос свим накнадним тумачењима да су комунисти били партија друштвене авангарде, а да је њихов крајњи циљ било одумирање државе, југословенско руководство је врло добро знало шта ради и до каквих последица може да доведе разградња државе

[361] B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 1139.

[362] Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 424.

на рачун магловитих, нереалних и потпуно неостварљивих визија развоја друштва. Није био у питању утопистички пројекат, већ реална политика. Србија је у овом новом концепту имала подређен положај, а јачање државности покрајина директно је, без обзира на сва објашњења, било у функцији њеног слабљења. Прихватање, односно одбацивање овакве политике било је најбољи стварни показатељ политичке реалности у Југославији.

Промена карактера југословенства највише је погодила Србију, како људе из партизанског ешалона који су обнављањем Југославије оправдавали класну револуцију, тако и генерације школоване у грађанском духу у Краљевини Југославији које су васпитане на идеји „троименог народа". За прве је партизанско југословенство представљало основни чинилац сопственог идентитета и оправдање борбе коју су водили, али и коректив савести због последица које су проистекле из револуције. Други су, упркос свом антикомунизму и неприхватању новог идеолошког поретка, пристали да традиционални српски идентитет буде повезан с представом о јединственој југословенској нацији, што је у првим послератним годинама изгледало као реална могућност.

Када је партизанско југословенство коначно напуштено, и први и други окренули су се српском идентитету, али с различитих позиција и с различитим очекивањима. Први су напустили комунистичку националну политику, али не и друге револуционарне идеале, односно историја југословенског комунизма добила је српско „сенчење". У партизанске митове и даље се веровало, а Југославија је била могућа само као јака држава, за шта је метафора постао Александар Ранковић. Други су тражили одбацивање наслеђа комунизма у свим доменима и стварање независне српске државе, али не у авнојевским границама. Зато је Србија распад Југославије дочекала без јасне представе о сопственим националним интересима и начину за њихову реализацију.

„Српски либерализам" и нови устав

Водећи српски и хрватски политичари били су на истој страни у обрачуну с Александром Ранковићем. Хрватска се, међутим, одмах определила за националне теме, а Србија за тему политичке

и економске модернизације. Зато је, у складу с тадашњим југословенским обичајним идеолошким правом, оштрица класне борбе усмерена ка Србији. Пошто у Србији није било очигледног национализма за критику, посегло се за оптужбама о обнављању капитализма. Како истиче Џон Лемпи, као судбоносна последица хрватске кризе показала се могућност да се Тито и Кардељ слободно обрачунају са српским руководством, јер се појавила опасност да се реформа из 1965. преведе на тржишне механизме, као и да се изврши заокрет ка плуралистичком друштву.[363]

Српско руководство предводили су Марко Никезић (1921–1991), некадашњи југословенски амбасадор у Каиру, Прагу и Вашингтону и министар иностраних послова који је после Ранковићевог пада изабран за председника ЦК СК Србије на VI партијском конгресу (23–26. новембар 1968). Никезић је био један од најобразованијих српских комуниста и доследан марксистички интелектуалац, који је сматрао да је револуција покренута 1941. извукла Југославију из европског провинцијализма јер је на „оригиналан" начин решила општа питања савременог света. Другу кључну позицију, као секретар ЦК, држала је Латинка Перовић. Позиција српског руководства у старту је била ослабљена јер, сходно тадашњим политичким правилима, Србија после Ранковићевог пада у федералном врху није имала „водећег" Србина. По свом угледу, могли су то бити Коча Поповић, Петар Стамболић, Мијалко Тодоровић или Милентије Поповић, али ниједан од њих није имао Титову подршку.[364]

Парадокс историје огледа се у чињеници да је после пада Ранковића Тито у новом српском руководству добио правог и реалног противника, јер је оно дискретно, али сасвим јасно оспоравало темеље његове политике. Ову оцену, наравно, треба схватити у складу с политичком културом једнопартијског друштва. Оспоравање Тита није значило и негирање политичког поретка нити делегитимизацију југословенске револуције. Она се поштовала у свим њеним елементима, а тражила се „демократизација" социјалистичког поретка, односно „продубљивање самоуправљања" у складу са основним марксистичким поставкама.[365]

Хрватски историчар (и политичар) Душан Биланџић сматра да је клица српског отпора никла после нормализације односа са Совјетским Савезом током 1955. и 1956, када су многи српски

[363] Dž. Lempi, *Jugoslavija kao istorija*, 274.

[364] Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, Beograd, 1990, 24.

[365] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 288.

политичари били против обнављања блиских партијских односа између СКЈ и КПСС. У тој критици највише су се истицали Коча Поповић, Мијалко Тодоровић, Мирко Тепавац и Марко Никезић, а често је долазило и до ексцесних ситуација. Насупрот српском ставу да је Србија падом Ранковића изгубила своје место у федерацији, хрватски интелектуалци истичу да је она управо тада добила одређене привилегије како би се неутралисала евентуална побуна због рушења „најмоћнијег Србина" у комунистичкој Југославији. Мијалко Тодоровић (1913–1999, истакнути српски комуниста и политички комесар у елитним партизанским јединицама), постао је секретар Извршног комитета ЦК СКЈ и контролисао је моћну партијску машинерију; Србија је задржала место потпредседника Републике (Коча Поповић), а уместо Кардеља на челну функцију у федералној Скупштини дошао је Милентије Поповић (1913–1971). Србија је добила и два места у Председништву СКЈ на рачун својих покрајина, а такође и значајне уступке прерасподелом државног капитала – до 1970. добила је 80% федералних инвестиционих средстава, што је требало да буде компензација за њен дотадашњи знатно мањи удео у овој области.[366]

Али ново српско руководство уопште није било импресионирано овим уступцима. Коча Поповић и Мијалко Тодоровић добро су познавали Тита, с њим тесно сарађивали још од 1941. и имали о њему изграђено мишљење – по њиховом мишљењу он је био комуниста који се никада неће ослободити бољшевичке идеологије и који се, како су године пролазиле, за њу све чвршће везивао, легендарна личност југословенског комунизма која је своју власт претворила у чисто личну власт, што су биле главне препреке либерализацији друштва и спровођењу реформи.

Марко Никезић је на челну функцију у српској комунистичкој партији дошао у најосетљивијем могућем тренутку, у време албанских демонстрација на Косову и Метохији и у Македонији. У свом првом иступу на састанку Политичког актива СР Србије, одржаном 28. новембра 1968, Никезић се држао старог лењинистичког наратива о националном питању и формуле симетрије: заједнички живот Срба и Албанаца утемељили су њихови најбољи синови у ослободилачком рату; убрзано побољшање положаја Албанаца у Југославији изазвало је реакцију

[366] Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999, 560.

извесних великосрпских елемената, што је пробудило апетите албанских националиста. Решење је видео у конструктивној акцији Покрајинског комитета на Косову, а албански комунисти требало је да добију њихову највећу подршку како би се онемогућио сваки шовинистички испад који би бацио кривицу на Албанце у целини, „јер је сваком комунисти веома тешко да води борбу против сопствених шовиниста ако се на другој страни не чини то исто. Тешко је чистити пред својом кућом ако сви то не раде у исто време".[367]

Марко Никезић је отворено говорио да највећа опасност развоју социјализма у Југославији прети са Истока, а указао је и на једну тенденцију која ће до изражаја доћи у време распада Југославије – повезивање догматског комунизма и национализма у Србији: „Националисти су природно упућени на Русе, не због словенства. Не ради се, можда, ни о томе да би сваки од њих хтео да види Русе у овој земљи, али би хтео да овом земљом управља на руски начин. Са многима од тих људи ми смо могли да будемо чак заједно и против ИБ-а, али сад – после демократизације, у овој фази наше борбе против Коминформа, пошто он изгледа још постоји, мало је тешко, јер то су домаћи аутократи. Разуме се, и ту су се ствари измениле, не зато што су се Руси поправили. Нажалост, прогрес је толико минималан да Русија због тога мора остати затворена, она се не крије зато што не жели да покаже своје чари, него зато што је свесна свога лица."[368]

И Никезић је припадао оном кругу марксистичких интелектуалаца који је сматрао да је главни циљ комунистичке револуције, изведене током Другог светског рата, био у „ослобађању" малих југословенских нација. У том контексту, посебно је позитивно вредновао стварање комунистичких партија Словеније и Хрватске, јер је на тај начин Комунистичка партија постала потпуно способна да се суочи с виталним питањима националног опстанка и револуције. Истицао је да је, с развојем социјализма, отклоњена грешка из Краљевине Југославије да стварање државе значи и изградњу јединствене нације. Што се тиче српског народа, Никезић је имао више него јасан став о томе да су Срби, „ослоњени на борбу дугу један век за еманципацију и стварање националне државе", стварање социјалистичке Југославије доживели као „потпуно решење проблема Србије и српског народа уопште".[369]

[367] Наведено према: *Srpska krhka vertikala*. Priredila: Latinka Perović, Beograd, 2003, 97–98.

[368] *Исто*, 127–128. Излагање на састанку са представницима редакције листа *Комунист* 8. априла 1969.

[369] *Исто*, 210–211. Извод из интервјуа Зденку Рутеру, одговорном уреднику часописа *Teorija in praksa* из децембра 1970.

Тај нови курс у Србији унапред је био осуђен на неуспех, и то не толико због евентуалног Титовог отпора колико због идеолошког система вредности у коме је Србија била кривац без обзира на све друго. Остале републике (осим Босне и Херцеговине) водиле су строгу националну политику и нису се превише обазирале на критике српског национализма које су стизале од Никезића – Србија је била „хегемон", хтела то она или не, то је био објективни закон националне револуције, како га је дефинисао Лењин. Када се ново српско руководство није могло оптужити ни за национализам, ни за државни централизам, из Загреба су стигле оптужбе да Србија своју хегемонију жели да наметне преко капитала и развоја тржишта. Такав наратив најбоље је, као и увек, објаснио Кардељ. Он је пре коначног разрешења ситуације с хрватским руководством 15. новембра 1971. допутовао Загреб. Рекао је да је национализам у Хрватској „дечја игра" према ономе у Србији. Главна снага српског национализма била је интелигенција, а она је велику помоћ имала у „унитаристичко-централистичким снагама", армијском врху и органима државне безбедности. Затражио је да се ситуација у Хрватској смири како би се СКЈ покренуо у борбу против свог главног противника.[370]

Почетак напада на српске либерале повезан је с отпором уставним променама, али само у домену њиховог извођења будући да суштина уставног концепта никада није оспорена. Намера да се Кардељев концепт промена уставних амандмана прихвати без јавне расправе, српско руководство доживело је као покушај старатељства над Србијом. Иако је осамостаљивање република у односу на федерацију већ дубоко заживело у свим другим републикама, нова политика Србије („окретање себи и својим интересима") такође је дошла под оштрицу критике, како у Хрватској тако и у југословенском партијском врху.[371]

Одговор српског руководства на „парализу у органима федерације" саопштио је Никезић јуна 1970. на Другој конференцији СК Србије. Он је истакао да Србија „не тежи продужењу века централизма, нити његовом обнављању". Потврдио је заинтересованост Србије „да њене обавезе према федерацији и њена права у федерацији буду тачно онаква каква имају остали чланови заједнице". Србија је почела да се ослобађа идеје о својој „посебној мисији", а јачала је свест о томе да је подршку аутократској

[370] Наведено према: D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 647.

[371] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 298.

владавини Југославијом Србија платила сопственим заостајањем и гушењем демократских слобода у њој. Зато је директан сукоб с Титом био неминован.[372]

Српско руководство наставило је с политиком либерализације, стварања великих привредних и банкарских система и даље реализације идеје модерне Србије. Марко Никезић је сматрао да пут Србије и Југославије води ка стварању једне савремене привреде, рационалнијој друштвеној организацији и ослобођењу привреде од партијске контроле. Дискретно се наговештавало да је конзервативни политички врх главна препрека на путу модернизације Србије, а самоуправљање политички концепт који ће довести до економског слома.

Идеал је постало друштво модерне привреде и истинске демократске структуре, наравно у задатим оквирима самоуправног социјализма, што се не сме испустити из вида када се говори о либерализму српског руководства. Под тиме се подразумевало да је дошло време ослобађања од старих, ратних кадрова и њихове замене новим, млађим и образованим људима. Иако самоуправљање није отворено нападано, у пракси се сводило на форму која је имала само вербалну подршку. Руководећа структура СК Србије главну опасност видела је у рестаурацији бирократског социјализма, који је представљао реалну опасност по даљи демократски развој. Уместо српске бриге за Југославију, требало је унапредити друштвени систем односа и производњу, али и спречити мешање федералног партијског центра у послове Србије.

Економски и политички либерализам били су шанса за Србију да се нађе на новом колосеку развоја, ослободи притиска хрватског национализма, онемогући југословенска арбитража и Србија преусмери ка тржишној привреди и извозу. Никезић је посебно истицао опасност од централистичког уређења Југославије и залагао се за демократизацију српског друштва, у условима у којима је то било могуће. Српски либерали су посебну наклоност показивали према западној Европи, не само због жеље да се Србија повеже с њеном привредом већ и због схватања да се Тито поново исувише приближио Совјетском Савезу. То је био неопростив грех за федерални врх; Тито је у Србији повратио ауторитет браниоца Југославије, масовне процесије поново су постале окосница његовог култа, па је пад српског руководства био неминован.

[372] Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971–1972*, Sarajevo, 1991, 139–141.

У југословенском политичком поретку највећа јерес била је напад на самоуправни социјализам, чак је и национализам био мања опасност, делом и због чињенице да је у природи догме југословенских комуниста национализам несрпских народа имао легитиман, револуционарни статус. Марксистички идеолози тврдили су да би напуштање социјалистичког концепта у привреди довело и до напуштања темељних интереса радничке класе, а самим тим би се на удару нашли и темељни интереси Југославије као државе. Из тумачења да би обнова неке врсте капитализма значила обнову класног друштва, проистекло је и тумачење да би то довело и до обнове поретка националне неједнакости, односно обнове великосрпске хегемоније. Зато је самоуправни социјализам био једини пут напред, а све остало би водило ка разбијању Југославије. На тај начин требало је, осим политичког, обезбедити и економски монопол за руководећу структуру. У том концепту није било места за демократску трансформацију Југославије.[373]

Тито је одлучио да се директно ангажује против српског руководства, па је сазвао форум свих српских руководилаца из партијских и државних органа Србије и Југославије. Састанак је почео 9. октобра, у згради СИВ-а, и трајао је четири дана. Политички руководиоци Србије у већини су се изјаснили у складу с актуелном оријентацијом руководства. Упозорено је да састанак није требало ни сазивати јер би он могао да доведе до расцепа у српској партији. Међутим, Тито је пресекао расправу, што је довело до пада српског руководства. Рекао је да не потцењује успехе које је остварио СК Србије, али се успротивио подмлађивању руководства објашњењем да је најбројнији део младе генерације радничка омладина „која сада, а и у будућем развоју нашег друштва, по бројности и по својој друштвеној улози, има и имаће доминантан значај".[374]

Тито је оштро замерио српском руководству и на недостатку самокритике због претходног полемисања с његовим ставовима – није их оптужио за напуштање политике СКЈ, али је тврдио да се начелна политика не спроводи у пракси. Тито је имао доста замерки и на оживљавање грађанске демократије у Србији. Говорио је о недопустивом либералном приступу приликом обрачуна с класним непријатељима.

Вероватно је Марко Никезић на крају своје политичке каријере схватио праву природу југословенског комунистичког поретка

[373] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 316–317.

[374] Наведено према: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 1165.

у домену међунационалних односа – шта год радили српски комунисти и колико год се трудили да буду „на линији", они су увек били на погрешној страни: „Хтео бих да додам да већ дуго, у ствари од краја 1969. непрекидно, а у току 1972. нарочито, ми у руководећим телима и нешто шире у Савезу комуниста Србије радимо под притиском гласова да се наш рад разликује од линије СКЈ, да се друг Тито не слаже са тим шта се ради у СК Србије и да предстоје промене у ширем смислу, и политичке и друге. Теза о томе да је рад СК Србије у целини погрешан и да га друг Тито у целини осуђује није престајала ни за тренутак. Други вид исте тезе био је: колико год се ми трудили, не можемо удовољити захтевима, јер смо унапред одређени као кривци. Рекао бих да ове формуле живе данас више него икад. Није то само вишегодишњи тежак положај политичких радника СК Србије, него чињеница да то мора изазвати колебања и застој у реду целе Партије у Србији."[375]

Српски либерали, како су их називали њихови тврдолинијашки противници, нису били демократе у правом смислу те речи, они једноставно нису могли да превазиђу модел партијске државе јер су из тог модела и потекли. Они нису имали ни развијену демократску платформу политичких и привредних реформи, нити су говорили о политичком плурализму и обнови приватног власништва над капиталом, о чему никада није било речи ни код марксистичких политичара и интелектуалаца. Али они су својим прагматизмом у привредним, а либерализмом у политичким питањима представљали врло јасну реформску алтернативу бољшевичком врху КПЈ. Период од 1967. до 1972. може се сматрати за једно од успешнијих привредних раздобља Србије у комунистичкој Југославији.[376]

Југословенски комунистички поредак често је мењао смер развоја државе, али је то увек било под притиском кризе, политичке или економске. Југославија је и иначе била друштво перманентне кризе јер никада није усвојена ниједна концепција која би одредила дугорочну стратегију развоја земље. Режим је био узнемирен само због једног питања – како преживети тешке државне проблеме а не пореметити више него крхку структуру националних односа. Никада нису спроведене праве реформе јер би оне подразумевале истрајавање на непопуларним мерама. Тито је на себе преузео сву одговорност за управљање Југославијом, а када

[375] Наведено према: *Srpska vertikala*, 335–336.

[376] Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd, 2002, 54–55.

се показало да је таква ситуација неодржива, покушавао је да уступцима или силом сачува социјални мир и свој владарски ореол. Исход такве политике био је да је, у односу на било које питање у коме се српски интереси нису поклапали с интересима осталих народа, Србија увек била губитник.[377]

Трећи устав социјалистичке Југославије био је најконзервативнији у њеној историји. Социјалистичка самоуправна демократија одређена је као „посебан облик диктатуре пролетаријата"; укинуто је свако непосредно учешће грађана у избору њихових политичких представника, а чак ни у таквим посредним изборима кандидовање није било слободно, већ су уставни монопол на истицање кандидата имали комунистички народни фронт и комунистички синдикат; партијска ћелија одлучујуће је утицала на избор директора, као и на главне одлуке радничких савета у фабрикама; тржиште је замењено договорном економијом, односно политичком арбитражом функционера СКЈ; остаци приватног сектора нашли су се на жестоком идеолошком удару; морално-политичка подобност промовисана је као најважнији критеријум способности.[378]

Устав је дефинисао Југославију као федералну заједницу шест равноправних република и две аутономне покрајине. Савезним Уставом, као и републичким и покрајинским уставима који су донесени непосредно после савезног, покрајине су добиле у основи исте функције као и републике. Већ други члан Устава дефинисао је покрајине као „конститутивне елементе федерације у саставу СР Србије", али у истом реду са свим другим републикама с којима „сачињавају СФРЈ". И Устав Србије, полазећи од одредби федералног Устава, констатовао је да су „аутономне покрајине у саставу СР Србије као што је СР Србија у саставу СФРЈ". Основно уставно начело оба устава био је принцип договарања свих фактора федерације, у шта су равноправно укључена и одговарајућа тела аутономних покрајина поред републике, а не преко ње.

Државност покрајина била је више него наглашена. У случају да покрајинске власти не спроводе републичке законе, републичка влада једино је могла да о томе обавести одговарајући покрајински орган. О промени покрајинског устава одлучивала је покрајинска скупштина, а о промени устава Србије, у делу који би се односио на питања од интереса за републику као целину, Скупштина Србије морала је да добије сагласност покрајинских

[377] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 323.

[378] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 56.

скупштина, које су давале сагласност и на промену федералног Устава. Председништва покрајина давала су и смернице за организацију општенародне одбране, а у случају рата, руководила би одбраном на територији покрајине.[379]

Осим начелних слабости тог устава, на будуће односе утицала је самоуправна пракса јер се и у нормативним одредбама, где се морало прецизирати како се шта мора спровести, остало на начелним тезама. Принцип паритета у федерацији, супротно важећем уставу, проширен је и на низ подручја на која се није односио. Републичко-покрајински паритет проширен је и на избор амбасадора, што никада пре тога није важило за дипломатију, нити је постојало у неком уставу. Исти паритет примењивао се и у Савезном извршном већу. Институција консензуса проширена је на области у којима такав начин одлучивања није био предвиђен. При таквом одлучивању решења нису зависила од устава, већ од односа снага у политичком врху земље. Једна од највећих дугорочних слабости овог устава испољавала се у односу република према федерацији и у домену кадровске политике. Републике су у федералне органе слале углавном оне људи који су били у мањини у матичним републикама, али нису могли да буду политички потпуно елиминисани. Федерални врх је више био дебатни клуб него извршно руководство.[380]

Устав из 1974. показао је да је Југославија остала партијска држава, јер је бољшевичко наслеђе и даље било доминантно. Политичка моћ СКЈ није умањена, а општа друштвена стагнација била је очигледан доказ да дестаљинизација није изведена до краја. Сламање државног етатизма у федерацији пропраћено је његовим устоличењем у републикама и покрајинама; процес одумирања државе, који је снажно покренуо Кардељ, довео је до разградње Југославије. Сви процеси реформе друштва и политичког система пресецани су у зачетку, а партијски комитети и даље су били центри неприкосновене политичке моћи.[381]

Како закључује Војин Димитријевић, овај устав је био „слика свога времена" и није ни могао да буде другачији. Он је комунистичкој олигархији омогућио да директно пређе из унитарне партијске државе у конфедерацију партијских држава. Осим што није било демократије, у овом уставу није било ни трага о људским правима и грађанима као индивидуалним категоријама политичког

[379] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 330.

[380] D. Jović, *Jugoslavija*, 229.

[381] Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 441.

система – све је подређено колективу „самоуправног социјализма“ и стављено под његову пуну контролу.[382]

Србија је посредном дефиницијом покрајина промовисана у федерацију с елементима конфедерације. Република је, као суверена држава, била ограничена само на тзв. уже подручје. Двострука федерализација, то јест двострука деоба суверенитета, одмах је довела до блокаде политичког система. Покрајине нису само уставном дефиницијом већ и читавом конституцијом система власти (законодавне, извршне и судске) потпуно уобличиле свој суверенитет.

Српски идентитет најдрастичније је био угрожен на Косову и Метохији. После 1974, када је Србија практично изгубила све ингеренције над својом јужном покрајином, српском народу није преостало ништа друго него или да одлази с Косова или да пристане на подређен положај. С принципима мајоризације, националног кључа и толерисањем албанског насиља над Србима, косовска власт је почела отворено да показује антисрпски карактер.

Проблем ове српске покрајине сведен је на њен уставноправни статус и на положај албанске националне мањине у Југославији, иако је била реч о питању опстанка и положаја српског народа на Косову. Проблем албанског националног покрета није разматран кроз историјску призму, а тадашња политичка ситуација се није могла разумети одвојено од историјског аспекта, нити се могао схватити прави смисао и домет албанских намера које су биле усмерене на брисање историјског памћења српског народа и поткопавање темеља његове националне свести.

Упоредо с тим, хипотека кривице се пребацивала на Србе због њихове „мрачне прошлости“, а свако указивање на размере злочина над њима било је неприхватљиво. Уместо реалне слике из историје српско-албанских односа, нудила се слика „реципрочних одговорности“ у којој је период између два светска рата имао исту тежину као претходни вишевековни период албанског насиља над српским народом. У питању је било давно прокламовано марксистичко начело да нису сви национализми подједнако опасни и да треба правити разлику између национализма „угњетених“ и национализма „угњетачких“ нација. То је у пракси значило толерисање албанског национализма и потхрањивање његових романтичарских митова.

[382] V. Dimitrijević, „Sukobi oko ustava iz 1974“, у: *Srpska strana rata*, II, priredio Nebojša Popov, Beograd 2002, 32–33.

„Држава, то је Тито“

Партизански командант је из Другог светског рата изашао у зрелим педесетим годинама с ореолом ослободиоца, обогаћен искуством војсковође и дипломате који је успешно уклонио унутрашње ривале и Југославији обезбедио међународно признање. На челној позицији у партији и држави нико му није био раван. Имао је све особине аутентичног вође: спретност, одважност, одлучност и неограничену вољу за моћ. Беспоговорни Титов ауторитет, и с њим чврсто повезана стаљинистичка КПЈ, постали су основа југословенског поретка. С јачањем моћи унутар и ван земље расла је и лична ауторитарност. Сјај славе ширио је простор неодмерене личној власти, или како је то већ 1945. приметио један скептични савременик: „Титу припада све: војска, партија, Народни фронт, влада, држава, народ. Држава то је Тито.“[383]

Прва претпоставка настанка култа Тита било је уздизање личности вође када се целокупни односи персонализују, а сви успеси приписују њему. Наредни корак била је „монументализација“ – када је Тито слављен као непогрешиви и безгрешни вођа, а највиши степен култа било је „митизирање“ које је одговарало архаичном обоготворењу. У другој фази култ Тита имао је функцију да легитимност режима оснажи наметањем на различите начине образложеног уверења да је вођа бесмртан. Тако је било снажно развијено мишљење да је Титово дело неуништиво. Његов ауторитет замењивао је потиснуту, а психолошки нужну харизму патријархалног домаћина, краља, а донекле и бога.[384]

Култ Тита је у изворној фази био идеолошки јер је био чврсто везан за партијску организацију и идеологију, али се у следећој фази релативно осамосталио и примио значајне индивидуалне месијанске примесе. Развијана је специфична институционална идеологија световног политичког покрета веома слична институционализованој религији. Код Тита су се веома лако могле препознати различите компоненте харизматског ауторитета из хришћанске есхатологије, али без конкретног идејног садржаја: пре свега мотиви о мучеништву (које је постојало док Комунистичка партија није дошла на власт) и „библијском спасењу“, које је дошло с комунистима и њиховим вођом. Уосталом, све верзије марксистичке идеологије обећавале су својим присталицама срећан и

[383] Branko Lazić [Branislav Stranjaković], *Titov pokret i režim u Jugoslaviji*, Gornji Milanovac, 1992, 169.

[384] Todor Kuljić, *Tito. Sociološkoistorijska studija*, Beograd, 1998, 302.

хармоничан живот у будућности, уз истицање неопходности развоја друштва ка комунизму. У том смислу, непрестано су истицана сећања на ратна страдања како би догматизовани есхатолошки садржаји лакше будили наде у КПЈ, а спаситељска црта је харизми вође додала моралну одлику.[385]

Слично хришћанству, и „класици" марксизма уживали су ауторитет оснивача учења, а чланови револуционарних покрета који су били прогањани, хапшени или убијани због својих идеја добијали су ореол страдалника. Тито као вођа, посебно од доласка на власт, био је чувар „правоверности". Његова харизма у раној фази изградње култа личности произилазила је из револуционарне бољшевичке догме, којој је ради очувања трајне динамике и дисциплине увек био неопходан „будан јавни непријатељ".[386]

Тито је одмах представљан као месија, а у раној фази изградње култа личности у првом плану је била величина његовог „најзначајнијег" дела – ослободилачке борбе. У миту о вођи спаситељу одсликавале су се вредности и менталитет широких делова становништва угроженог различитим кризама које је тежило ослобођењу, а касније и социјалној правди. Посебно је код Срба била жива традиција „самопоимања владара", па се култизација Тита ослањала на традиционалне вредности – ако је владар храбар и праведан, онда је и природно и да има сву власт у својим рукама.[387]

Тито је врло рано поистоветио себе с државом и народом и никада није помишљао да се повуче с власти. У интервјуу за познати њујоршки часопис *Life* (1952) рекао је да једноставно не разуме смисао питања да ли би се одрекао власти: комунисте везује дисциплина и он не може да каже нека неко други узме власт јер се он уморио – то би било дезертерство, а ни народ му не би дозволио да се повуче јер је он с народом прошао кроз: „...најтежа искушења и неће вас пустити тако лако".

Излазак из совјетске интересне сфере створио је на Западу мит о Титу као о либералном комунисти – упоређиван је с Мартином Лутером и Хенријем VIII. Сматрало се да ће пример Југославије судбоносно начети монолитност совјетске тврђаве.[388] Заборавило се, међутим, да Тито није прекинуо односе с Москвом због жеље да развија неко либерално и отворено друштво, већ да га је Стаљин избацио из социјалистичке заједнице због „ревизионизма". Осим тога, Југославија је лако могла да склизне

[385] *Исто*, 308.

[386] *Исто*.

[387] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 360–361.

[388] J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, 431.

у изолационизам, као тадашња Албанија, јер Тито и његови другови нису одмах ускочили у брод Запада. Тито је у пролеће 1949. тврдио да Југославија постаје усамљено острво правог социјализма: „Мрзи нас реакција на Западу, не воле нас ови на Истоку, можемо ли ми овако даље? Разуме се да можемо, јер морамо, пошто за сада другог излаза немамо."[389]

Смисао обрачуна с онима који су, макар и на тренутак, поверовали у наводе из Резолуције Информбироа био је у томе да се уништи једини организам у којем су још постојали остаци другачије лојалности него што је она према вођи и држави, остаци вере у комунистичку идеологију као систем односа и објекат култа независан од вође и актуелних наређења партије. Тако се поштовао принцип тоталитарног поретка да је грађанин власништво државе и да му није дозвољена друга врста лојалности, посебно идеолошка, па макар то била и лојалност према идеологији те државе.

Комунистичка партија Југославије била је идеолошки организам, институција чије је јединство требало да се заснива на резултатима заједнички исповедане вере и заједничких вредности. Таква вера морала је, ипак, да буде довољно неодређена како би се помоћу ње могао оправдати сваки актуелни политички потез, а истовремено тврдити да се у доктрини ништа не мења. Требало је, на тај начин, људе који су ту веру озбиљно схватали спречити да сами интерпретирају директиве КПЈ и размишљају о томе да ли су тренутни политички потези у складу с идеологијом марксизам-лењинизма.

Тито је добро схватио да је сукоб са Совјетским Савезом довео и до одређене промене у свести комуниста, па је на ширу отвореност, посебно ка идејама, гледао као на неизвесност и опасност не само за поредак већ и за свој положај и своју „историјску" улогу. Због тога се окренуо сузбијању „ревизионистичких" настојања унутар своје партије, а подршку је нашао у догматском и властољубивом кадру, „подршку утолико ревноснију и бесомучнију" што се кадар судбоносније везивао за њега и његову аутократску улогу: „Од тада је могао да на један готово мистичан начин споји своју личност, своје бриге, намере и подухвате с партијом, како оном израженом у конкретним, живим саборцима и конкретним проблемима, тако и оном апстрактном партијом – идејом."[390]

[389] Наведено према: Предраг Марковић, Владимир Кецмановић, *Тито. Поговор*, Београд, 2012, 150.

[390] Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Beograd, 1990, 63–64.

Раскид са Совјетским Савезом додатно је оснажио Титов култ. Поларизација унутар КПЈ изведена је на линији „за" и „против" Тита. На једну страну издвојили су се они који су без резерве остали верни Титу и који су од почетка сукоба били спремни да се одрекну дотадашњих убеђења, уколико су их имали, и да служе искључиво Титовој „неприкосновеној и непогрешивој" личности. На њиховој страни били су власт, вођин ауторитет, утицај у војсци, економији и државном апарату. Стаљинове присталице пале су под немилосрдни удар државног апарата, који је Тито све чвршће држао у рукама, а јаз између Москве и Београда се продубљивао.[391]

Да би одбранио себе и свој поредак од Совјетског Савеза, Тито је покренуо у масама талас национализма, јер је знао да је то јача емоција од класне свести и пролетерске солидарности, на које се позивала Москва. У наредном периоду „титоизам" је израстао у отворени национализам који се позиционирао као алтернатива и социјалистичким нацијама и старим југословенским национализмима. Тако је Титов поредак отворено постао националистички комунистички систем, први те врсте у Европи. Југославија је као „нација много нација" била место где је „почела јерес".[392]

Врхунац Титовог тријумфа била је понижавајућа посета Никите Сергејевича Хрушчова маја 1955. Београду, када је политичар који је срушио култ Стаљина величао „независну антифашистичку борбу" у Југославији и одобрио изградњу југословенског модела социјализма. У покајничком говору Хрушчов је за сукоб оптужио Стаљина и његове сараднике. Парадокс историје био је у томе да је дестаљинизација Совјетског Савеза довела до рестаљинизације Југославије.

Тито никада није крио да је раскид с Москвом био најтрауматичнији догађај у његовом животу. Он се Западу окренуо из нужде, а не из убеђења. Значајна финансијска, економска и војна помоћ западних сила омогућила је Југославији да делимично санира ратна разарања, катастрофалну економску ситуацију у којој се нашла после сукоба са Истоком и обезбеди неопходан степен борбене готовости своје армије. Интерес Запада да развија сарадњу с Југославијом проистекао је из стратегије сузбијања совјетског утицаја у свету. Одвајањем једне државе комунистичког опредељења, смештене на изузетно важном геостратешком простору,

[391] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 371.

[392] V. Perica, *Balkanski idoli*, I, 232–233.

од социјалистичког „лагера“, смањивани су његови утицај и моћ. Успешан исход југословенског осамостаљивања од Совјетског Савеза водио је слабљењу унутрашње кохезије комунистичке групације држава и представљао охрабрујући пример за слично деловање и осталих њених чланица.[393]

Чим је нестао страх од напада совјетске стране, Тито је почео да слаби везе са Западом и наставио с подржавањем Совјетског Савеза када су били у питању темељни интереси социјализма као система. То се најбоље показало у његовом понашању за време побуне у Мађарској 1956. године. Јасан наговештај дефинитивног рушења социјализма и потпуног елиминисања совјетске доминације у овој земљи био је преломан моменат за Тита. За њега, као и за цело југословенско руководство, рушење монопола комунистичке партије у друштву било је неприхватљиво. Рестаурација „буржоаског“ система у овој суседној држави неминовно би подстакла сличне захтеве и код куће. Тито преко тога није могао да пређе, а од тренутка када је у Мађарској прокламовано увођење вишепартијског система, он се окренуо против Имреа Нађа.[394]

Док је био у пуној снази и моћи, Тито је оптирао за Исток „срцем“, али као државник није хтео да поремети добре односе са Западом из строго практичних разлога. САД су пак све више постајале свесне да је Титова неутралност „сувише црвена“, а Титу је све мање био прихватљив амерички „империјализам“ и настојање да САД, како се изразио једном приликом, „оседлају цео свет“.[395]

Највећа криза у југословенско-америчким односима испровоцирана је Титовим говором на Првој конференцији несврстаних у Београду 1961. године. Тадашњи амерички амбасадор у Југославији Џорџ Кенан (G. Kennan) добио је инструкције да пренесе југословенским властима како САД очекују да у Титовом говору на отварању конференције не буде делова који би на било који начин могли да буду интерпретирани као антиамерички. САД су добиле уверење да немају разлога за бригу и да је Кенан лично прочитао унапред написан Титов говор, те да у њему нема спорних реченица. Америчке дипломате биле су запањене када су слушајући Титов наступ на отварању конференције несврстаних чуле да Југославија „разуме“ зашто су Совјети прекршили договор о забрани нуклеарних тестирања. Кенан је месецима избегавао виђење с Титом, а када би се евентуални сусрети чинили неизбежним, одлазио би из града.[396]

[393] Драган Богетић, „Југославија у хладном рату“, *Историја 20. века*, 2/2008, 316–317.

[394] *Исто*, 323.

[395] Dragan Bogetić, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962“, *Istorija 20. veka*, 1/2009, 88.

[396] Наведено према: *http://www.b92.net*

Пошто су нормализовани односи са Совјетским Савезом, Тито је стално истицао задовољство што су коначно уклоњене препреке које су раздвајале руководства две социјалистичке земље и што су створени услови за обнављање присне југословенско-совјетске сарадње. Такав обрт сматрао је логичним с обзиром на сличну политику које су обе државе водиле и на унутрашњем и на спољном плану. Приликом посете Москви децембра 1962, Тито је говорио на заседању Врховног совјета Совјетског Савеза, и том приликом рекао: „Ми тежимо истим циљевима, стварању новог друштва, социјализма и комунизма. Због тога су и наши погледи на сва крупна међународна питања једнаки или слични."[397]

Када су уследили протести из Вашингтона од стране администрације председника Џона Кенедија – посебно после Титове јавне подршке напорима Совјетског Савеза да обезбеди супериорност у наоружању у односу на САД јер је то било неопходно и за одбрану совјетске државе, али и за одбрану „социјализма уопште" – Тито је само одговорио да он подржава Совјетски Савез због његовог залагања за политику „мирољубиве коегзистенције". Чак је амбасадору Кенану 30. јануара 1963. рекао и да је Југославија спремна да се одрекне економске и финансијске помоћи, јер се она даје само због очекивања Вашингтона да Југославија усклади своју политику с америчком. Рекао је и да су САД биле „дужне" да помажу Југославију због њеног доприноса савезничкој победи у Другом светском рату.[398]

За обе стране је емотивно најприхватљивија опција била потпуни прекид сарадње, али су прагматични разлози налагали супротно.

***

Основно својство Титове личности било је, како пише човек који је имао прилику да га упозна боље него ико други, интуиција за опасност: за личну судбину, али и за сопствено дело. Био је човек праксе и организовања а не сложених размишљања. Очекивање опасности чинило га је неповерљивим према теоретисању и теоретичарима. Марксистичко-лењинистичка теорија за њега је била заувек дата – сваки немир у тој сфери доживљавао је као судбинску опасност за своје дело и своју личност јер је инстинктивно

[397] Наведено према: Dragan Bogetić, „Jugoslavija i SAD – od sporenja ka saradnji", *Istorija 20. veka*, 2/2009, 116.

[398] *Исто*, 121.

осећао да је свака нова теорије наговештај рушења догме. Тито се истрајно старао о свом „месту у историји", идентификовао је себе с партијом и државом. Таква жеља, уз недогматичан приступ личном животу, обуздавала је његову темпераментност, па он спада међу најрационалније комунистичке властодршце. Ђилас пише да Титов ум није производио идеје, али је у туђе лако проницао, присвајао их и примењивао.[399]

Тито је био дубоко конзервативан политичар и показивао је изражену одбојност према демократизацији друштва, чак и у форми самоуправне демократије. Готово да није било његовог говора у којем није нападао универзитет, највише београдски. Страховао је за своју власт, а највећу опасност видео је у критичкој интелигенцији. Београд је за њега увек био „легло непријатеља", а неистомишљенике није подносио. Марко Никезић, који је био на најодговорнијим функцијама у време када је Тито био на врхунцу моћи, то је објашњавао „руским утицајем" који је веома рано формирао Тита као човека неспособног за промене. Југословенска политичка олигархија је у последњем периоду Титове владавине размишљала једино о томе како да остане на власти и сачува стечене привилегије док је вођа још жив. Сви су знали да ће се после Титове смрти променити однос снага, јер судбина појединца више неће зависити од једне једине личности. Цена тог начина размишљања била је изузетно висока и плаћена је прилагођавањем, попустљивошћу, подаништвом и дисциплином самосавлађивања.[400]

Легитимитет државе почивао је на Титовој митологизованој харизми и црно-белој интерпретацији улоге партизана у Другом светском рату. Ова накнадна „телеолошка" реинтерпретација историје одвијала се у духу званичне идеологије „политике равноправности југословенских народа и народности" (идеолошки плеоназам за националне мањине) и истоветне улоге свих етничких група у „народноослободилачкој борби". Југословенска политичка заједница идеолошки је представљена као метаетничка од самог почетка, односно од 1941. године. Југословенство је било заједничко искуство у ослободилачкој борби, која се водила искључиво за слободу, независност и заједничку државу. Зато је и успостављен апсолутни дисконтинуитет са свим оним што је било везано за југословенство и југословенску идеју пре рата, укључујући и целокупну и позитивну и негативну традицију Краљевине

[399] M. Đilas, *Pad nove klase*, 262.

[400] S. Đukić, *Slom srpskih liberala*, 315–316.

Југославије. На крају шесте деценије 20. века југословенство је идентификовано као унитаризам и самим тим одбачено као јерес.[401]

Према одредбама Устава из 1974, носилац заједничког југословенског интереса и његов политички гарант био је Савез комуниста Југославије, а његова системска легитимација било је партизанско југословенство. СКЈ је дефинисан као једина политичка снага која је била у стању да оствари „праведно" решење националног питања, али је он био и једина политичка организација која је и у будућности могла да обезбеди „равноправност" југословенских народа (и народности). Све друге партије и организације дефинисане су као националистичке и антијугословенске. Саставни део овако дефинисаног југословенства и његова суштина био је и Титов култ.

Према идеологији и пракси југословенске марксистичке елите, смисао постојања Југославије био је у заштити „слабих и малих" југословенских народа, а не у стварању једне југословенске нације. На томе се инсистирало чак и онда кад је реалност била друкчија, када се у Југославији стварно развио осећај југословенства. Они који су промовисали југословенски идентитет били су сумњиви, самим тим и неподобни. Зато су Југословени третирани као национално неопредељени, а никад ниједан Југословен није постао члан највиших федералних државних и партијских тела.

Основа југословенског поретка из корена је промењена: уместо југословенства, то је постала република (покрајина), односно нација. Уместо комунистичког егалитаризма, то је постало „награђивање према раду" и сличне фразе које су служиле за легитимисање материјалних привилегија владајућег слоја. Формални носилац суверенитет били су радни људи и грађани, али не Југославије, већ република и покрајина. Створена је „договорна" Југославија, јер су се све одлуке доносиле консензусом. Али Устав није предвидео механизме (или институције) за доношење одлука или закона на федералном нивоу ако му се противи једна чланица федерације. Југославија више није имала јединствене државне институције: то нису били ни федерална влада, ни државно, ни партијско председништво, ни савезна Скупштина – сви су функционисали на основу договора.[402]

Југославија више није била држава у правом смислу речи – њена судбина била је више него извесна. Иако је обновила државу

[401] L. Sekelj, *SFRJ: u potrazi za političkom zajednicom*, 148–149.

[402] К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 410.

која је током Другог светског рата пламтела у страшном грађанском рату, Комунистичка партија је била највећи политички социјални и друштвени проблем Југославије. Та партија била је извор свих моћи у друштву, а њена власт никада није била ни легитимна, ни демократска. То је чак и уставно санкционисано забраном слободних избора, па се таква власт и звала диктатуром пролетаријата, а у каснијој фази самоуправном социјалистичком демократијом која је вреднована као најбољи облик демократије у историји. На тој поставци настао је политички систем чија је сврха било очување власти од могућих политичких противника, односно од контрареволуције.

Иако је социјалистичка Југославија имала устав, законе и политичке институције, социјализам је био поредак фасадне државности. Југославија је само подсећала на модерну државу, институционални поредак био је тек инструмент у служби једне специфичне идеологије јер је владајућа партија стајала ван уставног поретка. Она је функционисала као нека врста метафизичког суверена, који је у сваком тренутку био слободан да одреди карактер, задатке и домете ауторитета државе и права. Социјализам је био конзервативни поредак не само зато што је негирао аутономију друштва већ и зато што институционално функционисање поретка није почивало на правно одређеном политичком ауторитету јавне власти. Супротно доминантним интерпретацијама, ова категорија партијске државе упућује на закључак да је социјализам био изразито „недржавно организован поредак".[403]

У својој позној животној доби Тито је све мање био ратник и револуционар, а све више човек компромиса и мирног решавања конфликата, чак и кад је то било на штету његових револуционарних принципа и идеала из револуционарне младости. У том свом другом, државничком раздобљу, које је почело 1955. политиком нормализације односа са Совјетским Савезом, Тито је све више избегавао сукобе и све јаче поштовао институционално одлучивање – чак и када је постало јасно да и он сам постаје нека врста институционалног и уставног изузетка. Систем, који је он подржао амандманима на стари устав и новим Уставом из 1974, утемељен је на идеји да нико не може и не треба да замени Тита након његове смрти. Функције које су му припадале укинуте су, а центар моћи на који се ослањао врло је ослабљен. Систем стварне

[403] Nenad Dimitrijević, „Srbija kao nedovršena država", *Reč*, 15. mart 2003, 6.

власти заснивао се на консензусу република и покрајина. Тито је пристао на то јер је сматрао да је вероватно такав дугорочни компромис најбољи за Југославију.[404]

Устав из 1974. конфедерализовао је Југославију, али је и суспендовао поредак Титове личне власти, што су биле основе за каснији распад државе. Републичке елите извукле су више него јасну поуку: пошто је Тито у очима радних људи и грађана и даље био симбол Југославије, оне су неговањем његовог култа успешно чувале своју власт. У том смислу, Устав је отишао корак даље у деификацији, па је одредио да Тито буде доживотни председник Југославије, односно без ограничења трајања мандата. То је објашњено његовом „историјском" улогом у извођењу социјалистичке револуције, у стварању Југославије, развоју социјалистичког самоуправног друштва, остваривању братства и јединства, утврђивању независности земље и борби за мир у свету. На X конгресу СКЈ (27–30. мај 1974) Тито је изабран и за доживотног председника партије. И овде је употребљена формулација „без ограничења трајања мандата". Образложење је било слично као и за мандат председника републике, с тим што су овакву одлуку претходно донели и конгреси републичких партија, конференције покрајинских партија и организације СКЈ у Југословенској народној армији. Најважнија одлука Конгреса тицала се одбацивања тржишне економије и промовисање социјалистичког самоуправљања као једног од облика диктатуре пролетаријата. Самоуправљање је истовремено имало и политичку функцију – очување целине Југославије.

На овом конгресу посебно је наглашен значај демократског централизма и лењинистичке дисциплине, а после много времена на једном конгресу партије била је присутна и совјетска делегација која је задовољно констатовала да је Југославија постигла велике успехе у борби против „непријатеља социјализма". Још задовољнији био је Тито због избора за доживотног председника – изјавио је да је то био најбољи конгрес „у историји наше Партије јер смо поразили све противнике".[405]

Још од времена уочи Другог светског рата Лењиново име се није толико спомињало као на X конгресу. Извршена је „ребољшевизација" и партије и друштва: отварани су марксистички центри са задатком да негују марксистичку мисао, марксизам је као наставни предмет уведен у средње школе, неговање култа Тита

[404] Dejan Jović, „Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije", y: *Slobodan Milošević – put ka vlasti. Osma sednica CK SK Srbije – uzroci, tok i posledice*, Beograd–Stirling, 2008, 60.

[405] J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, 373.

достигло је највиши ниво неукуса. Преусмеравање у ортодоксију совјетског типа нарушило је односе Југославије и с Вашингтоном и с Европском економском заједницом.

Одлуке овог конгреса имале су, међутим, своје изненађујуће наличје. Дејан Јовић пише да је концепција Едварда Кардеља о Југославији која није ни федерација, ни конфедерација, па ни држава у класичном смислу, одговарала политичким елитама у републикама и покрајинама чак у већој мери од Титове идеје о братству и јединству, односно о „социјалистичком југословенству". Кардељ је промовисао „једнакост већих и мањих народа", па је и у искреним осећањима југословенства видео потенцијалну опасност. Он је око себе окупио прилично широку коалицију представника република и покрајина (осим делимично из Србије) и с њима обликовао систем који је 1974. суштински детронизовао Тита.

Под Кардељевим руководством формиран је систем у коме је Тито практично третиран као „непоновљиви изузетак". Он је постао доживотни председник Југославије (иако само под условом да га Скупштина СФРЈ изабере, а она је то учинила тек кад је прихватио Устав из 1974), али је у ствари пристао на то да постане једна врста празне, симболичне моћи. Тито је од 1974. постао нека врста мита и божанства. Што је више био мит, то је мање био средиште стварне политичке моћи. У Кардељевој Југославији све Титове функције имале су „дублере" – успостављено је Председништво СФРЈ,[406] Председништво ЦК СКЈ, а морао је да прихвати да се његове функције (председник Републике, председник СКЈ и маршал Југославије) укину после његове смрти.[407]

Тито се, како је старио, нашао у полуизолацији када је око њега створен „ужи кабинет", којим су руководили генерал Никола Љубичић, Стане Доланц и неколико шефова кабинета. Све више је третиран као икона, а све мање као стварна политичка личност, чак му је и давање интервјуа било ограничено. У приватним разговорима говорио је о свом разочарању „тиме што се постигло и докле се дошло". У јавним иступима све је чешће говорио о недостатку југословенског јединства; ти говори су били цензурисани, ако је то било могуће, или једноставно игнорисани.[408]

Упркос ограничењу власти, Титу је вероватно пријало да буде третиран као „непоновљив случај". Кардељ и нова коалиција млађих лидера из република и покрајина искористили су његову

[406] Институција Председништва СФРЈ као колективног органа уведена је уставним амандманима 1970. (тада је бројало чак 20 чланова). Уставом из 1974. прописано је да има осам чланова (по једног из сваке републике и покрајине), а члан овог тела до 1988. по функцији је био и председник Председништва СКЈ. Те године је југословенска скупштина, на предлог СКЈ, усвојила уставне амандмане којима је укинуто непосредно представљање СКЈ у државном Председништву. ЦК СКЈ је забранио својим члановима да заузимају државне положаје и од свих чланова партијских комитета затражио да усвоје то правило. СКЈ је на тај начин намеравао да испуни своје обећање да ће бити „водећа" а не „командујућа" снага у друштву. Та промена је, међутим, омогућила и да се у државном Председништву, које је са девет смањено на осам чланова, створи пат позиција, што се ускоро и догодило. Председник Председништва, који је имао само процедурална овлашћења (сазивање и вођење седница) бирао се сваке године (увек из друге федералне јединице). Мандат члана Председништва био је пет година.

[407] D. Jović, „Povodom 30 godina od smrti E. Kardelja".

[408] D. Jović, *Jugoslavija*, 149–150.

старачку таштину, али су га непрестано подсећали и на стварне циљеве социјалистичке револуције: одумирање државе, власт радничке класе, заштиту малих и „незаштићених" народа. Због тога је Кардељ последњих неколико година свог живота (од 1974. до 1979) уживао огромну подршку вођа у свим републикама и покрајинама, чак и код српског руководства – и Драгослав Марковић и Петар Стамболић истицали су да је Кардељ обновио државност Србије. Он им је осигурао даљу децентрализацију и детитоизацију Југославије након смрти њеног великог вође. Омогућио им је да се „ослободе" савезног врха, чија је моћ нестајала заједно са снагом и енергијом остарелог Тита. Титову смрт многи од њих су једва дочекали.[409]

Тито је такву улогу доследно играо. У последњим годинама било је више него уочљиво да он није разумевао ни политичке односе у Југославији, ни дубину кризе, посебно не шта би требало урадити да се она превазиђе. Титова дуговечна владавина паралисала је генерације југословенских политичара. Он је сматрао да је монопол сам по себи добар, понекад је говорио о сопственом умору, и само је то могао да буде разлог смањења обима његових послова. Чак ни на крају живота није схватао да треба извршити било какав заокрет у унутрашњој политици како би спасао Југославију. Марко Никезић је сматрао да је Тито то једини могао да учини: „Конзервативци не би могли против њега. Њега нико није доводио у питање. Он није био председник коме се може догодити да буде неизгласан. Од свих око њега који су мислили на каријеру, он је могао да мисли на историју."[410]

Тито је умро 4. маја 1980. године у Љубљани, а сахрањен је 8. маја у Београду. На дан његове смрти, Централни комитет СКЈ и Председништво СФРЈ упутили су проглас „радничкој класи, радним људима и грађанима, народима и народностима" Југославије, у коме је саопштено да је „било часно борити се и живети са Титом". Доминантна оцена у Србији била је да ће Титово име „светлети и у будућности", јер је он „осећао душу народа" и веровао у његову снагу.[411]

Од смрти и фараонске сахране председника Југославије направљен је морбидни псеудорелигијски спектакл. „Свете мошти" мученика превезене су из Љубљане до Београда, нација га је масовно оплакивала. Читава земља била је паралисана – медији су

[409] D. Jović, „Povodom 30 godina od smrti E. Kardelja".

[410] Наведено према: S. Đukić, *Slom srpskih liberala*, 318.

[411] *Политика*, 5. мај 1980, 22.

извештавали о „огромном мноштву“ уплаканих људи који једноставно нису веровали да је „друг Тито умро, да га више нема међу нама“.[412] Покојниково тело, по угледу на сахране Лењина и Стаљина, изложено је у Скупштини Југославије, а колоне људи стрпљиво су чекале да се последњи пут поздраве с мртвим председником (процењено је да је покојника тада обишло пола милиона људи). Масовну присутност погребу, дужину поворке и интензитет јавне туге на улицама престонице директно је преносила телевизија.[413]

Титови наследници учинили су све да извуку највећу могућу корист од његове сахране. Док су грађани били у шоку (медији су извештавали „да није било тог дела Титове Југославије у коме наши људи, сви грађани, стари и млади, нису пустили сузу“), државни и партијски функционери били су одлучни да се сахрана максимално искористи како за наглашавање јединства земље, тако и за очување њеног имагинарног светског престижа.

Сахрани је присуствовало 209 делегација из 127 земаља: председници држава, председници влада, страначки лидери и угледне јавне личности, „пратећи последњег великана 20. века“.[414] У седишту ОУН представници 152 земље одржали су посебну комеморацију. Сахрану је директно преносило 58 телевизијских станица из 42 земље; процењивало се да је пренос пратило преко две милијарде гледалаца, што је у Југославији истицано с посебним поносом.[415]

Тито је сахрањен у монументалном маузолеју – Кући цвећа, уз звуке Интернационале и југословенске химне „Хеј Словени“.

И у овом сегменту нарушена је темељна догма комунистичке есхатологије – једнакост. Титова смрт је показала да ни у смрти нису сви били једнаки. Дубински смисао медијског концепта његове смрти и сахране било је суштинско негирање чињенице да је „свемоћни“ владар мртав. Титову позицију „врховног божанства“, стечену за живота, смрт је могла само да учврсти, али не и да доведе у питање. То се односило и на политичке идеје и систем чији је он био симбол. Да би ефекат вечности био остварен, није била довољна само искрена оданост коју је велики део народа осећао према Титу, комунистичком поретку и свему ономе што је чинило идеолошке оквире југословенске државе. Било је неопходно прецизно структурирање нове реалности, контрола емоција и стварање идеје о животу после Тита како би се наметнула вера у бесконачни живот државе и идеологије коју је он утемељио.[416]

412 *Политика*, 6. мај 1980, 11.

413 Лада Стевановић, „Реконструкција сећања, конструкција памћења. Кућа цвећа и Музеј историје Југославије“, *Зборник радова Етнографског института САНУ*, 26/2009, 106.

414 НИН, 8. мај 1980, 7.

415 *Исто*, 32.

416 Александра Павићевић, „Дани жалости и време успомена. Смрт, сахрана и сећање/памћење јавних личности у Србији у време социјализма и после њега“, *Гласник Етнографског института САНУ*, 1/2009, 227.

Титов постхумни самит, када се помпа и статистике оставе по страни, представљао је за Југославију наговештај новог, и то трагичног периода. Питање које у земљи нико није смео јавно да постави прецизно је формулисао амерички магазин *Тајм* (*Time*): „Када се обави ритуал, поставља се неизбежно питање: шта после Тита? Југославија ће се суочити с озбиљним претњама изнутра, пре но извана. Земља је мозаик шест националних република и две аутономне покрајине које имају своје језике, религије и културе. Совјети би могли да пробају да искористе традиционално непријатељство између Срба и Хрвата који заједно представљају преко 60 одсто од 22 милиона Југословена. Друго потенцијално кризно жариште је покрајина Косово, најсиромашнија област земље, где се јављају тензије између Срба и нагло растуће албанске популације."[417]

Дискурс вечности био је основни политички мотив у првом периоду после Титове смрти. Кућа цвећа одмах је постала ритуално место, па се у овом сегменту може уочити истоветни процес као и у бољшевичкој Русији после Лењинове смрти. Титов маузолеј постао је средиште новог култа. Својим постојањем он је још једном доказао да порицање теизма не значи и укидање религије, односно да је нетеистичка религија била реалност. Након Титове смрти бројни појединци, радне организације, школске екскурзије и стране делегације ишли су на ходочашће у Кућу цвећа. Многи ходочасници дословно су схватали аналогију Титове гробнице са Гробом Господњим, па је Тито за њих постао нови Христ. Кућу цвећа је за 30 година после Титове смрти посетило више од 20 милиона људи.

Титови наследници, заробљени мантром „И после Тита – Тито", нису успели да артикулишу политику која би дала ефикасан одговор нарастајућој кризи. Они су се определили за одржавање илузије вечности, па је и критика мртвог Тита санкционисана као кривични преступ. Држава је редовним годишњим комеморацијама и звуком сирене у градовима широм Југославије сваког 4. маја, све до 1990, у 15.04 спречавала „изблеђивање" туге за умрлим маршалом и пијетета према њему. Оживљавана је психичка магија датума Титове смрти, а на службеним комеморацијама увек је изнова плански евоциран бол због губитка, а масовна осећања туге и пијетета су освежавана.[418]

[417] Наведено према: Nenad Petrović, „Titov posthumni samit", *Helsinška povelja*, 137–138/2010, 13.

[418] Todor Kuljić, „Grob i moć – tanatosociološka analiza sahrana Tita, F. Tuđmana i S. Miloševića", *Sociologija*, 4/2012, 604.

РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ

Југословенски модел самоуправног социјализма био је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 20. века популаран због свог полулибералног и економски успешног модела, отворенијег и способнијег за сналажење у тржишним околностима од било ког другог модела социјализма. Последњих година Титове владавине Југославија је, на први поглед, одавала утисак политички стабилне државе и није било отвореног народног незадовољства. Руководство је истицало своје заслуге за успешну заштиту независности земље, а међународни углед Југославије достигао је врхунац. Политика нестабилности из претходног периода сматрана је далеком прошлошћу, самоуправни систем виђен је као рецепт за убрзање економског раста и ширење учешћа народа у економском и политичком животу. Није довођена у питање предност Југославије над осталим источноевропским земљама због релативног економског благостања и високог животног стандарда, потрошачке културе, приватне иницијативе у неким областима економије, толерантне политике у култури, широких слобода у приватном животу и права на слободно путовање у иностранство.[419]

Међутим, југословенски економски модел није успео да реши два основна питања: прво, које је било фокусирано на проблеме развоја, а друго на проблем праведности, односно једнакости, што је била темељна идеолошка догма социјалистичког политичког поретка. Анализа првог питања може да доведе до закључка да је распад Југославије био последица економске кризе која је захватила друштво, а Југославију учинила једном од најзадуженијих европских земаља. Анализа другог питања упућује на закључак да је важнији проблем била неједнакост између најбогатијих и најсиромашнијих чланова федерације, пре свега Словеније и Косова.[420]

Свака анализа југословенске економске кризе уочава један парадокс који није постојао ни у једној европској земљи: најразвијенија Словенија и најнеразвијеније Косово имали су ако не

[419] Nebojša Vladisavljević, „Југословенски децентрализовани ауторитаризам", у: *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Basingstoke and New York, 2008, 13.

[420] Vesna Stanković Pejnović, „Raspad Jugoslavije", *Теме*, 2/2010, 602.

исти, онда врло слични политички дискурс о опстанку Југославије. По економској логици, земља која највише профитира, чији је економски статус најбољи, треба да буде најмање заинтересована за нестабилност и распад политичког и економског система. Међутим, Словенија је била спремна на ризик и неизвесност у намери да се одвоји од Југославије иако је у њој доживела економски, политички и културни просперитет.[421]

Југославија се после Титове смрти веома брзо суочила с појавама које су до тада за њу биле непознате: штрајкови, незапосленост и одлазак квалификоване и стручне радне снаге у иностранство. Број незапослених премашио је број од једног милиона, углавном младих и школованих кадрова. Идеолошка успаваност условила је да југословенска јавност буде у стању шока кад су почели да се објављују подаци о трговинском и платном дефициту, а посебно када је саопштено да су дугови износили око 20 милијарди америчких долара, што је дуго третирано као државна тајна првог реда. До 1975. федералне институције су изгубиле сваку контролу над процесом узимања кредита у иностранству. Идеја о националним економијама, коју је промовисао Владимир Бакарић, била је да републичке олигархије буду одговорне и за инвестиције. Посебно се Хрватска задуживала како би реализовала своје нереалне инвестиције, јер је ново руководство хтело да покаже да је управо федерални централизам био главна сметња економском напретку Хрватске.[422]

Иако је федерална влада већ од 1975. упозоравала на тренд превеликог задуживања, интереси република и покрајина, легитимисаних као средиште политичког система, били су толико снажни да је друштвени план за период од 1976. до 1980. само санкционисао мегаломанске инвестиције. Када се увидело да Југославија не може да се развија жељеним темпом, у савезној Скупштини је донесена одлука о енормном задуживању, која је затим потврђена у свим скупштинама република и покрајина.

Тито је оклевао да заустави процес јер му је он изгледао као нови „економски бум" и потврда да је самоуправљање заиста унапређено новим уставним решењима. Иако је био видљиво забринут због негативних политичких токова у земљи, Тито је на последњем конгресу СКЈ којем је присуствовао (1978) изјавио да је југословенска економија постигла велике успехе. Али та оцена је

[421] *Исто*, 604.

[422] D. Jović, *Jugoslavija*, 221.

била далеко од реалности. Становници Југославије трошили су 8% новца више него што су зарађивали; из политичких разлога су и изразито неефикасна предузећа улазила у инвестиције, које су могле да буду покривене само новим задуживањем. Задуживале су се и републике и предузећа, а није постојала ни евиденција о висини дуга. Чак ни Међународни монетарни фонд није могао да добије тачан податак о износу југословенског дуга јер су задужења вршена без међусобног обавештавања на републичко-покрајинском нивоу, а о томе није обавештавана ни федерална влада.

Да је криза несагледивих размера на помолу, више него јасно указивао је Веселин Ђурановић, тадашњи председник федералне владе, који је већ месец дана после Титове смрти, 6. јуна 1980, девалвирао динар за 30%. Следећег месеца, у извештају Скупштини Југославије, он је признао да се земља налази у озбиљним економским тешкоћама које прете да наруше стабилност државе. Тражио је радикалне мере, а узроке кризе видео је у недовољној мотивисаности и „незаситом домаћем тржишту" које је обесхрабривало извоз и охрабривало увоз. Изненађујућа Ђурановићева отвореност још увек није фокусирала Тита као главног кривца, али се он већ у новембру 1980. потпуно приближио тој оцени изјавом да су „и раније постојале дилеме и оклијевања, а управо су та оклијевања" била најважнији разлог кризе.[423]

У лето 1981. саопштено је да Југославија више не може да враћа дугове будући да је за отплату кредита требало годишње издвојити преко пет милијарди долара, што је било више од укупног прилива од кредита. Истовремено је инфлација те године нарасла на 45%. Из федералне владе је саопштено да спољној политици прети колапс, што је био повод да се у Скупштини отвори расправа о одговорности функционера за јавне изјаве. Касније је саопштено да банке не могу да отплаћују ни камате, јер је за то требало издвајати исту суму као и за отплату главнице кредита. Али чак ни тада није покренута било каква јавна дебата о страним дуговима и њиховом враћању; зато је покренута политичка кампања против Јанка Смолеа, члана СИВ-а, јер је он указао на тај проблем.[424]

И поред ћутања о кризи, она је била више него очигледна – с тржишта су нестале многе увозне робе, држава није била у стању да плаћа увоз нафте, опреме и сировина, настали су прекиди у процесу

[423] *Исто*, 226–227.

[424] B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 1271.

производње, почело је увођење контролисаног снабдевања дефицитарним производима – речју, криза је била више него очигледна. Како југословенски комунисти нису предвиђали никакве поремећаје у економији, главна пажња посвећена је функционисању политичке власти. Централна државна и партијска руководства федерације и њених чланица нису ништа предузимала да би се поремећаји спречили или макар ублажили. Политички врхови упорно су одбијали да стање оцене као критично, чак и када су се кредитни шалтери светских банака затворили, а готово истог тренутка требало је да почне процес враћања дугова. Оштро су критиковани појединци који су тврдили да је реч о кризи пошто у „самоуправном социјализму не може избити економска криза". То је било потпуно у складу с логиком идеократског друштва у којем је визија увек имала предност над стварношћу. Партија је била представник „визије", док је влада само инструмент државе која „одумире".

Задржати постојеће стање, а стално опонашати реформско расположење, била је слика Југославије у овом периоду. Зато су резултати борбе за савладавање кризе били минимални. Иако су се политичари компромитовали читавим низом промашених одлука, они су и даље пресудно утицали на креирање економске политике. Ни размере кризе, ни све веће незадовољство „радних људи и грађана" нису довели ни до каквих промена у положају и начину функционисања партијске државе. Она је и даље остала главни носилац управљања друштвеним процесима као и у претходним раздобљима.

Догматске снаге у СКЈ тврдокорно су браниле идеолошке поставке раног комунизма тзв. нетржишног друштва, показујући огроман страх од слободне економије. Пракса бирократског владања и трговања робом, акумулацијом, инвестицијама, вишком рада и читавом проширеном репродукцијом морала је да буде пресечена у корист тржишта. Све што је одисало неком променом догматизована већина у СКЈ дочекивала је на нож. Промене нису могле да буду изведене у старом систему социјалистичког самоуправљања, за чију су се одбрану сви залагали, без разлике. Одбачена су упозорења појединих економиста да се главни узрок југословенске кризе налази у раскораку између политичког и економског система.

Југославија је имала нерешиве проблеме у свим структурним привредним областима: у уклапању у међународну поделу рада,

у процесу индустријализације и модернизације, а блокиране су и све промене у малој привреди и пољопривреди. Крах антиинфлационог програма био је неминован. Југословенски привредни систем и даље је био један од најскупљих на свету, инфлација је стално расла, инвестиције су смањиване, продуктивност рада непрекидно је опадала иако је број запослених растао. Зато је национално питање у каснијој фази било идеално средство за смиривање све већег незадовољства.

***

Српски политичари су Титову смрт дочекали с надом да ће решавање питања државности Србије кренути у позитивном смеру. Они су схватили да долази период када компромиси нису нужни по сваку цену, а још мање пожељни. Титова смрт дочекана је не само као крај једне епохе већ и као, можда, почетак нове у којој је заустављање деизинтеграционих токова у Србији и Југославији био апсолутни приоритет.[425]

Осим с општом југословенском економском кризом, руководство Србије суочило се и са специфичним питањем сопственог унутрашњег уређења, јер је Србија била једина југословенска република која је у свом саставу имала покрајине. Тренд дезинтеграције који је захватио целу Југославију, у случају Србије није се манифестовао само као сукоб републичког центра с појединим локалним моћницима него и као латентни политички сукоб републике с њеним покрајинама. У случају Косова, те разлике имале су више него озбиљан потенцијал да се претворе у међунационални сукоб, јер су ту доминирали Албанци, велика несловенска популација, која је била изузетак у односу на све друге националне мањине јер никада није прихватила Србију као своју државу. У Србији се политичка криза у вези с Косовом испољила у драматичном облику, због чега је Србија тај проблем у великој мери препустила федерацији и уздржавала се од директне интервенције. Федерација је опет тај проблем третирала као безбедносни, па је интервенисала само уз помоћ полиције и војске и тако привидно држала ситуацију под контролом.

Руководство Србије било је једно од првих које је отворено проговорило о кризи у Југославији и затражило свеукупне реформе,

[425] D. Jović, *Jugoslavija*, 261.

чак и онда када у другим републикама није било разумевања за такве захтеве. Оно је много пре других упозорило на нејасноће у самом уставу, а из Србије је веома рано стигла и иницијатива за реформом политичког система.[426] Основна намера била им је да избегну замку у коју су упали српски либерали – није се смело дозволити да се наглим, оштрим реформским потезима у правцу либерализације изазову одбрамбени рефлексни потези догматске линије у СКЈ, али и дела партијског и државног руководства саме Србије. Политички систем у Југославији, као и у другим социјалистичким земљама, био је део друштвене структуре који се највише опирао било каквим променама. Тај и такав систем био је центар власти и управљања и свака његова промена доводила је у питање моћ владајуће олигархије. У случају Југославије, било какве промене у политичком систему водиле су и променама у међурепубличким и републичко-покрајинским односима.

Сви напори српског руководства да економску кризу повеже с политичким системом наилазили су на велики отпор на западу Југославије. Постојећи уставни и политички концепт није могао да се мења иако је било више него очигледно да је управо он највећи генератор кризе. Драстичну промену у легитимизацији власти у Југославији, која је наступила после Титове смрти, прво је схватило и конкретно применило руководство Словеније. Да би додатно заштитило суверености своје републике од евентуалних уплива федералне администрације, словеначко руководство настојало је да придобије своју националну јавност за пројекат „самосталног, од остатка Југославије независног, аутономно и егоистично словеначког излаза из кризе". Створена је нова легитимациона основа политичке власти у Словенији, али се ова трансформација из комунистичке олигархије у политичку елиту, за разлику од каснијих дешавања у Србији, одигравала постепено, без већих потреса и без активног учешћа народа.[427]

Корени косовске кризе били дубоки – они су задирали у питање идентитета југословенске државе. Републички врх је пристанком на уставне промене из 1974. очекивао да ће неутралисати све разлоге за сумњу да је Србија „југословенски хегемон". Међутим, њен пристанак довео је само до тога да се она нашла под притиском и федералног врха и својих покрајина. Све остале републике консолидовале су своје унутрашње односе и биле на

[426] Захтев за променама дошао је, како истиче Д. Јовић, из сфере тзв. полуелите. Политичка елита имала је увек своју интелигенцију која је говорила у њихову корист или уместо њих, тако да се сама елита није превише излагала ризику. Непуних пола године после Титове смрти Најдан Пашић, један од водећих српских стручњака за политички систем и члан ЦК СКЈ, послао је југословенском партијском врху отворено писмо у којем је тражио отварање расправе о политичком систему, али је то писмо једноставно игнорисано. Све републике биле су окренуте саме себи и за оно што се догађало код других нису биле посебно заинтересоване. Немешање у „туђе" послове обезбеђивало је немешање у сопствене послове (D. Jović, *Jugoslavija*, 262).

[427] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 90.

путу да постану државе, док је Србија једина ишла у супротном смеру – према распаду. Српска политичка елита осећала се преварено, а у односу на друге и неравноправно.[428]

Већ 1981. уследила је албанска побуна која је из темеља потресла комунистичку Југославију и означила почетак њеног распада. Албанци су тражили да Косово формално добије статус седме југословенске републике и, према тадашњем југословенском Уставу, „право на самоопредељење до отцепљења". То је иначе била трећа албанска побуна (1944–1945. и 1968), а њихов национални покрет водиле су профашистичке партије у Другом светском рату, односно комунистички лидери с Косова (они су креирали побуне и 1968. и 1981) и „марксистичко-лењинистичке" групе ослоњене на политику Енвера Хоџе у суседној Албанији.

У међународним круговима косовски проблем налазио се високо на листи хроничних балканских кризних жаришта још од почетка седамдесетих година 20. века и готово да није било озбиљније анализе регионалне безбедности која није указивала на његов експлозивни набој и могуће последице по Европу. Југославија је још увек имала привилеговани положај у блоковски подељеном свету, док је Албанија важила за последњи бастион стаљинизма у Европи, па због тога Албанци нису имали међународну подршку.[429] Али у другој половини осамдесетих година на Косову је стасала нова генерација антикомунистичких политичара која се окренула Западу и своју борбу за независност представила као питање људских права. На међународној сцени улогу „симбола" разлика у комунистичком свету преузеле су Пољска и Мађарска, а у Србији се догодила „ренесанса комунизма", што је имало фаталне последице за њену позицију у међународним односима.

Демонстрације из 1981. биле су кап која је прелила чашу српског незадовољства, али никаква акција једноставно није била могућа. Свако настојање да се нађе заједнички језик на Косову и изађе из зачараног круга, чији је драматичан резултат било све чешће исељавање Срба и Црногораца, наметало је разговоре о „закулисним" покушајима српског руководства да ускрати права покрајина. Стварао се утисак да је исељавање вештачки проблем који се користио како би се укинула аутономија покрајина. Тако је и на 12. конгресу СКЈ (1982) глатко одбијен предлог да се у конгресној резолуцији нађе места и за проблем исељавања.

[428] D. Jović, *Jugoslavija*, 255.

[429] Предраг Симић, *Пут у Рамбује. Косовска криза 1995–2000*, Београд, 2000, 35.

У том миљеу албански националисти развијали су готово несметано своје активности на стварању етнички чистог Косова и његовом спајању с матицом. Неограничена власт појединих кадрова у највишем покрајинском руководству довела је до тога да готово нико од косовских функционера – од месне заједнице и општине до покрајине, републике и федерације – није био смењен или кажњен за поступање или непоступање које је доприносило протеривању Срба с Косова. Упркос појачаном интересовању београдских медија и подршке двојице делегата у федералној Скупштини (Батрић Јовановић и Зарија Мартиновић), ситуација се није суштински мењала. Срби су и даље представљали лаку мету албанским националистима и, пошто су били без заштите власти, наставили су да одлазе с Косова. У друштву без политичких слобода и права, у друштву људи корумпираних паразитским системом, велики део српске нације није био спреман да сагледа сопствени положај у југословенској федерацији и постао је потпуно равнодушан према личној и колективној судбини и будућности.

Преокрет је почео када је старија генерација интелектуалаца окупљена у САНУ понудила Меморандум који је решење југословенских проблема тражио у јачању савезне државе. Иако се у овом документу уопште није говорило о стварању посебне српске државе, Словенци, Хрвати и Албанци су у њему видели програм „велике Србије". Тако је овај документ, мимо своје основне намере, одиграо важну улогу у њиховој каснијој националној хомогенизацији.

Српска академија наука је најзначајнија институција културе српског народа. Има изузетно дугу и богату традицију, основана је 1886. као Српска краљевска академија (први председник био је Јосиф Панчић). После Другог светског рата обновљена је 1947. под именом Српска академија наука (од 1960. Српска академија наука и уметности) и наведена на послушност комунистичком режиму, што је симболизовао и избор Тита и Едварда Кардеља за њене почасне чланове. Почетком седамдесетих година стекла је репутацију уточишта слободних интелектуалаца, али ништа више од тога. Промена је уследила маја 1984. када је Добрица Ћосић одржао ватрени говор на редовној скупштини. Он је тада рекао да је наступио историјски тренутак „судбоносан за будућност народа и културе којој служимо". Позвао је Академију да се тргне

из своје „конформистичке инерције“ и укључи у тражење решења за више него дубоку кризу у Југославији.[430]

Никад у историји СФРЈ један писани текст, невелик по обиму, с пуно историјских реминисценција, није изазвао толику политичку узбуну и заглушујућу кампању против његових твораца као што је то био случај с Меморандумом. Одговора на питање зашто је то тако крије се у чињеници да је он потекао из највише научне институције српског народа, која је жестокој, дотад незабележеној критици подвргла владајући поредак социјалистичког самоуправљања и осврнула се на све његове промашаје од краја Другог светског рата. Критика је била изузетно јасна и лако разумљива, претила је да из темеља уздрма изузетно крхку структуру међунационалних односа и наговестила је буђење српског националног покрета, „смртне“ опасности по комунистичку Југославију. Зато је и одговор српског режима био веома агресиван.

На почетку Меморандума указано је на дубину југословенске кризе, на моралну деструкцију која је захватила друштво и реалну опасност од распада југословенске државне заједнице. Говорило се о привредној кризи, разбијању јединственог југословенског тржишта, промашајима у стратегији развоја, непродуктивности друштвеног капитала, напуштању економских законитости, већем ослонцу на свест људи него на интерес као мотиву економског понашања, признавању живог рада као јединог стваоца дохотка, узроцима привредне патологије и друштвеног расипништва, дуговима које ће отплаћивати многи будући нараштаји.

Отворено је говорено о противречном, дисфункционалном и скупом политичком систему који је афирмисао републичке и покрајинске државности. Тражило се одбацивање конфедералних елемената, пре свега принципа националности и територијалности, јачање интеграционих функција, превазилажење ауторитарних облика власти и демократизација одлучивања. Историјски корени југословенске политичке кризе виђени су у утицају Коминтерне на КПЈ између два рата и стратегији, коју је касније посебно развијао Кардељ, о примату националног над класним. Апострофиране су Словенија и Хрватска као две најразвијеније републике које су Уставом из 1974. остварале своје националне програме.

Творци Меморандума наглашавали су да је неопходно увести аутентични демократски систем јер је истинска демократизација

[430] Jasna Dragović Soso, *„Spasioci nacije". Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd, 2004, 101.

незамислива без алтернативних концепција развоја. Указано је на то да СКЈ има апсолутну власт и да живи од „револуционарне ренте", да у њему постоји хијерархизована структура професионалних кадрова која се одржава личном лојалношћу претпостављенима и безусловном послушношћу. Посебно је тешка била морална криза настала због пораза идеолошког програма револуције, неизграђеног правног поретка, лошег и зависног судства, моралног конформизма и подстицаног каријеризма, одсуства слободе и непостојања демократског јавног мњења „као дејствујуће моралне свести друштва". Корупција и некажњено кршење закона довели су тога да свест о поштеном раду готово не постоји, као ни свест о смислу ангажовања и саможртвовања за опште друштвене циљеве. Доминирали су апатија и огорчење, приоритети потреба образовали су се под утицајем потрошачког менталитета, а психологија „необузданог" примитивизма почела је да доминира и у култури и уметности.

Највише пажње привукао је други део Меморандума: „Положај Србије и српског народа". Оцењено је да привреда Србије дугорочно заостаје, а да државноправни односи с федерацијом и покрајинама нису регулисани. Дискриминација привреде Србије била је у тесној вези с националном политиком КПЈ. У Меморандуму се говорило о томе да Србија у Другом светском рату није била у равноправном положају ни формално, ни суштински када су доношене одлуке од далекосежног значаја за будуће државно уређење. У тим процесима виђени су корени реваншистичке политике према Србији, а Југославија се све више исказивала не као заједница равноправних народа већ као заједница осам равноправних територија, али ни то није у потпуности важило за Србију јер је њена територија имала посебан политички положај, што је било у складу с идејом „слаба Србија, јака Југославија". Посебно је положај покрајина био неприхватљив јер су оне одлучивале о питањима од значаја за тзв. ужу Србију, док су њихове скупштине биле потпуно аутономне.

Посебно је апострофирано стање у јужној српској покрајини: „Изгон српског народа с Косова спектакуларно је сведочанство његовог историјског пораза". Указано је на то да је албанска побуна из 1981. била само део ширег плана, тоталног рата припреманог у разним раздобљима административних, политичких и државноправних промена. Слично је писано и о положају Срба у Хрватској: места с већинским српским становништвом била су

најнеразвијенија, а Срби су били друштвено инфериорна група и на много начина изложени „делотворној асимилационој политици“. Посебно је писано о систематском уништавању културних тековина српског народа, о обезвређивању, занемаривању или пропадању језика и књижевности и уметничког наслеђа.

На крају је закључено да се једна епоха југословенске заједнице очигледно окончава са историјски истрошеном идеологијом, општом стагнацијом и све израженијим регресијама у свим културно-цивилизацијским сферама. Такво стање тражило је коренite, „дубоко промишљене, научно засноване и одлучно спровођене“ реформе целокупне државне структуре и друштвене организације југословенске заједнице народа, као и брже укључивање у савремену цивилизацију. Друштвене реформе требало је да активирају природне и људске снаге читаве земље „како бисмо постали продуктивно, просвећено и демократско друштво способно да живи од свог рада и стварања, моћно да даје свој допринос светској заједници“.[431]

***

На политичкој сцени Југославије све је било релативно мирно до појаве Слободана Милошевића (1941–2006), који је на власт дошао кроз унутарпартијски обрачун у Савезу комуниста Србије. Он је веома брзо постао најпопуларнији српски политичар, а на крају девете деценије 20. века стављен му је ореол вође нације. Милошевић је био први српски лидер о чијем избору није одлучивао федерални врх (Тито док је био жив) и о коме нису консултована руководства осталих југословенских република. Зато је у народу и доживљен као „прави“ Србин, што је он знао врло вешто да искористи. Кључна разлика између Милошевића и његових претходника била је у личној способности и спремности да се с проблемима ухвати у коштац, јер није имао предрасуде ни према коме и био је способан да уђе у сукоб са свима, што је редовно и чинио, увек претерано и нетактички. Милошевић је у врло кратком временском интервалу иза себе оставио све припаднике старе политичке генерације, и то као поражене противнике или као политички преживеле и занемарљиве појединце на које се више нико није обазирао.[432]

[431] Сви наводи према: Коста Михаиловић, Василије Крестић, *'Меморандум' САНУ под ударима политике*, Београд, 2002, 139–188.

[432] Borisav Jović, *Knjiga o Miloševiću*, Beograd, 2001, 7.

У монополистичком режиму, какав је постојао у Југославији, јавност није имала никаквог утицаја на политичке процесе, па је послушност била најважнији услов напредовања. Милошевић се у избору својих сарадника руководио искључиво подаништвом. То су најчешће били људи великих амбиција који су у свом каријеристичком прилагођавању пристајали на пуну покорност. Милошевићеви кадрови су били политичари који не постављају питања и не показују никакву вољу да нештоураде мимо налога, али су своје амбиције умели да сведу на реалну меру и да ћутећи раде оно што се од њих тражи.

Слободан Милошевић је у српску митологију ушао преко „косовског завета", а преломни тренутак у том процесу била је његова посета Косову Пољу 24. и 25. априла 1987. и догађаји који су уследили после тога. Они су Милошевића избацили у први план, а он је био довољно вешт и спреман да прихвати оно што му је понуђено. Милошевић је тада отворено стао на страну Срба с Косова и Метохије, у накнадној митологизацији његово понашање је на западу Југославије оцењено као почетак похода српског национализма, а у Србији је почео да се ствара мит о националном вођи. Цео догађај изгледао је драматично, медији су били присутни у незапамћеном броју. Милошевићево понашање, посебно његов говор, садржавали су елементе оптимизма и чврстине изречених једноставним и јасним речима.

Догађаји у Косову Пољу били су прекретница како у каријери Слободана Милошевића, тако и у даљем развоју политичких односа на Косову, али и у Србији и Југославији. Иван Стамболић, председник државног Председништва, много је боље него Милошевић знао каква је ситуација на Косову, више пута је тамо одлазио, али његови политички методи нису задовољавали побуњене Србе. Превише их је смиривао, а они то нису желели. Њима је био потребан вођа који би их повео и штитио. Стамболић је, међутим, био свестан раста српског националног покрета, посебно се плашио његовог јавног и масовног демонстрирања. Проблеме је желео да реши кроз институције – променом републичког устава и преузимањем контроле над новцем који се слао на Косово.

Иван Стамболић је вршио снажан притисак на албанске руководиоце да решавају проблеме и смиривао нестрпљиве Србе. Тај метод, међутим, нису прихватали ни једни ни други. Албанци

су се сматрали господарима територије, формално су пристајали на неке захтеве који су долазили из Србије, али су мало тога реализовали. Пошто су били у апсолутној већини у свим покрајинским институцијама, глатко су одбијали све што им није одговарало. Југословенски врх је био подељен око Косова и никада није постигнута сагласност око већине конкретних захтева Србије, па су ствари одлагане, заташкаване и препуштане стихији. Све оно што је из федералног врха долазило као одговор на косовске изазове било је толико разводњено да није задовољавало никога.[433]

У таквим историјским околностима на Косову, на позив Азема Власија, шефа покрајинске партијске организације и доминантну политичку фигуру на Косову и Метохији, нашао се Слободан Милошевић. У почетку је Милошевић имао исти став о том питању као Иван Стамболић, а онда је преко ноћи схватио сву дубину истинске трагедије српског народа, али видео и прилику коју може да искористи за себе. Иако пре овог састанка Милошевић није имао никаквог утицаја на Србе и Црногорце на Косову, успео је да стекне њихово огромно поверење јер је био први високи српски функционер који је децидно и јавно стао на њихову страну.[434]

У Косову Пољу Милошевић је први пут осетио опојни мирис славе. На телевизији су приказиване потресне сцене с уплаканим људима и насиље албанске полиције. У првом плану биле су ватрене Милошевићеве поруке, које су побрале све симпатије. О инстинктивној реакцији узбуђеног човека писало се и говорило као о чину храброг и поштеног политичара који је стао на страну свога народа. Срби с Косова нашли су свог вођу и заштитника, а Милошевић је нашао начин да освоји власт коју неће делити ни с ким. Али добро је знао да у тадашњем поретку ствари судбину политичара није одређивало расположење јавности, већ однос снага у партијским врховима. Зато је још увек био опрезан.

Концепт Ивана Стамболића за решавање српског питања поштовао је генералне односе дефинисане федералним Уставом, поштовао је аутономију покрајина и већину њихових институција. Инсистирао је, међутим, на чврстим везама покрајина са Србијом и већим надлежностима српског парламента и владе у односу на покрајинске органе власти. Промена устава слабо је напредовала. Отпор покрајинских олигархија био је велики, посебно

[433] Славко Ћурувија, „Деценија Слободана Милошевића", *Борба*, 21. јануар 1993, 15.

[434] Опширније: Коста Николић, *„Нико не сме да вас бије". Слободан Милошевић у Косову Пољу 24–25. априла 1987*, Београд, 2006.

војвођанске, али и он је постепено попуштао под притиском српске јавности и српских, али и федералних институција.

Слободан Милошевић је следио тај концепт све до ноћи у Косову Пољу. Својим наступом и говором, као и каснијим потезима, подржао је концепт оних српских вођа с Косова који су тражили рушење албанске доминације у сфери јавног и политичког живота и „брзо пресецање ствари". Такав концепт није могао да чека исход разних политичких надмудривања и није се обазирао много на то шта о томе мисли федерални врх, а још мање нека друга република у Југославији. Косово је требало да постане унутрашње питање Србије.[435]

Наговештај енергичне акције био је кључ за Милошевићев успон. Основу своје револуције изложио је на чувеној Осмој седници Централног комитета Савеза комуниста Србије, одржаној 23. и 24. септембра 1987. године. Милошевићеве карактерне особине биле су пресудне за освајање власти будући да је једнопартијски систем био на издисају. Одлучујућу већину на овој седници задобио је по класичном моделу ауторитарних друштвених и политичких елита: у сукобима побеђује онај који је одлучнији и предузимљивији, односно безобзирнији и вероломнији. Све те особине Милошевић је више него јасно демонстрирао када је безобзирним чином уклонио Ивана Стамболића, свог дотадашњег политичког покровитеља, и заузео његово место.[436]

Милошевић је на тој седници промовисао и један нови политички образац, који је код његових следбеника створио уверење да је он предводник нове левичарске револуције. Насупрот дотадашњој комунистичкој затворености, која је имала и сакралне одлике, он је дозволио приступ телевизијским камерама јер је претходно, на затвореној седници Председништва ЦК, обезбедио већину за победу у обрачуну са Стамболићем. Тако је наговестио да он није обичан комунистички апаратчик, опрезан и веран устаљеној политичкој пракси. Показао је смелост да та правила прекрши јер је проценио да ће то увећати његову моћ.[437] Био је то увод у касније „догађање народа" и стварање новог идентитета српске комунистичке партије (националног уместо класног), што је Милошевићу знатно олакшало и победу на првим вишестраначким изборима.

Милошевић је извршио још једну велику промену у јавном мњењу Србије. Сва тоталитарна друштва, па тако и српско друштво,

[435] С. Ђурувија, „Деценија Слободана Милошевића", 15.

[436] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 88.

[437] *Исто*, 89.

почивала су на идентификацији и сталној борби против „непријатеља“. Што је друштво западало у већу кризу, како примећује С. Антонић, непријатељ је био и бројнији и опаснији. До 1987. главна мета напада државних медија у Србији били су српски национализам и класни непријатељи – противници социјализма, оличени у тројству: либерализам–технократизам–бирократизам, с тим што је либерализам највише нападан јер је непосредно доводио у питање власт Савеза комуниста. Али, та „обредна заклињања“ на револуционарну доследност и „ритуална проклињања“ класног непријатеља већину људи нису дотицала и остављала су их потпуно равнодушнима. Основна грешка политичке структуре пре Милошевића била је задржавање старе матрице о опасности од српског национализма у условима драстично поремећених националних односа у Југославији, посебно на Косову. То је само створило утисак да се српско руководство повлачи пред „смртним непријатељима“ Србије, док је Милошевић за главног непријатеља прогласио албански сепаратизам. У споју с потресним сликама о неправдама на Косову, које су се заиста дешавале српском народу, ова нова пропагандна матрица, коју је снажно подржала моћна медијска машинерија која је стала на Милошевићеву страну, успела је да допре до срца „обичног“ човека.[438]

Милошевић је првих дана након Осме седнице покренуо своју револуцију, која је подразумевала и употребу насиља. То насиље касније је кулминирало – најпре је било примењено унутар СК Србије, па унутар српског друштва, да би се на крају претворило у општи конфликт с неистомишљеницима у Југославији. Проблем нефункционисања система Милошевић је с временом свео на проблем нефункционисања југословенске федерације и неравноправног положаја Србије у њој. Када је економска криза запретила да сруши комплетан политички поредак, створени су услови за развој национализма, што је био наслеђени одраз вишедеценијске комунистичке догме о националном питању као доминантном у друштвеном развоју. Национално питање психолошки је зауставило последице економске деструкције и створило нову друштвену стабилност у Србији. То је била ретроградна, конзервативна револуција која је историју вратила уназад, с несагледивим негативним последицама. Слободан Милошевић је постао њен симбол.

[438] *Исто*, 93.

Милошевић је у овој фази највише обећавао „исправљање неправди“ нанетих Србима. Све то било је потпуно ново и узбуђујуће за народ који је у томе препознао некадашњи Титов „очински“ ауторитет који је у тоталитарном систему надгледао функционисање државе. Милошевићева политика била је привлачна за оне људе који су се плашили промена у времену неизвесности у које је Србија ушла. Њих је охрабривао акценат на спровођењу реформи, а не на укидању самоуправних механизама, као и став да друштвена својина остаје основни облик својине у социјализму. Присност коју је Милошевић успоставио с народом појачавала се тиме што је користио језик свакодневице; његове присталице из провинцијских партијских структура и руралног становништва највише су допринеле стварању култа његове личности.[439]

У време када се легитимисао као заштитник српских националних интереса, Милошевић је истовремено одбацивао демократију и интелектуализам у најбољем духу изворне марксистичке доктрине. Његово понашање одавало је крутог и ригидног човека; уважавао је само „покрете маса“ под контролом „авангарде“. Патио је од месијанства у готово истој мери колико и претходници, и врло често је употребљавао израз „историјски“ (задаци, одговорност, улога). Није био уопште склон класичном парламентарном поретку, посебно вишестраначком животу, па је само Савез комуниста, онакав каквим га је он замишљао, могао да води друштво. Често је знао да интелигенцију оптужи да подршку добија управо од „непријатеља“ Југославије из иностранства, што је био класични бољшевички наратив.

Али Милошевић је испољавао лидерске особине које су му знатно подигле углед у народу и обезбедиле масовну подршку његовој политици. Уверио је јавност да је проблем Србије био у њеним претходним руководствима која су својим подаништвом допустила да најбројнији народ, који је два пута стварао Југославију, једини остане без своје државе. Обећао је и брзо решење косовског проблема, па је одмах после Осме седнице постао неоспорни вођа Србије.

Милошевић је сигурно корачао путем ка неограниченој моћи. Његова власт функционисала је на три нивоа: српски етноцентризам – у односу на друге југословенске народе; унитаризам – у односу на националне мањине унутар Србије; диктатура – у

[439] Robert Tomas, *Srbija pod Miloševićem. Politika devedesetih*, Beograd, 2002, 67.

примењивању власти. Заједнички именитељ био је – популизам. Он је преко мобилизације најширих слојева становништва, али и дела друштвене елите, припадника некадашње либералне интелигенције, извршио преокрет у дотадашњем начину легитимизације власти. Своју моћ више није изводио из партије, као остале комунистичке вође, већ непосредно из подршке народа опијеног националном идејом.[440]

Милошевићев политички програм заснивао се на неколико кључних тачака. Прво, он је био најотвореније критичар нејединства у Србији, али и у Југославији: јединство је било најважнији услов решавања свих проблема, и политичких и економских. Кључну улогу у остваривању јединства требало је да има партија: од ње су зависили и будућност социјализма и будућност Југославије; као и Тито, Милошевић је инсистирао на јединству партије. Друго, захтевао је промену начина рада партије, али не и циљева партијске политике. Промене су морале да буду велике и брзе, али нису смеле да угрозе ни социјализам, ни Југославију. Треће, партија је морала да се сконцентрише на сопствени програм, а не да води дијалог с опонентима. На крају, Милошевић је истицао да Југославија клизи у анархију и да не треба да је воде људи који су „разочарани и обесхрабрени кризом". Србији и Југославији била је потребна нова генерација „одважних и гневних" људи код којих ће оптимизам потиснути дух критизерства и песимизма.[441]

Србија је за своје проблеме најмање разумевања налазила у Хрватској и Словенији. Њихова руководства сматрала су да Косово није само унутрашње питање Србије, јер би промена уставног статуса покрајина поткопала равнотежу моћи у федерацији и ослабила њихово противљење промени федералног устава. Ове две републике су од 1974. доследно спроводиле политику „превентивног обуздавања српске доминације". Од избијања албанске побуне 1981. решавање косовског чвора на југословенском нивоу упорно је опстајало на институционалном оквиру троделне Србије како се не би реметио „уставни код федералног баланса", успостављеног управо на штету Србије.[442]

Срж проблема преко кога је Милошевић покренуо српски народ био је управо однос републике и њених покрајина. Митинзи, скупови и демонстрације, названи „дешавања народа", окупили су током јесени 1988. и пролећа 1989. више милиона људи у

[440] Коста Николић, „Политички портрет Слободана Милошевића 1988–1991", *Токови историје*, 1/2013, 262–263.

[441] D. Jović, *Jugoslavija*, 370–374.

[442] Владимир Рибић, „Постанак националног лидера. Политичка мобилизација српских комуниста у другој фази антибирократске револуције", *Антропологија*, 1/2011, 111.

Србији. Идеја о успостављању републичке контроле над покрајинама пресудно је подстакла „хомогенизовање“ мишљења. Тај процес окончан је 28. марта 1989. када је Скупштина Србије усвојила амандмане на републички Устав, који су у великој мери смањили права и овлашћења Војводине и Косова у односу на претходна уставна решења.[443]

Југославија, онако како је дефинисана 1974, више није постојала. У Србији се сматрало да је исправљена „вековна неправда“, да је у питању „знаменити дан“ српске историје, да тек треба објаснити зашто је Србија тако дуго „морала да подноси понижења“. У службеној митологизацији истицано је како је „народ прогласио свој Устав“. Свечаности су организоване у многим градовима Србије; свуда се наглашавало да ће „срећна Србија донети срећу Југославији“ и да је добијена једна од најважнијих „битака за јединство“.

После уставних промена у Србији на реду је била нова битка, она за Југославију. Када је Милошевић рекао да је спреман и на рат како би сви Срби живели у једној држави, више није било никакве дилеме око његовог статуса. Рат је симболично најављен на прослави шест векова Косовске битке (28. јуна 1989) на Газиместану, када је Милошевић и званично „крунисан“ за вођу свих Срба.[444]

Слободан Милошевић се хеликоптером спустио на Косово Поље; грађанима се обратио с позорнице високе 18 метара. Био је поносан на чињеницу да је Србија, „стицајем историјских околности“, у години у којој слави велики јубилеј, повратила свој „државни, национални и духовни интегритет“. Говорио је и о томе да је пораз на Косову доживљен због неслоге, говорио је о издајама и у каснијим епохама, посебно у Другом светском рату, као и у послератној Југославији („српски врх је остао подељен, склон компромисима на штету сопственог народа“). Али с тим је коначно завршено у његово време и зато је коначно било могуће да се исправе „историјске неправде“. Још једном је нагласио да је социјализам „прогресивно и праведно демократско друштво“. Затим је снажно узвикнуо: „Шест векова касније, данас, опет смо у биткама, и пред биткама. Оне нису оружане, мада и такве још нису искључене.“[445]

Организацијом спектакуларне комеморације на месту на коме се „српска душа уздигла на небо“ и у покрајини која је представљала кључни трауматични симбол српског питања у комунистичкој Југославији, Милошевић је демонстрирао да је српска

[443] Опширније: Kosta Nikolić, „'Ili će Srbija biti republika, ili će prestati da postoji'. Ustavne promene u Srbiji 1989. (I)“, *Istorija 20. veka*, 2/2012; исти „'Ne damo Kosovo'. Ustavne promene u Srbiji 1989. (II)“, *Istorija 20. veka*, 3/2012.

[444] Kosta Nikolić, „Humanistička inteligencija i obnavljanje parlamentarizma u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, 3/2011, 63.

[445] Наведено према: Слободан Милошевић, *Прилози историји 20. века*, Београд, 2008, 26.

држава поново уједињена, а да је он њен неприкосновени господар. Тај ритуал доживљен је као враћање достојанства целом народу, а Милошевић је свакако био свестан позитивног политичког потенцијала трансфера емоција с централних симбола на оне који се с њима повезују, односно којима се манипулише. Тако је Милошевић у епохи рушења комунизма заштитио сопствену позицију „подизањем једног новог етеричног зида од традиционалних симбола и националних митова".[446]

Многи мислиоци истичу да мит чини основу људског друштва, јер су митови уопштени искази о нацијама и другим „интимним људским групама". Трајан Стојановић пише да до сукоба између народа не долази зато што они имају различите митове, већ зато што један народ омаловажава, презире и потцењује мит другог народа. Он сматра да су се сукоби у Југославији заоштрили када су Словенија и Хрватска омаловажиле косовски мит Срба.[447]

***

Криза у Југославији и слом реалног социјализма у Источној Европи отворили су питање обнављања парламентарног поретка у Србији, односно одржавање првих вишестраначких избора после Другог светског рата. У том дугом периоду право на владавину није било заснивано на избору грађана, које би се изражавало на слободним изборима, већ на претходним „заслугама" владајуће комунистичке партије и „светлој будућности" коју је само она могла да обезбеди. Негирање избора, као уосталом и свих других институција парламентарне демократије, произлазило је из владајућег марксистичког концепта историје који је у пролетаријату у његовој „авангарди" (комунистичкој партији) видео „једине актере неизбежног кретања ка социјализму". Зато су у Југославији и Србији после 1945. опозиционе странке забрањене, па слободни избори нису били могући.[448]

Иако је у Србији и у социјалистичкој епохи био присутан доста снажан наратив да је она имала релативно добре претпоставке, темељене на традицији још из прве половине 20. века, за обнову демократског парламентарног друштва када за то дође време, она је у политички плурализам ушла потпуно неспремна.

[446] Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju 20. i početkom 21. veka*, Beograd, 2009, 70.

[447] Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*, Beograd, 1997, 358–359.

[448] Vladimir Goati, *Izbori u SRJ 1990–1998. Volja građana ili izborna manipulacija*, Beograd, 2001, 11.

Та представа заснивала се на историјском искуству насталом после династичког преврата из 1903. године. У историјској свести тај период, који је трајао до почетка Првог светског рата, упамћен је као нова фаза у политичкој историји Србије. Он је називан „златним добом" српске демократије, јер су тада формиране институције по угледу на европске и јер је српска интелектуална и политичка елита прихватила европске демократске концепте као своје. Доминирала је процена да је Србија тада била европска либерална монархија у којој је владао култ парламентарне државе.

Утемељеност таквих оцена није проверавана нити подвргавана критичком преиспитивању, али су оне креирале историјско наслеђе о српском друштву које баштини изворне демократске и слободарске идеје. Наличје таквог наратива показало се управо у периоду Милошевићевог похода ка апсолутној власти. Политичка традиција Србије била је дефинисана с више фактора који су били у супротности са западноевропским концептом демократије и политичког система у који је Србија требало да уђе у овом периоду. На првом месту, што се поклопило с актуелним политичким догађајима, било је обнављање косовског мита, затим схватање државе као „супститута друштва", колективистичко схватање демократије и снажне егалитаристичке идеје.

Србија је у овом периоду представљала неразвијено друштво које, због дугог временског растојања између почетка реформи (индустријализације, модернизације и стварања правне државе) и њихових првих повољних резултата, тежи враћању на предмодерни друштвени модел. Због тога је и режимска пропаганда снажно сугерисала да Србији и није потребан вишепартијски поредак.[449]

Милошевић је вишестраначки поредак прихватио с великим отпором. Када су широм Источне Европе једноставно почели да нестају комунистички режими, то је за српски поредак представљало велико изненађење, али је донело и први озбиљнији проблем од 1987. и Осме седнице. Стари систем власти, у којем се Милошевић одлично сналазио, „сломио се баш када је он наумио да га искористи за преузимање власти у целој тадашњој Југославији".[450]

Уочи самог слома поретка у Источној Европи, Милошевић и Борисав Јовић разговарали су 13. октобра 1989. о могућности увођења вишепартијског система у Србији како би се неутралисале примедбе из иностранства, са запада Југославије и од српске

[449] Опширније: Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010, 164–165.

[450] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 95.

интелигенције. Јовић је сматрао да српско руководство нема разлога да се плаши јер ужива огромну подршку у народу. Милошевић је отпор увођењу плурализма објаснио страхом од стварања једне велике албанске партије која би могла да угрози његову власт, односно да би то довело до губитка Косова, како је на крају закључено.[451]

Колико су Милошевић и Јовић били ван реалности указује и њихово очекивање да Запад подржи концепт „демократског беспартијског плурализма", јер је то, како је рекао Милошевић, „далеко већа гаранција за опстанак Југославије него вишепартијски систем који би је могао до краја раздробити".[452] Исту снагу као страх од губитка власти имала је и опсесивна идеја да је Запад коначно решио да сруши комунизам у целом свету, па и у Југославији, без обзира на то што привидно подржава опстанак Југославије као државе.

Милошевићева политика је у овом периоду почела да изазива прва подозрења на Западу, посебно у САД. Милошевића су на почетку његове каријере поједине утицајне личности у САД идентификовале као потенцијалног „балканског Горбачова", као комунистичког реформатора који би могао да унесе позитивне промене у Југославији. Амерички званичници су тада почели да страхују од његовог успона ван Србије. Сматрало се за извесно да ће Милошевић у наредном периоду тражити увођење институције федералног председника с јаком извршном влашћу и да управо себе види на том месту. Оцењено је и да су његове амбиције „деликатне природе", и да то изазива све већи страх у западним деловима земље.

Уместо дубоких економских и политичких реформи, руководство Србије определило се за наставак концепта државног социјализма, о којем је већ постојао широк социјални консензус, јер је тај тип друштва задовољавао егзистенцијални минимум и добро се уклапао у вековну егалитаристичку матрицу. Српско руководство било је свесно да су материјалне резерве за одржавање таквог поретка исцрпљене, да ће слом тог система имати тешке последице и на расплет кризе у Југославији, па је зато и понуђен модел који је повезивао одржавање поретка с „одбраном Србије". Милошевић и његови идеолози повезали су класно и национално из старе комунистичке доктрине, али на новој основи.

Наслеђени идеолошки концепт демократију је дефинисао као поредак који радничку класу треба да претвори у владајућу

[451] Борисав Јовић, *Последњи дани СФРЈ. Изводи из дневника*, Београд, 1995, 61.

[452] *Исто*, 62.

друштвену снагу, да укине експлоатацију и реализује стварну једнакост грађана у друштву. Пропаганда социјалистичких земаља упоређивала је те вредности с демократским остварењима у западноевропским земљама и САД. Изводила је закључке о искључиво формалном карактеру и о инфериорности демократије у капиталистичким земљама. Опште место у социјалистичком наративу било је то да је у тим земљама радничка класа у фактичкој власти капиталиста и да једнакост пред законом служи за легализовање стварне неједнакости радника и капиталиста. Насупрот ограничењима „буржоаске демократије" која је нудила само правну једнакост, „социјалистичка демократија" обезбеђивала је наводну стварну социјалну и економску једнакост. Из тога је и настала теорија о стварној социјалистичкој демократији која је била супериорна над формалном (представничком) демократијом. Даље се говорило да је демократски поредак у западним земљама и САД с њиховим институцијама (партије, избори, парламент) само пука кулиса која прикрива суштину доминације капитала, па су комунисти предност давали „стварној демократији".[453]

У том концепту, српски политички модел нудио је „непосредну демократију" (у облику непосредног самоуправљања), која је била лишена политичког представништва: политичких партија, избора и парламента једног дана и државе. Те ставове више него јасно образложио је најзначајнији српски марксистички филозоф Михаило Марковић (1923–2010). Он је говорио да ће Србија остати социјалистичка све док је на снази облик друштвене својине. Плурализација Србије није била могућа због одржања „јединства Србије", које је било угрожено непријатељском коалицијом у Југославији, али и светском завером.[454]

Модел нестраначког плурализма примењен је на превременим, општим изборима новембра 1989, који су одржани како би се „очувале" тековине уједињења народа и руководства. Избори су замишљени као непосредно народно изјашњавање о Слободану Милошевићу и његовој политици. Машинерија је покренута 1. новембра, када је Социјалистички савез предложио Милошевића за председника Председништва Србије, а Станка Радмиловића, Душана Михајловића и Мирослава Мишковића за председнике Извршног већа (владе) СР Србије.[455]

[453] Vladimir Goati, *Političke partije i izbori u demokratskom poretku*, Beograd, 2001, 9–10.

[454] *Политика*, 16. август 1989.

[455] *Политика*, 2. новембар 1989, 1.

Прва идеја била је да Милошевић буде једини кандидат, да избори буду делегатски и да се обаве у новој скупштини, али се од тога брзо одустало. Одлучено је да председника Председништва бира народ на општим и тајним изборима који су расписани већ за 12. новембар. Утврђена је и листа од четири кандидата: Слободан Милошевић, Мирослав Ђорђевић, Михаљ Кертес и Зоран Пјанић – сви актуелни чланови Председништва Србије. Одговор на џиновски изазов епохе који је уследио са сломом комунистичког поретка, био је „непартијски плурализам". Милошевићу није било лако да преломи и одрекне се комунизма. О томе је његова супруга Мирјана Марковић, само месец дана пре пада Берлинског зида, написала: „Да ли ћемо живети у социјалистичком или неком другом друштву, нећемо одлучити кроз дискусију и гласањем. Југославија до социјализма није ни дошла дискусијом, па га кроз дискусију нећемо ни изубити."[456]

Владајућа елита истицала је да се у Србији одржавају демократски избори, да је у питању „крупна демократска прекретница" која ће имати велики значај за будућност Србије, да је у питању чин „велике друштвене одговорности", да је Србија већ извршила „корените реформе" и да „народ никада није погрешио". У питању је било „велико освајање слободе" грађана Србије.[457]

Истога дана када је пао Берлински зид (9. новембра), у Србији су одржани једнопартијски избори за сва три скупштинска већа. Избори за председника Председништва Србије одржани су два дана касније, у препознатљивој иконографији која ће у Србији бити доминантна све до краја 20. века. Снажно је наметано уверење да је Србија изабрала „најбољег" и да је њен просперитет обезбеђен. Сам Милошевић је у интервјуу агенцији *Ројтерс* (*Reuters*) изјавио како не жели да замени Тита; одбацио је и примедбе да је „стаљиниста" и „чврсторукаш" објашњењем да те примедбе долазе из средина које желе да се отцепе од Југославије и које су непријатељски расположене према Србији.[458]

У Словенији и Хрватској увелико су текле припреме за прве вишестраначке изборе, а убрзана дешавања у Југославији и Србији као да су укочила Милошевића. Ићи на изборе као Савез комуниста био је превелики ризик; од идеологије није желео да одустане, а још увек није имао ни јасан став да ли у Србији треба да постоје друге странке, односно ако треба, под којим условима.

456 Наведено према: S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 96–97.

457 *Политика*, 9. новембар 1989, 1.

458 Наведено према: *Политика*, 14. новембар 1989, 3. – Према службеним, тешко проверљивим подацима, Милошевић је добио нешто више од 80% укупног броја гласова. У многим градовима он је добио више од 95% гласова, а најбоље резултате остварио је у Нишу (98,49%) и Врању (98, 47%). Пропаганда је саопштавала да су то били „најдемократскији избори" у српској историји, а да је остварен резултат „импресиван" и готово „незамислив" у савременој Европи (*Политика*, 15. новембар 1989, 1).

У новогодишњем интервју (уочи 1990) за приштинску *Рилиндију* (*Rilindja*) Милошевић је изјавио да је политичко организовање у Србији слободно, да ниједном друштву не треба да сметају „различита политичка мишљења", али ако је у питању политички плурализам који се „употребљава као други назив за укидање Југославије и социјализма – онда смо ми у Србији против".[459]

Талас промена који је захватио Источну Европу очекивао се и у Србији. Либерална академска и културна јавност била је уверена да само треба одржати слободне изборе и – Милошевић и комунисти биће готови једном заувек, а Србија ће се за сва времена ослободити „највећег зла" у својој дугој историји. Догађаји који су уследили показали су како су та очекивања била потпуно неоснована. Ипак, таква атмосфера произвела је известан страх у владајућој српској групацији. Све до средине 1990. Милошевић и његови блиски сарадници расправљали су о предностима непартијског плурализма. Када су формиране прве опозиционе партије и када је постало јасно да се и у Србији морају расписати слободни избори, Милошевић је одбио да сарађује с опозицијом и одлучио се за офанзиву. Он није био истрошени, остарели комуниста попут оних на истоку Европе, или либерални комуниста као Милан Кучан у Словенији или Ивица Рачан у Хрватској. Он је био у напону снаге (49 година), ефективну власт имао је мање од три године, што је било десет пута мање од просека у комунизму, а био је „десет пута више жељан да ту власт задржи". Није имао обзира ни према либерализму, ни према демократији, „био је спреман да плати сваку цену како би сачувао власт".[460]

Милошевић је као вешт тактичар извукао поуке из дешавања на истоку Европе и на западу Југославије. Он је уочио победу бивших бугарских комуниста, који су на изборима одржаним јуна 1990. наступили под именом Социјалистичка партија Бугарске и са 47% освојених гласова добили 53% посланичких мандата, јер су избори одржани по већинском изборном систему. Уочио је и да је Милан Кучан у Словенији победио и добио више гласова од своје странке, која је изгубила власт јер су чињени уступци опозицији. Милошевићева стратегија била је – не попустити опозицији никада и ни у чему: „Заиграо је безобзирно и опасно, ставивши опозицију пред избор: узми или остави. Опозиција је толико била уверена у свој успех да је пристала на све. На крају је изгубила све."[461]

[459] Наведено према: *Политика*, 22. децембар 1989, 6.

[460] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 102.

[461] *Исто*, 103.

Вишестраначки систем у Србији настао је из Милошевићеве популистичке антибирократске револуције. Све значајније српске политичке странке су својим програмима, још више деловањем, само пратиле основне смернице које су постале доминантне у српском јавном мњењу у периоду после 1988. године. Деловале су искључиво дневнополитички, пратећи (више) или негирајући (мање) оно што је Милошевић поставио као политички стандард – јединствена Србија и Југославија као федерација. Зато није ни створена реална алтернатива његовом идеолошком систему и зато је он убедљиво и без неког већег напора победио на првим изборима. И у каснијем периоду Милошевићеви супарници каснили су за њим, било да је он водио ратну или миротворну политику. Тај комплекс пратио је српску опозицију пуну једну деценију.[462]

Прве вишестраначке изборе у Србији обележио је и низ догађаја карактеристичних за епоху преласка из једнопартијског система у вишепартијски систем: медијска затвореност за опозицију, репресија режима и висок степен политичке нетолеранције између неистомишљеника. Политички поредак Србије у периоду од 1990. до октобра 2000. био је тип ауторитарног режима у коме су постојале демократске и парламентарне установе, али не и стварна демократија. Установе поретка, без обзира на њихову демократску форму, биле су само фасада за личну власт једног човека – Слободана Милошевића. Али он није био узурпатор или самодржац као у класичним системима тираније, деспотије или диктатуре. Уживао је велику подршку у народу, посебно на почетку владавине и поштовао је демократску процедуру коју је сам стварао.[463]

Тај тип политичког поретка карактеристичан је за друштва на преласку из ауторитарних у демократски поредак, када појединац долази на власт коришћењем свих поремећаја (политичких, економских, социјалних и друштвених) створених дугом и крутим владавином у дотадашњем политичком систему комунизма (социјализма). Милошевић је искористио демократски набој, али не да би демократизовао друштво до краја, већ да би успоставио личну власт. Увео је на први поглед демократске институције, али се иза њих крила лична владавина. Тако се поново стварала ауторитарна власт, али је она овога пута имала несумњиву подршку народа.

Захваљујући томе, Милошевић је већ током 1990. поставио нова правила у вези с односом политичке моћи у српском друштву.

[462] Коста Николић, „Обнављање парламентарног поретка у Србији 1990", *Токови историје*, 2/2011, 134.

[463] *Исто*, 135.

Прво правило било је потпуно господарење над странком – Социјалистичком партијом Србије, створеном на тзв. конгресу уједињења 16. и 17. јула 1990. после уједињења Савеза комуниста Србије и Социјалистичког савеза радног народа. Тако је рођена нова структура моћи. Милошевић је постао самостални носилац политичког суверенитета и није више желео да дели моћ са остатком олигархије („да их пита за била шта, да их слуша ма у чему"). Од тада је он сам доносио најважније одлуке и његова реч је била пресудна у прављењу кадровског распореда владајућег врха Србије.[464]

У јеку припрема за одржавање првих вишестраначких избора српско руководство предузело је „енергичне мере" према Албанцима. Сва три већа Скупштине Србије усвојила су 26. јуна 1990. Закон о поступању републичких органа у посебним околностима. Он је донесен на основу амандмана 39 на републички Устав иако, према тумачењу правника, у суштини није био ни потребан јер је држава и до тада имала право да уведе ванредне мере на делу своје територије коју је сматрала угроженом.

Одмах затим уследила је одлука албанске алтернативе од 2. јула да усвоји „уставну декларацију Косова као самосталне и равноправне заједнице у склопу федерације (конфедерације) Југославије, као равноправни субјект са осталим федералним јединицама у федерацији (конфедерацији)". Албанци су проглашени „народом – нацијом". Поништена је и сагласност коју је 23. марта 1989. косовска Скупштина дала на амандмане на Устав Србије.[465]

Одговор српских власти уследио је 5. јула. Због нелегалног проглашења Косова за републику, Скупштина Србије донела је Закон о престанку рада Скупштине и Извршног већа САП Косово. Све функције покрајинских органа преузели су Скупштина и Извршно веће Србије. Уведене су и привремене мере у косовске медије – дневни лист *Рилиндију*, РТВ Приштину, као и у руднике Кишница и Ново брдо. Када је усвајала ове одлуке, Скупштина се позвала на чланове 1 и 3 Устава Србије, који су Србију одређивали као јединствену државу.[466]

Запослени Албанци ступили су у штрајк 9. јула, који је с временом попримио масовне размере. Председништво СФРЈ[467] заседало је 11. јула и подржало мере Србије на Косову. Седница је била изузетно драматична. Представници Хрватске и Словеније тражили су да се утврди да ли је српски закон о распуштању косовске

[464] *Исто*, 140–141.

[465] *Политика*, 3. јул 1990, 1.

[466] *Политика*, 6. јул 1990, 1.

[467] Последњи састав Председништва изабран је 15. маја 1989. у Скупштини Југославије. Чинили су га: Борисав Јовић (Србија), Јанез Дрновшек (Словенија), Стипе Шувар (Хрватска; после победе ХДЗ-а на првим вишестраначким изборима у Хрватској заменио га је 24. августа 1990. Стјепан Месић), Богић Богићевић (Босна и Херцеговина, изабран у јулу 1989), Васил Тупурковски (Македонија, изабран у јулу 1989), Ненад Бућин (Црна Гора, у марту 1991. заменио га је Бранко Костић), Драгутин Зеленовић (Војводина – кад је изабран за председника српске владе, заменио га је фебруара 1991. Југослав Костић) и Риза Сапунџију (марта 1991. заменио га је Сејдо Бајрамовић).

Скупштине и владе у складу са Уставом СФРЈ. Борисав Јовић је пре почетка седнице од генералног секретара Председништва захтевао да извештај стручне службе о томе буде позитиван по Србију, а Милошевић је поново захтевао да се одобри употреба војске на Косову „ако запне". Стипе Шувар је сматрао да је и проглашење Косова за републику противуставно, као и српски закон и да га одмах треба повући. Ако би косовска Скупштина прогласила отцепљење, ту одлуку требало је да поништи Уставни суд Југославије. После целодневне веома жучне расправе издато је службено саопштење у коме су осуђени сепаратисти и подржана Србија.[468]

У наредном периоду српско руководство је проблем Косова склонило у страну, а сву власт у својим рукама имали су Срби. Албанци су се определили за пуну изолацију и од српске државе и од српског друштва стварањем паралелних институција и јачањем својих веза са САД. Албанске политичке партије спровеле су илегални референдум (одржан од 26. до 30. септембра 1991) и прогласиле независност; започеле су бојкот српских и југословенских државних институција и формирале своје парадржавне органе. Тако су се две ауторитарне политике храниле међусобним непријатељством.

Следећи корак у легитимизацији Милошевићеве личне власти било је доношење устава пре одржавања првих вишестраначких избора. Устав је направљен по мери владара. Тежиште власти пребачено је на председника, изабраног на непосредним изборима. Тако би се власт задржала, чак и ако би опозиција победила на парламентарним изборима. Нови Устав Србију је уредио као да је самостална држава. Тако се Милошевић заштитио од још увек постојеће власти федералне државе. На примедбе опозиције да нови устав треба да донесе вишестраначка Скупштина, Милошевић је одговорио да је, према постојећем Уставу, Скупштина Косова могла да спречи доношење новог српског устава, што није било тачно. Пошто је било извесно да ће на вишестраначким изборима на Косову победити сецесионистичке снаге, Србија се налазила у опасности да трајно остане талац Косова. Када Албанци нису изашли на изборе, као ни на било које друге, на та објашњења нико се више није осврнуо. Под оправдањем да је „држава важнија од демократије" 28. септембра 1990. донесен је нови Устав који је потврдио Милошевићеву моћ.[469]

[468] Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 165.

[469] К. Николић, „Обнављање парламентарног поретка у Србији", 144.

Србија је новим Уставом добила институцију моћног председника Републике. Он је „представљао Републику Србију“ и „изражавао њено државно јединство“, а у његовим рукама била је и спољна политика. Политичко деловање председника Републике било је ослобођено сваке накнадне ратификације Скупштине, а његови акти изузети су из надлежности било Уставног суда, било владе. Пирамида власти почивала је на „нераскидивом јединству“ председника Републике, Народне скупштине и владе које је произлазило из моћи једне партије и њеног неприкосновеног вође. Тек обезбеђивањем апсолутне контроле над партијом, владом и Скупштином, Милошевић је могао да обезбеди своју власт.[470]

Први вишестраначки избори у Србији после Другог светског рата, парламентарни и председнички, одржани су 9. децембра 1990. (други круг парламентарних избора одржан је 23. децембра). Право гласа имало је 7.044.797 грађана уписаних у бирачки списак. За положај председника Србије надметало се 32 кандидата, а Милошевић је убедљиво победио и освојио 3.285.799 гласова (63,34% изашлих на изборе, односно 46,72% бирачког тела). На парламентарним изборима, одржаним по већинском систему, учествовале су 53 странке; бирало се 250 посланика, тако да је Србија имала 250 изборних јединица. Убедљиво је победила Социјалистичка партија Србије – кроз два изборна круга она је у републичкој Скупштини имала укупно 194 посланика.[471]

На свим изборима Милошевић је редовно освајао знатно више гласова од своје странке. Аналитичари су оцењивали да би свака друга странка с Милошевићем на челу постигла скоро исти успех. Ова зависност странке од вође (Социјалистичка партија Србије постала је Милошевићево политичко власништво) довела је до значајних промене природе парламентарног поретка и извршне власти у Србији у последњој деценији 20. века.

Тако су у политички живот Србије уведени, али нису и усвојени, неки од формалних атрибута демократије. Култ новог вође, на чијем су изграђивању многи радили, јачао је аутократску власт. Његова „дуга сенка“ с временом је прекрила целокупни политички и друштвени живот.[472] Присуство аутократских структура у институцијама, које су деценијама биле само декор, поништило је њихову демократску суштину. Избори су обављани по правилима које је одређивала владајућа партија и нису јачали демократске процесе

[470] *Исто*, 145.

[471] V. Goati, *Izbori u SRJ*, 209–210.

[472] Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 455.

у друштву. Раширено национално незадовољство због положаја у коме се нашао српски народ после Другог светског рата није искоришћено за рушење преживелог система владавине, већ за успостављање сопственог модела личне власти. На тај начин су изазови последње деценије 20. века удаљили Србију од типа друштва и цивилизацијског стандарда којима је кроз историју стремила.

У Србији је створен поредак који су одликовале апсолутна супериорност председника Републике над Скупштином, чиме је заокружен уставни основ за личну власт појединца. Уз најважније место у политичком систему, Милошевић је имао чврсту контролу и над владом и Скупштином. Скупштина је изгласавала све што је требало, без мешања у „високу" политику коју је водио Милошевић. Тако је у последњој деценији 20. века доминирала национална идеократија као супстрат демократије. Политички живот у Србији почивао је на принципу непријатеља, наслеђеном из комунистичког колективизма. Он је добио нови идеолошки предзнак, али му је функција остала иста – стварање страха и општег неповерења, „десолидаризација и растакање друштва".

Србија је на крају 20. века била приватизована држава, ентитет који је само подсећао на државу којом је управљао режим с обрисима институционализованог политичког поретка и који је државу користио само за своје посебне циљеве: „Систем доминације није био само принципијелно неограничен већ и високо персонализован. Место које у демократији припада јавној димензији институционализоване политике заузео је сложени, нетранспарентни систем приватизоване владавине. Србијом је владао парадржавни картел који је творио званичне политичке институције, владајућа партија са својим коалиционим сателитима, војска, разноврсне полицијске формације, мафија, дворски интелектуалци, с председником Републике као центром паукове мреже и персонификацијом система."[473]

„Србија ће бити прокажена, парија"

Југословенска криза ескалирала је у пролеће 1991. године.[474] Упоредо с тим, Милошевићев режим суочио са и с највећим изазовом у самој Србији, демонстрацијама опозиције одржаним 9. марта

[473] N. Dimitrijević, „Srbija kao nedovršena država", 7.

[474] Опширније: K. Nikolić, Vladimir Petrović, *Od mira do rata. Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*. I, Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 2011, 30–55.

1991. године. Оне су организоване због информативног монопола режима, али су се одмах претвориле у општу побуну. Опозиција је неколико часова била „господар" Београда. Режим је одсудно бранио само две тачке: Телевизију Београд и Дедиње. Иако његова власт није могла да буде угрожена, Милошевић је био тешко уздрман. Његов тадашњи саветник Звонимир Трајковић говорио је касније да је српски председник био психички сломљен; Борисав Јовић сведочи да је Милошевић био јако узнемирен и да је тражио помоћ од војске.[475] Јовић, који тада није био у Београду, на телефонској седници Председништва СФРЈ обезбедио је већину за извођење војске на улице главног града Србије и Југославије.

Иако те демонстрације нису срушиле српски режим, показале су да је дотадашња Милошевићева политичка филозофија потрошена и оне су, парадоксално и супротно својој намери, промениле Милошевићев приступ расплету југословенске кризе. Током тих мартовских дана српско и армијско руководство покушало је да у Југославији изврши државни удар, али без успеха. Седница Председништва, коју је Милошевић најавио као седницу на којој ће се расправљати о будућности Југославије, почела је 12. марта (седница је неуспешно продужавана све до 15. марта). Председништво је заседало у функцији штаба Врховне команде, али није успело да донесе одлуку о увођењу ванредног стања.

Догађаји који су уследили за време и после митинга 9. марта били су „последњи зрачак наде пре коначног слома Југославије". Масовни протести опозиције, студената и истакнутих јавних личности (појединих од њих раније су здушно подржавали Милошевића) још једном су створили илузију да је српском „бољшевичком режиму" дошао крај. Али Милошевић је излаз нашао у помоћи унутрашњости, која је, под снажном медијском блокадом, и даље већински следила матрицу о „спасиоцу Српства". Лојални режиму остали су и радници, старији људи и мање образовани делови српске популације. Милошевић је још једном показао свој таленат да понуди довољно уступака који ће привремено смирити тензије, а да се не изврши никаква битна промена у начину руковођења државом. После пораза на изборима српска опозиција доживела је и пораз на улици, па је Милошевић учврстио своју власт. Ни демократија ни национално јединство нису успостављени,

[475] Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 283.

а надолазећи ратови за југословенско наслеђе удаљили су Србију за дужи период од оба ова циља.[476]

Милошевићев одговор уследио је веома брзо – нови легитимитет почео је да гради на одбрани Српства. Сецесија Словеније и Хрватске била је већ скоро завршена, што је носило ризик рата. Пошто су обе републике на то биле спремне, Милошевић је одлучио да прихвати изазов, без обзира на цену. Тада је почела, како истиче С. Антонић, „бонапартистичка фаза српске револуције".[477] Милошевић је постао „бранилац и извршилац идеје" о стварању територијалне државе, формиране од делова Југославије у којој би живели сви Срби. Тако је он преузео идеологију радикалног српског национализма.[478]

Нова политичка фаза почела је Милошевићевим агресивним говором на састанку с председницима скупштина општина из Србије у којима су на власти били кадрови из СПС-а. Састанак је одржан 16. марта у потпуно неоубичајено време, у пет сати ујутру. Милошевић је прво говорио о преговорима с хрватском делегацијом: Србија не прихвата конфедерацију јер ће три милиона Срба остати изван матице и у новим државама биће сведени на статус националне мањине; Србија не врши притисак на Србе у Хрватској, али они не желе да остану у „понижавајућем положају у коме се налазе данас под притиском хадезеовске политике". Милошевић је рекао и да је уједињењем Немачке поремећена европска равнотежа равноправности и поново је створен моноцентрични систем, али да не постоји опасност од стране интервенције „јер ми нисмо ни Панама ни Гренада, него земља која зна да чува своју слободу".

Да би Србија могла да диктира даљи ток догађаја, морала је да обезбеди унутрашње јединство. Најважније државно питање било је питање граница: „Границе, као што знате, увек диктирају јаки, никада не диктирају слаби. Према томе, основно је да морамо бити јаки. Ми једноставно сматрамо да је легитимно право и интерес српског народа да живи у једној држави. [...] Ми смо то њима рекли и овде на разговору: 'Господо, постоје два пута изласка из југословенске кризе. Један је миран, један је сила. Ми нудимо миран, а немојте нам претити силом, јер – ми смо сила. Поштујте што ми, као најбројнији народ и највећа република, нудимо миран пут.' [...] А ако треба да се тучемо, богами ћемо да се

[476] J. Dragović Soso, *„Spasioci nacije"*, 364–365.

[477] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 119.

[478] R. Tomas, *Srbija pod Miloševićem*, 103.

тучемо. Надам сед неће бити толико луди да се са нама туку. Јер, ако не умемо добро да радимо и привређујемо, бар ћемо знати добро да се тучемо."[479]

После састанка Милошевић се поново обратио нацији преко Телевизије Београд и рекао да је рат на помолу јер је Југославија ушла у „завршну фазу своје агоније". Југославија је остала без свог Председништва, али није остала без „радника, без сељака, без милиона својих грађана и људи који су поштено и вредно радили, чували своју земљу, бринули о својим породицама. Милиони тих поштених и нормалних људи неће дати своју земљу".[480] Милошевић је изјавио да у тим околностима више не признаје одлуке Председништва СФРЈ и да неће учествовати у његовом раду. Народ је упозорио и на покушаје изазивања нереда у Санџаку и на Косову, па је наредио мобилизацију резервног састава снага безбедности Министарства унутрашњих послова Србије и хитно формирање додатних снага.[481]

Истовремено је у Србији покренута режимска пропагандна машинерија, па је српска јавност просто засута причама о антисрпској звери и праву српског народа да се брани. Милошевић је успео да својој власти врати постојаност.[482] Затим је српска Скупштина 28. марта 1991. проширила Милошевићева овлашћења усвајањем Закона о мерама за случај ванредног стања. Председнику Републике омогућено је да уведе ванредно стање, практично чак и у случају штрајка. Истим законом је, потпуно противуставно а вештим изједначавањем ратног и ванредног стања, председник овлашћен да и у ванредном стању укида и ограничава основне грађанске и политичке слободе.

Слободан Милошевић је свој државни и национални програм изложио 30. маја 1991. у Скупштини Србије. Излагање је отворио оптужбама на рачун међународне заједнице и први пут је јавно промовисао политику одбране „националног достојанства" без обзира на цену – Србија је изложена отвореним спољним притисцима и претњама, што више не може да се прикрије изјавама о давању подршке југословенском јединству; циљ притисака је да се односи у Југославији преуреде „по рецепту написаном" ван Србије и ван Југославије: „Нама није први пут да се суочавамо с намерама великих и моћних сила да у односу на њих будемо доведени у крајње неравноправан и зависан положај само зато што смо мала

[479] Наведено према: *НИН*, 12. април 1991, 40–42.

[480] Наведено према: С. Милошевић, *Прилози историји*, 91.

[481] *Исто*, 92.

[482] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 120.

земља и зато што се не понашамо на начин који је по њиховој мери. И неће нам бити први пут да тим притисцима одолимо."[483]

Милошевић је тада по први пут директно иступио и против владе САД оптужујући је да се „грубо меша" у унутрашње ствари једне суверене државе, да директно подржава албански сепаратизам и да је, под фирмом демократије, подржала и сецесионизам Словеније и Хрватске. Одбрану Косова и Метохије поистоветио је с одбраном свог режима: „Свако ко на овим питањима тражи одступање од политике коју водимо на Косову и Метохији може за то да се избори само обарањем садашњег руководства Србије."[484]

Срби у Хрватској водили су самоодбрамбену политику против „шовинистичког и профашистичког концепта"; Југославија је могла да опстане само као демократска федерација, све дилеме биле су „вештачке", а посебно оне које су се тицале питања ко је имао право на самоопредељење – народи или републике; тражио је да референдум на нивоу Југославије распише савезна Скупштина; сви они који желе да напусте Југославију могу то даураде на легалан начин и без насиља, али је истовремено тражио хитно доношење уставног закона о праву народа на самоопредељење; одлуку да сви Срби треба да живе у једној држави нико не може да укине: „Неприкосновена је чињеница да се право народа на самоопредељење у вишенационалној држави не може територијално ограничити на постојеће административне границе република. Границе између република унутар Југославије никада нису биле државне. Добро је познато да су оне у прошлости повучене произвољно и без објективних критеријума, не уважавајући ни етнички састав становништва, ни последице геноцида који је претрпео српски народ, као ни норме међународног права. Право на самоопредељење не може, дакле, бити резервисано само за већински народ у национално мешовитој републици."[485]

Милошевић је врло експлицитно саопштио да ће се с проблемом граница суочити они народи који желе да напусте Југославију: „Они, дакле, који желе да конструишу нове државе треба у властитом интересу и што пре да пречисте са чињеницом да у те своје будуће националне државе не могу силом одвући компактне делове оних југословенских народа који су за опстанак Југославије."[486]

Када је државна криза ушла у одлучујућу фазу, Милошевић је и даље неговао свој идеолошки наратив и није разумео природу

[483] Наведено према: С. Милошевић, *Прилози историји*, 97–98.

[484] *Исто*, 98.

[485] *Исто*, 99–100.

[486] *Исто*.

промене настале сломом биполарног света. Тада су преко ноћи нестале све предности на које је он рачунао. У том смислу треба разумети и опструкцију која је у Председништву СФРЈ извршена 15. маја када је на његово чело требало да дође Стјепан Месић, представник Хрватске, како је предвиђала редовна уставна процедура. Као повод је искоришћена интерпретација једне његове изјаве аустријским медијима да ће он бити последњи председник СФРЈ, односно да неће бити последњи југословенски председник, али да је процес њене трансформације или укидања неминован. Одлука о блокирању Месићевог избора донесена је 13. маја на састанку представника Србије; 14. маја у Црној Гори је одлучено да се њен представник (Момир Булатовић) уздржи од гласања.

Непосредно пре ових догађаја, Милошевић је 10. маја америчком амбасадору Ворену Цимерману рекао да ће Србија поштовати уставну ротацију у федералном Председништву. Када се то није остварило, Милошевић је 16. маја, на Цимерманово питање шта ће урадити с кризом коју је изазвао, хладнокрвно одговорио да криза не постоји, да му је он, у ствари рекао како Борисав Јовић неће више остати на функцији председника Председништва, као што и није, да је све то нормално јер то што се гласало „није значило да је Месић морао да победи"; да свака земља ради у складу са својим уставом, „чак и Ваша" и да Југословенима „није потребан Ваш савет о томе како да примењујемо сопствени устав".[487]

У Србији се иначе дуго радило на томе да Хрватска не добије челну функцију у Председништву Југославије када на њу дође ред. Само дан после конституисања актуелног сазива Председништва (16. маја 1989), на првом радном састанку с Дрновшеком, Борисав Јовић је одмах рекао да Србија нема поверења у Стипу Шувара и да се противила његовом избору у Председништво („нестабилна личност, склон обрачунима и конфликтима") и нагласио како не верује да ће се Србија сагласити да он буде председник Председништва. Замолио је Дрновшека да Шувара уопште и не предложи на ту функцију.[488] Друга акција уследила је 17. јануара 1990. када се разговарало о распореду челних функција у федерацији. Јовић је захтевао да се уведе принцип да на три најважније функције (председник СИВ-а, председник Председништва СФРЈ и председник Председништва ЦК СКЈ) морају да буду људи из различитих република.[489]

[487] Voren Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, Beograd, 2002, 82.

[488] Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 8.

[489] *Исто*, 90.

На Слободана Милошевића ништа није могло да утиче: рушење Берлинског зида и нови положај Немачке, распад Источног блока и слабљење руске моћи. Ратоборан и изолован од спољног света, правио је грешку за грешком. Милошевића су водили догађаји које није предвиђао, а још мање је припремао Србију за историјски заокрет којем се просто хрлило у сусрет. На крају је цео свет окренуо против Србије. У умножавању непријатеља видео је исправност своје политике, „и то је био стил његових сарадника који су се надметали у звецкању оружјем и претећим изјавама". Уверен да ће се расплет на тлу Југославије одиграти у међусобном односу снага, мимо спољњег света, не само што је игнорисао утицај Запада већ је својим понашањем у јавности нудио доказе да је управо Србија разбијач заједничке државе и да је сила изнад свега.[490]

То се најбоље видело приликом сусрета са Џејмсом Бејкером, шефом америчке дипломатије. Он је у Југославију допутовао 21. јуна 1991. како би покушао да заустави надолазећи ратни пожар. САД су се иначе доста пасивно држале у расплету југословенске кризе јер Југославија, после пада Берлинског зида, више није имала исти геостратешки значај, што је Ворен Цимерман јасно саопштио својим домаћинима када је дошао у Београд. У томе треба тражити и узроке вишемесечног одбијања Слободана Милошевића да се састане с америчким амбасадором. Југословенска криза препуштена је европским партнерима, а то је значило Немачкој. У кључним месецима распада Југославије Америка је била сконцентрисана на Први заливски рат.

Посету Џејмса Бејкера Југославији припремили су политички саветници Стејт департмента и Националног савета за безбедност (National Security Councile – NSC), без војних стручњака, што је упућивало на закључак да употреба силе једноставно није била предвиђена. Бејкер је одржао укупно девет одвојених састанака: шест с председницима југословенских република, два с федералним премијером Антом Марковићем[491] и један с албанским лидерима с Косова. Његов општи приступ југословенској кризи био је потпуно на линији европске политике – не треба дозволити отцепљење Словенији и Хрватској, али ни употребу силе од стране федералних власти. Својим домаћинима пренео је поруке америчке владе, али и европских партнера да они подржавају јединство,

[490] Славољуб Ђукић, *Између славе и анатеме. Политичка биографија Слободана Милошевића*, Београд, 1994, 180–181.

[491] Анте Марковић (1924–2011). Последњи председник југословенске владе. Марковићева влада изабрана је 16. марта 1989. године. За потпредседнике су изабрани Александар Митровић (Србија) и Живко Прегељ (Словенија); Будимир Лончар је изабран за савезног секретара за иностране послове (први пут је изабран 3. фебруара 1988), а генерал Петар Грачанин за савезног секретара за унутрашње послове. Генерал Вељко Кадијевић поново је изабран за савезног секретара за народну одбрану. Он је на ту функцију први пут постављен 15. маја 1988. када је наследио адмирала Бранка Мамулу. Нова влада имала је укупно 19 чланова. У свом програмском говору пред делегатима оба скупштинска дома, Марковић је изнео основна опредељења будуће политике своје владе: већа економска ефикасност и јачање демократских процеса у домену политичких односа.

реформу, људска права и мирно решење југословенске кризе. Обећао је „значајну економску помоћ" своје земље и потврдио да Европска заједница остаје код понуде о помоћи у случају постизања мирног решења. Отворио је и питање поштовања људских права – Албанаца на Косову, Мађара у Војводини и Срба у Хрватској. Тражио је демократско обнављање „југословенске уније" и пренео је став да ни САД ни Европска заједница неће подржати разбијање земље.

Милошевић је, наравно, чуо да су САД заинтересоване за добре односе са Србијом, али да то зависи од њеног руководства чија је политика била главни узрок југословенске кризе. Бејкер је оптужио Милошевића да гура свој народ, своју републику и Југославију у грађански рат. Рекао је да САД неће признати једнострану сецесију, али и да Србија нема никаква права на територију изван својих граница: „Ако будете истрајни у томе, Србија ће бити прокажена, парија."[492]

Али Милошевић је остао непопустљив и ратоборан, негирао је све Бејкерове оптужбе, а посебно ону о непоштовању људских права Албанаца на Косову. Рекао је да југословенска криза није почела због Месића и да је то само „ситан детаљ", да је сецесија главна претња Југославији, а Месић је само „мали играч у хрватском кретању ка сецесији". У погледу Косова „вратио се смешној тврдњи да тамошњи Албанци имају више права него било која друга мањина у Европи".[493]

Непосредно пред одлазак из Београда Бејкер је америчким новинарима рекао да је „овде теже преговарати него на Блиском истоку", као и да се плаши „понављања историје" – мислио је на Сарајевски атентат 1914. и међусобно истребљење у Другом светском рату.[494] У својим мемоарима Бејкер је написао како је у Југославију „стигао прекасно" и да је схватио да је његов покушај посредовања доживео потпуни дебакл: „То је био депримирајући дан, један од највише фрустрирајућих које сам имао као државни секретар. Не знам да ли сам икада био у ситуацији у којој су моји саговорници тако потпуно одбацили сопствени интерес и логику. Ови људи су срљали право у грађански рат, па ипак изгледа да ништа није могло да промени њихова мишљења."[495]

Касније критике из Европе сугерисале су да су Џејмс Бејкер, односно америчка администрација погрешили што нису снажно

[492] V. Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe*, 88.

[493] *Исто*, 89.

[494] Наведено према: Гордана Логар, „Ново Бејкерово искуство", *Борба*, 24. јун 1991, 3.

[495] James Baker, *Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace, 1989–1992*, (with Thomas M. DeFrank), "G. P. Putnam's Sons", 1995, 481–482.

подржали конфедерални концепт преуређења Југославије, јер је то, наводно, била једина реална опција која је могла да спречи рат. Критичари су истицали и то да Бејкер није уважио легитимно право Словенаца и Хрвата на самоопредељење. Све то је, према овим критикама, охрабрило Србију и армијски врх да покрену офанзивну стратегију која је довела до ратне катастрофе. Али, како пише Сузан Вудворд, прави проблем био је у томе што Европска заједница није имала јасан став, нити је имала било какву заједничку политику према југословенској кризи. Уместо тога, слати су противречни сигнали и двосмислене поруке које је свако тумачио на свој начин.[496]

Бејкер је на западу Југославије одмах оптужен да је својим ставовима о очувању јединства државе дао сигнал федералним институцијама да употребе силу, чак и да је то индиректно одобрио. Према почетним словеначким тумачењима, Бејкерове изјаве прикривале су сценарио поштовања силе. Његово одобравање најаве југословенског премијера да ће одлучно спровести федералне законе о преласку државне границе, у Словенији је протумачено као давање „зеленог светла" за војну акцију.[497] Када је почео рат у Словенији, Франце Бучар, председник словеначке Скупштине, директно је оптужио Бејкера за војну акцију.

Одмах после Бејкерове посете, у Загребу су 22. јуна разговарале делегације Хрватске и Словеније на највишем нивоу (председници и премијери) о синхронизацији активности везаних за осамостаљивање ове две републике. Договорено је истовремено међусобно признавање државности чим је парламенти прогласе.[498] Европска заједница је дан касније, на састанку шефова дипломатије у Луксембургу, још једном саопштила свој званични став – неће се признати независност Словеније и Хрватске „уколико те две републике одлуче једнострано да напусте југословенску федерацију". Поручено је и да ће се у том случају „одбити сваки контакт на високом нивоу" са Словенијом и Хрватском.[499]

Милошевић и српско руководство били су охрабрени том изјавом јер су схватили да се Запад неће војно мешати какав год расплет кризе био. На упозорења о изолацији Србије нису се обазирали. На састанку код Борисава Јовића, одржаном 24. јуна 1991, Милошевић је заступао оштре антизападне ставове, идеолошки мотивисане и укорењене у далекој прошлости. Чак је рекао и да

496 Suzan Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd, 1997, 160.

497 Zdenko Radelić, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing, Dražen Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb, 2006, 308.

498 *Политика*, 23. јун 1991, 6.

499 Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, *Rat u Sloveniji. Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*. II (jun–jul 1991). Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 2012, 33.

Немачка подржава разбијање Југославије, да своју акцију координира с Аустријом и Мађарском и да покушава да у Конференцију о европској безбедности и сарадњи (КЕБС) „увуче и Јапан" како би обновила осовину Берлин–Токио.[500]

Словенија и Хрватска игнорисале су ставове Европске заједнице и већ 25. јуна кренуле путем пуне државне суверености. Хрватски Сабор је, на „темељу члана 140, ставка 1 Устава Хрватске", усвојио Декларацију о успостави суверене и самосталне Републике Хрватске и покренуо поступак „раздруживања" од Југославије. Усвојена је и Повеља о правима Срба и других националности, којом је Србима гарантовано пропорционално учествовање у органима власти. Одлучено је да Хрватска повуче своје делегате из Савезног већа југословенске Скупштине и да са Словенијом створи савез две самосталне суверене државе.

Најважнији став Декларације тицао се својеврсног историјског нарцизма и глорификовања хрватске нације и њених права на одређени животни простор: „Полазећи од тринаестољетне државноправне традиције на тлу између Јадрана, Драве и Муре, хрватски народ је сачувао самосвијест о властитом идентитету и о праву на самобитност и неовисност у самосталној и сувереној држави Хрватској. Стјецајем повијесних околности, налазећи се на размеђу источног и западног кршћанства, двију често супротстављених цивилизација и култура, те различитих политичких, господарских и иних интереса, хрватски је народ стољећима бранио своју народну државу, а тиме и народе западно од својих домовинских граница. Хрватски је Сабор очувао предање о хрватском повијесном праву и одржао хрватску државну самобитност тијеком свеукупне повијести, по чему је хрватски народ један од најстаријих државотворних повијесних народа Европе."[501]

Словеначки парламент усвојио је, дан раније него што је најављивано како би се предухитрила реакција ЈНА, са 180 гласова „за", два „против" и 12 „уздржаних", уставни акт о осамостаљењу и уставни закон за остваривање, односно спровођење уставног акта о самосталности и независности Словеније. И у одлуци словеначког парламента историјске реминисценције имале су доминантну улогу. То је најбоље изразио председник Скупштине Франце Бучар: „Тај акт представља кулминацију о стогодишњим настојањима словеначког народа. Југославија у садашњем облику

[500] Наведено према: Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 339.

[501] Наведено према: *Борба*, 26. јун 1991, 2.

није способна да преживи и постаје жариште потенцијалних конфликата и ратне опасности. Срж југословенског проблема је у томе што држава никад није била утемељена на споразуму као интегратору. Зато се Југославија не може преобликовати у творевину способну за живот."[502]

Савезно извршно веће одмах је заседало (147. седница). Југословенска влада је оценила да су одлука словеначке Скупштине и хрватског Сабора означиле политичко-правно и фактичко издвајање из Југославије: „Ове одлуке представљају једностране акте донете мимо договора с другим конститутивним чиниоцима Југославије, те су због тога нелегалне и нелегитимне, а све последице тих аката ништавне. [...] Савезно извршно веће сматра неопходним да се без одлагања наставе демократски разговори о решењу уставне кризе и будућем устројству Југославије, уз сагласност свих. Да би се омогућили овакви разговори, потребно је да представници Србије и Црне Горе скину блокаду проглашења председника Председништва СФРЈ Стјепана Месића из Републике Хрватске."[503]

Федерална влада је донела једну одлуку и издала једну наредбу: О забрани успостављања такозваних граничних прелаза унутар територије СФРЈ. У наредби је кратко речено: „Забрањује се успостављање тзв. граничних прелаза унутар територије СФРЈ. Даном ступања на снагу ове наредбе, тзв. гранични прелази који су успостављени имају се уклонити."[504]

Савезној полицији и ЈНА дато је пуно овлашћење да „непосредно обезбеде" извршавање савезних прописа о преласку државне границе на територији Републике Словеније. За обезбеђивање државне границе „на граничним прелазима и у насељеним местима у пограничном појасу" требало је ангажовати и граничне јединице ЈНА: „Начин остваривања сарадње споразумно ће утврдити савезни секретар за унутрашње послове и савезни секретар за народну одбрану." Наредба се тицала забране успостављања „такозваних граничних прелаза" унутар територије СФРЈ. Та наредба се односила на граничне прелазе које су заузели словеначки погранични органи.[505]

То је био непосредан повод за избијање краткотрајног рата у Словенији. Делегати Словеније и Хрватске трајно су напустили федералну Скупштину. Из Србије су одмах стигле поруке да она не признаје отцепљење јер су одлуке Словеније и Хрватске „неуставне

[502] Наведено према: K. Nikolić, V. Petrović, *Rat u Sloveniji*, 85–86.

[503] *Исто*, 90–91.

[504] *Исто*.

[505] *Исто*, 92.

и једностране". Уочљиво је да је много већа пажња посвећена догађајима у Хрватској иако је ЈНА добила задатак да интервенише у Словенији. Борисав Јовић, као председник Социјалистичке партије Србије, посебно је нагласио да су угрожена елементарна права српског народа у Хрватској, који је „плебисцитарно изразио своју вољу" да остане у Југославији. Рекао је и да се српски народ ничим не може присилити да ту своју политичку вољу и не оствари: „Зато су органи Југославије дужни да га заштите у остваривању његовог националног права и политичке воље."[506]

***

Суштинска мисао револуције југословенских комуниста, која је усмеравала и сва републичка руководства током распада земље, била је у националном питању, па Југославија није успела да се из вишенационалне заједнице трансформише у мултиетничку заједницу. Мултиетничка друштва знатно се разликује од вишенационалних по томе што су прве државе једнонационалне у политичком и грађанском смислу, без обзира на етничке, верске, језичке и културне разлике. У питању су грађанске заједнице засноване на уставности и демократском поретку. Типичан пример за то јесу САД и Швајцарска. Вишенационалне државе, као што је била Југославија, засноване су на територијално-политичком принципу како би све нације „заштитиле" свој слободан развој. У њима је све подређено интересима сопственог народа и оне су снажно оптерећене константним решавањем националног питања.[507] Ова разлика била је судбоносна за опстанак Југославије.

Историјско искуство показало је да је Југославија била неодржива због снажно супротстављених националних идеологија које су обележиле њену историју. Зреле нације које су творили Југославију (Срби, Хрвати и Словенци) нису прихватале заједнички живот у једној држави, осим када су на то биле приморане исходом два светска рата. Југославија је за време свог постојања била и монархија и република, тестирала је такорећи све друштвене системе 20. века – била је парламентарна демократија, уставна монархија, лична власт владара, псеудопарламентаризам (у међуратном периоду), стаљинистички социјализам, централистичка бирократија,

506 *Политика*, 27. јун 1991, 1. – Слободан Милошевић се 6. јула јавности обратио драматичним упозорењем да се пред Србијом налазе „тешки дани", јер јој прети рат „који може бити већи од овог који се сада води на тлу једног дела Југославије". У питању је био рат за стварање нове Југославије, састављене од народа који у њој желе да живе. Најважнију улогу у њему требало је да има Југословенска народна армија, уз подршку свих политичких снага и институција: „Србија се не може заштити од рата коме може бити изложена ако за тај рат није спремна, односно, ако буде успавана. Управо зато, с обзиром на актуелне ратне претње које су се надвиле над нашом земљом, сматрам да ЈНА треба да се налази на територијама које су насељене народима који су опредељени да живе у Југославији заједно и у миру" (*Политика*, 7. јул 1991, 1).

507 Vesna Pešić, „Rat za nacionalne države", у: *Srpska strana rata*, I, 32–33.

либерални социјализам (с тржиштем какво није постојало у Источној Европи), конфедерална држава (у послератном периоду).[508]

Југословенски систем није могао да функционише без „непријатеља", спољних и унутрашњих. То су били најважнији разлози да се готово истовремено са сломом реалног социјализма у Источној Европи урушио и југословенски, тзв. меки социјализам, осим у Србији и Црној Гори где је још дуго остао темељ друштвеног и политичког поретка, али уз преименовање идеолошке основе.

Србија је имала најмање разлога да прихвати ризик ратне авантуре. Али идеја о лаком ратном расплету југословенске кризе у њену корист изгледала је реална и прихватљива. Српско руководство је свој државни програм темељило на више претпоставки које су изгледале као одлучујућа предност. Када је Милошевић покренуо српску конзервативну револуцију, чинило се да су све кључне полуге власти у његовим рукама или на страни Србије: 1) национална хомогенизација Срба у Србији и Срба изван Србије изгледала је јача од националног јединства остваренога у време Првог балканског рата; 2) СКЈ, моћна политичка организација, скоро да је била у пуној Милошевићевој власти, што је у СФРЈ значило управљање државом; 3) и Милошевић и готово сви Срби били су апсолутно сигурни да је ЈНА, индоктринисана комунистичком идеологијом и југословенством, на њиховој страни и да ће одиграти прекретну улогу у очувању Југославије; 4) федерална државна структура (Председништво, федерална влада, политичке организације, финансијска моћ оличена у Народној банци Југославије и дипломатија) такође се чинило да је инструмент Србије; 5) и међународне околности биле су повољне – на једној страни постојала је спремност међународне заједнице да очува јединство Југославије и помогне Србију да у томе успе, а на другој је у Совјетском Савезу још увек постојала снажна воља да се помогне комунистичком режиму у Југославији упркос његовом првобитном „ревизионистичком греху".[509]

Историја је показала да су то биле варљиве претпоставке. СКЈ се већ био готово распао, али то руководство Србије није видело већ је веровало да у њему још има политичке енергије и воље да стане у одбрану Југославије. Веровало се и да међу југословенским народима постоје јаке пројугословенске снаге које ће у одлучујућем тренутку бити ослонац у одбрани земље од насртаја хрватских

[508] D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 779–780.

[509] K. Nikolić, „Politički portret Slobodana Miloševića", 278.

и словеначких сепаратиста и сецесиониста. Те „предности“ створиле су уверење да ће се политички циљеви остварити без рата, па је због тога српско јавно мњење почетак рата дочекало у стању неверице и потпуно неприпремљено за дугогодишњу катастрофу и улазак у мрачну страну историје.

Независно од самог Милошевића, у Србији готово да није било дилеме око тога шта треба радити када је почео распад Југославије. На јавној сцени доминирала је снажна представа, наслеђена из периода блоковске поделе света, да је Југославија значајан фактор глобалне равнотеже и да, по природи ствари, Србија треба да наследи ту позицију. Та матрица, која је наставила да живи и дуго после распада СФРЈ, заснивала се на превазиђеним биполарним поделама, када је Запад подржавао Југославију као „добар и потребан пример“ да сваки комунизам није исти и да ту има разлика. Тадашња српска национална елита није ни покушала да отвори дијалог о кључном питању – да таква позиција може да буде прихватљива само док су у Европи владали односи на којима се она и заснивала – блоковска конфронтација и хладни рат.

У Србији је доминирала представа да је Србима у Хрватској угрожена политичка и биолошка егзистенција и да је на помолу нови геноцид. Хрвати су дефинисани као усташе, а посткомунистичка Хрватска као рецидив НДХ; нови идеолошки наратив говорио је о катастрофалној грешци када се Србија чак два пута ујединила са својим историјским, смртним непријатељима. Милошевићева елита била је јединствена у ставу да српски народ има пуно историјско право да изврши своје национално уједињење. Распад Југославије, посебно улога великих сила у томе, вреднована је критеријумима 19. века, а највећа опасност по српско јединство виђена је у акцији Ватикана и Католичке цркве. Опште мишљење било је да је дошло време „преломних и судбинских решења“, јер је код српског народа срушена вековна југословенска илузија. Зато су Срби морали да створе своју националну државу која ће окупити све области у којима Срби живе у већини.

У одлучујућим годинама, када се решавала судбина југословенске државе, Србија је чврсто стајала на позицији да народи а не републике имају право на самоопредељење и да се у преуређеној Југославији мора поштовати принцип „један човек један

глас". Без обзира на то што се истицало да су у питању принципи на којима је почивала модерна Европа, у Словенији и Хрватској се то схватало као борба за унитарну Југославију у којој би српски народ имао превласт, што је за њих било неприхватљиво. Југославија је била сложена федерација и свако одступање од тог принципа једноставно није било могуће.

За разлику од Србије, Хрватска је свој национални програм реализовала практично самим завршетком Другог светског рата, када је заокружила своју територију („троједна Краљевина", у којој је Далмација са острвима била апсолутни приоритет). Хрватска је, захваљујући српским партизанима, била једина земља у Другом светском рату која није сносила никакве последице због своје припадности фашистичкој алијанси. У послератном периоду њена побуна из 1971. такође је дала адекватне резултате уставним решењима спроведеним три године касније. После исцрпљујућих српско-словеначких расправа и сукоба, у којима је Хрватска потпуно стајала по страни („хрватска шутња"), било је сасвим природно да дође до победе националистичког покрета. Зато не изненађује ни релативно лако и без већег отпора спроведен процес свођења српског народа на статус националне мањине. У тој ситуацији Хрватска је била спремна и на уступке Србима, али само као националној мањини.

Насупрот томе, Милошевић је сматрао да је једино могућа Југославија уређена по мери српских интереса, чему Словенија објективно није представљала сметњу, па у том контексту треба посматрати и релативно низак ниво сукоба Београда и Љубљане у последњој фази распада Југославије. Краткотрајни рат јуна 1991. био је само међуфаза већ донесене одлуке да се Словенија једноставно избаци из Југославије, односно да се не спречава њена сецесија. Права природа српског офанзивног националног програма била је сконцентрисана на Хрватску и Босну и Херцеговину, без обзира на то што је Милошевић тај концепт у суштини напустио већ крајем 1991. и почетком 1992. године.

Основна стратешка грешка коју је починио Слободан Милошевић настала је из уверења да ће рат у Југославији остати ван фокуса западних сила, у неком такорећи мртвом углу њених интересовања и да он неће бити претња европском идентитету на крају 20. века. Такво уверење настало је због „велике еуфорије" у

којој се нашла западна Европа после револуција на европском Истоку и слома поретка реалног социјализма, односно краха комунизма. У Београду се чврсто веровало да Запад није спреман на војну интервенцију или слање мисија за одржање мира. Такво уверење учвршћивало се и тумачењем Европске заједнице да је у Југославији на делу грађански рат заснован на оживљавању старих етничких сукоба после пада комунизма. Аргументи за овај став били су да је комунизам држао становништво у „дубокој хибернацији" скоро пола века, да је гушио етничке идентитете и политичке слободе. Када је репресија нестала, оживеле су авети прошлости и на делу је била „отровна" мржња између југословенских народа. Зато је Европска заједница инсистирала на томе да зараћене стране саме пронађу политичко решење, па су Милошевић и армијски врх закључили да је југословенски рат њихов рат, од малог интереса за Европу, посебно за САД.[510]

Славољуб Ђукић с правом уочава три велике Милошевићеве заблуде из којих су проистекле грешке с катастрофалним последицама. Прва је увереност да се он може наметнути као водећа личност заједничке државе; друга је да Југославија може да опстане без Словеније, а трећа да ће притисцима и претњама остварити своју политичку вољу.[511] Када је на једној седници Председништва СФРЈ Васил Тупурковски рекао да у случају изласка из Југославије макар и једне републике држава више не постоји, Милошевић је одговорио уличним речником: „Мало морген". Та изјава уверила је, међутим, његове присталице да је судбина Југославије у српским рукама, а српски председник се за све време кризе понашао у складу с принципом: „Или ће бити како ја кажем или никако".

Милошевићева политика довела је до највећег понижења ЈНА у краткотрајном рату у Словенији. Он је почео блокадом касарни и освајањем граничних прелаза. Био је то најсрамнији сукоб у историји ратовања у којем је једна респектабилна војна сила осрамоћена – пристала је на капитулацију пред територијалцима Јанеза Јанше, који је у Словенији слављен као велики војни стратег. Врхунац понижења десио се повлачењем ЈНА из Словеније, преко луке Копар, 20. октобра 1991. године. Симболични остаци југословенске војске третирани су као окупаторска војска и срамно протерани из земље која је 1918. славила „братство словенских

[510] *Исто*, 279–280.

[511] С. Ђукић, *Између славе и анатеме*, 182.

народа" и величала српску војску. Али то није сметало Милошевићевом режиму да за Дан армије 22. децембра 1991. одликује генерала Вељка Кадијевића Орденом југословенске звезде с лентом.[512]

Борисав Јовић пише да је Милошевић пажљиво и систематски неговао култ своје личности, да је веома строго пазио шта ко јавно говори, посебно његови сарадници и функционери владајуће партије, да је највише ценио и унапређивао оне који су га јавно величали и који су му приписивали све заслуге за успехе. Јовић сматра да је Милошевић својим начином владања обесмислио демократију као политички поредак, да није био комуниста у класичном значењу тог појма јер је мало држао до социјалне правде – створио је поредак великих класних разлика у коме је огроман број становника живео у беди и сиромаштву. Јовић, слично као и Анте Марковић, мисли да Милошевић није био ни националиста, већ да је његова главна одредница била политички прагматизам, јер за њега нису била важна начела већ само политички успех и одржање на власти: „Томе је подређивао све. [...] За Милошевића није постојало ништа јаче од нагона за одржавањем на власти по сваку цену."[513]

Улога међународног фактора, посебно Немачке која је била стуб ослонца за уједињење остатка Европе, с временом је постала пресудна у разрешењу југословенске кризе. Формално гледано, спољни фактори заузимали су се за либерални модел демократије као решење проблема, модел који може да функционише у плуралним или подељеним друштвима. Али Европа није могла да постигне консензус око тога да ли је Југославија плурално или подељено друштво – с више различитих националних и културних идентитета; друштво са дубоким националним, верским, етничким, језичким, културним и социјалним расцепима, друштво које једноставно није могло да функционише према либералном моделу демократије, већ само у поретку комунистичке (полу)диктатуре. Разлози за ову дилему лежали су у идеализацији СФРЈ као добро уређене мултинационалне и мултиконфесионалне државе. О Југославији се чак размишљало као о земљи која може да створи језгро балканске сарадње и смањи опасност од „балканизације", која се није огледала само у стварању низа малих држава него и у томе да су сви балкански национални покрети били обојени идејом стварања сопствене велике државе.[514]

[512] *Политика*, 22. децембар 1991, 6.

[513] В. Јовић, *Knjiga o Miloševiću*, 17, 19 и 26–27.

[514] Vojin Dimitrijević, „Jugoslovenska kriza i međunarodna zajednica", у: *Srpska strana rata*, II, 255–256.

Запад није схватао да је Југославија најдубље подељена европска држава, а у Србији се није схватило да је над Југославијом због ових разлога, али и због неспособности њених елита да разреше државну кризу, на крају уведен протекторат. У Хрватској су то схватили на време и зато је она успела да реализује своје националне циљеве.

***

Повратак на старо у складу са тзв. кружним мишљењем, које као своју тачку ослонца има „апсолутни почетак", битна је карактеристика и револуције коју је покренуо Слободан Милошевић крајем осамдесетих година 20. века. Његов долазак на власт представљао је почетак новог раздобља у српској историји 20. века – раздобље које је хронолошки трајало до 5. октобра 2000, али се ни тада није суштински завршило. Успон Милошевића на челну позицију у СК Србије (1986) и консолидовање његове власти (1987), били су израз историјског тока на који су утицале многе околности у Југославији, али и у целом социјалистичком свету: економска криза, распад система, појава и јачање националних покрета, нестабилне међународне прилике, криза идеологије и криза елите.[515]

Док се у већини других земаља некадашњег социјализма догодила револуција која је гледала напред, у грађење неког новог, дотад невиђеног друштвеног пројекта, у Србији се она догодила као „повратак на старо", на револуцију која је започета али није довршена. У свим превирањима која су се тада дешавала истицана је лојалност режиму, уз наглашавање да се протестује само против одређених сегмената његове политике и праксе. Коришћени су режимски симболи, пажљиво су „циљани" само поједини функционери, не и партијска држава као таква.[516]

За разлику од других револуција у Источној Европи, у овој је комунистички апарат, предвођен Милошевићем, имао главну организациону и доминантну идеолошку улогу. Револуција у Србији догодила се изнутра, из самог комунистичког окружења, уз потискивање алтернативе. Она је била конзервативна јер је, под снажним егалитаристичким наслеђем о „друштву правде", успоставила логику револуције, са свим насиљем које револуције увек

[515] D. Jović, „Osma sjednica", 61.

[516] *Исто.*

носе у себи, и јер је одложила појаву оне друге, либералнодемократске револуције.[517]

Милошевићеву конзервативну револуцију снажно је подржао и већински део српске интелигенције, што представља историјски феномен који није лако објаснити, али је јасно да је он оставио судбоносне последице по укупну историју српског народа на крају 20. века. Поједини мислиоци одавно су упозоравали на „издају интелектуалаца" који су, као представници националне елите, постали острашћени заступници националних, расних или класних идеја, као и екстремизама који с њима иду. Тако су напуштене идеје идеализма и хуманизма, да би их замениле идеје „утилитарног реализма".[518]

Милошевићева политика, која је декларативно стављала „народ" у центар интересовања, веома брзо је добила подршку српског колективистичког културног модела. На стварање таквог модела пресудан утицај имала је српска хуманистичка интелигенција која се формирала још у 19. веку под доминантним обрасцем народа као целине, у његовој емпиријској конкретности и у најразноврснијим облицима испољавања народног живота. То је значило да је „народ" творац духовних вредности највишег ранга на којима треба сви да уче. Из тога је проистекло и уверење да основни задатак учених људи није био да „уче народ", него да „уче од њега". То је био примарни услов за тзв. учене људе – тек када усвоје све што народ као колектив може да им понуди они могу да постану истински „учитељи" народа и да допринесу његовом културном уздизању.

Српска интелигенција није пружила значајнији отпор увођењу комунистичког поретка, а страх од репресије за то није био једини фактор. Југославија је марксизам схватала далеко озбиљније од осталих источноевропских социјалистичких земаља, па није ни имала праве дисиденте који би направили искорак ка индивидуалном друштву, ка друштву грађанске демократије. Због тога је и већина некадашњих марксистичких интелектуалаца у време распада земље прихватила национализам као нову идеологију.

Комунизам и национализам имају доста заједничких особина на теоријском нивоу, а најважнија од свих им је управо антииндивидуализам. У оба случаја у питању је колективистичка пракса заснована на истом типу матрице – постојање привилеговане

[517] *Исто.*

[518] Опширније: Nebojša Katić, „Iz drugog ugla". *https://nkatic.wordpress.com/ 2011/03/30/izdaja-intelektualaca/*

посебне групе унутар друштвене заједнице (радничка класа, односно нација). Насупрот историјском и правном субјективитету грађанина појединца, на којем се заснивају модерне либералне демократије, и комунизам и национализам креирају и на политичком нивоу признају само идентитет колектива, а његове идеолошке вредности за темељне вредности заједнице. У том смислу је и комунистички мит о светлој будућности и социјализму као једином избору био близак националном миту о прошлости као природном стању. У оба случаја неопходни су били хомогенизовање друштва свим средствима и апсолутна власт.[519]

На велике изазове – рушење комунистичког поретка, слом биполарног поретка у свету, разорна државна и економска криза у Југославији – Србија је имала само један одговор: уједињење српског народа у једну државу. Та идеја била је неодвојива од концепта народне државе у социјалном и политичком смислу, покренутог Милошевићевом антибирократском револуцијом која је одбацила економске и политичке реформе у правцу тржишне привреде и правог вишепартијског система. Тада се веома јасно показало да је државни социјализам у Србији отпорнији на промене него било где у Источној Европи. Независно од идеологије самог Милошевића, Србија је на крају 20. века покушала да оствари идеје из 19. века, што се показало као фатална грешка.

Интелектуалци који су подржали српски режим добили су прилику да учествују у стварању историје, а Слободан Милошевић могућност да прелегитимише свој ауторитарни поредак. Савез између њих био је неминован. Одлука дела интелигенције да подржи такав режим била је судбоносна у време распада Југославије и довела је српски народ до највећег понижења у његовој модерној историји.

Ускрснуће старих богова

У периоду после Другог светског рата српска нација се развијала као типична секуларна категорија јер су држава и религија биле одвојене. У том процесу припадници српског народа који су били припадници друге религије од већинске православне (Срби католици и Срби исламске вере) нису се дефинисали као припадници

[519] Nenad Dimitrijević, „Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti", *Reč*, decembar 2000, 139–140.

јединствене политичке српске нације, што је пример који није забележен код других модерних европских народа.[520]

Слабост Српске православне цркве није била само последица комунистичког атеизма већ и бројних проблема који датирају у дубокој прошлости. Окренутост православља контемплацији и посматрање човека више са становишта вечности него у временским ограничењима, блиска веза религије и нације, митски однос према средњем веку, ритуални карактер религије, дуготрајна разједињеност црквене организације, ауторитарни и хијерархијски начин организације цркве, подређеност цркве држави, слабо образовано свештенство, непостојање довољног броја мислилаца, ратови и немири, егзистенција у непријатељском окружењу, страх од јачих суседа, световни ангажман – само су неки од елемената који су утицали да у оквирима цркве, често и уз њену несвесну помоћ, буду створени предуслови за развој тзв. комунистичке религиозности.[521]

У том периоду српском црквом руководио је патријарх Герман (световно име Хранислав Ђорић, замонашио се када је остао удовац). Он је на ту функцију изабран 1958. интервенцијом режима. И поједини епископи СПЦ директно су, у контактима с државним врхом, рекли да ће гласати за оног кандидата „за кога им се каже". Атмосфера уочи и за време избора била је више него хладна и мучна. Државна безбедност више пута је упадала у патријаршију и претресала просторије, а епископу бањалучком Василију, који је био на челу кандидационог одбора и који се противио избору епископа жичког Германа за патријарха, наредила је да напусти Београд. Епископи су запретили да ће прекинути заседање изборног сабора ако се он не ослободи, а Герман је рекао да се неће кандидовати уколико се епископ Василије не врати. Три дана касније Василије је враћен у Патријаршију и узео је учешће у избору и посвећењу новог патријарха. Убрзо после тога он је поново ухапшен и испитиван. Нови патријарх је изабран 13. септембра 1958. године. Већина епископа из Србије гласала је против Германа: од 37 чланова њих 24 било је против.[522]

О избору новог патријарха одлучили су Слободан Пенезић (он је за Германа говорио да је „државотворан", што је требало да значи да неће спречавати црквени раскол у Македонији) и Добрица Ћосић. Патријарх Герман је основну школу похађао у Великој

[520] Најкарактеристичнији примери да у оквиру једне етничке нације постоји више него једна религија јесу Немци (они се деле на протестанте и римокатолике у односу 34% према 34%), Холанђани (они се деле на протестанте и римокатолике у односу 21% према 31%) и Албанци који су претежно исламске вероисповести (40–55% сунити и 5–10% бекташи, са значајним процентом хришћана (25% православних и 15% римокатолика и гркокатолика). Опширније: Мирољуб Јевтић, „Религија као узрок подела српског народа", *Култура полиса*, 19/2012, 147–161.

[521] Р. Радић, „Верска елита и модернизација", 187–188.

[522] Radmila Radić, „Izbor patrijarha Srpske pravoslavne crkve u 20. veku", *Istorija 20. veka*, 1/2009, 30–32.

Дренови, Ћосићевом родном месту. Њих двојица су били и у родбинским везама. Дејан Медаковић сматра да је за такву Ћосићеву одлуку, осим „земљачке" линије, пресудно било и то што је један Германов син био скојевац кога је отац силом послао код „добровољаца" Димитрија Љотића међу којима је и погинуо: „За Германа је Ћосић говорио код Слободана Пенезића, а овај је наговорио Александра Ранковића."[523]

Избор патријарха Германа пратио је још један куриозитет. За разлику од свог претходника, он је свечано устоличен (интронизован) у Пећкој патријаршији. Свечаност је одржана 29. маја 1960. уз присуство бројних званица и представника државе. Поглавари других верских заједница углавном су послали писане честитке, а једини који се одазвао од „инославних" био је југословенски Реис ул улема Сулејман ефендија Кемура. Он је у својој здравици, потпуно необично за то време, евоцирао историјске примере Мехмед-паше Соколовића и заједничке борбе православних и муслимана за верско-просветну аутономију у Босни и Херцеговини за време аустроугарске власти.[524]

Објашњење за овакав приступ режима устоличењу српског патријарха на простору на коме су доминирали Албанци налази се у тадашњим политичким односима. Устоличење је било у функцији демонстрације историјског права Југославије на област Косова и Метохије, али и демонстрација њене одлучности да не дозволи даљу ескалацију албанског национализма. То је истовремено била и порука за суседну Албанију која је све отвореније показивала претензије према овом делу српске територије.

Однос режима према СПЦ довео је до великог смањивања декларисаних верника. Православна религиозност била је у изразитој кризи, па је изгледало да је победа комунистичке религије већ постала историјска реалност. Православље је остало део духовног живота маргиналних слојева становништва. Образовани и динамични део популације био је далеко од православне религиозности, а типични верници долазили су из пољопривредних и радничких слојева, са села и из предграђа, из женског или из старијег дела становништва, из политички пасивне популације која је остала ван токова модернизације друштва. Друштвена проходност религиозног човека била је знатно отежана јер су јавно декларисани комунистички атеисти и даље били привилеговани.

[523] Дејан Медаковић, *Дани, сећања 1976–1977*, Београд, 2003, 95.

[524] Радован Пилиповић, „Српска црква у доба комуниста", *Православље*, бр. 1046.

Некадашње православно становништво одвојило се и од историјских традиција, али и од хришћанства прожетог дубоким паганским традицијама.[525]

Због тога се обнављање религиозности крајем осамдесетих година 20. века уочило прво на западу Југославије, у њеним католичким покрајинама Хрватској и Словенији. Делови Југославије у којима је доминирало православно становништво још увек нису показивали такву тенденцију, јер је на тим просторима процес секуларизације пустио дубоке корене и узео највише маха у односу на све остале конфесионалне просторе. На православним просторима, било да се радило о конфесионално доминантним, као у Црној Гори и ужој Србији, или мултиконфесионалним као у Војводини или Хрватској на пример, био је најуочљивији отклон људи од религије и СПЦ, приметан је био и губитак значаја православља као моралне потке или мотивације за практично понашање људи. Такође је суштински смањено и учешће људи у црквеним обредима и црквеном животу уопште.

И док су се католицизам и ислам ширили и обнављали, Српска православна црква суочила се с новим, још тежим проблемима од оних које је имала непосредно по окончању рата. На Косову се распламсао албански национализам, све већи број Срба се исељавао, покрајина је практично само формално била у саставу Србије, из њеног назива избачено је историјско име „Метохија" (што значи црквено имање); црква у Македонији тежила је независности, а огранак у Северној Америци прибегао је расколу.[526]

Македонска црква је, уз директну подршку режима, стварана у периоду од 1958. до 1967. године. Да би пружили ослонац посебној националности југословенских Македонаца, комунисти су подстицали неколицину православних свештеника у Македонији да се одвоје од Српске православне цркве. Велику помоћ нова црква имала је и од Ватикана који је систематски помагао македонским црквеним представницима да присуствују међународним верским скуповима и заступају своју ствар у иностранству. У Титовој Југославији Македонска црква била је најприврженија режиму, чак више и од Исламске заједнице, проширила се и доживела своје златно доба.[527]

Српска јавност, која је после пада Александра Ранковића, чистке либерала и уставних промена била огорчена положајем

[525] М. Тимотијевић, *Век сумње*, 188–189.

[526] Од краја Другог светског рата српска црква у САД и Канади жестоко се противила нормализацији односа између цркве и државе и захтевала је отворену антикомунистичку борбу. Критике на рачун врха СПЦ говориле су да је Патријаршија у Београду „направила толико много намерних грешака, прекршила толико много црквених канона, починила толико грешака и престала да говори истину. Оно што највише узнемирује, престала је да следи пут истинског православља. Направила је врло опасан заокрет на путу хришћанског православља, знајући врло добро да то није православни пут спасења". (*http://www.pravoslavljedanas.info/Deretic3.htm*). Зато је 1962. Слободна српска православна црква Северне Америке прекинула везе с Патријаршијом у Београду.

[527] V. Perica, *Balkanski idoli*, I, 131.

Србије у југословенској федерацији и стањем на Косову и Метохији, почела је да тражи промене. У том периоду створено је широко распрострањено уверење да се положај Србије у југословенској федерацији не може поправити у оквирима постојећег идеолошког и политичког система. Немогућност да се јавно артикулише незадовољство створила је услове за алтернативно деловање појединаца и група, пре свега интелектуалаца. Историја је широм отварала врата српском националном покрету, чије рађање се теоријски може одредити као резултат „рањеног поноса и осећања понижења код друштвено најсвеснијих чланова, које на крају производи гнев и самопотврђивање".[528]

У таквом окружењу, када је српски национални идентитет био готово разорен, Српска православна црква је започела процес његовог обнављања, користећи на првом месту ретрадиционализацију. У том тренутку то је било могуће преко подсећања на наслеђе средњег века, који је представљан као период највећег српског историјског узлета. Тако треба посматрати пренос моштију цара Душана из Патријаршије у цркву Светог Марка у Београду. То се десило на Спасовдан, 19. маја 1968, уз учешће свих епископа СПЦ који су били на редовном заседању Светог архијерејског сабора. Преношење посмртних остатака цара „Душана Силног" представљало је за то време неочекивану, импозантну и снажним поносом испуњену националну и црквену свечаност, за коју Ђ. Слијепчевић пише да је „васкрсла визију славне српске прошлости у данима тамне српске безнадежности".[529]

Патријарх Герман је рекао како српски народ коначно може да види свете мошти свог светитеља цара, браниоца српске православне вере и националног идентитета. Режим је ову литију оценио као националистичку провокацију и протестни марш цркве уперен је у првом реду против политике националне равноправности на Косову и Метохији. Тачно десет дана касније (29. маја) одржана је позната 14. седница Централног комитета СК Србије на којој су Добрица Ћосић и историчар Јован Марјановић жестоко критиковали националну политику владајуће партије на Косову и Метохији, али и у целој Југославији.[530]

Иако је режим подржао патријарха Германа приликом његовог избора и он се пријатељски односио према државним руководиоцима, постепено је обнављао национални образац преко

[528] Isaija Berlin, „Nacionalizam. U prošlosti zanemaren, danas moderan", у: *Protiv struje. Eseji iz istorije ideja*, Pančevo, 1994, 350–371.

[529] Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, трећа књига, *За време Другог светског рата и после њега*, Београд, 1991, 236.

[530] Опширније: К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 278–282.

одржавања редовне годишње комеморације на Гробу незнаног јунака на Авали. То је временом постала традиционална свечаност коју су медији под контролом државе прећуткивали, али јој је присуствовао велики број људи. Смисао тих помена био је да се пробуди потиснуто сећање на Први светски рат, који је Српска православна црква сматрала једним од најславнијих тренутака у српској историји. Приликом комеморација редовно је извођен „Марш на Дрину".[531]

У наредним годинама Црква је интензивно будила сећање на „славну прошлост" обележавањем читавог низа значајних датума из српске историје. Тако је 1969. прославила 750 година од стицања независности – централне комеморације одржане су 14. септембра у Београду и дан касније у манастиру Жича, у историјском срцу Србије, где је црквени сабор прогласио аутокефалност и рукоположио Светог Саву за првог српског архиепископа. У септембру и октобру 1970. одржан је низ прослова поводом пола века од обнављања Српске патријаршије, а наредне године обележено је 500 година од испосништва Светог Василија Острошког. Свети архијерејски сабор састао се управо у манастиру Острог како би посебно нагласио јединство Србије и Црне Горе. Главни јубилеј у овом периоду било је обележавање осам векова од рођења Светог Саве. Завршна прослава одржана је у Београду и Жичи 4. и 5. октобра 1975. године.[532]

Ови догађаји били су повод да српски режим још једном оптужи СПЦ да је носилац обновљеног српског национализма. Црква је оптуживана и да се бори против „пуне равноправности народа и народности", да је чак привржена совјетском систему централизоване државе, да тихо али упорно оживљава „великосрпску идеологију", да отвара врло „осетљива" питања ратних злочина над српским народом у Другом светском рату инсистирајући посебно на усташким злочинима и одговорности Католичке цркве. Српски режим је једном приликом оценио и да је Српска православна црква свакако теолошки инфериорнија и слабије организована од Католичке цркве, али је способна да ефикасно делује у психолошко-емоционалној сфери и „опасно узбурка емоције српског народа, нарочито ламентирајући око наводног прогона Срба на Косову и дезинтегрисању Српства, мада такво што не постоји у нашој земљи него само слабљење државног централизма и бирократизма".[533]

[531] V. Perica, *Balkanski idoli*, I, 115.

[532] *Исто*, 142–143.

[533] Наведено према: V. Perica, *Balkanski idoli*, I, 146.

Бурни политички догађаји у деценији од Титове смрти па до распада Југославије, ревитализовали су став СПЦ да је управо Црква једина кроз историју била заштитник српског народа, да га никада није напустила, да је она изнад државе и да представља врховног моралног арбитра, па се самим тим њене намере не могу доводити у питање. И у овом случају до изражаја је дошла дубока историјска умешаност цркве у националну политику. У време када се комунизам ближио слому јачао је етнички национализам, а главне верске организације настојале су да утичу на политичке промене.[534]

Отварање косовског питања, „светог места" у српском памћењу, условило је и политички ангажман Српске православне цркве. Када су Албанци покренули масовне демонстрације, у таласу насиља у ноћи 15. марта 1981. запаљена је и Пећка патријаршија, највеће српско светилиште на Косову и Метохији. Ватра је уништила 2.000 квадратних метара конака у којем је било драгоценог намештаја, ретких литургијских књига и артефаката из манастирске ризнице. Калуђери и калуђерице успели су да спасу највредније ствари, ретке рукописе и иконе из ризнице. Упркос обећањима, држава није спровела никакву истрагу.

На Велики петак 1982. године 21 свештеник СПЦ потписао је Апел упућен највишим државним органима Србије и Југославије, Светом архијерејском сабору и Синоду. Међу потписницима су била и тројица најугледнијих и најобразованијих теолога монаха: Атанасије Јевтић, Иринеј Буловић и Амфилохије Радовић. Текст овог апела требало је да представља „дизање гласа у заштиту духовног и биолошког бића српског народа на Косову и Метохији". У апелу је речено да косовско питање није само нека локална политичка криза већ питање идентитета и опстанка Срба. Успостављена је и паралела с јеврејским народом, односно с Јерусалимом и Косовом као местима „вечног памћења" два народа. Атанасије Јевтић је јуна исте године писао да постоји намера албанских „нациста да спроведу истребљење српског народа", да су те геноцидне намере „некада изговаране шапатом, некада гласно", а у последњој деценији на делу је био „драстичан чин психолошког и физичког терора, чак и јавног злочина над недужним српским живљем на Косову".[535]

У наредном периоду све већи број свештеника је од врха СПЦ захтевао да изађе из пасивности и да буде много више присутна у народу. Тражено је активирање цркве пре свега у домену кадрова,

[534] V. Perica, *Balkanski idoli*, II, 25.

[535] Radmila Radić„Crkva i 'srpsko pitanje'", у: *Srpska strana rata*, I, 303–304.

просвете, изградње храмова и слободног испољавања православне вере. Српска православна црква се понудила да буде упориште традиционалног националног обрасца, потврђеног вековним искуством, који никада кроз историју није изневерио српски народ. Све је више обнављана критика европске цивилизације и материјалистичког духа, а посебно Дарвина, Ничеа и Маркса који су допринели разлагању европске цивилизације у виду „човекобога".[536]

Свети архијерејски сабор је на редовном заседању током маја 1982. представио хронику албанског деловања против српског народа на Косову и Метохији. У хроници су забележене и званичне реакције, интервенције и апели црквених великодостојника почевши од писма патријарха Германа Титу 1969. године. Српска православна црква је истицала да постоји албански терор на Косову и да нетрпељивост према Србима има корене у верској мржњи. Упозоравало се на то да духовна моћ косовског мита може да изазове експлозију српског национализма, да је прогон Срба дуготрајан процес с елементима етничког чишћења и геноцида, а да су главни кривци за то великоалбански национализам и стране силе које су га подстицале и подржавале.

Српска православна црква је 1983. обележила и 65 година од пробоја Солунског фронта. Тада је наглашено да је сећање на Први светски рат у комунистичкој Југославији потиснуто. Наредне године изведено је нешто што је било незамисливо пре Титове смрти – комеморација у Јасеновцу.

У југословенском религијском поретку се све до шездесетих година 20. века нису градила спомен-обележја на местима на којима су се током Другог светског рата налазили нацистички или усташки логори. Тако је било и с Јасеновцем. Тек када је Српска православна црква била на путу да обнови сећање на овај логор као на симбол српске „библијске патње", Јасеновац је за комунистички режим постао једно од најважнијих светилишта нове религије. Иако режим није умањивао број жртава овог логора смрти, истицао је да су његове главне жртве били „антифашисти" а не Срби, што није било тачно. Нова власт се трудила да створи заједницу новог типа с новим елементима идентитета. Због тога у званичном сећању није било дозвољено посебно истицати верски и национални идентитет жртава. Осим тога, власт је страховала да би инсистирање на одговорима „ко је, кога и зашто убијао"

[536] *Исто*, 306.

сломило идеју братства и јединства и увећало дистанцу између потомака жртава и потомака починилаца злочина.[537]

Иако је у периоду од 1952. до 1962. у Југославији подигнуто преко 14.000 споменика, власт је одбијала сваку иницијативу за обележавање комплекса логора Јасеновац. Обележавање логора који су постојали на подручју НДХ у Другом светском рату није се уклапало у политику креирања званичног сећања, јер је те логоре било тешко повезати са избијањем устанка и сместити у оквире сећања на „славну револуцију". Зато је режим тражио модел како да се Јасеновац једноставно заборави.

Тек средином шездесетих година 20. века одлучено је да се подручје логора смрти уреди и претвори у спомен-подручје Јасеновац. На ту одлуку највише је утицао константни притисак преживелих логораша који су још од јула 1946. сваке године у све већем броју долазили на славу храма у Јасеновцу где је служен парастос и вршен помен жртвама. Наиме, одмах после рата у Јасеновац се вратио Лазар Радовановић, парох јасеновачки. Он је од неколико преосталих логорских барака направио парохијски дом и стан, а просторију која је усташама служила као помоћна просторија преуредио је у привремени „храм". Први помен жртвама јасеновачког логора десио се на храмовној слави 7. јула 1946. године (Ивањдан). Самоникли култ приморао је режим да га стави под своју контролу.[538]

За изградњу споменика и уређење ужег простора логорског комплекса прихваћен је предлог архитекте Богдана Богдановића – музеј и меморијални парк са бетонским спомеником у облику цвета високог 50 метара. Бетонски цвет је завршен средином 1966. године. Требало је да буде знак вечитог обнављања – грађевина, као суперструктура, окренута двојно – криптом према жртвама из којих вуче свој корен – и круном, неком врстом обрнуте куполе – према светлости и сунцу. Симболично, према животу и слободи. Логорски објекти били су обележени хумкама, а места гробница и мучилишта плитким удубљењима. Споменик Богдана Богдановића откривен је 4. јула 1966, а тек две године касније службено је отворено и спомен-подручје Јасеновац. До 1970. је знатно скромније уређена и већина осталих локалитета јасеновачког логора. Али режим и даље није дозвољавао употребу Јасеновца као симбола геноцида над српским народом.

[537] Mira Jovanović Ratković, Dragoslav Ilić, „Kako se sjećati Jasenovca 65 godina kasnije", 4. *http://www.jasenovac–info.com/biblioteka*

[538] *Исто*, 5–6.

Споменички комплекс то није ни могао да буде. Безлични споменик са безличним стиховима из поеме *Јама* Ивана Горана Ковачића јасно говори да се Богдановићев пројект изградње споменика уклапао у концепт званичног сећања који је до тада већ био изграђен. Неупућени посетилац тешко је могао да закључи не само „ко је, кога и зашто" убијао већ и, уопште, шта се то догађало у Јасеновцу у периоду постојања НДХ.[539]

Обнова храма у Јасеновцу почела је освештањем камена темељца 7. јула 1971. године. Изградња је трајала све до 2. септембра 1984, када је обављено освештање спомен-храма Светог Јована Крститеља, уз присуство најмање 20.000 верника. Српска православна црква видела је у Јасеновцу ново Косово, место „светог мучеништва" и „вечног памћења" које ће подмладити нацију. Тада је симболично и најављена једна нова Србија, са световном престоницом и седиштем патријаршије у Београду, а са духовним центрима на Косову и у Јасеновцу.[540]

Патријарх Герман је у својој поруци упоредио Јасеновац са Голготом и нацистичким концентрационим логорима Аушвиц, Маутхаузен и Дахау. Нагласио је да су починиоци злочина у Јасеновцу били хришћани који су мучили и убијали друге хришћане верујући да на тај начин испуњавају патриотску дужност према својој нацији. На крају је рекао: „Браћо, да праштамо морамо јер је то еванђелска заповест, али да заборавимо – не можемо. Нека прауноци праунука наших знају да је онај огромни бетонски цвет на Пољу јасеновачком сведок једног безумља које никад више не сме да се понови."[541]

У наредном периоду Јасеновац је третиран као место мучеништва српског народа које је по важности заузимало друго место, одмах иза Косова. Помен у Јасеновцу био је одговор српске цркве на покушаје да се он избрише из историјског памћења народа, да се умањи број жртава и негира да се догодио геноцид. Атанасије Јевтић је писао да за православне хришћане Јасеновац није град мртвих него „град Живих", јер су Богу све јасеновачке мученичке жртве живе: „Невине жртве у Великомученичком Јасеновцу живе су и у нашим срцима и душама у молитвеном памћењу и спомињању. Све оне заједно с нама очекују васкрсење мртвих и живот будућега века. Великомученички Јасеновац је наше највеће Гробље, ново српско Косово, наш библијски месопотамијски Вавилон."[542]

[539] *Исто*, 6.

[540] V. Perica, *Balkanski idoli*, II, 62.

[541] Говор патријарха српског Германа на освећењу цркве у Јасеновцу, у: *Јасеновац – место натопљено крвљу невиних*, Споменица, Београд, 1990, 287–288.

[542] Јеромонах Атанасије Јевтић, „Великомученички Јасеновац", у: *Јасеновац – место натопљено крвљу невиних*, 11, 20.

Један од најзначајнијих догађаја у обнављању православне религиозности било је настављање изградње храма Светог Саве, која је почела још 1935. (прекинута 1941) на Врачарском платоу, где су, према легенди, Турци 1594. спалили мошти Светог Саве. Патријарх Герман је 12. маја 1985. освештао градилиште и рекао да ова црква треба да буде материјални доказ да су Срби, вођени духом Светог Саве, успели да преживе искушења и несреће од Косова до Јасеновца.[543] Почетак радова на изградњи храма уследио је 14. априла 1986. године.

Током 1986. обележено је и осам векова од подизања манастира Студенице. Прослава је почела још 27. јануара исте године (на дан Светога Саве). Централна прослава одржана је 23. септембра, када је више од 150.000 ходочасника посетило Богородичну цркву, последњу задужбину Стефана Немање у Србији на месту где је Свети Сава служио као први старешина монашке заједнице. Свету литургију служили су патријарх Герман и епископи рашко-призренски Павле, шумадијски Сава, далматински Николај и тимочки Милутин. Патријарх Герман је посебно нагласио да је у овом манастиру „проговорила српска душа која и данас живи и води своју децу вековима утрвеним путевима".[544]

Од тада је могло да се говори како је дошло до поновног уједињења народа и његове цркве, да су национална свест и обновљена православна религиозност продрли у политички живот Србије. Кључни моменат у том процесу било је обнављање косовског мита.

Однос Српске православне цркве и српског режима у време распада Југославије био је више него комплексан. Преокрет је уследио са дубоким политичким променама које су се догодиле по доласку Слободана Милошевића на власт. Југословенска криза, али и криза социјализма на Истоку Европе, као и појава национализама условили су и обнављање народне религиозности која је овога пута била синкретизам хришћанства, паганских традиција и национализма. Тако је у Србији поново покренут процес стварања религије нације, па је конфесионална идентификација још једном изједначена с националном.

Дубоко историјско наслеђе постало је реални политички фактор у време распада Југославије. Тада су бројни симболи из народне религије коришћени као сигнал велике политичке промене у којој је главна улога била намењена „народу". Политичка

[543] V. Perica, *Balkanski idoli*, II, 11.

[544] *Православље*, 470/1986.

популистичка реторика обликована је уз помоћ традиционалне версификације и епских форми преко којих је „глас народа“ трансформисан у „реч Божију“. Милошевић је тада отклонио и све резерве према религији како би ојачао своју националну оријентацију. Тада је он посегао и за најснажнијим елементом националне традиције – косовским митом, његовим етосом и с њим повезаним скупом емоцијама набијених симбола.[545]

Пре прославе шест векова боја на Косову одржано је више мањих ритуала, а најважнији је био преношење посмртних остатака кнеза Лазара од Београда до његове задужбине – манастира Раваница. Његове мошти су током историје премештане укупно 12 пута, а током Другог светског рата налазиле су се у манастиру Врдник на Фрушкој Гори, одакле су, због опасности од усташа, склоњене у Београд. Свети архијерејски сабор СПЦ је још 30. маја 1954. донео одлуку да се мошти кнеза Лазара врате у његову задужбину, а та идеја је реализована тек у овом периоду.

Мошти су свечано испраћене из Београда 28. јула 1988, а путовале су до Раваница преко епархија зворничко-тузланске, шабачко-ваљевске, шумадијске и жичке (обишле су укупно 26 места). Свуда су дочекане врло свечано и уз бројно присуство становништва. На том путу ка вечном починку земни остаци „светог цара Лазара“ походили су неке од историјских споменика „српској патњи и страдању“, чиме су обележене територије „небеске“, али и „земаљске“ Србије. На Видовдан 1989. били су у манастиру Грачаница на Косову. Потом су мошти боравиле у Приштини, Куршумлији, Прокупљу и Нишу. Више од месец дана биле су изложене у цркви Лазарица у Крушевцу, потом су пренесене у манастир Горњак, а 9. септембра положене су у манастир Раваницу.

Основна симболичка порука која је тада послата била је она о „победоносном и спасоносном повратку духовног оца Србије“ који ће истовремено залечити све народне ране, али и коначно пронаћи дуго чекани „вечни мир“.[546] Иако Милошевић није директно учествовао у организацији овог комплексног ритуала, он је и из тога успео да извуче јасну политичку корист – држава није нападала ове активности, што је само годину дана раније било готово незамисливо, док је државна пропаганда дала велики простор процесији, што је била недвосмислена политичка порука.[547]

[545] S. Naumović, *Upotreba tradicije*, 66.

[546] *Исто*.

[547] *Исто*, 66–67.

Наредни симболички догађај било је постављање огромне куполе (током маја 1989) на монументални Храм Светог Саве у Београду и, још више, извођење прве свете литургије под том куполом 25. јуна 1989. године. Присуство бројних високих партијских и државних функционера и изузетна медијска покривеност догађаја потврдили су његов велики политички значај – требало је да покаже да је успостављено ново јединство између Цркве, власти и народа.[548]

Сви ови догађаји су у врху СПЦ означени као најзначајнији догађаји у новијој историји српског народа. Они су тумачени као обнављање изворног духовног предања, повратак културне и националне свести и „отрежњење" српског народа. На Газиместану су се, једне поред других, вијориле партијске (са српом и чекићем) и црквене заставе, са крстом и барјаком. Мирко Ђорђевић сматра да је Црква српском режиму понудила „идеолошку логистику" јер су српски комунисти у том периоду једноставно остали без идеологије.[549]

Српско руководство имало је готово једнодушну подршку Српске цркве, која је од државе све отвореније тражила да јој врати улогу која јој је „неправедно и насилно одузета", и тако испуни празнину која је настала њеним запостављањем у друштву, „јер нема јаке државе без јаке цркве".[550] Укључивање Цркве у политички живот требало је да потврди пуну подршку свих стубова друштва („јединство народа, државе и Цркве") реализацији српског националног програма. Црква се тако директно укључила у националну политику ангажујући се на подизању религијског национализма и пропаганди националне хомогенизације.

Милошевићеви комунисти (социјалисти), сходно социјалистичком колективизму, снажно су прихватили православну идеју о саборности као знак историјског осећаја Срба за заједништво и колективност. У питању је био нови облик религије, неприродна атеистичко-теистичка смеса. У том процесу и Црква и држава, свака из својих разлога и интереса, имале су значајну улогу. Српска црква је у својим темељима имала склоност да трансформише духовно у световно, често је православну религију сводила само на српску нацију, чиме је нестајала њена спиритуална димензија. Српска црква се, понекад с лакоћом, упуштала у процес сједињавања са државом. То је до посебног изражаја дошло после

[548] *Исто*, 67.

[549] Транскрипт ТВ серије „Зашто се у цркви шапуће", АНЕМ, 2005. *http://pescanik.net/*

[550] Наведено према: R. Radić, „Crkva i 'srpsko pitanje'", 316.

полувековног периода у коме је држава била у непријатељском односу према СПЦ.

Тако је социјалистички идеолошки супстрат замењен обновљеном религиозношћу код православног становништва које је деценијама било већином антирелигиозно. Национална компонента православља имала је битну улогу у предвечерје рата. Припадност православној вери постала је кључна одредница српског идентитета; православље, односно, светосавље постављено је у само средиште нације, као њена највиша вредност, њен извор и стожер, као сама суштина „бића народа".[551]

Преокрет у обнављању религиозности био је видљив од прославе Божића 1990, који је већина грађана у Србији дочекала неспремна и потпуно изненађена. Збуњени су били и атеисти, али и они који су до тада, као највећу тајну, крили своје мишљење о вери. Од те године у Србији се први пут јавно говорило о божићним празницима, верницима се честитао празник, а литургију је почела да преноси и телевизија. Телевизијски пренос Божићне литургије из Саборне цркве дочекан је те године као историјски културни догађај у тек започетој демократизацији друштва. Први пут после Другог светског рата одржан је и светосавски бал, као и светосавска академија у Центру „Сава". Ускрс је исте године прослављен јавно и слободно као општи празник, а поклопио се с отварањем Храма Светог Саве, где је одржана прва ускршња литургија.[552]

Отварање према религији значило је и увођење црквених великодостојника у јавни и политички живот. Права поплава религијских обичаја који су пратили нову колективну идентификацију, а који с хришћанством често нису у вези, брзо је показала да је основни мотив који је толике људе вратио у цркву био само условно религијске природе. Преобраћеници у веру, у настојању да јавно покажу своје ново припадање, чинили су то најчешће претерано ревносно и више на паганski него на хришћански начин. Црква на те појаве није реаговала, она се ангажовала више на „националном освешћивању" него на обнављању религијске културе. Директно укључивање Српске православне цркве у пропаганду националне хомогенизације, бављење више политичким него верским питањима, уз условљавање припадања српској нацији припадношћу православној вери („Србин некрштен не бива"), највише су утицали на то да посткомунистичко „оправослављење"

[551] М. Тимотијевић, *Век сумње*, 198–199.

[552] R. Radić, „Crkva i 'srpsko pitanje'", 321.

нације за већину постане „идентификацијски знак српства“ пре него израз религијских уверења.[553]

Лични став Слободана Милошевића према Српској православној цркви и религији остао је делимично нејасан, али се може рећи да је он био привржен комунистичком атеизму. Иако је био централна фигура прославе косовског јубилеја, он није присуствовао литургији у Грачаници, а и касније је упадљиво избегавао црквене обреде. Када је Милошевић учврстио своју власт, он се више него јасно дистанцирао и од Српске православне цркве, али и од САНУ. Одбацио је све оптужбе да у Србији јача десница и да конзервативне снаге имају утицај на политички живот у Србији. Изградња „напредног социјализма“ била је приоритет и однос према тој идеји био је релевантан за Милошевићеве оцене. Тако је рекао да он нема „ни непријатељски ни нетрпељив однос“ према Српској православној цркви, али да она нема никакав политички утицај у Србији.[554]

Ни Црква није благонаклоно гледала на Милошевића. Ставове против његовог режима експлицитно су саопштили Радован Биговић и Атанасије Јевтић 1. децембра 1990. године. Биговић је писао да је Милошевићев режим „бољшевичко-титоистички“ и да треба гласати за демократску опозицију. Јевтић је истицао да није тешко предвидети да ће српски народ поново, „питан, непитан, хтео не хтео, изведен, доведен, свеједно 'једногласно' изабрати већ по који пут Хазајина, јединоспасавајућег вођу, једине демократске партије“.[555]

Избори за новог патријарха Српске православне цркве одржани су 1. децембра 1990, непосредно уочи одржавања првих вишестраначких избора у Србији.[556] Милошевић је покушао да обезбеди контролу над СПЦ преко својих фаворита, епископа загребачко-љубљанског Јована (он је и председавао изборним сабором) и епископа црногорско-приморског Амфилохија. Ипак, они су претрпели тежак пораз јер нису ушли ни у најужи избор од три кандидата. За новог патријарх, 44. по реду, изабран је, и то тек у деветом кругу гласања, епископ рашко-призренски Павле (Гојко Стојчевић). На истој седници Архијерејски сабор је упутио и предизборну поруку српском народу. Она је била изразито антикомунистички обојена, с лако препознатљивим ставом против самог Милошевића: „Зато смо дубоко уверени да ће српски народ при свом избору бити способан да разликује између оних који

[553] Мирослава Малешевић, „'Оправослављење' идентитета српске омладине“, *Гласник Етнографског института САНУ*, 53/2005, 140.

[554] *Политика*, 22. децембар 1989, 7.

[555] *Православље*, 1. децембар 1990.

[556] Избори су одржани иако је патријарх Герман још увек био жив. Он се повредио по повратку са Газиместана 1989. године. Лечен је на ВМА, опоравак је дуго трајао. Када су представници Цркве и лекари са ВМА оценили да Герман више није у стању да обавља сложене црквене дужности (документ су с медицинске стране потписала петорица лекара ове установе), архијереји су донели одлуку да бирају новог патријарха. Патријарх Герман је умро у августу 1991.

много обећавају, а иза обећања скривају своје властољубиве и саможиве интересе, и оних који су истински верни Богу и роду."[557]

Враћање традицији и православљу постало је веома важан јавни ритуал, а већина становништва усвојила је сопствено виђење религије, „народно православље" које није почивало на хришћанским догмама, већ је то био по много чему један необавезан верски оквир унутар кога је сваки појединац стварао своју сопствену веру, без страха да ће бити проглашен за јеретика. Масовне прославе народних празника наилазиле су на покровитељство Цркве, па су спајане хришћанске вредности и „оргијастичке свечаности". Обавезно је било само једно – национално обележје у кич варијанти и раширено осећање да су Срби изабрани божји народ кога Творац воли више него остале нације.[558]

Обнављање религиозности у Србији праћено је широким таласом етноцентризма, што је искоришћено за потврду религије у њеној традиционалној функцији окоснице националног живота и „јединог чувара" националних традиција и вредности. Стеван Павловић овај парадокс мешања религије и национализма под режимом чија је идеологија била интернационалистичка и антирелигиозна објашњава очигледном „религиозношћу речи и гестова" владајуће структуре, која је остала псеудохришћанска у својим ритуалним манифестацијама иако је њена идеологија антихришћанска. „Кланski морал национализма" био је једина алтернатива класном моралу марксизам-лењинизма. У таквој ситуацији религија је ризиковала да постане племенска.[559]

И у овом случају обновљена је идеја о старој „српској вери" као темељу националног идентитета. Истицано је да је примање хришћанства за старе Словене била права „народна трагедија", да је угушена самобитна култура, да је тек с појавом Светог Саве и успостављањем православља сачувана и српска народност и српска вера, јер је он створио српску народну цркву, што је био и темељ српске националне идеје. Тако је постепено почела да се ствара нова форма српске вере која је спајала православно хришћанство са српским национализмом и Милошевићевим култом личности.

Српска национална идеја профилисана је као световна, грађанска религија, што је појава карактеристична и за остале земље некадашњег совјетског блока. Та врста религиозности превагнула је над старим облицима духовности, па је дошло до стапања и

[557] Наведено према: „Порука Светог архијерејског сабора Српске православне цркве српском народу поводом првих вишестраначких избора у Србији и Црној Гори", *Православље*, 15. децембар 1990.

[558] М. Тимотијевић, *Век сумње*, 203.

[559] Наведено према: R. Radić, „Politička ideologija kao sekularna religija", 482.

интеракције религијских симбола, ритуала и митова, с једне стране, и нових световних, профаних облика националног идентитета и својеврсне идолизације државе. Националне државе не могу да постоје без митова који захтевају идолопоклоничко прихватање, као и без одговарајућег система јавне „патриотске идолизације", симбола, мита и ритуала. Таква држава од својих грађана захтева да „воле" своју земљу и буду спремни и да умру за њу.[560]

Тако је српски народ и на крају 20. века своју колективну историјску свест тражио у неговању култа смрти који се усклађивао са постојећим политичким односима. Оживело је тумачење да „спас" и „срећа" заједнице захтевају жртву и зависе од ње. Зато је на јавну сцену веома брзо и уведен култ „свете смрти", који је подразумевао да је губитак живота у рату једноставно обавеза према славним прецима који су некада жртвовали своје животе за слободу српског народа. Опсесивна глорификација смрти била је дубоко укорењена у српској традицији, а поједини интелектуалци извршили су њену максималну злоупотребу и она је с почетком рата у бившој Југославији изашла из оквира мита и оправдавала ратне сукобе као највишу моралну дужност.[561]

Та дубока склоност према смрти и ирационалном, што је иначе одлика свих јужнословенских народа, довела је до стварања једног погубног политичког мита. Основно начело такве културне структуре јесте стално „призивање" историје, која се у том призивању мистификује, глорификује и на крају трансформише у мит. Песничка и религијска истина најфаталније су од свих истина, а употребљене у идеолошке сврхе постају убојитије од оружја: артикулишу се увек као моћни експресивни, индексни знакови јаке енергије која саговорника може да убеди да жртвује свој или туђи живот за тако уобличену истину, за идеологему, у ствари, за празне речи. Чињенице на којима се заснива истина за коју треба гинути у борби за „праву веру" тако су крхке да је заиста неопходна јака језичка артикулација, „омотач од лепоте", да прикрије слабост аргумената који се иза таквих истина скривају.[562]

Доминирало је мишљење које је говорило о историјској усамљености српског народа који нема „ниједног верног пријатеља", који је окружен „непријатељима", готово континент за себе. У тој изолованости индивидуалност није могла да опстане и све је требало да буде подређено колективитету нације. Нестајање народа

[560] V. Perica, *Balkanski idoli*, I, 41–42.

[561] Nenad Dimitrijević, „Reči i smrt", 158.

[562] Tatjana Bečanović, „Interkulturalno izučavanje književnosti", *Sarajevske sveske*, 32–33/2011, 146.

означава „суштински прелом“ колективне људске егзистенције, па је српски народ управо и страдао зато што је вековима настојао да очува слободу коју су му константно угрожавали други народи. Због тога је српски народ приказиван као „изузетан“, као јединствен по страдању, по неразумевању којим је окружен и по томе што није стекао ниједног „верног и истинског“ пријатеља. Тако је „српска трагедија“ постала „српска судбина“, јер је „трагедија“ последица националног карактера и „херојског менталитета“.[563]

У овим идејама лако се може препознати утицај Николаја Велимировића који је писао да је страдање „централни факт“ српске историје, да је сваки живот без страдања „плитак“, да не постоји ниједан народ који има више непријатеља од Срба и да су се они током своје историје стално борили против неправде. Он је писао и да је основна и непрекидна линија српске историје од епохе Немањића „служба Христу“, да је српски народ био „истински Теодул“, божји слуга, односно, „Христодул“, Христов слуга, „што је једно и исто“. Управо због тога је „судба тако језиво бичевала Србе у мукама и патњама као мало који народ, изузев јеврејског, у историји рода људског“.[564]

Тако се враћање уназад, карактеристично за архаичне народе који имају конзервативни „кружни ток мишљења“, још једном потврдило као суштина српске политичке филозофије. Тачка ослонца таквог мишљења јесте идеја о „апсолутном почетку“, што подразумева да стварања новог нема без рестаурације старог, о чему је бриљантну студију написао Миодраг Поповић.[565]

Свако отварање према другим цивилизацијама нова интелектуална квазиелита представљала је као напуштање основа на којима је изграђена „аутохтона народна култура“ и као делимично жртвовање народног и државног суверенитета. Истицано је да једна нација постаје „морална и духовна целина“ тек ако има своју „заједничку причу“, чији смисао даје религија која је „породила све што је у друштву битно“. Зато је на јавној сцени доминирала идеја да се српска нација одрекла себе и своје „заветне прошлости“ када је ушла у Југославију, да је потом комунизам пресекао идентитет и континуитет српске нације, односно да је избацио нацију из историје и да је Србима одузео и нацију и демократију. У том смислу, правна и демократска држава представљају логичну целину са „заветним светосавским“ концептом нације.[566]

[563] К. Николић, *Српска књижевност и политика*, 284–285.

[564] Владика Николај, „Српски народ као Теодул“.

[565] М. Поповић, *Видовдан и часни крст. Огled из књижевне археологије*, Београд, 1977.

[566] К. Николић, *Српска књижевност и политика*, 333–334.

Комунисти су били потпуно неуспешни у имитирању језуита и других представника контрареформације у напорима да оставе дубока обележја „у душама и друштвима" својих припадника. Према мишљењу Ернеста Гелнера, оно што је заиста укинуло марксизам није био његов секуларизам, већ његов пантеизам, наслеђен од Спинозе преко Хегела. Марксизам је био унитаристички, пантеистички, глорификовао је рад и желео је „тоталну конзумацију на овом свету". Основни месијански идеал марксизма био је укидање граница између светог и профаног, али је ерозија вере у марксизам и комунизам показала да је та нова религиозност ипак била само пролазна појава.[567]

Комунизам је обновио есхатолошку парадигму будућег раја, али је на крају 20. века комунистичка митологија имала много мање одјека него било која национална митологија заснована на причама о пореклу нације, посебно она која је изникла на ауторитету „крви и тла". Као најстарији, општи модел, приче о пореклу носећи су елемент митског дискурса и митске свести, припадају дубоким слојевима паганске религиозности, најдуже трају и посебно су везане за политичке митологије нових нација.[568]

[567] Наведено према: Radmila Radić, „Sekularizacija kao oblik prozelitizma u zemljama istočne Evrope", *Tokovi istorije*, 1–4/1999, 142.

[568] Ј. Ђорђевић, „Религијски и остали митови".

У ИЗОЛАЦИЈИ

Иако избијање рата у Босни и Херцеговини свакако није била само Милошевићева одговорност, ипак, „у самом разгоревању рата он је био најотворенији и најбезочнији". Веровао је да у рату може најмање да изгуби, а очекивао је и да може само да добије – историјско признање за стварање уједињене националне државе српског народа. Зато је био најгрубљи у претњи силом и најмање обзиран у дипломатским преговорима.[569] Српско руководство годинама је у контактима са западним дипломатама редовно понављало да нема никаквог утицаја на Србе у Хрватској и Босни и Херцеговини, да Албанци уживају највећа права у Европи, да Србија нема паравојних формација ван својих граница, да се „одлучно противи" подели Босне, да је за вишепартијски систем и економске реформе, да државни медији нису под контролом режима.

Пошто је стварност била другачија, Србија се нашла на удару међународне заједнице – 14. априла влада САД по трећи пут је изрекла оштро упозорење влади Србије и претњу економском и политичком изолацијом због војног мешања ЈНА у унутрашње сукобе у Босни и Херцеговини. Само два дана касније, Конференција о европској безбедности и сарадњи осудила је Србију и ЈНА као кривце за рат у Босни. Шеф америчке делегације на овом састанку је изјавио да су САД „дуго и стрпљиво" чекале на решење кризе, али су се најзад уверile да је Србија та која не жели мирно решење.[570]

То је додатно охрабрило хрватске и муслиманске вође и ратни пламен је достигао неслућене размере. Такозвано председништво Босне и Херцеговине саопштило је 4. маја 1992. да је агресију на Републику извршила Савезна Република Југославија „преко бивше ЈНА и уз судјеловање паравојних формација СДС и паравојних формација из Србије и Црне Горе", па је затражена војна помоћ из иностранства.[571] Беспоштедни и сурови грађански рат, у чијим коренима је била вековна „дивља мржња", трајао је три и по године.

[569] С. Антонић, *Заробљена земља*, 126.

[570] *Политика*, 17. април 1992, 1–2.

[571] Наведено према: „Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991–1994", *National security and the future*, 3/2006, 196.

Истовремено је амерички Конгрес 20. маја затражио потпуну економску блокаду српско-црногорске федерације, а дан касније Сенат је усвојио закон којим се ускраћује свака помоћ Југославији. Истовремено је утврђена и листа економских санкција Европске заједнице према Србији и Црној Гори. Дипломатски механизам је покренут иако је руководство СРЈ покушало да га спречи. Помоћ је тражена на старим основама које нису могле да донесу никакву помоћ – у Покрету несврстаних. Али Србија више није имала на кога да се ослони. Савет безбедности Уједињених нација усвојио је 30. маја 1992. Резолуцију 757 и избацио Србија (и Црну Гору) из међународне заједнице увођењем свеопштих санкција на свим нивоима.[572] Прекинуте су и све културне и спортске везе. Србија је тако ушла у мрачан период своје историје.

Под утиском тог догађаја заоштравала се политичка ситуација у Србији. Прво је 4. јуна, на годишњој скупштини САНУ, група од 37 академика потписала Апел којим се од Слободана Милошевића, „као гест највишег патриотизма", захтевало повлачење из политичког живота.[573] Потом је 30 студентских организација, у Прогласу студената Београдског универзитета, захтевало Милошевићеву оставку и формирање владе националног спаса. Врхунац протеста уследио је 28. јуна када је почео Видовдански сабор у организацији опозиционе коалиције ДЕПОС. Затражена је оставка председника Србије, распуштање Народне скупштине и формирање владе националног спаса.[574]

Већ у јуну инфлација је прешла 100% месечно, а обустављена је производња у 40% фабрика у друштвеном сектору. Влада је проблеме покушала да реши административним мерама. Скупштина Србије усвојила је 8. јула пакет закона за ублажавање санкција, којима су се давала велика овлашћења влади; 4. августа усвојени су и амандмани владе на закон о универзитету који су ограничили аутономију Универзитета. Оптимизам је уливао Милошевић – једном приликом је на седници владе изјавио да су санкције „својеврстан изазов" за привреду Србије.[575]

Над Србијом се надвила и опасност од западне војне интервенције. Ворен Цимерман пише да у америчком руководству није било дебате о узроцима рата у Босни: „Сви су знали да су криви Милошевић и Карацић. Питање је само било да ли је војна интервенција у америчком интересу имајући у виду војне тешкоће у

[572] United Nations Security Council Resolution 757. *www.un.org/en/sc/documents/resolutions/1992*.

[573] Опширније: К. Николић, „Српска књижевност и политика", 324–326.

[574] Коста Николић, „Владе Републике Србије 1991–2000", у: *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005, 493. – Током ових протеста дошло је до подела унутар Демократске странке. Њен председник Драгољуб Мићуновић одбио је да учествује у организацији протеста. Крило које је предводио Војислав Коштуница, један од потпредседника странке, учествовало је у протестима, а из њега је 26. јула формирана Демократска странка Србије.

[575] С. Милошевић, *Прилози историји*, 149.

Босни".[576] У августу је Савет безбедности Уједињених нација осудио „праксу етничког чишћења" у Босни, за шта су оптужене српске снаге. Амерички сенат је подржао изјаву председника Буша којом су Уједињене нације позване да зауставе кршење људских права „свим потребним средствима". У сличном духу интонирана је и Резолуција 770 Савета безбедности од 13. августа, која је одобравала предузимање „свих неопходних мера" како би се обезбедило достављање хуманитарне помоћи угроженим подручјима на територији Босне и Херцеговине.[577]

Због тога је Милан Панић, као први премијер новоформиране СРЈ (и први цивилни министар одбране), кренуо у грозничаву кампању с циљем да увери међународну заједницу да Београд тежи мирном решењу кризе у Босни и Херцеговини и нормализацији односа како у региону, тако и са осталим земљама. Посетио је читав низ европских престоница и разговарао с најзначајнијим светским политичарима којима је тврдио да је његова влада спремна да испуни све захтеве међународне заједнице ради праведног решења кризе и да Београд не жели наставак рата.

Али Панић није контролисао основне полуге власти у Србији и није имао никакав утицај на руководство босанских Срба. Убрзо је против њега покренута моћна пропаганда и он је проказан као „издајник". Панићеву владу први је (10. септембра) напустио Владислав Јовановић, министар иностраних послова, с образложењем да се политика коју води Панић „дубоко коси" с његовим схватањем националне дужности и достојанства: „Није ми могуће да останем у влади која све отвореније следи политику супротну интересима Србије и српског народа."[578]

Милошевић је два пута покушао да смени Панића с места премијера СРЈ, али га је оба пута подржао црногорски ДПС у Већу република.

Притисак опозиције и јавности довео је до распуштања Скупштине и расписивање нових избора (парламентарних и председничких). Милошевићева моћ до пуног изражаја дошла је приликом распуштања парламента 20. октобра 1992. године. Тада је извршена измена изборног закона – с већинског се прешло на пропорционални изборни систем, односно грађани више нису гласали за појединачне кандидате, већ за страначке листе, а странке би накнадно одређивале имена посланика у Скупштини. По члану 96

576 V. Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe*, 214.

577 Vladimir Petrović, *Srpske političke elite i Londonska konferencija.* Stenogramske beleške sa sednica Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici Savezne Republike Jugoslavije, I, Beograd, 2014, 17.

578 Наведено према: *Политика*, 11. септембар 1992, 1. – Милан Панић је изјавио како је „извесно" да између њега и Јовановића постоје разлике у приступу и стилу вођења спољне политике: „Владина политика, очевидно, захтева друге људе, па сам одлучио да прихватим ову оставку" (*исто*).

изборног закона, две трећине мандата расподељивао је по свом избору подносилац листе. Пошто је страначко руководство социјалиста био сам Милошевић, читава политичка елита постављена је у однос политичке зависности од њега. Сваки посланик могао је у сваком тренутку да буде смењен. Скупштинска гласања будно су праћена и нико се није супротстављао вољи председника Републике.[579]

Милан Панић се као југословенски премијер кандидовао на републичким председничким изборима одржаним 20. децембра 1992, на којима је поражен: Милошевић је добио 2.673.375, а Панић 1.604.410 гласова. Да је Србија тонула у све дубљу изолацију, показао је нови политички савез у Скупштини између социјалиста (освојили су 101 мандат, што је био велики пад у односу на претходне изборе) и екстремних националиста Војислава Шешеља (Српска радикална странка, која је освојила 73 мандата).[580]

Први потез нове коалиције у Скупштини СРЈ био је смењивање Милана Панића већ 29. децембра 1992. године. За новог премијера изабран је Радоје Контић из владајуће црногорске партије.

На почетку 1993. Милошевић је следио стари политички концепт. Тако је 23. јануара у Женеви на мировној конференцији о Југославији изјавио да је инсистирање да српски народ у Хрватској и даље живи под суверенитетом те државе „лишено сваког смисла".[581] Али изолација, у коју је Србија све више тонула и из које није било излаза, условила је лагани заокрет, па је Милошевић подржао Венс–Овенов план за окончање рата у Босни и Херцеговини.

Скупштина Републике Српске одбила је, на заседању одржаном 5. и 6. маја, да верификује потпис Радована Карацића на овом плану. Пре доношења скупштинске одлуке грчки премијер Константин Мицотакис, као и председници Ћосић, Милошевић и Момир Булатовић неуспешно су убеђивали посланике да прихвате Карацићев потпис. Милошевић је тада рекао да план међународне заједнице води ка испуњењу основног циља српског народа и да би била учињена „трагична грешка" уколико се он не усвоји.[582] Већ 6. маја влада Србије је саопштила да постаје „неодрживо и неоправдано" даље економско исцрпљивање Србије и да ће се помоћ Републици Српској свести само на храну и лекове.[583] Два дана касније функционерима Републике Српске забрањен је улазак у Србију.

[579] К. Николић, „Владе Републике Србије", 493.

[580] *Историја Демократске странке 1989–2009. Документи.* Приредили: Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Срђан Цветковић и Слободан Гавриловић, Београд, 2009, 638–639.

[581] С. Милошевић, *Прилог историји*, 162.

[582] *Исто*, 168.

[583] *Политика*, 7. мај 1993, 6.

У Србији је покренут и прави пропагандни рат против руководства с Пала. Говорило се и писало да је на делу „пораз политичког разума", да је руководство Срба из Босне показало „одсуство историјске мере", да треба обуставити сваку врсту помоћи Републици Српској јер је њено руководство испољило недостатак „мудрости и политичке вештине", као и да „грађани Србије" исказују велику „забринутост и страх" за своју будућност.

И поред тога, у међународној заједници је доминирала оцена да је Милошевић само декларативно прихватао понуђена решења како би западне силе отишле још даље у етничкој подели Босне и Херцеговине. Општи утисак био је да српско руководство користи како своју полицентричност, тако и стратегију привидног неучествовања у рату да би „двоструким" преговорима достигло максималан резултат.

На удару режима убрзо се нашао и Добрица Ћосић. Он је 1. јуна 1993. смењен с места председника СРЈ. Војислав Шешељ је изјавио да је Ћосић с Хрватима „преговарао о продаји Крајине" и да хоће да „дели Косово с Албанцима", а социјалисти да је припремао пуч против Милошевића. Ратко Марковић је тврдио да је председник СРЈ „у три случаја прекршио устав". Српски покрет обнове је организовао демонстрације, а том приликом погинуо је један припадник снага МУП-а.[584] У Србији је стање било суморно, економска криза је достигла горњу тачку разарања бића нације. Инфлација је била 19.755% на годишњем и 200% на месечном нивоу. Упркос бројним покушајима, у јулу је дневни раст девизног курса прешао 10%. Три четвртине становника Србије није било у стању да задовољи основне животне потребе. Србија је због санкција забележила губитак од 25 милијарди америчких долара. Држава је највеће издатке имала за око 600.000 избеглица; 760.000 лица остало је без посла, а око 700.000 било је на принудном одмору (од укупно 2,3 милиона запослених). Друштвени производ износио је 45% производа из 1989, а реалне зараде износиле су 14% зарада из те године.

Раскид коалиције између Социјалистичке партије Србије и Српске радикалне странке у септембру 1993. довео је до расписивања ванредних парламентарних избора. Скупштина је распуштена 20. октобра, а избори су расписани под истим условима као претходни. На овим изборима грађани су могли да бирају између четири политичке опције: СПС, ДЕПОС (Српски покрет

[584] На седници Врховног савета одбране одржаној 2. јуна, Милошевић је апострофирао састанак Добрице Ћосића са армијским врхом који је одржан 27. маја у Добановцима као разлог за његову смену. Из СПС-а је потом пласирана информација да су „неки учесници" тог састанака доставили стенограм Милошевићу. Није, међутим, најјасније шта је Ћосић тачно рекао. У наводном ауторизованом стенограму његовог излагања, који је Милошевићу доставио генерал Живота Панић, начелник Генералштаба Војске Југославије, који је оптуживан да припада генералском лобију трговаца оружјем, није било ставова које је Милошевић инкриминисао: „То су катастрофалне констатације које су изречене на том састанку. Ако не ваља Устав, сигурно није Генералштаб место где се расправља да ли ваља или не Устав, нити се може Генералштаб за то питати. Није Генералштаб место да се оптужи Црна Гора да ли има или нема 'словеначки синдром' и да ће да се отцепи, није Генералштаб место где се снаге Министарства унутрашњих послова Србије трпају у паравојне формације и не знам шта се све ту констатује. А поготово то да треба употребити Војску, да се квалификује као да је Војска једина интегративна снага. То апсолутно није тачно. Ова држава је направљена вољом народа, а не силом или некаквом војском и да сада треба употребити Војску против таквих политичких кретања. То је један покушај манипулације Војском. Посебна је прича да се фалсификује завршна реч, да се избацују практично сви проблематични ставови, то је фалсификат, то није ауторизација. Међутим, то није важно, то је сада затворена 'књига'. Ћосић је разрешен дужности, завршили смо тај разговор" (Уједињене нације. Судски списи Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију [United Nations ICTY Court Records, *http://icr. icty.org*, даље: УН, СС МКТЈ], 03457273/74. Предмет Слободан Милошевић. Стенографске белешке са седнице Врховног савета одбране).

обнове и Нова демократија), Демократска странка и Демократска странка Србије.

И после ових избора Социјалистичка партија Србије је формирала владу, а њен избор обележен је бурном, дотад незабележеном расправом у Народној скупштини. Расправа је трајала три дана (од 15. до 18. марта 1994), и у њој је учествовало 135 посланика. Социјалисти су успели да обезбеде веома малу већину од 128 гласова, уз подршку пет посланика Нове демократије која је на изборима учествовала у оквиру опозиционе коалиције ДЕПОС, али је на крају подржала „владу народног јединства".[585]

Почетак 1994. обележио је Програм реконструкције монетарног система и стратегије економског опоравка. Његов творац био је гувернер Народне банке Југославије Драгослав Аврамовић. Програм је почео да се примењује 24. јануара 1994, а већ у марту почео је да даје позитивне резултате: инфлација је износила 0,01%, инфлација је износила 0,01%, а укупна производња повећана је за 21% у односу на крај претходне године. Просечна плата у јуну била је 164 динара. И обнављање јавних прихода ишло је веома брзо. Од мање од 100 милиона нових динара у јануару 1994, буџетски приходи достигли су у новембру милијарду и 150 милиона динара.

Током 1995. завршен је грађански рат у Хрватској и Босни и Херцеговини. Прво је хрватска војска у две акције („Бљесак" и „Олуја") сломила војни отпор Републике Српске Крајине и протерала готово све становнике српске националности с ове територије.[586] Рат у Босни окончан је 21. новембра потписивањем Дејтонског споразума (Генерални оквир мировног споразума за БиХ, са 11 пратећих докумената). Милошевић је по повратку из САД изјавио да је рат завршен и да Србија креће путем економског опоравка и успешног развоја.Већ 22. новембра Савет безбедности УН (Резолуција 1022) званично је суспендовао економске санкције СРЈ на неограничено време, а 4. децембра и Европска унија је суспендовала санкције.

Крајем 1996. уследила је највећа криза Милошевићевог режима. У Србији су 3. и 17. новембра одржани редовни локални избори. Антивладина коалиција „Заједно" (Српски покрет обнове, Демократска странка и Грађански савез Србије) победила је у већини (12 од 16) београдских општина, као и у 45 градова у Србији. Режим је изгубио све универзитетске центре (осим Приштине)

585 К. Николић, „Владе Републике Србије", 498.

586 Војни и политички врх Србије је, без сувишних емоција, „опрао руке" од пада Крајине. На седници Врховног савета одбране СРЈ одржаној 5. августа 1995, Милошевић је изјавио да су наступиле последице „неодговорне политике" руководстава Републике Српске Крајине и Републике Српске. Рекао је и да су „ова земља и овај народ" учинили све да помогну српском народу на простору претходне Југославије, и да он неће дозволити да се СРЈ увуче у рат: „По свему судећи, могло би се закључити да су Радован Караџић и Фрањо Туђман можда у дослуху" (УН, СС МКТЈ, 02989841. Предмет Слободан Милошевић. Забелешка са 40. проширене седнице Врховног савета одбране СРЈ).

и већину индустријских средишта. Милошевић је у почетку признао пораз, а затим је изненада одлучио да поништи изборне резултате у местима где је победила опозиција. Због тога су покренути масовни, тромесечни протести. Њихова снага и силина изненадили су и режим и опозицију. Бесни због отете победе, грађани су свакодневно излазили на улице својих градова. Србија је добила буну која се раширила по целој земљи.[587]

На изненађење опозиционе јавности, Запад је доста хладно реаговао на антивладине демонстрације. Милошевић је и даље уживао подршку моћних земаља, имао је „одрешене руке" да у својој земљи ради шта жели све док дисциплиновано извршава задатке које међународна заједница поставља пред њега. Због тога је Вук Драшковић 20. новембра 1996. изјавио да су владе земаља Европске уније, али и САД, „уплетене у велики злочин над демократском вољом грађана".[588]

Највећа криза уследила је 24. децембра када је режим у Београду организовао контрамитинг на истом месту где су се присталице коалиције „Заједно" недељама окупљале. Главни град Србије био је на ивици отвореног грађанско рата јер је Милошевић наредио да полиција не излази на улице. Међутим, у Београд је дошло недовољно његових присталица, мада је међу њима било доста наоружаних, са жељом да се коначно обрачунају са „издајницима" и „петоколонашима".[589] Милошевић је одржао неуобичајено кратак говор: јака Србија није по вољи „моћника из иностранства", па су они, „у спрези с петом колоном", покушали да дестабилизују Србију; циљ демонстрација српске опозиције јесте успоравање економског опоравка и подела Србије, али „они то не могу да изведу"; Србија неће бити „ничији слуга".[590]

Када је Милошевић појачао репресију према демонстрантима, Запад је схватио да мора нешто да предузме али је тај процес ишао више него споро. На крају је у Београд упућена делегација ОЕБС-а, на челу са бившим шпанским премијером Фелипеом Гонзалесом, са задатком да верификује изборне резултате. Он је у свом извештају написао да су изборни резултати поништени на основу аргумената које не би могла да прихвати ниједна демократска земља и потврдио победу коалиције „Заједно".

Против Милошевића су се побунили не само „заклети опозиционари" већ готово цео средњи слој, али и делови „управљачке

[587] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 189, 193.

[588] Наведено према: *Naša borba*, 21. новембар 1996, 1.

[589] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 201.

[590] Наведено према: С. Милошевић, *Прилог историји*, 200.

машинерије" из државног система, што је битно нарушило ауторитет његовог режима. У питању је била „побуна духа", а не „побуна стомака". Милошевић још увек није имао пуну контролу над Војском Југославије, а колебања су почела и у полицији, ударној песници његовог режима. Због тога је он на крају одлучио да попусти, али је прво, према устаљеном комунистичком обрасцу, извршио насиље над грађанима у ноћи између 2. и 3. фебруара 1997. када је полиција добила овлашћење да се са демонстрантима обрачуна „по слободној вољи".

Слободан Милошевић је 4. фебруара захтевао од владе и Скупштине Србије да донесу тзв. *lex specialis*, на основу кога би били признати резултати избора, и то према налазу мисије ОЕБС-а. Образложење је било да то налаже „државни интерес унапређења односа с међународном заједницом". Усвајање овог закона 11. фебруара 1997. био је први озбиљнији пораз владајуће партије. Извршена је и велика реконструкција владе, када је изабрано 13 нових чланова, док је седам њих разрешено.[591] Опозициона јавност оптимистички је процењивала да је Милошевић „политички рањен" и да се по први пут од почетка његове политичке доминације постављало питање колико ће још дуго бити у стању да неограничено влада.

Показало се да је отпорност српског режима већа него што је било ко могао да претпостави. Милошевић је својим понашањем током ове кризе у потпуности следио образац суверена и још једном је желео да покаже како поредак не може да функционише без њега. Тиме што је приморао законодавни део власти да за тренутак преузме надлежност судске власти, Милошевић је суспендовао правни поредак и увео ванредно стање. Кроз објашњење да није у питању уважавање политичке воље грађана већ „државни разлог", избегао је тражење кривaца и потврдио себе као надуставног чиниоца.[592]

Последња фаза личне власти Слободана Милошевића обухвата период од када је он изабран за председника Савезне Републике Југославије 23. јула 1997. (с малим формалним компетенцијама, али је он и даље био кључни политички чинилац у Србији), до коначног пада 5. октобра 2000. године. Милошевић је протоколарно место, самовољним проширивањем надлежности, претворио у право седиште државне моћи. Иако без основе у Уставу,

[591] К. Николић, „Владе Републике Србије", 499.

[592] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 220.

почео је да самостално заповеда војском, поставља и смењује генерале и поставља савезне министре. У овом периоду Милошевић је све више и све брже остајао без подршке народа. Осипање друштвене основе режима било је уочљиво још од 1993, а убрзало се после 1997. године.

У вези с овим процесом уочавао се и све јачи притисак власти на независне институције.[593] Јачање репресивне црте најбоље се показало на примерима полиције, војске, државне управе, јавних гласила под контролом владе и парадржавног криминала. Високи полицијски службеници и чланови српске владе подвргли су се вољи председника савезне државе и директно су се укључили у застрашивање опозиције. Од 1998. у тај процес се укључио и армијски врх, што до тада није био случај. После довођења оданих људи Милошевић је војсци дао онај значај који је већ имала полиција. У јавности се Милошевић увек представљао као врховни командант Војске Југославије иако та институција није постојала ни у Уставу, ни у законима. Водећи генерали јавно су му изјављивали оданост и претили његовим противницима. Посебно је по томе постао познат генерал Небојша Павковић.

Демократија јеу имала мало изгледа на успех. Коалиција „Заједно", која је непуну годину раније била на путу да изведе праве промене, распала се пред првим изазовима учествовања у власти и тако дубоко разочарала своје присталице. У пролеће 1997. режим је донео нови изборни закон којим је потпуно промењен до тада важећи пропорционални изборни систем, јер је Србија подељена на 29, уместо на дотадашњих девет изборних јединица.

На изборима одржаним 21. септембра 1997. први пут су се пред бирачима појавила два блока: један који су чинили левица („СПС, ЈУЛ, Нова демократија – Слободан Милошевић"), СПО и СРС, који су позивали грађане на изборе, и други који је чинио 29 странака на челу са Демократском странком, који је позивао грађане да бојкотују изборе. Суочена с претњом бојкота, владајућа партија у Србији успела је да оствари неформални договор с једном од опозиционих партија – СПО, и да тиме разбије опозициони фронт. Према том договору СПО је узео учешће на републичким изборима и тако им обезбедио привид легитимности, а СПС је гласовима својих одборника омогућила да СПО у јесен 1997. преузме власт у Београду од Демократске странке, свог

593 Тај процес био је видљив још од тренутка када је 15. маја 1996. смењен Драгослав Аврамовић. Иако је Милошевић на 3. конгресу Социјалистичке партије Србије (2. марта 1996) најавио „ново време" – развој, економски опоравак и окретање ка будућности, када је Аврамовић изјавио да савезна влада тоталном блокадом преговора са међународним финансијским организацијама „гура државу у пропаст", експресно је смењен са дужности гувернера Народне банке Југославије. Аврамовић је 1999. изјавио да је смењен када је покушао да „похвата конце" располагања девизним средствима: „Био сам на трагу тих операција. Прво ме је бунило због чега су те паре држане на тим рачунима на Кипру и другде. Око тога је било пуно мистериозних ствари. Оно што није ваљало и где сам ја почео да се уплићем, било је функционисање мешовитих банака, мешовите француско-југословенске банке и других банака. Јер, пребачене су девизне резерве Народне банке од неколико милијарди долара из врло угледних банака у те мешовите банке у Паризу, Њујорку, Кипру. А те су паре онда биле употребљене за зајмове југословенским предузећима, па су тако нестале" (*Vreme*, 16. oktobar 1999).

партнера из коалиције „Заједно". Зоран Ђинђић је 30. септембра смењен с места градоначелника српске престонице.[594]

На овим изборима највише гласова добила је коалиција СПС–ЈУЛ–НД: укупно 110 посланичких мандата. Друга је била Српска радикална странка са 82, а трећи Српски покрет обнове са 45 мандата. Такав изборни резултат отворио је кризу конституисања извршне власти. Уследили су вишемесечни преговори у троуглу ових политичких групација, уз бројне политичке нагодбе.[595]

Екстремно антидемократска и националистичка Српска радикална странка дала је кључну подршку режиму и појачала његову ксенофобију. На тим основама је 24. марта 1998. изабрана нова влада Србије. Она је представљена као „влада народног јединства" и њен програм је имао неколико приоритета: привредни развој, Косово и Метохија као неотуђиви део Србије и унутрашње питање СРЈ, спровођење Дејтонског споразума и јачање Републике Српске.

Јачање репресивне природе режима исказало се изменама бројних закона. Милошевић је од почетка своје власти велику пажњу посвећивао јавним гласилима настојећи да оне најутицајније непосредно надзире, а да остале ограничи или угуши. После слома комунизма Милошевић је задржао власт над државном радио-телевизијом, као и над тиражним дневницима издавачке куће Политика. После рушења либералне савезне владе Милана Панића, Милошевић је под своју контролу вратио дневник *Борбу* (1995), а годину дана касније под надзор своје партије ставио је и Студио Б, најутицајнију опозициону ТВ станицу.

Током великих зимских протеста 1996. и 1997. и после њих догађаји на медијском пољу почели су да се одвијају неповољно по Милошевићев систем власти. Појавили су се приватни дневници који су својим писањем разбијали лажну слику коју су стварали контролисани медији. Опозиција је преузела власт у највећим српским градовима и тако дошла до управе над тамошњим општинским радио и ТВ станицама. Убрзо је створена широка мрежа независних радио и ТВ станица, сврстаних у Асоцијацију независних електронских медија (АНЕМ).

Милошевићев одговор дошао је преко Закона о јавном информисању који је Скупштина усвојила 20. октобра 1998. године. По овом закону, свако праћење рада опозиционих странака или

[594] V. Goati, *Izbori u SRJ*, 233.

[595] *Историја Демократске странке 1989–2000*, 650–651.

свако преношење критика на рачун владе могло је да се подведе под „позивање на насилно рушење уставног поретка“ или под „повреду части и угледа“ јавних личности. Закон је омогућавао да се поведе поступак против власника медија или новинара само зато што су пренели неку вест или нечије мишљење који се нису допадали владајућој олигархији. Судски поступак је стављен у надлежност судија за прекршаје, који су постали органи владе и нису уживали независност. Терет доказивања пребачен је с тужиоца на окривљеног, чиме се уместо претпоставке невиности увела претпоставка кривице оптуженог.

После искуства с неуспешним покушајем крађе гласова на локалним изборима коју су, између осталих, спречиле и поједине судије, Милошевић је започео „сређивање“ стања у судству. И овога пута то је, мимо Устава, урађено преко републичке владе, у чијем је саставу за министра правде постављен члан ЈУЛ-а Драгољуб Јанковић, председник Првог општинског суда у Београду који је покушао да поништи победу опозиције на локалним изборима 1996. године. На место председника Врховног суда Србије постављен је економиста Балша Говедарица, који је као вршилац дужност председника Врховног суда такође одиграо неславну улогу у изборној крађи из 1996. године.

Рад судова стављен је под надзор на тај начин што су се и у најобичнијим поступцима судска већа састављала тако да у њима буде барем један судија члан неке од владајућих странака. Избор судија је, према Уставу, вршила Народна скупштина, а крајем 1998. Војислав Шешељ, један од потпредседника у српској влади, тражио је да судије могу да буду постављене само ако су чланови парламентарних странака, и то сразмерно броју њихових посланика у Скупштини, што је и усвојено.

Слична судбина задесила је и Универзитет преко Закона о универзитету (1998). Према овом закону, влада је директно именовала ректоре универзитета, као и одговарајуће надзорне и управне одборе. Влада је остварила потпуни надзор не само над радом факултета већ и над избором наставног особља, што је оцењено као укидање аутономије Универзитета.

Наредни метод учвршћивања личне власти било је ширење тзв. клијентизма и брисање границе између режима и државе. Милошевић је отпочео процес уклањања људи који нису били

спремни да беспоговорно слушају његова наређења. Прво је 18. маја 1998. смењен савезни премијер Радоје Контић, а на његово место доведен Момир Булатовић, губитник на црногорским председничким изборима из претходне године. Затим је 27. октобра уследило смењивање дотадашњег поузданог шефа Службе државне безбедности Јовице Станишића (противио се употреби већег насиља против опозиције). На његово место доведен је Радомир Марковић, који је био главни организатор државног тероризма.

Трећи у низу био је генерал-пуковник Момчило Перишић, начелник Генералштаба Војске Југославије. Он је смењен 24. новембра 1998. јер је, према сопственом сведочењу, спречио Милошевића да изврши војни удар против црногорског председника Мила Ђукановића у јануару 1998. године. Граница Милошевићевог стрпљења прекорачена је када је генерал 19. октобра 1998. у родном Горњем Милановцу критиковао „руководиоце који су све подредили сопственим интересима" и упозорио политичаре „да се не иде у рат против целог света". Рекао је и да „наде у Русију нема" и да „никада нисмо били овако дуго изоловани и никада нисмо били без савезника".[596]

Уместо њега, за начелника је доведен мање самосталан и Милошевићу више одан генерал Драгољуб Ојданић.[597]

„Нисмо дали Косово"

У овом периоду радикално је заоштрена и ситуација на Косову и Метохији, што је условило велики међународни притисак на Србију који је и довео до агресије НАТО-а. Српско-албански конфликт привремено је замрзнут током распада Југославије, па су Срби и Албанци пропустили прилику да после пада комунизма реше своје националне спорове. Дошло је до продубљивања национализма и ксенофобије, а у циљу представљања спорне територије као искључиво „своје" и „одувек" њима припадајуће. Извршена је поларизација српско-албанских односа у свим животним сферама, а односи су поремећени и тамо где су некада добро функционисали.

Насупрот очекивањима америчке Централне обавештајне агенције из новембра 1990, до експлозије у Југославији није дошло на сиромашном и етнички подељеном Косову, већ у богатој

[596] Наведено према: *http://www.vreme.co.rs/arhiva_html/449/8.html*

[597] Генерал Ојданић је 1999. унапређен у чин генерала армије и одликован Орденом слободе. Од фебруара до новембра 2000. био је савезни министар одбране.

и национално хомогеној Словенији. Упркос рату који је беснео у Хрватској и Босни и Херцеговини, Ибрахим Ругова (1944–2006), председник Демократског савеза Косова и први председник паралелне албанске државе на Косову, упозоравао је косовске Албанце да не подлегну искушењу и упусте се у оружани сукоб са Србима, јер „ми немамо шансу да се успешно супротставимо Армији".

Разлози за релативни мир на Косову све до завршетка рата у Босни могу се наћи у стратегији албанског националног покрета која је до краја 1995. почивала на три основне тезе: 1) иако је однос снага у то време био неповољан за Албанце, чекало се да ратови у Хрватској и Босни исцрпе Србију у тој мери да она постане спремна да промени свој непопустљив став према Косову; Албанија је у то време пролазила кроз посткомунистичка превирања у којима су косовски Албанци стали на страну Демократске странке Салија Берише (председник Албаније од 1992. до 1997), јер су у њеном доласку на власт видели одлучујући корак у правцу укупне промене снага због снажне подршке коју је америчка администрација давала Бериши; 3) међу албанским политичарима на Косову је све до Дејтонског мировног споразума владало уверење да ће у завршници босанске драме међународна заједница ставити на дневни ред и проблем Косова, ако не и читаво албанско питање.[598]

Дејтонски споразум донео је прекретницу у политици косовских Албанаца. Пошто се није испунило њихово очекивање да ће се на дневном реду ове конференције наћи и косовски проблем, они су почели да напуштају Демократски савез Косова. Тражени су нови лидери који ће ускоро ступити на историјску позорницу кроз Народни покрет Косова и његово војно крило Ослободилачка војска Косова. Ова организација, настала крајем 1993, у јавности се огласила непуна четири месеца после потписивања мировног споразума у Дејтону серијом од неколико изведених терористичких напада на српску полицију.[599]

Србија није предузимала било какве важније политичке активности које би евентуално могле да доведу до трајног решавања питања Косова и Метохије у њеном државном оквиру. Српски режим ослонио се на полицијске и војне снаге и лојалне корумпиране кадрове. Ширено је уверење да постојећа ситуација може веома дуго да се одржава, да косовски проблем у суштини не постоји и да је албански сепаратизам поражен. У контакту с међународном

[598] П. Симић, *Пут у Рамбује*, 131.

[599] *Исто.*

заједницом, с којом су односи ионако били више него лоши, годинама је понављано да је Косово део Србије и да су тамошњи проблеми, ако они уопште и постоје, унутрашња ствар Србије и да она може сама да их реши.[600]

Неуспех српске политике да искористи повољне околности после Дејтонског споразума и задржи овај проблем у политичким оквирима није био последица само радикализације албанског националног покрета и међународних околности већ и развоја догађаја у Србији. Заоштравање унутрашњих политичких сукоба, пораст ксенофобије и милитантна реторика о „новом светском поретку" на Западу су појачали став да „Срби разумеју само језик силе". Та два фактора одвели су Србију на пут судара с намерама НАТО-а да после хладног рата прерасте у доминантну војнополитичку организацију у Европи.

Косовско питање претворило се у оружани сукоб и великом брзином прерасло у кризу потенцијално несагледивих размера. Српске снаге безбедности почеле су широку операцију неутралисања албанских оружаних група, које су почетком 1998. предузеле низ терористичких акција у којима је страдало доста полицајаца, али и цивила. Догађаји крајем фебруара у Ликошану и 5. марта 1998. у селу Доње Преказе, у области Дренице, када је ликвидиран први вођа ОВК Адем Јашари, узимају се као почетак српско-албанског рата на Косову и Метохији.[601]

У овом периоду активиран је и рад Међународне контакт групе. После великих сукоба у дреничком крају, у којем је било више десетина мртвих, Контакт група је 9. марта у Лондону запретила Србији казненим политичким и економским мерама, а од Албанаца се тражило да престану с провокацијама. Београду је (као и на састанку Савета НАТО-а 4. марта) поручено да Косово и Метохија више није унутрашња ствар Србије. Од српских власти се захтевало повлачење специјалних јединица МУП-а и ВЈ у року од десет дана, обустављање дејстава против цивилног становништва, слободан долазак свим хуманитарним и другим организацијама, долазак истражитеља Хашког трибунала, повратак сталне мисије ОЕБС-а на Косово и Метохију, али и у Санџак и Војводину, примена споразума о школству, почетак безусловног дијалога с вођством косовских Албанаца, као и прихватање међународног посредништва у преговорима.

[600] Ђоко Трипковић, „Кулминација косовске кризе 1989–1999", у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд, 2001, 206–207.

[601] Бојан Димитријевић, „Преглед дејстава арнаутске гериле 1998–1999", у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима*, 236–237.

Као одговор на притиске из иностранства, у Србији је 23. априла 1998. спроведен референдум с питањем: „Да ли прихватате учешће страних представника у решавању проблема на Косову“? На референдум је изашло 73,05% уписаних бирача, од којих је 94,73% заокружило „не“.[602]

Акције српске полиције и војске попримиле су драстичне размере, па је ескалирао и Милошевићев сукоб са Западом. Истовремено су пропали сви међународни преговори за миран расплет кризе. Милошевић је и даље понављао да Албанци нису грађани другог реда и да је Србија спремна на дијалог. На примедбе из иностранства да у акцијама српских безбедносних органа страдају и цивили, 10. јуна је одговорио: „Кућа из које се пуца на полицију није више кућа него војни циљ и у њу мора да се пуца. То је тако.“[603]

Другу половину 1998. обележила је велика офанзива МУП-а Србије и Војске Југославије против Ослободилачке војске Косова. У многим местима водио се прави рат и криза се распламсавала. Европска унија позвала је НАТО да интервенише, а 23. септембра Савет безбедности УН усвојио је Резолуцију 1199 о Косову, у којој се тражило „окончање непријатељстава“ и одржавање мира, али и повлачење српских снага безбедности с Косова због „неселективне и прекомерне примене силе“. Оцењено је и да СР Југославија погоршањем ситуације на Косову чини „претњу миру и безбедности у региону“ према глави VII Повеље Уједињених нација.[604] На тај начин се криза на Косову није тумачила као унутрашње питање Србије, већ као проблем који угрожава међународни мир, па је отворена могућност спољне интервенције.

Команда НАТО-а је већ 27. септембра изразила спремност да изврши ваздушни напад на Србију. У Србији је 5. октобра, први пут после Другог светског рата, чак проглашено и стање непосредне ратне опасности. Од 5. до 13. октобра вођени су разговори између Слободана Милошевића и Ричарда Холбрука (R. Holbrooke, један од креатора Дејтонског споразума), специјалног америчког представника, о мирном решавању кризе на Косову. Њихов споразум предвидео је повлачење војних и полицијских снага с Косова (осим 10.000 полицајаца и 15.000 војника), али не и разоружање ОВК. Спровођење споразума требало је да надгледа 2.000 међународних посматрача ОЕБС-а (тзв. верификатори), на чијем челу је био амерички дипломата Вилијам Вокер.

602 К. Николић, „Владе Републике Србије“, 499.

603 Наведено према: С. Милошевић, *Прилог историји*, 204. – Да ситуација не иде у добром правцу Милошевићу је 23. јула 1998. указао генерал Перишић. Он је писао да „у овим судбоносним околностима“ мора да буде искрен и као професионалац укаже на „сталну тенденцију“ употребе Војске Југославије ван институција система. Перишић је сматрао да се стање на Косову и Метохији могло превазићи да је уведено ванредно стање, како је он то тражио још 20. априла, или да је проглашена ратна опасност, како је то од Владе СРЈ тражио 9. јуна. Када је стање ескалирало, представници МУП-а, „а и Ви“, тражили су употребу Војске Југославије ван граничног појаса, што је било нелегално, „а могуће последице – одмазда међународне заједнице и НАТО“. Осим тога, ефекти такве употребе Војске били су мали, „па нас оптужују да се издајнички понашамо“. Перишић је оштро упозорио Милошевића да је издвајање Гардијске бригаде из састава Војске Југославије и стављање те јединице под његову директну команду потпуно незаконито, „а нема ни логике“. На крају је од Милошевића тражио да поштује закон и да се према Војсци Југославије односи на уставом регулисан начин: „У противном, и ова једина високо функционална југословенска институција претвориће се у нефункционалну и нејединствену аморфну масу. Био сам, као и увек, отворен, искрен и добронамеран, али то не значи плашљив и наиван“ (УН, СС МКТЈ, 01449643/47. Предмет Слободан Милошевић).

604 United Nations Security Council Resolution 1199. *http://www.un.org/press/en/1998/.html*

Споразум о успостављању ваздушне посматрачке мисије потписан је 15. октобра између врховног команданта снага НАТО-а за Европу, генерала Веслија Кларка, и начелника Генералштаба Војске Југославије генерала Момчила Перишића. Споразум о верификационој мисији потписан је дан касније у Београду.[605] Иако су амерички представници истицали да споразум Холбрук–Милошевић отвара могућност за неку врсту аутономије Косова, Милошевић је споразум описао као гаранцију српске територијалне целовитости и наставак њене контроле над Косовом. Након потписивања споразума уследило је повлачење око 6.000 припадника снага војске и полиције. Припадници ОВК су то искористили да заузму положаје које су изгубили током офанзиве МУП-а Србије и Војске Југославије у лето 1998. године.

Крајем 1998. дошло је до нове ескалације сукоба на Косову, па је генерал Кларк поново дошао у Београд. Разговори с Милошевићем завршени су без конкретних резултата. Почетком 1999. знатно су појачана терористичка дејства ОВК, у њима је убијен већи број цивила, припадника МУП-а и Војске Југославије. У обрачуну с полицијом у селу Рачак код Штимља (15. јануар) погинуло је 45 лица. Заплењена је велика количина оружја и муниције. Иако су многе ствари око овог догађаја остале неразјашњене, он је био повод да Савет НАТО-а 30. јануара овласти генералног секретара Хавијеру Солану да нареди војну акцију, укључујући и ваздушне ударе на циљеве на територији Југославије. Скупштина Србије усвојила је 4. фебруара закључке републичке владе у вези с проблемима на Косову и прихватила позив Контакт групе за Балкан (САД, Велика Британија, Француска, Немачка, Италија и Русија) на разговоре у Рамбујеу у Француској. Преговори су почели 6. фебруара 1999. и трајали су 17 дана.[606]

Делегацију Србије предводио је потпредседник Владе Србије Ратко Марковић, а делегацију косовских Албанаца Хашим Тачи, нови албански лидер. На преговорима је представљен амерички Привремени споразум за мир и самоуправу на Косову, без права делегација да траже измену одредби. Споразум је предвиђао укључивање косовских Албанаца у државне органе Србије, повлачење српске војске и полиције (сем мањег броја граничара и полицајаца под међународним надзором) и долазак 28.000 војника НАТО-а на Косово којима би се омогућило неограничено кретање по

[605] УН, СС МКТЈ, К0340084/88. Предмет Слободан Милошевић. Споразум о мисији НАТО за верификацију на Косову између Северноатлантског савеза и Савезне Републике Југославије.

[606] К. Николић, „Владе Републике Србије", 503.

територији СР Југославије, као и потпуни судски имунитет. Споразум је Албанцима стављао у изглед независност јер је предвиђао да се после три године сазове међународна конференција „како би се одредио механизам коначног решења за Косово на основу воље народа, мишљења надлежних власти, као и Хелсиншког завршног акта".[607] Преговори су неуспешно завршени 23. фебруара

Скупштина Србије усвојила је 23. марта одлуку о неприхватању страних војних трупа на Косову и Метохији. Истога дана Милошевић је министрима иностраних послова Велике Британије и Француске у писаној поруци саопштио да је Београд толерантан, „али да није глуп", да народи ове две земље треба да се стиде „јер се спремате да примените силу над малим европским народом зато што штити своју територију од сепаратизма, своје грађане од тероризма и своје историјско достојанство од хуља које не знају ни шта је историја, ни шта је достојанство".[608]

Већ сутрадан (24. марта) НАТО је започео ваздушне нападе на СР Југославију (операција „Савезничка снага"), који су трајали 78 дана. Рат је почео на основу погрешних претпоставки обе стране: да ће трајати врло кратко. Амерички званичници веровали су да Милошевић само због домаће јавности, отроване вишегодишњим национализмом, не може да остави Косово без рата, али да ће се врло брзо уплашити и предомислити. Милошевић је веровао у помоћ Москве и притисак међународног јавног мњења због нелегалног напада на његову земљу. Напад на СРЈ извршен је без одобрења Уједињених нација и уз кршење међународног права, што амерички званичници нису никада ни негирали. Основна идеја била је да НАТО уопште ни не тражи дозволу Савета безбедности УН пре него што би предузео неку акцију, и тада и у будућности. Алијанса је истицала да је ваздушна кампања у циљу заштите цивила била у потпуном складу с међународним правом, без обзира што није било резолуције УН која би је експлицитно одобрила, али је хуманитарна интервенција као циљ и оправдање унесена тек касније.[609]

НАТО кампања окончана је 9. јуна када је на војном аеродрому у Куманову потписан Споразум о војнотехничкој сарадњи између Војске Југославије и НАТО-а. Споразум је предвиђао прекид непријатељстава, повлачење Војске Југославије и српске полиције с простора Косова и Метохије у периоду од 11 дана, успостављање зоне безбедности од административне границе с Косовом и

607 Наведено према: S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 258.

608 С. Милошевић, *Прилоī исшторији*, 214. – На седници Врховног савета одбране од 23. марта, генерал Ојданић је изјавио да „нико разуман не би прихватио срамну капитулацију земље и њене војске", без обзира на то колико агресор био јак. Милан Милутиновић, председник Србије, рекао је да је Запад „очигледно одлучио да на некакав спектакуларан начин обележи педесету годишњицу од формирања НАТО" и да је спреман, „колико сутра", да изврши агресију на Србију са мора и ваздуха (УН, СС МКТЈ, 01132486. Предмет Слободан Милошевић. Записник са 9. седнице Врховног савета одбране).

609 Živorad Kovačević, *Amerika i raspad Jugoslavije*, Beograd, 2007, 279 и 289.

Метохијом унутар територије Републике Србије (пет километара на копну и 25 км у ваздуху) и обавезу међународних снага (КФОР) да разоружају снаге ОВК. У складу с тим споразумом, српске снаге безбедности почеле су повлачење с Косова и Метохије, које од тада фактички више није било у саставу Србије.

Савет безбедности УН усвојио је 10. јуна Резолуцију 1244 о Косову. Савет је осудио „све акте насиља против становника Косова, као и све терористичке акте било које стране". У Резолуцији је „посебно захтевано" да Савезна Република Југославија „непосредно и проверљиво прекине насиље и репресију на Косову и да започне и заврши проверљиво повлачење у фазама с Косова свих војних, полицијских и паравојних снага према убрзаном распореду, с којим ће да буде синхронизовано размештање међународних снага безбедности на Косову". Речено је и да је циљ привремене администрације Уједињених нација, која је требало да се успостави, да омогући „људима на Косову да уживају значајну аутономију узимајући у потпуности у обзир споразуме из Рамбујеа и принципе суверенитета и територијалног интегритета Савезне Републике Југославије".[610]

Србија је Резолуцијом 1244 у најважнијим питањима добила много лошију позицију него по предлогу споразума из Рамбује. Изгубила је сваку контролу над Косовом које је постало међународни протекторат; НАТО је добио знатно већу улогу него по Рамбујеу; учешће Срба у власти на Косову постало је маргинално, без икаквог стварног утицаја. Србија је тако потонула у још већу изолацију, а некадашњи став међународне заједнице да је за Косово једино решење висока аутономија поразом Србије еволуирао је у правцу независности Косова.[611]

Иако је огромна већина грађана Србије била за „мир одмах", није било једноставно уклопити губитак Косова у деценијску владајућу идеолошку матрицу. Пораз је требало представити као „суштинско очување колевке српства".[612] Милошевић је 10. јуна изјавио: „Мир је надвладао насиље. Драги грађани, срећан вам мир! Почетком ове године широм наше земље било је много митинга. На њима се чула једна парола: – Не дамо Косово! Нисмо дали Косово. Отворена питања могуће независности Косова у време које је претходило агресији, затворена су београдским договором. Територијална целовитост наше земље не може бити доведена у питање."[613]

[610] United Nations Security Council Resolution 1244, *http://www.un.org/press/en/1999/html*

[611] Ž. Kovačević, *Amerika i raspad Jugoslavije*, 351.

[612] S. Antonić, *Zarobljena zemlja*, 281.

[613] Наведено према: С. Милошевић, *Прилози историји*, 215–216.

Пад Слободана Милошевића

Последња година 20. века била је уједно и последња година деценијске владавине Социјалистичке партије Србије и Слободана Милошевића. Српска опозиција се удруживала – представници 16 опозиционих странака формирали су 10. јануара коалицију ДОС и затражили ванредне изборе, а на 4. конгресу СПС у Београду (17. фебруара) Слободан Милошевић је изјавио да у Србији опозиција не постоји, а опозиционе лидере назвао је „новим јаничарима".

Милошевић је тада промовисао и нову идеологију сопствене власти која је изникла после западне интервенције. Пошто је НАТО „умро" у Србији, она је била последњи бастион одбране „слободе и правде" у свету; морала је да покрене отпор глобалном насиљу, а Срби као народ морали су да буду „достојни" те мисије: „Перспектива опоравка Србије, и тиме опстанка нове Југославије, није се уклапала у слику судбине која је намењена овом делу света. Та слика је подразумевала разграђено друштво, понижену државу, марионетску владу, дезоријентисане људе, мирење са чињеницом да светом командује једна влада, спремност да се тој влади служи и да се при томе то служење доживљава као срећа. Та реинкарнација феудалне инфериорности, понизности и затуцаности није пролазила у Србији, не само зато што Србија има историјску навику да буде непослушна већ и зато што у развојном, еманципаторском смислу изгледа да је од свих европских држава највише одмакла од феудалног средњовековног разумевања ствари. [...] Данас, поготово, када је опасност од глобалног насиља извесна, потребан је глобално организован отпор том насиљу. Мала Србија, сви људи у њој, показали су да је тај отпор могућ. Примењен на ширем плану, организован пре свега као морална и политичка побуна против тираније, хегемоније, монополизма, подстицања мржње, страха и нових облика насиља и освете према борцима за слободу народа и људи, такав отпор зауставио би ескалацију инквизиције модерног доба."[614]

Рат против НАТО-а, као и сваки рат, ојачао је ауторитарне црте поретка у Србији. Завршна фаза Милошевићеве владавине обележена је убрзаном уставном и законском централизацијом власти, усредсређивањем одлучивања у рукама једне особе, развојем култа личности и породичном владавином. Најпотпуније је

[614] *Исто*, 234–236.

развлашћена републичка Скупштина, која је и иначе била сведена на обичну гласачку машину, а то се само појачало у овом периоду.

Породична владавина до пуног изражаја је дошла преко савеза до тада неприкосновене Социјалистичке партије Србије са странком Милошевићеве супруге Мирјане Марковић – Југословенском левицом. Ова странка никада самостално није изашла на изборе, али је уочи савезних избора 1996. добила чак трећину посланичких места. После републичких избора (1997) ЈУЛ је добио трећину места у српској влади. Председникова супруга добила је непосредан удео у власти и на савезном и на републичком нивоу, а сам Милошевић је од једне владајуће странке направио две. Укључивањем своје супруге у политику повећао је надзор над владајућим слојем, створио је могућност да незадовољници из СПС-а могу да напусте странку, а да не оду у опозицију. Тако је појачао конкуренцију у владајућој елити пошто су од тада чланови олигархије, осим с опозицијом, морали да се боре и између себе. То је практично значило да им остаје мање снаге за евентуалну побуну против Милошевића.

У лето 2000. Милошевић је био на путу заокружења ауторитарног поретка. Тај пут је водио усвајању Закона о тероризму и укидању најопаснијег дела опозиције, што би Милошевићу обезбедило останак на власти још извесно време. Закон о тероризму требало је да послужи за коначни обрачун с опозицијом. Тероризам је дефинисан доста широко као „предузимање какве опште опасне радње“ или неки акт насиља у намери угрожавања уставног уређења. Из владајуће коалиције објашњавали су да тероризам није само убиство и да би неко био сврстан у терористу ни би морао да изврши брутално насиље – најважнија је била његова намера, па је под удар долазило и само позивање на „тероризам“; казна се предвиђала и блокирање саобраћаја, поседовање „недозвољених списа“ и за чланове група које не би спречиле насиље.[615]

Иако је почела да се уједињује, српска опозиција ни даље није имала идеју како да сруши Милошевића. Током маја 2000. уследио је још један талас насиља над грађанима када је режим поново преузео ТВ Студио Б. Опозиција није била у стању да организује ефикасан отпор, а поука коју је јавност извукла из ових догађаја била је јасна. На једној страни били су прваци опозиције: неодлучни, уплашени, без нових идеја, компромитовани сарадњом с режимом.

[615] Slobodan Antonić, „Poslednje greške i pad Slobodana Miloševića“, *Reč*, март 2001, 171.

На другој страни био је Милошевић: моћан, одлучан, с верном и ревносном полицијом. А све што су грађани из сукоба с Милошевићем добијали „биле су разбијене главе и месец дана затвора у Падинској скели".[616]

Милошевић се изненада определио за нове председничке изборе иако му је мандат истицао тек у јулу наредне године. Он није разумевао логику сопственог система и сматрао је да његова власт почива на подршци народа, а не на насиљу. Зато му се чинило непотребним да државно устројство заокружи као насилничко и, на још веће изненађење, определио се за ризик непосредних савезних председничких избора. Али то је био једини начин на који је он знао и желео да потврди свој легитимитет и статус вође. Непосредан избор за српског вођу било је оно што је утемељило Милошевићев долазак на власт. Због тога је политичар који је у формативној фази био изабран популистичком методом, своје место неприкосновеног лидера морао непрестано да потврђује на исти такав начин.[617] Милошевић није на непосредне изборе излазио још од 1992, када је победио Милана Панића на републичким председничким изборима. Избори су били једини начин да задржи харизму за коју је мислио да је још поседује.

Када су 30. јуна радикали дефинитивно одбили да подрже закон о тероризму, Милошевић је кренуо у промене савезног Устава – да се савезни председник бира непосредно, с могућношћу поновног избора (амандман V). Милошевић је успео да обезбеди двотрећинску већину у оба већа савезне Скупштине. Сви посланици владајуће коалиције морали су да гласају, а последњи је обезбеђен глас Милана Гајевића, дисидента из владајуће црногорске партије, бившег шефа посланичког клуба Демократске партије социјалиста у Већу грађана. Он је из ДПС-а искључен крајем 1998. због „сазнања да је спреман да извршава сваку наредбу Милошевића".[618] Гајевић је на седницу 6. јула довезен председничким авионом из Црне Горе.[619]

Ове измене имале су за циљ да ојачају положај Милошевића, што се види и по Закону о избору и престанку мандата председника Републике, који је усвојен 24. јула 2000. године. Тај закон није ограничавао број мандата будућег председника, а сам избор је олакшан јер се није тражио одређен проценат учешћа грађана као услов за регуларност избора. Председник Републике постаје

616 *Исто*, 176–177.

617 Душан Павловић, „Популистички катанац", *Нова српска политичка мисао*, 1/2001, 8.

618 Наведено према: *www.b92.net/info/vesti/index.php*

619 Vladan Vlajković, *Vojna tajna.* Dokumenti, II, Beograd, 2004, 39. – Владини медији у Србији истицали су да је новим уставним решењима омогућено јачање улоге грађана и да је остварен „крупан корак" ка демократизацији уставно-правног система, што ће обезбедити да заједничка држава Србије и Црне Горе буде „стабилна и просперитетна" (*Политика*, 7. јул, 2000, 1).

онај кандидат који освоји апсолутну већину гласова (члан 12), а ако то не пође за руком ниједном кандидату, одржава се други круг председничких избора, у којем је „за председника Републике изабран кандидат који је добио највећи број гласова бирача који су гласали“ (члан 13).[620]

Милошевић је самоуверено отишао у пропаст одбивши чак и помоћ Војислава Шешеља. Непосредно уочи избора извршена је ликвидација Ивана Стамболића. Њега су, по налогу Слободана Милошевића, 25. августа 2000. отели припадници Јединице за специјалне операције МУП-а Србије. Истога дана је ликвидиран на Фрушкој гори. Стамболићево тело је пронађено три године касније.

На изборима одржаним 24. септембра победила је опозициона коалиција ДОС и њен председнички кандидат Војислав Коштуница. Нико у владајућој олигархији није очекивао пораз, није постојао резервни план као у случају председничких избора из 1997. када је Милану Милутиновићу „додато“ преко 300.000 гласова с Косова. Чак и сама опозиција била је немало изненађена кад је схватила да власт ништа не предузима да је превари.[621]

Милошевић је одбио да призна резултате избора и заказао је други круг председничких избора. Остао је веран својој идеологији коју је промовисао после сукоба са НАТО-ом. У последњем обраћању грађанима, 2. октобра, одржао је оштар идеолошки говор у коме је себе поистоветио са државом и промовисао се као последњи политичар који брани Балкан од колонијализма западних сила: због отпора Србије, „ми смо били изложени свим притисцима којима у савременом свету људи могу бити изложени“. Велике силе су током целог 20. века рушиле владе, изазивале немире, подстицале грађанске ратове, ликвидирале борце за националну слободу, доводиле државе и народе на руб сиромаштва. Све то је примењено и на српски народ, јер је он био баријера успостављању потпуне доминације на Балканском полуострву: „Ваљда би сваком после ових десет година требало да буде јасно да они не нападају Србију због Милошевића, него нападају Милошевића због Србије.“[622]

Овога пута и опозиција и грађани били су одлучни да одбране своју изборну победу, Милошевићу су послушност отказали и значајни делови режима. Капацитет власти да ефикасно употреби репресију против својих противника битно је ослабио, а порасла је способност демократске опозиције да покрене ефикасну

[620] V. Goati, *Izbori*, 157. – Из владајуће коалиције је саопштено да се овим законом успоставља непосредна демократија као највиши степен народне демократије „која је наклоњена грађанима и људским правима“. Јасно је речено и да ће овај закон спречити блокаду рада Савезне скупштине од стране црногорског руководства (*Политика*, 25. јул 2000, 14).

[621] Зоран Ђинђић, председник Демократске странке, касније је изјавио: „Први наш шок био је када су они пустили наше контролоре да уђу и присуствују гласању. Други шок је био да су приступили пребројавању гласова, а трећи да су потписали записнике. То је говорило да они очигледно нису очекивали такав резултат. Сви су они из врха били потпуно сигурни да ће добити изборе“ (Zoran Đinđić, „Kako smo srušili Slobodana Miloševića“, *Blic News*, новембар 2000).

[622] С. Милошевић, *Прилози историји*, 268 и 271.

кампању против режима. Србија је под Милошевићем прешла дуг пут од релативно отвореног мешовитог режима до све затвореније облика личне власти. У почетку доминантна странка власти, с разуђеном организационом мрежом, добро образованим и искусним кадром и значајном подршком у свим битним деловима бирачког тела, СПС се временом претворила у „истрошено Милошевићево лично изборно оруђе".[623]

Вишедневни протести кулминирали су 5. октобра када је Милошевићев режим сломљен на улици. Али његов пад није био и крај једне епохе, односно није се десио крај 20. века у историјском смислу. Милошевићев режим оставио је изузетно мучно наслеђе уобличено у институције, актере и политичку културу, а нове демократске власти нису успеле да постигну минимум неопходног консензуса о односу према било ком од елемената прошлости.[624] Грађани су 5. октобра 2000. тражили да сви Милошевићеви људи оду с власти; они су, својим незадовољством, великим очекивањима и решеношћу да бране своју изборну вољу масовним доласком у Београд, пробијањем блокада и сукобима с полицијом сматрали да је на делу револуција. Таква је била и њихова перцепција онога што су чинили.[625]

Иронијом историје, Слободан Милошевић је 1995. на Западу третиран као „миротворац" јер је знатно допринео да се оконча грађански рат у Хрватској и Босни и Херцеговини, а онда је 24. маја 1999, у тренутку напада НАТО-а на Србију, против њега подигнута оптужница пред Међународним кривичним трибуналом у Хагу. Милошевић је оптужен за „геноцид, злочине против човечности, тешке повреде Женевских конвенција и кршења закона и обичаја ратовања". Означен је као вођа „злочиначког удруженог подухвата" који је за циљ имао стварање „велике Србије". Милошевић је ухапшен у ноћи између 31. марта и 1. априла 2001, а Трибуналу у Хагу изручен је тачно 12 година после највећег тријумфа у својој политичкој каријери – 28. јуна 2001. године. Није дочекао крај суђења, преминуо је 11. марта 2006. у притворској јединици у Шевенингену.

Роберт Бадентер[626] је деценију после распада Југославије изјавио да је све могло другачије да се заврши и да је Милошевић нанео највећу штету сопственом народу: „Ништа није наводило на употребу оружја. Апсолутно сам убеђен да је било могуће спасти

[623] Nebojša Vladisavljević, „Mešoviti režim, protesti i 5. oktobar", у: *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Београд, 2010, 20.

[624] N. Dimitrijević, „Srbija kao nedovršena država", 8.

[625] Vesna Pešić, *Divlje društvo*, Beograd, 2012, 22.

[626] Роберт Бадентер (R. Badinter, 1928), председник Арбитражне комисије на мировној конференцији о Југославији 1991. године. Француски правник, бивши министар правде и председник Уставног савета Француске.

Југославију и избећи трагедију народа. Када је у јесен 1991. у Хагу одржан састанак представника међународне заједнице и вођа република које су још чиниле бившу Југославију, све могућности су биле отворене. Међународна заједница им је нудила правну помоћ и кредите. Да су то тада прихватили, биле би избегнуте многе несреће и све републике би изашле богатије из целог процеса. У сваком случају, могла се наћи друга форма заједничког живота. Мислим да се никако не сме опростити онима који су довели до југословенске катастрофе и да је главни кривац за њу Слободан Милошевић. И након што су Словенија и Хрватска изразиле намеру да изађу из Југославије, током целе 1992. Милошевићу је међународна заједница нудила кредите, арбитражу, посредовање у договарању са осталим југословенским републикама, међународне гаранције. То што му је нуђено била је јединствена понуда, скоро незамислива у нашем веку. И он је све одбио. Са историјске тачке гледишта, не поставља се питање личних мотива, већ се оцењују поступци и њихове последице. Пут који је Милошевић изабрао био је ужасан за све југословенске народе, а посебно за српски народ. Извесно је да су на свим странама страсти и националистички набоји били доведени до усијања. Међутим, Милошевић је сносио највећу одговорност као представник највеће нације и најјаче републике у бившој Југославији. У тренутку када је Југославија почела да се распада, и Совјетски Савез се већ био распао, а Берлински зид је пао. У таквим преломним тренуцима се показују прави политичари који бирају добро или зло у ономе што се пред њих поставља. Заиста је требало не поседовати никакво знање о Европи 20. века и о савременом свету у којем живимо, па да се начине тако лоше процене и да се стигне тамо где је он стигао и повукао народ за собом."[627]

„Нажалост, до сада су обично страдали реформатори и модернисти"

Пад Слободана Милошевића доживљен је као прва фаза закаснеле либералне револуције, па се савременицима чинио као догађај који је представљао радикалан дисконтинуитет у модерној историји Србије, можда чак и најзначајнији друштвени прелом уопште.

[627] „Milošević je namerno odveo Srbe u nesreću", *Blic*, 25. јун 2001.

Изгледало је да су поражени носиоци тоталитарних и конзервативних идеја, да је Србија неопозиво крочила на мукотрпан пут изградње модерног друштва, да је коначно спремна да се суочи са својим тоталитарним наслеђем, да напусти своје митове и ирационалне представе о себи и другима.

Веома брзо се, међутим, показало да је тај утисак настао само захваљујући идејама и напорима тек неколицине појединаца из нове владајуће коалиције на челу са Зораном Ђинђићем, који су и осмислили и извели превратод 5. октобра. Војислав Коштуница и његови најближи сарадници поручили су тога дана колегама из ДОС-а како не желе да учествују у „њиховом насиљу". Иако је првобитно било предвиђено да Коштуница буде једини говорник испред Скупштине СРЈ, њега „нигде није било тог пресудног дана". Долазак је отказао у последњем тренутку: „Ниједном се није појавио на београдским улицама, ни кад је бачен сузавац, ни пред државном телевизијом, ни у сукобима с полицијом. Било је народа из читаве Србије, жена и деце, али није било победника и предводника."[628]

Корак „уназад", што је карактеристично за традиционална и неразвијена друштва, почео је одмах по петооктобарском превратту. На површину су испливали снажни реликти прошлости који су утемељени у периоду друге половине 19. века, када је Србија стекла своју државну и националну независност. Тај процес најјасније се показао у неспремности да се приступи изменама политичког система како би Србија из аутократског прешла у модерно демократско друштво. Србија је веома брзо реаговала потрагом за новим вођом, јер је ауторитарни тип владавине нешто што је иманентно њеној историји. Давно укорењени социјални егалитаризам и политички монизам поново су избацили на површину антилибералну идеологију, као и идеје о значајној улози цркве и војске у друштвеним процесима.[629]

Представници дела нове владајуће политичке елите и на почетку 21. века видели су историју као ирационални процес којим управљају духовне силе, а „морални закон" имао је предност над природним и друштвеним законом. Основна политичка идеја, слично као и у Милошевићевој епохи, била је да треба спречити социјално раслојавање народа. То је подразумевало отклон од грађанског друштва и слободе личности као његове темељне вредности. Уместо санирања тешког историјског наслеђа и модернизације

628 Milan St. Protić, *Izneverena revolucija : 5. oktobar 2000*, Beograd, 2005, 289.

629 Latinka Perović, „Nedovršena plišana revolucija". Наведено према: *Ekonomist*, 18. oktobar 2004.

Србије, обновљен је концепт „народне државе“ и „народне демократије“ као гаранта њеног јединства. Такав модел подразумевао је и централизовану власт, ослоњену на репресивни апарат, пре свега на војску која се у неразвијеним друштвима увек појављује као најбоље организована и интегришућа институција, па тако постаје најсигурнији ослонац ауторитарне власти.[630]

После промене режима у Србији Војислав Коштуница, политичар који је победио Милошевића, усвојио је добар део његове идеологије изложене у говору од 2. октобра. Коштуница је уобличио стратегију континуитета с претходном епохом преко позивања на одбрану националног идентитета и „достојанства“, што је у пракси значило минимизирање или чак негирање ратних злочина почињених у ратовима изазваних распадом Југославије, али и ауторитарне природе тог режима и злочина почињених унутар Србије – од криминализације друштва до привредног и моралног слома. Политички облик ове стратегије било је залагање за „легализам“, односно спречавање смене функционера старог режима, посебно челних људи тајних служби, и опструкција законских пројеката у скупштинама СРЈ и Србије.

То су били елементи који су условили снажан отпор реформистичким идејама које је оличавао српски премијер Зоран Ђинђић. Превратод 5. октобра ставио је на пробу снагу српског друштва да успостави критички однос према непосредној прошлости, али и да изведе „биланс“ историје током које ниједна од реалних држава у којој је живео српски народ није могла задовољити тежње како њених политичких, тако и интелектуалних елита, нити је дошло до стварања модерног друштва.[631]

Само неколико дана после пада Милошевићевог режима Ђинђић је означио главне токове свог политичког рада, али и своје трагичне судбине: „Следеће године ми морамо да почнемо најсвеобухватнији поступак модернизације наше државе од времена када је кнез Михаило убијен управо зато што је то хтео, што је хтео да доведе странце, да доведе наше људе из Беча и Будимпеште и да модернизује једну оријенталну државу каква је тада била Србија, која је почивала на личним везама, на клановима и интересима. Његова идеја је била да по угледу на тада напредну аустроугарску администрацију модернизује и српску. И један од разлога што је био неомиљен и што је био убијен је управо тај.“[632]

[630] D. Stojanović, *Ulje na vodi*, 170.

[631] L. Perović, „Nedovršena plišana revolucija“.

[632] Наведено према: Latinka Perović, „Zoran Đinđić i srpsko društvo“, *Danas*, 5. јул 2006.

Ђинђић је био непопуларан јер је персонификовао самокритику српске политичке јавности, самокритику коју део политичке елите који је подржавао прво Милошевићев, а затим Коштуничин концепт није желео да прихвати. Он је покушао да реформише једно друштву у коме је и даље била доминантна елита која је баштинила идеје тзв. народњачког социјализма, чија су два основна постулата социјални егалитаризам и национални колективизам. Та елита следила је пројектовану слику о себи и свом значају и улози у регионалној, европској, али и светској политици. Та слика била је заснована на низу митова и ирационалних претпоставки о прошлости: о економској и културној доминацији српског народа на простору југоисточне Европе, о посебној способност Срба која је довела до, на пример, „социјалистичког благостања" у епохи Јосипа Броза, о Србији као „веома значајном фактору" у европској политици, о Србији као „лидеру на Балкану", о територији Србије као „важном геостратешком простору" око кога се сукобљавају велике силе.

За разлику од Ђинђића који је тражио брзе промене, уз неопходну цену коју би одлагање промена само повећало, Коштуница је говорио о „поступности", о „институцијама", о „поштовању закона". Већ 12. новембра 2000. он је „очување институција" означио као приоритет тек конституисане демократске власти у Србији. Уместо истицања потребе да се Србија што пре суочи с тоталитарним наслеђем, Коштуница је изјавио како је „потпуно сигуран" да народ не жели да руши институције као што су војска и полиција, као и да „није воља народа" да се људи смењују само зато што су били чланови Социјалистичке партије Србије: „Зашто бисмо бежали од чињенице да је СПС заиста био масовна партија, додуше не баш онолико масовна колико се тврдило. Зашто би ико и икад остао без посла зато што је припадник иједне легалне политичке организације? Народ је мудар и чуваран, не руши ради рушења."[633]

Ова врста легализма није изражавала позитиван однос према праву и правном континуитету, већ пре свега однос према идеологији. Коштуница је био окренут прошлости на један национално-романтичарски начин, а његов „легализам" значио је само одбрану институционалног, идеолошког и правног наслеђа претходне епохе. Осећања угрожености рађало је склоности према изолационизму. Такав приступ подразумевао је тражење „личне

[633] Наведено према: Kosta Nikolić, „Reforma društva ili 'vaskrs države'. Zoran Đinđić i Vojislav Koštunica o budućnosti Srbije", *Istorija 20. veka*, 1/2008, 16–17.

правде“ у историји, а не разумевање историје и сагледавање ограничења Србије као државе и Срба као нације. Зато је Коштуница у српској влади и њеном премијеру видео политичког противника, а не заједничког партнера у обављању државних послова после слома целог једног полувековног система вредности.

Тај концепт Ђинђић је у потпуности одбацио. Уочи ванредних парламентарних избора, одржаних 23. децембра 2000, изјавио је да грађанима Србије треба објаснити истину о стању нације: „Они једноставно морају да знају у каквом нам је стању земља и ту никакве бајке више не помажу. Други је демонтирање система привилегија. Морамо на једној страни да поставимо питање свачије персоналне одговорности, почев од Милошевића. Да кажемо да се у земљи завршава период корупција, махинација и једног нерегуларног стања.“[634]

Док су трајали преговори о формирању нове владе и непосредно уочи доласка Карле дел Понте, главне тужитељке Хашког трибунала, Војислав Коштуница се 13. јануара састао са Слободаном Милошевићем. Из кабинета председника СРЈ само је саопштено да се разговарало о „укупним приликама у земљи, стању на Косову и односима у југословенској федерацији“. Из Демократске странке Србије два дана касније је поручено да „ниједан југословенски држављанин неће бити изручен Хашком трибуналу“. О томе се „могло разговарати“ тек кад пред „лице правде“ буду изведени сви који су на било који начин, „као налогодавци или извршиоци“, учествовали у коришћењу муниције са осиромашеним уранијумом приликом бомбардовања 1999. године. Речено је и да Коштуница неће примити Карлу дел Понте јер она „није довољно високо у хијерархији“ да би председник СРЈ с њом уопште разговарао.[635]

Нова српска влада изабрана је 25. јануара 2001. године. Амбиција Зорана Ђинђића као премијера била је да Србију коначно, после двовековне доминације колективистичких идеологија, уведе у ред модерних европских држава: „Решење је у потпуно новој концепцији српске политике. На крају овог миленијума морамо учинити све да се у Србији коначно заврши идеолошки 19. век. Социјализам и национализам као доминантне, мобилизирајуће и интегративне идеологије морају бити замењене истински интегративном политиком. Потребне су нам програмске концепције, не идеологије.“[636]

[634] Наведено према: Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi*, Beograd, 2003, 121. – Раздобље од септембарских до децембарских избора карактерисало је двовлашће између „старог режима“ који је сачувао значајан утицај у неким важним сегментима политичког система (републичка влада, војска и полиција) и коалиције ДОС која је имала огромну подршку грађана, али није могла да реализује своју политику. После преврата од 5. октобра дошло је до парцијалне, а не до целовите елиминације раније владајуће гарнитуре. Политички компромис између ДОС-а и представника „старог режима“ формализован је у Политичком споразуму који су 16. октобра потписали ДОС, СПС и СПО, уз гаранцију председника СРЈ Војислава Коштунице и председника Србије Милана Милутиновића (V. Goati, *Izbori u SRJ*, 254). Влада Мирка Марјановића поднела је оставку 21. октобра, а Скупштина Србије изабрала је 24. октобра прелазну владу. На првим парламентарним изборима у постмилошевићевој Србији ДОС је однео убедљиву победу: освојио је 176 од 250 посланичких места. Нова Народна скупштина Републике Србије конституисана је 22. јануара 2001, и у њој су, поред Демократске опозиције Србије, посланике имали и Социјалистичка партија Србије (37), Српска радикална странка (23) и Странка српског јединства (14).

[635] Наведено према: Kosta Nikolić, Nebojša Popović, *Vojislav Koštunica. Jedna karijera*, Beograd, 2006, 255–256.

[636] Наведено према: Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi*, 171–172.

Ђинђић је био свестан да врло лако може доћи до рестаурације старог поретка управо из социјалних мотива инспирисаних дубоким српским конзервативизмом: „То што смо 5. октобра направили искорак не значи да је и у дубини све решено."[637] Ђинђић је у својој политичкој филозофији носио сазнање о драматичном историјском закашњењу Србије. Зато је код њега била присутна заокупљеност историјским наслеђем и друштвеном свешћу: „Ми смо веома активан народ, индивидуалистички, радознао, веома компетитиван. Све су то особине које су веома западне. Ми, међутим, нисмо само европски народ, имамо у себи елементе Истока и Запада. Свој главни задатак видим у томе да поларизујем овај менталитет како себе не бисмо више видели као део некакве светске завере, већ напросто као део веома компликованог света."[638]

У Србији су и даље постојале дубоке унутрашње поделе уз изражени популизам. Србија је и даље била недовршена држава (проблеми Косова и Црне Горе, као и сопствено уставно уређење), није имала ни критичну масу за модернизацију свог друштва: много младих и образованих људи већ је напустило земљу, становништво је било међу најстаријим у Европи: „Ако сад не успемо да се укључимо, остаћемо по страни будућности. Још нисмо срушили мост који нас повезује с прошлошћу, још је могућ пад уназад."[639]

Супротно од Ђинђића, Војислав Коштуница је као врхунски приоритет истицао „државни принцип" у његовом ирационалном виду: „Борба за отаџбину важнија је од било ког појединачног живота", односно, „кад кажем демократија – мислим држава".[640] Зато је Ђинђићев покушај стварања алтернативе и програмске концепције на основама рационалне политике, а не истрошене идеологије, наишао на бројне и непремостиве препреке. Социјална и национална идеологија спречавала је промену историјског смера и нови модел интеграције – не национална држава већ европска интеграција.

Модерна историја Србије обележена је дисконтинуитетом у развоју и друштва и државе. Чести преломи и „преусмерења историје" настајали су због унутрашњих сукоба и спољних притисака, а једину истрајност у овом периоду показало је политичко насиље. Убиство Зорана Ђинђића, извршено 12. марта 2003, представља последње поглавље те историје, па се ни не може разумети ван контекста те и такве историје. Вероватно је сам Ђинђић најбоље

637 *Исто*, 175.

638 Наведено према: L. Perović, „Zoran Đinđić i srpsko društvo".

639 Наведено према: Z. Đinđić, *Srbija u Evropi*, 198.

640 Наведено према: K. Nikolić, „Reforma društva ili 'vaskrs države'", 18. Изјаве В. Коштунице од 15. и 17. јула 2001.

објаснио сопствену позицију када је изјавио да је српска модерна историја од 1804. била историја сукоба између модерниста и антимодерниста, реформатора и оних који су се бојали било каквих промена. „Нажалост, до сада су обично страдали реформатори и модернисти."[641]

Либерална, модерна и просветитељска визија није могла за кратко време да заживи у дубоко традиционалном друштву. У чему је био „проблем" са Зораном Ђинђићем? У његовој енергији, брзини, посвећености реформама или у самој идеји модернизације Србије? Владимир Глигоров је понудио неколико одговора: сарадња с Хашким трибуналом и изручење Милошевића, Ђинђићева намера да промени однос снага, да промени српску привреду и друштво, да се заиста посвети циљу модернизације Србије.[642]

Значајан разлог био је и наговештај уклањања полицијске државе и стављање службби безбедности под цивилну контролу. Глигоров наводи и „коначни разлог", који се чини да је највише допринео оспоравању и премијера и његове политике: креаторима интелектуалне јавности (у које Глигоров сврстава САНУ, највећи део Правног факултета, СПЦ и неколико „корифеја националне политике" из света књижевности), чији су погледи и схватање националних интереса креирали слику историје на крају 20. века, мисија је била оспорена и испало би да су они једноставно погрешили: „Не би то био само пораз у рату и у политици већ би то био морални и интелектуални пораз. Кривица не би била у конспирацији светских сила, већ у глупости српске интелигенције."[643]

Глигоров сматра да су то били рационални разлози Ђинђићеве непопуларности: „С обзиром на то одакле је потекао, интелектуално, друштвено и политички, он није био доживљаван као противник, већ као отпадник и издајник. Да је он само хтео новац и моћ, то би било нешто што је лако разумети. Он је, чини се, хтео више. Хтео је улогу у историји, а то би пореметило многе односе и успостављене вредности. Како није било лако супротставити му се, јер је увек налазио начине да спроведе оно што је наумио, био је утолико непопуларнији".[644]

У дугом периоду после Другог светског рата политичка репродукција заједнице није почивала на деловању официјелних правних и политичких институција, већ на моћи „невидљиве државе", односно у питању је био однос који се у теорији означава као стање

[641] Наведено према: Бојан Димитријевић, *Зоран Ђинђић. Биографија*, Београд, 2007, 297.

[642] *Исто*, 304.

[643] *Исто.*

[644] *Исто.*

„двоструке државности“: привидна држава била је фасада за носиоца стварне моћи. У Милошевићевом режиму „метафизички суверен“ била је нација коју је реално хомогенизовала једна личност. У каснијем периоду владајућа елита држала се „најгорих елемената фрагментарног наслеђа националистичке идеологије“, неспособна да „нацију“ врати на оно место које је она заузимала у Милошевићевом режиму.[645]

Историјско искуство показало је да у српској модерној историји темељна вредност никада није била личност већ народ. Доминација тог „народносног“ принципа није искључивала индивидуализам, али му је ретко када дозвољавала да заузме водеће место. Појединац је увек морао је да се уклапа у колективне оквире, он је био само део породице, народа, нације „а ретко се откривао као нешто посебно, као свет за себе“. Када би појединац дошао у сукоб с неписаним законима колективног живота, тражени су путеви његове реинтеграције у крило заједнице. Принцип народне суверености био је посредован митом о нацији као ултимативном извору власти, а народ је концептуализован као субјективитет чија је „воља“ коначни и принципијелно неограничени извор политичке заједнице.

645 Nenad Dimitrijević, „Zašto čitati Đinđića“, *http://pescanik.net/zasto-citati-dindica/*

ЦРНОГОРСКА НЕЗАВИСНОСТ – КРАЈ СРПСКОГ 20. ВЕКА

Спектакуларним проглашењем Црне Горе за краљевину (1910) Никола Петровић је желео да симболизује обнављање „првог српског краљевства", старог зетског краљевства из 1077. године. Ова идеја препознаје се и у образложењу црногорске Народне скупштине о проглашењу Црне Горе за краљевину. Тада је речено да Црна Гора представља „континуитет српске средњовековне државе и државне мисли", а Цетињска митрополија једину „светосавску епископску столицу, која је без прекида до данас сачувана, и као таква је законита престоница и насљедница Пећке патријаршије".[646]

О националном карактеру становништва Црне Горе није било дилеме: „У Црној Гори живе све сами чисти и прави Срби који говоре српским језиком, а има их око 300.000 становника. Већина су православне вјере, а има нешто мало римокатоличке и мухамеданске вјере, ал' треба знати да смо сви српског поријекла и српске народности. [...] Сваки Србин у Црној Гори дужан је познати и љубити своју цјелокупну домовину – све српске земље у којима живе наша ослобођена и неослобођена браћа Срби. Ниједан Србин и Српкиња, ма које вјере били, не смију пожалити ни живот ни имање за општу српску слободу, добро и благостање".[647]

Питање црногорске посебности отворили су комунисти, а њихова идеологија подразумевала је стварање црногорске нације. До тада није постојала ниједна значајнија политичка снага која би, мимо историје и традиције, захтевала издвајање Црногораца из српског етничког корпуса. Комунисти су такав велики историјски прелом у животу једног народа покушали да остваре једноставним идеолошким средствима. На познатој шеми о „владајућој" српској нацији, грађена је и конструкција о „поробљености" Црне Горе коју је Србија извршила већ самим чином уједињења. На тај начин сугерисана је представа о експлоатацији и угњетавању Црногораца, о самоопредељењу, отцепљењу и стварању совјетске Црне Горе.

[646] Наведено према: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, 37.

[647] *Земљопис Краљевине Црне Горе за ученике трећег разреда Основнијех школа*. Написали: Ђуро Поповић и Јован Рогановић, Цетиње, 1911.

У практичном извођењу те политике није се, међутим, много постигло, јер је замисао о националној посебности Црногораца тешко прихватана и међу самим црногорским комунистима, али је током Другог светског рата, и посебно на његовом крају, она постала реалан историјски чинилац и пресудно је утицала на стварање црногорске нације.

У Црној Гори је крајем 1941. избио бруталан идентитетски рат. Иако супротстављене стране нису потенцирале питање црногорске националне посебности, било је потпуно јасно да се комунисти боре за успостављање црногорског, а ројалисти за одржавање српског националног идентитета. То су најбоље препознали изворни црногорски суверенисти који, иако сврстани у исти антикомунистички фронт с четницима под окриљем Италијана, никада нису предузели ниједну акцију против партизана.[648]

Током Другог светског рата Црна Гора је изграђивала своју државност као равноправна федерална јединица у југословенској комунистичкој федерацији, али се поред питања карактера нове државе отворио и проблем одвајања Црногораца од Срба и Српства. На оснивачкој скупштини Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке (Колашин, 15–16. новембар 1943), по први пут се доследно употребљавао термин „црногорски народ", што је био отклон од дотадашње идеје о „троименом народу" који живи у Југославији.[649]

Одлуке из Јајца о стварању федеративне Југославије црногорски комунисти схватили су као обнову црногорске државности, давање легитимитета црногорској држави и црногорском народу као посебној етничкој и политичкој категорији. Али о томе се није превише јавно говорило, јер таква политика ни даље није имала недвосмислену подршку код црногорских комуниста. На оснивачкој седници црногорске Антифашистичке скупштине народног ослобођења, одржаној од 13. до 15. јула 1944. у Колашину, усвојене су одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, али је питање стварања нове нације пажљиво заобиђено.

Дилеме које су остале отворене Иван Милутиновић је објаснио на следећи начин: „У Црној Гори има људи, пријатеља народноослободилачке борбе, који се плаше стварања самосталне црногорске јединице: – *Ми се одцијепимсо од браће Срба, постадосмо мала држава, не можемо сами живјети* – може се од њих чути.

[648] Опширније о томе: К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 296–327.

[649] Mladen Vukčević, „Odluke AVNOJ-a i vertikala crnogorske državnost", *Matica Crnogorska*, zima 2013/proljeće 2014, 16.

Стварањем федералне Црне Горе никако се не умањује јединство и љубав Црногораца према српском народу. Напротив, јединство је још чвршће и љубав још већа јер постоје на добровољној основи, у равноправној заједници – федеративној Југославији. Данашњим одлукама ви, другови, стварате слободну Црну Гору у саставу федеративне Југославије. Да ли нас та одлука обавезује да се ње заувијек држимо? Не! Она је само потпуно остварење нашег права које нам је загарантовано и одлукама Другог засједања Авноја, остварење које у себи укључује како обезбеђење несметаног развитка Црне Горе као посебне федералне јединице, тако и потпуну демократску гаранцију да се наш народ сјутра, ако то жели, може слободно и добровољно ујединити са Србијом или неком другом заједницом. Поставља се даље питање: да ли црногорство умањује или искључује српство? Другови, ко није добар Црногорац, тај није ни добар Србин. Црногорци и Србијанци народ су једног племена. Ми смо се у току свог самосталног државног живота развили до ступња једног народа и борбом стекли себи пуно право како на самостални живот, тако и на уједињење са другим народима. То нам право нико никад не може узети."[650]

Тек када је рат завршен, постављена је основа за признавање црногорске нације. То је урадио Милован Ђилас у чланку „О црногорском националном питању", објављеном у *Борби* 1. маја 1945. године. Он је писао да су „Срби и Црногорци једног (српског) народног поријекла, једног коријена, али је развитак у нације, развитак националне свијести ишао различитим путевима". Из чињенице да су Срби и Црногорци једног порекла, грађански теоретичари и „ситнобуржоаски политичари", који нису схватали „суштину националног питања и закона формирања нација", извукли су закључак о једној нацији, „закључак који је у ствари био идеолошка основа и оправдање хегемонизма". Ђилас је истицао да је тек завршени рат означио „кулминациону тачку процеса формирања Црногораца у посебну нацију", а комунисти се нису борили за федералну Црну Гору „ни из каквих 'политичких' разлога нити ми цијепамо Српство". Таква политика је вођена „јер знамо да то хоће црногорски народ, а он то хоће јер се осјећа, јер јесте нешто посебно, посебни, друкчији 'Срби' од свих Срба – Црногорци"; традиционално Српство „цијепају они који су хтјели да га упрљају сарадњом с окупатором, који причају о Србима и Црногорцима као о једном народу".

[650] Наведено према: К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 385.

Иако су на први поглед снажно промовисали политику братства и јединства, комунисти су једноставно настојали да избришу српску националну свест код Црногораца, али и све што је било заједничко у њиховој историји. Пројекат изградње црногорске нације подразумевао је и стварање посебне црногорске цркве. У јуну 1945. група православних свештеника, предвођена партизанским ветераном Петром Капичићем, одржала је скупштину у Никшићу и од државних власти и Светог синода тражила да признају независну православну цркву у Црној Гори, али раскол није успео.[651]

Политички односи Србије и Црне Горе, онако како су дефинисани на крају рата, нису имали видљивијих осцилација, нити је икада у питање довођено „револуционарно братство". Међутим, једно „ново" црногорско питање заменило је „старо", и оно је било фокусирано на културни идентитет. Послератни режим покушао је да промени слику главног симбола Црне Горе, владике Његоша. Он је „секуларизован" и слављен само као државник који је био чак претеча југословенског уједињења. Током 1947. широм Црне Горе је организована масовна прослава поводом сто година од објављивања *Горскоī вијенца*. У прославу су били укључени сви водећи црногорски комунисти и интелектуалци који су подржавали концепт стварања нове нације. Његошево дело представљано је као „идејно извориште" народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције, сам Његош као представник соцреализма, а чак је упоређиван и с Лењином.

Централна прослава и свечана академија одржане су 8. и 9. јуна на Цетињу. Блажо Јовановић (1907–1976), председник владе Црне Горе и шеф црногорске партијске организације, истакао је да се Његош борио против „бездушности хришћанске капиталистичке Европе". Његоша је представио као великог поштоваоца Русије, југословенства и слободе Црне Горе и Црногораца, који се борио против „турског окупатора и домаћих издајника". Јовановић је изјавио да је истрага потурица у *Горском вијенцу* приказана „необично живо и истинито". Пошто је та „истрага" била узор у току НОБ-а, он је навео да је у рату више него икада раније потврђена истинитост и трајна песничка вредност *Горскоī вијенца*, да се Његошев лик лепршао на заставама Титове армије и да је Његош током рата био „саборац и учитељ партизана".[652]

[651] V. Perica, *Balkanski idoli*, I, 136.

[652] Dragutin Papović, „Njegoš u socijalističkoj i nacionalnoj ideologiji Crne Gore 1945–1989", *Matica Crnogorska*, jesen 2013, 236.

Управо Јовановић, најдогматскији црногорски комуниста, ставио је тачку на стварање црногорске нације. Он је на оснивачком конгресу Комунистичке партије Црне Горе (1948) рекао да је национално питање решено и да је то за њега прошлост: „Лењинско-стаљински принцип рјешења националног питања однио је побједу у нашој земљи, за свагда је осигурана равноправност и слобода свих наших народа.“[653]

Јовановић је тада поставио темељ идеолошке конструкције која се базирала на томе да Срби и Црногорци немају ништа заједничко: Црна Гора је у Први светски рат ушла са „искреном жељом“ да допринесе ослобођењу јужнословенских народа од стране доминације; црногорски народ у време стварања заједничке државе јесте био за ступање у њу, али „на основи поштовања његове националне посебности“, јер се у то време „углавном већ био формирао у нацију“; уједињење Црне Горе и Србије није било оно што је црногорски народ желео, већ „обично присаједињење“, па црногорски народ никада није пристао да буде анектиран; црногорски народ је вековима живео у посебним историјским условима, различитим од оних под којима је живео народ у Србији; ти историјски услови учинили су да црногорски народ постане другачији од српског народа у Србији, да се осећа другачијим, „јер су сви чиниоци који нацију чине нацијом дјеловали у том правцу да се он национално развије посебно и да се осјећа посебно у односу на српску нацију“; да се због тога и онда када се декларисао за Србство „није осјећао српским онако како су то мислили великосрпски хегемонисти у Србији и њихови кортеши у Црној Гори“, него да се и тада „осјећао посебним у националном смислу“.[654]

Нова политичка реалност условила је и промену идентитета православног становништва Црне Горе. На почетку 20. века, према резултатима пописа из 1909, у Црној Гори је било 95% Срба. Према резултатима пописа из 1948, у Црној Гори је било тек 6.707 (1,78%) Срба и 342.009 (90,67%) Црногораца.[655] Доктрина о новом националном ентитету у Црној Гори промовисана је без општег друштвеног и националног консензуса. Тиме је суштински отворен пут дуготрајном расцепу друштва с несагледивим последицама. Срби су фактички стављени ван закона, лишени су права на сопствено национално име и без своје сагласности сврстани у новоформирану црногорску нацију.[656]

653 Наведено према: Dragutin Papović, „Politička misao Blaža Jovanovića“, *http:/ www.montenegrina. net/*

654 *Исто.* – Савремена црногорска суверенистичка наука јасна је у ставу да је Блажо Јовановић једна од најзначајнијих личности црногорске историје, „чији се значај и величина посебно истичу у свом добу, али се са ове историјске дистанце виде јасније и објективније“. Академик Бранислав Ковачевић истиче да су Јовановић и Ђилас били „најжешћи борци за обнављање државног континуитета Црне Горе и за националну еманципацију црногорског идентитета, за рјешавање црногорског националног питања“. И док је Јовановић остао доследан у „вези с оба ова фундаментална питања“, Ђилас је касније ревидирао свој став у погледу црногорске националности: „Иначе, не само њих двојица него и цијели комунистички црногорски покрет нијесу били стасали, ни идеолошки ни научно, нити су били спремни да ова два питања потраже у даљој црногорској прошлости“ (Б. Ковачевић, „Блажо Јовановић. Историјска личност. Симбол успостављања црногорског државног и националног континуитета“, *http://www. montenegrina.net.istorija/cg_od_1945*).

655 *Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije*, Beograd, 1994, 11.

656 Предраг Вукић, „О српском националном питању у Црној Гори“, *Политика*, 23. април 2016.

Непосредно пред свој политички пад, Ђилас је писао да је процес стварања црногорске нације изнела нова црногорска интелигенција, и то, парадоксално, школована у Београду, јер пролетаријата у Црној Гори једноставно није ни било. Та интелигенција била је „најбољи и најреволуционарнији одред" радничке класе и због тога је револуција у Црној Гори „нужно морала имати, чак и без обзира на све субјективне глупости и претјеривања", необично оштар карактер: „То је била права борба до истребљења".[657]

Његош је у комунистичкој Југославији имао веома важно место у реконструкцији културног наслеђа. Милан Богдановић, најзначајнији левичарски оријентисан књижевни критичар, потпуно је заобишао његов верски рад и јасну српску опредељеност, па га је једноставно устоличио у претходника савремене социјалистичке мисли и „пророка" југословенства. Према Богдановићу, Његош је говорио о идеолошкој борби, борби економских система, а био је и претеча партизана, реалистички песник и протосоцијалиста, борац за слободу чије поетско дело готово да није имало везе с религијом и етничком припадношћу. Његош је промовисан да би одобравао савремене политичке тежње и моделе деловања, да би критиковао управо религију и уже националне припадности, као да је некако природно „прорекао" нове односе у свету и антиципирао југословенску заједницу.[658]

Комунистички режим у Црној Гори одлучио је да сруши стару меморијалну капелу коју је на врху планине Ловћен саградио Његош, па потом 1916. порушила Аустроугарска, а обновила Српска православна црква 21. септембра 1925. године. Обнову капеле финансирао је краљ Александар Карађорђевић из својих средстава. Црногорска власт је 1950. одлучила да на месту капеле подигне монументални маузолеј без икаквих верских симбола, и то по пројекту хрватског вајара Ивана Мештровића који је тада био у емиграцији. Црногорска влада је изградњу маузолеја објаснила као чин одуживања великом песнику и мислиоцу који је био симбол идеје „братства и јединства југословенских народа".[659]

Српска православна црква је покренула судски спор који је изгубила. Капела је коначно уклоњена 1972, а Маузолеј на Ловћену отворен је 28. јула 1974. године. То је био монументални споменик Његошу, а у равни симболике представљао је реафирмацију црногорске националне индивидуалности.

657 М. Ђилас, *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, 151–152.

658 Gordana Đerić, „Društveno pamćenje i primenjena kritika. O pretvaranju poezije u ideološku batinu", *Etnoantropološki problemi*, 1/2009, 78–80.

659 V. Perica, *Balkanski idoli*, I, 137.

Кад се Црна Гора придружила националним превирањима у Југославији шездесетих година 20. века, „власништво“ над црногорском културом постало је најактуелнија тема расправе између два супротстављена црногорска национална покрета, од којих је један стављао Црногорце унутар ширег контекста Српства, а други их је стављао изван њега. Питање као што је, на пример, „чији је Његош“, представљало је сажет израз кључног конфликта о коме је, у ствари, била реч: да ли је искључивање Његоша из српског канона представљало нелегитимну поделу српске културе/нације у целини или је његово укључивање у српску културу/нацију представљало „великосрпско присвајање“ туђе културне/националне прошлости?[660]

Културни естаблишмент у Србији сматрао је да су сви Црногорци кроз историју на себе гледали као на део српског народа, да су црногорски писци 19. века у својим делима изражавали српску националну свест подједнако као и писци из Србије и Војводине или из других крајева у којима су Срби живели. Када је реч о Његошу, истицало се да је он то радио много више него сви други, да је књижевно обликовао српску националну свест, посебно преко мита о Косову, и тиме извршио пресудан утицај на читаве генерације. У тоталитарним друштвима, као што је било југословенско, спорна политичка питања прво се отварају на културном пољу.

Упркос снажној пропаганди о потреби за јединственом социјалистичком културом, било је врло мало сарадње између нација. Културни проблеми нису везивани уз национално питање, а стара стаљинистичка максима да култура може да буде национална по форми, а социјалистичка по садржају звучала је уверљиво, чак и после раскида са Стаљином. Показало се, међутим, да је та појава пролазна, а суштински недостатак међунационалне сарадње омогућио је да се поделе на националним основама у култури десе на бржи и екстремнији начин него у политичкој сфери.[661]

Нова културна политика, која је требало да промовише и нови црногорски идентитет, најављена је скупом о црногорској култури који је одржан 29. и 30. јануара 1968. уз присуство свих највиших црногорских руководилаца. Расправљало се о широком спектру питања важних за третман црногорске културе у Југославији, а највише о „тенденцијама србизирања културних вредности црногорског народа из епохе његове националне афирмације“.

[660] Audry Helfant Budding, „Srpski nacionalizam u XX veku“, у: *Milošević vs Jugoslavija*, I, Beograd, 2004, 93.

[661] Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Beograd, 2001, 183–184.

Закључено је да је неприхватљива било каква расправа „о томе да ли постоји или не постоји црногорска култура и нација". Речено је да то може бити упитно само за оне који би желели „да се продужи третман црногорске нације и националне културе у складу са старим буржоаско-националистичким и хегемонистичким интересима појединих друштвених групација", односно за оне којима су и даље блиске разне „симплификације о двонационалности црногорске националне културе".[662]

Црна Гора, као најмања федерална јединица, била је уочљиво „тиха" у време уставних промена 1974. године. Тај устав омогућио је овој републици фактичку државност, па се руководство Црне Горе веома пажљиво трудило да се новоуспостављени односи ничим не поремете. Али одмах после усвајања Устава, у измењеним историјским условима, сматрало се да Црногорци треба да имају право на све оно што једној нацији припада, па самим тим и на посебну националну књижевност. Зато је признавање посебности црногорске књижевности у овом периоду постављено не само као политичко већ и као уставно питање, па је „својатање" црногорских писаца од стране историчара српске књижевности третирано као тежак политички преступ, па чак и као повреда Устава.

Управо у том периоду у делу црногорске интелектуалне елите извршена је и промена у дефинисању црногорског националног идентитета и етничког порекла Црногораца. Заговорници новог таласа прво су оспорили тезу да уочи уједињења 1918. црногорска национална посебност није постојала, односно нису прихватили да је реч о уједињавању две српске државе. Зато су у оптицај враћене оцене КПЈ из периода Краљевине Југославије да је подгоричка Скупштина само реализовала „великосрпске концепције".

У црногорској академској јавности први је Саво Брковић,[663] стари револуционар и народни херој, изашао с тезом о аутохтоној црногорској нацији још од досељавања Словена на Балканско полуострво. Брковић је етничко порекло Црногорца изводио из њихове „генетичко-етничке аутохтоности", а развој из самосталности црногорске државности. Тврдио је да су Дукљу населила нека непозната словенска племена и групе Авара и крсташа, а вековно традиционално осећање Црногораца као Срба тумачено је искључиво каснијим утицајем православља и црквене организације из доба Немањића. Према Брковићевом мишљењу, осећање Српства

[662] Radovan Radonjić, *Socijalizam u Crnoj Gori*, Podgorica, 2013, 436–437.

[663] Саво Брковић (1906–1991). Члан КПЈ постао је још 1924. После рата био је начелник Озне за Црну Гору (од фебруара 1945. до априла 1946), а потом министар унутрашњих послова Црне Горе.

у Дукљи је силом наметнуто, као и нешто касније у Зети, где је, наводно, католицизам био доминантан. Када је реч о јединству Зете и Рашке, Брковић је сматрао да је у питању био „неразуман чин" Балше III који је Зету оставио у наследство деспоту Стефану Лазаревићу. Брковић је жестоко оспорио и чин уједињења Србије и Црне Горе 1918. године. Присталицама уједињења у Црној Гори негирао је право политичког опредељења и називао их је „страним агентима и плаћеницима". Наглашавао је и како је Црна Гора била ослобођена пре доласка српске војске, као и да је ослободилачка борба у Другом светском рату била само продужетак борбе црногорских националиста и сепаратиста за национално ослобођење Црногораца.[664]

И други заступници теорије о континуитету црногорске нације истицали су да су српски средњовековни владари насиљем сломили традицију црногорске (зетске) државности, да се зетско становништво не може третирати као српско, па самим тим Црна Гора никада није ни била српска област, већ држава израсла на сопственом тлу, а затим покорена и укључена у састав државе Немањића. Тако је било и током средњег века.

Из овакве поставке стигло је и тумачење да модерни Црногорци воде порекло од Дукљана који су „засебан етнос", јасно одвојен и од Хрвата и од Срба. Црногорци су и антрополошки били посебни јер су се развили из групе словенских племена која су се у Дукљу доселила с подручја савремене Немачке. Пошто су та племена рано створила државу, почела је да се ствара и посебна дукљанска традиција која је и условила сукоб са српским владарима, посебно у епохи династије Немањића.[665]

Званична Црна Гора, и политичка и академска, није прихватила тезе о „етногенези", али није прихватила ни то да је црногорска нација формирана тек током и, нарочито, после Другог светског рата. Зато су подједнако осуђивана и гледишта српске историографије, етнологије и филологије да су Црногорци етнички и историјски Срби. За тадашњу званичну Црну Гору најприхватљивије је било гледиште које није одбацивало „српску компоненту" у етничком, политичком и културном развоју Црне Горе, али које је сматрало да су њени „веома особени" друштвено-економски, националноослободилачки и државнополитички фактори, настали после доласка Турака на Балкан, били главни

664 Savo Brković, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Podgorica, 1975. – Брковић је 1988. објавио књигу *Етногенезофобија – прилог критици великосрпства* коју је оштро критиковала службена црногорска јавност. Због тога је Брковић априла 1990. вратио партијску књижицу, а потом је искључен из СКЈ.

665 Špiro Kulušić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Podgorica, 1980.

разлог да се етнички српско становништво Црне Горе интегрише у „народно и национално заједништво". Главна „историјска полуга" при стварању модерне црногорске нације била је „двојност свести" када се од исте или сродне „етничке масе" стварају две нације. Национална индивидуалност Црне Горе настала је у оквиру „дубоко укорењене" свести Црногорца да су српског порекла.

***

Политички земљотрес у Црној Гори уочи распада Југославије избио је у време Милошевићеве „антибирократске револуције", а покренули су га Срби с Косова и Метохије крајем августа 1988. године. После новосадских демонстрација из јула те године, што је био увод у пад војвођанског руководства 5. октобра, вође Српског покрета отпора одлучиле су да организују митинг у главном граду Црне Горе. Пошто српско руководство није показивало да се противи ширењу протеста у Црну Гору, митинг у Титограду (Подгорици) заказан је за 20. август.[666]

Црногорско руководство страховало је да ће се протестима изградити легитимитет нових политичких актера, што је било неспојиво с партијском контролом над државом и друштвом. Највиши црногорски функционери бојали су се и промоције српског национализма, којом би се довела у питање посебност црногорске нације. Показало се, међутим, да се већина Црногораца није плашила евентуалних идентитетских спорења, па су Срби с Косова и Метохије наишли на одличан пријем у Црној Гори. На митингу у Титограду окупило се чак 20.000 људи, а истога дана одржан је и митинг у Колашину. Митинзи у Никшићу и на Цетињу одржани су 18. септембра, а највећи митинг организован је 25. септембра у Андријевици.

Под тим утиском, руководство црногорске комунистичке партије закључило је 25. септембра да више нема потребе за митинзима у Црној Гори. Као посебно негативан, оно је оценило скуп у Никшићу где су Срби с Косова заступали „неке од раније добро знаних мрачних теза којима се с великосрпских и националистичких позиција дрско покушава да негира Црна Гора".[667] Партијски врх Црне Горе у наредном периоду доследно се противио неформалној

[666] В. Рибић, „Постанак националног лидера", 95.

[667] *Борба*, 26. септембар 1988, 3–4.

политичкој мобилизацији, јер је то било у супротности са „историјским бићем Савеза комуниста".

После пада војвођанског руководства ситуација у Црној Гори додатно се заоштрила. На митингу од 7. октобра 1988. прво је тражена оставка руководства партијске организације Титограда, када је више од 15.000 радника певало револуционарне песме и носило југословенске заставе. Демонстрације је водио Драго Шофранац, члан Централног комитета СКЈ.[668] Захтеви су били слични као и код „дешавања народа" у Србији – прекид с „косовском трагедијом", брже решавање егзистенцијалних проблема радничке класе и одлазак с функција „неспособних политичара, носилаца преживеле, јалове политике".

Црногорска партијска бирократија, за разлику од војвођанске, одлучила је да брани свој положај. Трећег дана протеста (9. октобра) начелник милиције Божидар Радоњић позвао је окупљене да се разиђу; када су они то одбили, изговорио је чувену реченицу: „Милицијо, поступи по наређењу"! Пре тога је спречен и долазак демонстраната из Никшића; код Жуте Греде полиција је жестоко интервенисала и било је доста повређених, а у главном граду Црне Горе уведено је чак и ванредно стање. Затим је комплетно руководство партијске организације Титограда поднело оставку, а оставку је понудила и црногорска влада. Лидери демонстрација наглашавали су да захтеви за јединством у СКЈ и Југославији не значе и обнављање унитаризма, као и да пружање подршке српском руководству не значи „манифестацију великосрпског национализма".

Примена силе још више је уверила народ да је на „правом путу" и да је Милошевић политичар коме се може веровати. Певало се: *Слобо, само зови, летјећемо кано соколови*. Занимљиво је да се Милошевић није мешао у црногорско „догађање народа" и чекао је да се догађаји развију својим природним током. Његова реакција била је „принципијелне природе" – тако су државно и партијско председништво Србије на заједничкој седници, одржаној 10. октобра 1988, подржали „оправдане захтеве" радничке класе и грађана у Црној Гори.[669]

Протести у Црној Гори трајали су три месеца. На крају је комплетно црногорско руководство поднело оставку 11. јануара 1989. године. На власт су дошли млади људи – Момир Булатовић (1956)

[668] *Политика*, 8. октобар 1988, 1, 5.

[669] *Политика*, 11. октобар 1988, 1.

и Мило Ђукановић (1962), па је Црна Гора добила најмлађе руководство у тадашњој Југославији. У Подгорици се играло црногорско коло и величала блискост са Србијом: *Црна Гора и Србија, то је једна фамилија*. Медији у Србији извештавали су да Црногорци славе „једну од највећих победа народа" у својој историји: „Црногорци су данас коначно одахнули и успели да са себе сперу љагу и срамоту која им је дуго наношена, а поготову октобра 1988. и употребом силе над невиним народом коју су наредили ненародни властодршци".[670]

За време турбулентних дешавања изазваних распадом Југославије, Србија и Црна Гора биле су на истој страни. У црногорском руководству није било дилема поводом односа са Србијом. Мило Ђукановић, тадашњи премијер, то је објаснио следећим аргументима: црногорска државност је чињеница о којој није могуће водити дијалог, јер је она била 27. по реду призната држава у свету и „нико разуман не може ни помислити да је било чиме доведе у питање"; с обзиром на доста раширену србофобију у једном делу становништва у Црној Гори, „морам казати да се и руководству Србије с пуно поштовања и уважавања гледа на Црну Гору као равноправну чланицу југословенске федерације"; страхом од Србије покушава политички да манипулише један број људи, „наследника усташоидне политике Секуле Дрљевића и Савића Марковића Штедимлије, политике развратништва са српским народом"; у својој заслепљености мржњом „они измишљају етногенетске теорије о томе да смо из Мале Азије, причају како је наше писмо латинично, а вјера нам католичка" како би доказали „нашу аутохтоност и посебност у односу на Србе"; руководство СК Црне Горе „дубоко је свјесно наших заједничких етничких коријена и историје са српским народом, као и нужности да убудуће с њим живимо заједно, како у својој држави, тако и у југословенској федерацији".[671]

Током ратне 1991. појавиле су се напуклине у српско-црногорском савезу. Оне су се тицале намере црногорског руководства да прихвати план међународне заједнице о решавању југословенске кризе, којим би Црна Гора фактички обновила своју државност иако то није тако изгледало на почетку рата.[672]

Европска заједница је 3. септембра у Хагу усвојила Декларацију о Југославији. Најављено је сазивање мировне конференције и покретање арбитражне процедуре. У Декларацији су усвојени

[670] Милорад Вучелић, „Пала влада (и) усред Титограда", *НИН*, 15. јануар 1989, 8.

[671] „Ми знамо како!", *НИН*, 30. новембар 1990.

[672] Мило Ђукановић је у овом периоду позитивно вредновао историјску улогу српског председника: „Слободан Милошевић је нешто најбоље што се могло десити Југославији у овом тренутку, када повампирене фашистичке снаге у Хрватској и Словенији покушавају да униште све оно што је створено од 1945. до сада. Поносан сам да у овим историјским тренуцима могу да будем раме уз раме са њим у одбрани тековина револуције" (*http://www.vijesti.me/vijesti/ sta-je-djukanovic-govorio-od-1990-do-danas-99798*).

принципи на основу којих ће се покренути механизми за мирно решење кризе: 1) нема једностране промене граница уз употребу силе; 2) заштита права свих у Југославији; 3) пуно поштовање свих легитимних интереса и легитимних тежњи. За председника конференције одређен је британски лорд Питер Карингтон (Peter Rupert Carington). Он је током месеци који су предстојали одавао утисак човека коме је заиста било стало да се пронађе прихватљив споразум за све учеснике југословенске кризе и успостави трајан мир. Био је одлично обавештен о историјским релацијама које су јужнословенске народе довеле до ратног сукоба, што му је помогло да се веома брзо одреди према свим актерима кризе, као и доста шареноликом саставу дипломата и експерата који су долазили из Југославије.

Крајем септембра 1991. ЈНА је покренула стратешку офанзиву великих размера како би војно поразила Хрватску и присилила је на предају. План ове офанзиве подразумевао је пресецање Хрватске како би се изнудила предаја хрватског политичког вођства и омогућило постизање новог споразума о југословенској држави, што је било у супротности с Милошевићевом политиком, па у том домену треба тражити узроке неспоразума на релацији армијски врх – руководство Србије. План ЈНА састојао се од пет операција на нивоу корпуса, а у потпуности је зависио од мобилизације у Србији, Црној Гори и деловима Босне и Херцеговине. Али масовно одбијање српских резервиста да иду у рат, дезертерство и видљиви недостатак ентузијазма међу Србима који су већ били на фронту оставили су многе формације без значајног броја људства. Катастрофална мобилизација је озбиљно угрозила оперативне планове, па се од многих операција одустало. Чак ни на витални сектор источне Славоније, где је армијски врх планирао главни напад, није дошло довољно пешадијских снага, што је онемогућило офанзиву. Хаос проузрокован распадом земље коначно је сломио самопоуздање ЈНА. Зато је генерал Вељко Кадијевић, у нади да ће српско руководство прогласити општу мобилизацију, крајем септембра напустио пројугословенски став и заговарао „заштиту српских земаља".

На фронту се стање само компликовало, а неухватљива логика рата окренула се према једном древном граду на који су кроз историју право полагали и Срби и Хрвати, према Дубровнику.

Последњег дана септембра, у складу с директивом Генералштаба ЈНА, генерал-потпуковник Јеврем Цокић, командант 2. оперативне групе, наредио је блокаду Дубровника.[673] Првог октобра, у раним јутарњим сатима, кренуо је општи напад на шире подручје Дубровника. Јединице ЈНА и ТО Црне Горе, састављене углавном од добровољаца, прешле су границу на Дебелом бријегу и кренуле према првим пограничним конавоским насељима. Црногорска пропаганда је саопштавала да је походом на Дубровник „Црна Гора поносно и уздигнута чела поново умарширала у историју на велика врата".

Момир Булатовић је 2. октобра, на заједничкој седници председништва и владе Црне Горе, изјавио да ова република није у рату, већ да је само повела борбу против фашизма: „Активностима које сада преузима она никоме не објављује рат. Она нема намјеру да осваја, пороби и побиједи ни Републику Хрватску, ни хрватски народ. Црна Гора и њени грађани су саставни дио антифашистичког фронта против помамљеног усташтва чија непосредна близина Црној Гори представља сталну и огромну пријетњу."[674]

Слично је говорио и Мило Ђукановић – напори Црне Горе за мирно решење југословенске кризе нису били ни мали, ни краткотрајни, али су били узалудни јер су саговорници били „усташе, националистичка власт Хрватске која је, по сваку цијену, хтјела рат. Сада га имају. Завршићемо заједнички живот са усташама за сва времена. Братства нема. Граница с Хрватском не може бити она коју су одредили бољшевички картографи".[675]

Уочљива је намера црногорског руководства да се подржавањем права на самоопредељење Срба у Хрватској изврши и корекција границе с Хрватском. Момир Булатовић је 4. октобра на седници Скупштине Црне Горе рекао да Хрватска никада у својој историји није контролисала Превлаку, да Црна Гора не жели да мења границу с Хрватском, већ само тражи „праведно" економско, војно, културно, еколошко, територијалноморско и епиконтинентално решење.[676]

Пленарни састанак конференције о Југославији одржан је 4. октобра у условима жестоких сукоба у Славонији и на Дубровачком ратишту. Лорд Карингтон је незванично рекао да највећу кривицу за непоштовање прекида ватре сноси Хрватска, али да је одговор ЈНА био несразмеран, па према томе и недопустив.

[673] УН, СС МКТЈ. Процес вицеадмиралу Миодрагу Јокићу. Доказни предмет бр. Д44, пар. 1

[674] *Борба*, 3. октобар 1991, 1.

[675] *Исто*, 3.

[676] *Стенографске биљешке са сједнице Скупштине Републике Црне Горе од 4. октобра 1991*, Титоград, 1991, 45.

Карингтон је с Милошевићем, хрватским председником Фрањом Туђманом и Кадијевићем успео да договори да рад мировне конференције поделе на две радне групе: прва, важнија, требало је да се бави уставним уређењем земље, а друга би се усредсредила на заустављање борби у Хрватској.[677]

Најзначајнији помак, бар је тако изгледало, није остварен на пленарној конференцији, већ на затвореном састанку између Карингтона, Милошевића, Кадијевића и Туђмана. Он су потписали заједничку изјаву о неопходности политичког решавања кризе, престанку блокаде гарнизона ЈНА и „премештању и прегруписавању" ЈНА у Хрватској. Прихваћен је документ који је требало да буде путоказ за свеобухватно решење кризе. Суштина предлога представљала је могућност да оне републике које то желе могу да добију независност, али тек на крају преговора. Та независност била би реализована искључиво у склопу општег решења и имала би следеће компоненте: лабава асоцијација или удружење независних и суверених република; одговарајућа заштита људских права и специјални статус за неке територије, али без насилног мењања граница.[678]

Заплет између Србије и Црне Горе био је велико изненађење за све актере југословенске кризе. Незадовољство Црне Горе због слабе подршке ратних напора из Србије, као и жеља за обновом пуне међународне суверености, условили су да она прихвати Карингтонов предлог. Црногорски председник је сматрао да је остварен кључни компромис: Хрватска и Словенија добиле би независност, неки облик југословенске асоцијације био би сачуван, а Срби у Хрватској добили би специјални статус.[679] Да је Црна Гора имала и неке друге ратне циљеве осим борбе против „помамљеног усташтва", показала је седница Скупштине од 7. октобра, на којој је усвојена Иницијатива за покретањем разговора за споразумно одређивање морске и копнене границе између Црне Горе и Хрватске.[680]

Оваква одлука црногорског парламента изазвала је реакцију Аустрије. О томе је 10. октобра на седници црногорске владе речено следеће: црногорска делегација је највишим политичким личностима Аустрије саопштила став Црне Горе да кризу треба решавати на миран и демократски начин, уз примарно опредељење да се сачува интегритет југословенске државе; ако се интегритет заједничке државе у демократској процедури не може сачувати,

677 УН, СС МКТЈ. Документа Мировне конференције о Југославији.

678 *Политика*, 5. октобар 1991, 1–2.

679 Momir Bulatović, *Pravila ćutanja*, Beograd, 2004, 66.

680 УН, СС МКТЈ.

неопходно је, такође на демократски начин, обезбедити остваривање права свих народа на самоопредељење до отцепљења, на равноправним основама, поштујући норме унутрашњег и међународног права, како за оне народе који желе да се отцепе, тако и за оне народе који желе да остану у Југославији; с обзиром на чињеницу да већина хрватског народа жели самосталност у односу на Југославију, а да српски народ у Хрватској жели да остане у Југославији „коју једино сматра својом домовином, објективно се мора из ових непомирљивих опредјељења поставити питање граница Хрватске према Југославији"; питање граница може се решити очувањем интегритета Југославије или, у случају отцепљења Хрватске, „неминовном корекцијом граница Хрватске према осталом дијелу Југославије".[681]

Потом је 12. октобра Ристо Вукчевић, председник црногорске Скупштине, доставио Жарку Домљану, председнику Хрватског сабора, „Иницијативу за споразумно одређивање морске и копнене границе између Републике Црне Горе и Републике Хрватске". Ова иницијатива усвојена је на скупштинском заседању од 7. октобра.

У овом документу је речено да Црна Гора „уважава решеност" Хрватске да постане суверена и независна држава, али да таква одлука отвара низ државноправних питања и „мијења и статус досадашње границе" између Црне Горе и Хрватске. Корекција граница тражена је на подручју полуострва Превлаке: „По оцјени Скупштине Црне Горе, постојећа граница у предјелу Превлаке отежава праведно и рационално разграничење у обалном мору и епиконтиненталном појасу и зато вјерујемо да су потребне мање корекције. [...] Црна Гора нема никаквог интереса да се на граничном подручју с Републиком Хрватском настављају сукоби, разарања и губици људских живота. Вјековима, без обзира на политичка уређења, грађани с тих подручја су живјели у миру и међусобном уважавању. Зато је то била и зона туризма, позната у свијету по љепотама вашег Дубровника и наше Боке Которске."[682]

У образложењу иницијативе речено је да Црна Гора не води рат против Хрватске, јер за то нема никакав интерес. Што се тиче црногорских резервиста, они су били под контролом ЈНА „која је једино надлежна за њихово ангажовање и распоређивање". Црна Гора и Хрватска имају само једно отворено питање – полуострво Превлаку које дубоко улази у Бококоторски залив, чија

[681] УН, СС МКТЈ. Записник са 48. седнице владе Републике Црне Горе одржане 10. октобра 1991.

[682] УН, СС МКТЈ. 01074958/59.

обала чини 30% дужине обале Црне Горе. Зато је потребно ново разграничење и у територијалном мору и у унутрашњим морским водама Боке Которске: „Не може се негирати чињеница да овакви и слични разлози, када је у питању Превлака, осјетно повећавају ратну психозу код доброг дијела црногорског становништва. Они осјећају да би Црна Гора била закинута и оштећена ако Превлака припадне другој држави и на њој буде база стране армије. То је рецидив колективне свијести црногорског народа о неправди која му је учињена одлукама Берлинског конгреса 1878. о Црногорском приморју."[683]

„Корекцију" става Црне Горе на конференцији у Хагу Момир Булатовић је објаснио недовољно „ратничким" понашањем руководства Србије, односно Милошевића. Он пише да је кључни састанак („мјесто суштинског одлучивања") два руководства одржан 14. октобра. Црногорско руководство директно је изнело разлоге свог незадовољства: ЈНА трпи тешке губитке и не може да оствари ионако нејасан ратни циљ; у хрватском окружењу налази се скоро 25.000 војника, официра и чланова њихових породица; одзив на мобилизацију у Црној Гори је 110%, у Бањој Луци 25%, док је резултат у Србији био „права војничка катастрофа"; треба завршити мобилизацију (тражено је да се Милошевић лично ангажује), остварити оно што је могуће и приступити политичким преговорима.[684]

Готово на исти начин пише и Борисав Јовић. Он и Милошевић су црногорским колегама упорно понављали да у Србији не постоји расположење за пуну ратну опцију, да се народ не може „преко ноћи преокренути", да би то била врло ризична акција по позицију српског руководства, као и да су етничке територије српског народа у Хрватској заштићене у довољној мери и да се сада треба борити политичким средствима.[685]

Булатовић пише да је био изненађен овим ставовима, али да није имао шта да приговори заокрету који је направио Милошевић. У наставку састанка договарани су модалитети и постигнута сагласност да се заједнички иде новим путем, односно да се прихвати Карингтонов план без претходних војничких међукорака, како је то првобитно тражило црногорско руководство. Милошевић и Јовић преузели су обавезу да разговарају с генералом Вељком Кадијевићем и комплетним Генералштабом ЈНА.[686]

[683] *Исто*, 0107495861.

[684] M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 67–68.

[685] Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 401.

[686] M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 68.

После састанка издато је службено саопштење, у коме је речено како је заједнички оцењено „да се на принципима који су усвојени на почетку Хашке конференције о Југославији може постићи политичко решење кризе, под условом да се тих принципа сви подједнако придржавају и да се они примењују равноправно".[687]

У Црној Гори је 15. октобра одржан састанак главног одбора владајуће Демократске партије социјалиста, на којем је после дуге, емоцијама набијене расправе ипак прихваћен наводно усаглашен заједнички став Србије и Црне Горе. Уследила је седница Скупштине Црне Горе. Булатовић је тражио да буде затворена за јавност како би се избегли негативни ефекти на борбено расположени део црногорског становништва, посебно на резервисте на дубровачком ратишту, али су превагнули аргументи да седница ипак буде директно преношена на телевизији. Она је одржана 17. октобра, уочи самог почетка конференције у Хагу, с једном тачком дневног реда: Хашка конференција и рјешење југословенске кризе.[688]

Булатовић је одржао веома дуг говор, који је у Србији доживљен као драматичан. Црногорски председник је наговестио да „од сутра" Југославија можда више неће постојати, али да је она већ разбијена; рат који се води „потпуна је политичка конфузија"; друштву прети економска катастрофа, као и дубоки социјално-психолошки поремећаји; биланс досадашњих сукоба је „толико страшан, а могуће перспективе његовог наставка ужасавајуће"; од Југославије није много остало, „чак ни жеља пуста". Булатовић је био критичан и према ЈНА („ниједна армија на свету не може да постоји, а да се не зна којој држави припада и какве циљеве и вредности треба да брани"); тражио је да се хитно редефинишу почетни ратни циљеви, јер „не тако мали број" српских резервиста одбија да се бори у Хрватској; спорна питања с Хрватском (Превлака) треба решавати дијалогом, уз посредовање међународне заједнице; понуђена решења за српски народ у Хрватској (специјални статус) добра су, али треба обезбедити неопходне услове за њихову безбедност ангажовањем одговарајућих мировних снага.[689]

На крају су, нешто после 23.00 часа, ставови Момира Булатовића прихваћени (16 је гласало против).[690]

Јавност у Србији је доста нејасно обавештена о службеним ставовима Црне Горе. Сугерисало се да је Скупштина оставила „на вољу" Момиру Булатовићу да одлучи да ли ће потписати хашки

[687] *Политика*, 15. октобар 1991, 1.

[688] M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 70–71.

[689] Булатовићев говор видети у: *Стенографске биљешке*, 168–174.

[690] *Исто*, 212.

документ.[691] Момир Булатовић пише да га је касно увече, док је још увек трајала седница црногорске Скупштине, хитно звао Милошевић и саопштио му да је променио свој став и да ће сутра, на пленарној седници у Хагу, одбити понуђени предлог. Предложио је Булатовићу да и он уради исто. Ипак, Црна Гора је остала при својим ставовима: „Остао нам је драг Слободан Милошевић, али су нам дражи били аргументи и чињенице".[692]

Уследило је необично путовање Момира Булатовића у Хаг. У Београду нико није желео да с њим разговара, ускраћено му је место у службеном авиону југословенске владе, па је у Хаг отпутовао у малом и неудобном авиону ЈНА. Прво су слетели у Праг – речено му је да је због „јаког чеоног ветра" и губитка горива прво морало да се слети у Праг.[693] Али лорд Карингтон је већ добро упознао балканска политичка правила, па је сачекао долазак црногорског председника.

На другом пленарном заседању 18. октобра разматран је предлог документа под насловом „Елементи споразума за глобално решење југословенске кризе", који је садржавао комплексан предлог за окончање грађанског рата и државне кризе. Предлог се заснивао на суверености и независности република, дотадашњих федералних јединица, њиховом међународном признавању као држава (тачка 1.1.а Општих услова), могућностима слободне асоцијације (тачка 1.1.б) и механизмима за заштиту људских права националних и етничких група (тачка 1.1.ц). За области у којима су припадници неке националне групе чинили већину предвиђен је специјални статус. Посебно је помињан такав статус за Србе у Хрватској – они који нису третирани као национална мањина, већ као етничка група. Осим општих људских и грађанских права, предвиђених инструментима Уједињених нација, КЕБС-а и Савета Европе, специјални статус за Србе подразумевао је следеће: 1) право на поседовање и показивање националних амблема; 2) право на другу националну припадност поред републичке националне припадности (у пракси је то значило и право на држављанство Републике Србије); 3) посебан образовни систем; 4) законодавно тело, с административном структуром и регионалном полицијом; посебан судски систем; 5) одговарајућа међународна контрола.[694]

Међутим, Слободан Милошевић је одбио чак и Опште услове споразума „јер суспендују уставни поредак и укидају Југославију

[691] *Политика*, 18. октобар 1991, 1.

[692] M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 71–72.

[693] *Исто*, 74.

[694] Наведено према: *Политика*, 19. октобар 1991, 3.

као државу која континуирано постоји већ 70 година".[695] Председници Хрватске и Македоније, Фрањо Туђман и Киро Глигоров, прихватили су предлог без размишљања. Булатовић је такође урадио исто, уз краће образложење, а за њим и Алија Изетбеговић и Милан Кучан.

Уследили су притисци на Црну Гору. Булатовић је оптужен да је издао Србију и погрдно је назван Момир Хашки. У нападе је први кренуо Новак Килибарда, председник Народне странке Црне Горе. Он је оценио да је Булатовић извршио „капитулацију пред непријатељима" и тражио да се потпис с документа одбаци, и тако скине љага с Црне Горе и Црногораца.[696] Момир Булатовић је објашњавао да није ништа потписао јер расправа у Хагу није ни завршена. Он је лично прихватио Карингтонов план, јер се на тај начин „стиче улазница" за даљу расправу око саме конференције.[697] Истицао је и да нису поремећени стратешки односи са Србијом, да „између нас и Србије" нема апсолутно никаквог одступања од било каквих стратешких циљева и интереса, да се неслагање појавило само око тога на који начин те циљеве треба остварити у датим околностима.[698]

Мило Ђукановић је заокрет црногорске политике објаснио принципима политичког реализма, јер је „већинско расположење" у Црној Гори било да се политичка криза реши мирним путем. У интервјуу *Побједи* од 21. октобра рекао је да државно руководство Црне Горе има право на „сопствену памет" и да ће се у даљој политици руководити само интересима Црне Горе и њених грађана. Ђукановић је потврдио и Булатовићеве наводе да је на састанку с руководством Србије од 14. октобра постигнут договор око заједничког наступа у Хагу. Ђукановић је имао и једну примедбу на Карингтонов план, јер у њему није експлицитно речено да се „граница између Црне Горе и Хрватске мора кориговати, чиме би се створили услови да Црна Гора буде у пуном значењу те ријечи суверена".

Као део притиска на Црну Гору, генерал Кадијевић је наредио да се две веће јединице из Даниловграда пребаце на северни део ратишта у Хрватској, на простор Баније. На том подручју вођене су исцрпљујуће борбе после којих је уследио масован одлазак резервиста из Србије, што је створило велику борбену празнину. Зато је Кадијевић црногорским резервистима наредио усиљени и крајње неизвестан марш. Црногорски резервисти су и иначе

695 Наведено према: С. Милошевић, *Прилози историји*, 111–112.

696 *Политика*, 21. октобар 1991, 5. – Народна странка је своје суштинске примедбе на политику званичне Црне Горе изнела још почетком септембра 1991, када је Новак Килибарда оптужио Булатовића да је интересе Црне Горе и српског народа у целини подредио личним политичким интересима. Килибарда је тражио да парламенти Србије и Црне Горе одмах признају српске аутономије у Хрватској, односно да донесу одлуке о поништавању унутрашњих авнојевских граница, јер се није смело дозволити да Хрватска једног дана контролише улаз у Боку Которску (*Борба*, 9. септембар 1991, 10).

697 Наведено према: *Борба*, 21. октобар 1991, 3.

698 *Исто.*

прелазили свој тегобни пут. Одзив на општу мобилизацију био је, у складу с вековном традицијом и жељом да се помогне браћи по крви, масован. Али одмах је уследило болно суочавање с недефинисаним ратним циљевима, с више него лошом командом старог официрског кора ЈНА и масовним дезертерством „браће по крви и оружју" из Србије. Недисциплина је довела до велике и разорне пљачке на дубровачком ратишту (посебно су остала упамћене пљачке Цавтата и аеродрома Ћилипи), од чега се службена Србија одмах дистанцирала. На другој страни, претрпљене су болне жртве, изгубљено је превише младих живота, што је драматично искомпликовало положај црногорског руководства.

Бесмислено наређење генерала Кадијевића била је опора кап која је прелила чашу незадовољства. Булатовић је тражио да се одустане од похода на Банију, отворено је рекао да је на делу „крвава игра смрти" – да се жртвује део црногорских јединица како би остале пожуриле у освету према Хрватима. Кадијевић је Булатовићу цинично рекао да може „своје момке" да позове да дезертирају, па ће видети шта ће доживети. Црногорски председник је то и учинио – објавио је позив свим припадницима ЈНА из ових јединица да се „организовано и дисциплиновано врате у Црну Гору".[699]

То је изазвало прави шок код многих, официри су говорили о издаји црногорског руководства, део резервиста је певао: „Ко се врати са Баније, Црногорац више није". С временом је, међутим, све већи број резервиста послушао Булатовића (половина се одмах вратила). Најтежа последица црногорског ангажовања у рату у Хрватској било је да је Црна Гора изневерена у својој братској намери да помогне Србији. Свест о томе привремено је сузбијена 1992, да би опет врло брзо постала опредељујући фактор у јавном мњењу српске Спарте.

Скупштина Црне Горе је на седници одржаној 24. и 25. октобра у потпуности подржала Булатовића упркос очекивањима службеног Београда. Та очекивања изразила је и Телевизија Београд, која је директно преносила заседање Скупштине Црне Горе, док је о седници Скупштине Србије прочитано само кратко саопштење. Очекивало се да ће се пред лицем јавности уживо одиграти пад једне политике.[700] Момир Булатовић је још једном рекао да је државно руководство било мотивисано и вођено одговорношћу пред својим народом, и да то није никаква издаја

[699] M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 60.

[700] *Политика*, 26. октобар 1991, 7.

Српства.[701] Црногорско руководство подршку није добило само од шест посланика Народне странке.

Нови састанак два руководства одржан је 29. и 30. октобра. Милошевић је тражио да Црна Гора обустави нападе на ЈНА и да стави амандман на тачку 1. Споразума – да се задржи одредба да републике и народи које то желе могу да наставе да живе у федеративној држави. Јовић је поставио „једноставно" питање: „Да ли смо заједно или нисмо?" Црногорци су саопштили да „није проблем у њима", да је народ за јединство са Србијом, што су намеравали да потврде и на референдуму, да они нису издајници, а да је проблем у томе „што Србија неће да ратује" и да зато треба прихватити мировни споразум. Нападали су генерала Кадијевића и армијски врх, да он „ради шта хоће" и да „не пита где шаље њихове резервисте". Булатовић је, наводно, рекао да је Црна Гора добила одређене понуде из Европе ако прихвати Карингтонов план: њихова владајућа партија биће третирана као демократска, биће одобрена значајна финансијска средства, Црна Гора неће трпети блокаду ако она буде уведена против Србије и „добићемо Превлаку мирним путем".[702]

Милошевић је 30. октобра сачинио предлог амандмана које би Црна Гора, а не Србија требало да пошаље у Хаг. Суштина је била у томе да оне републике које то желе могу да наставе живот у Југославији. Та одлука није донесена лако, црногорско руководство је тражило да Србија, као кључни фактор кризе, пошаље нов предлог. Расправа је трајала цео дан, али је Булатовић на крају попустио.[703]

Европска заједница је 17. децембра усвојила Декларацију о Југославији и позвала све југословенске републике које желе да се пријаве за међународно признавање да то учине до 23. децембра. Црногорска скупштина је 23. децембра, после бурне и емоцијама испуњене дискусије, непосредно пред поноћ, као и Србија, одбила Декларацију Европске заједнице. Објашњење је било да је игнорисано постојање Југославије и њен међународноправни субјективитет.[704]

Када је, након међународног признања Словеније и Хрватске, постало јасно да је СФРЈ престала да постоји, Милошевић је покренуо иницијативу за формирање нове југословенске државе – федерације Србије и Црне Горе. Платформу о неопходности стварања нове државне заједнице изложио је 27. фебруара 1992. у

[701] *Стеноїрафске биљешке*, 291–292.

[702] Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 406.

[703] *Исто*, 407.

[704] *Стеноїрафске биљешке са сједнице Скуйшшине Рейублике Црне Горе од 23. децембра 1991*, Титоград, 1991, 13.

Скупштини Србије. Прво се осврнуо на распад СФРЈ – највећу кривицу за то имала је нова хрватска власт, а Милошевић је први пут јавно рекао да је Србија и оружано помагала Србе у Хрватској, „пре свега кроз чврсту подршку и обавезе према ЈНА у вршењу њене уставне функције, али и великом броју добровољаца који је из Србије пошао на фронт у Хрватску".[705]

Одбацио је критике да је Србија водила агресиван рат и позитивно је вредновао долазак мировних снага УН у Хрватску, јер ће оне зауставити „насиље над Србима" и, како је веровао, омогућити да се српски циљеви реализују политичким средствима. Очекивао је и „напредак конференције о Босни", инсистирао је на континуитету нове државе са СФРЈ и одбацио све примедбе које су говориле да је Србија требало да се дефинише као самостална држава.

Потребу за одржавањем југословенског континуитета, заснованог на стварању заједничке државе Србије и Црне Горе, Милошевић је бранио и опасношћу од „територијалног ревизионизма појединих суседних земаља". Осим тога, још увек је веровао да ће та нова држава, која ће у свом називу имати одредницу „Југославија", бити „привлачна тачка" и за „још неке југословенске републике". Такође, на основу израженог оптимизма о позицији Срба у Хрватској и у Босни и Херцеговини, уз уверење да је ојачала међународна позиција Србије због њене „миротворне политике", Милошевић је очекивао и да се, у не тако далекој будућности, оствари уједињење српског народа.[706]

Стварању нове државне заједнице претходио је референдум у Црној Гори, али не и у Србији. На референдуму који је у Црној Гори спроведен 1. марта 1992. (истога дана када је почео референдум о независности Босне и Херцеговине), грађани се нису изјашњавали о томе да ли ће Црна Гора бити у федерацији са Србијом. Могло се само претпоставити да ће то бити двојна федерација, али је референдумско питање сугерисало нешто сасвим друго. Оно је гласило: „Да ли сте за то да Црна Гора као суверена република настави живјети у заједничкој држави Југославији потпуно равноправно с другим републикама које то желе?" Укупно је гласало 66,04% уписаних бирача: „за" је гласало 95,94%, а „против" 3,18% (8.755) грађана. Скупштина Црне Горе прогласила је резултате референдума „вољом народа Црне Горе".[707]

[705] Наведено према: С. Милошевић, *Прилози историји*, 125–126.

[706] *Исто*, 128–129.

[707] Mijat Šuković, „Tri različita ustavna uređenja Crne Gore. Od razbijanja šestočlane jugoslovenske federacije (1992) do sada (2009)", *Revus. Revija za evropsko ustavnost*, 11/2009, 10.

Референдум су бојкотовали Либерални савез Црне Горе који је био за пуну државну самосталност, али и главни политички субјект Срба у Црној Гори – Народна странка Новака Килибарде. Њихов кључни приговор био је да је референдум организован у нерегуларним условима и да неће бити одраз слободне воље црногорских грађана. Референдумско питање, по истим мишљењима, било је крајње нејасно у погледу тога о чему се заправо грађани изјашњавају. Референдум је одржан при службено проглашеним „условима непосредне ратне опасности у којој се земља налази"; референдум није надгледао ниједан акредитовани посматрач из иностранства.

Током марта и априла 1992. на Жабљаку је једна посебна комисија писала нацрт првог устава нове државе. Средином априла нацрт је завршен и прослеђен републичким парламентима на усвајање. „Остаци" Савезног већа Скупштине СФРЈ (чинили су га делегати из Србије и Црне Горе) прогласили су 27. априла 1992. у Београду Устав Савезне Републике Југославије, и тиме озваничили почетак нове државе. Застава нове државе остала је иста као и застава њене претходнице – само без петокраке звезде. На новом грбу је приказан двоглави орао у чијем су центру били историјски детаљи са грбова две републике. Химна је остала *Хеј Словени*.

Црногорска суверенистичка наука сматра да је Србија на тај начин још једном негирала постојање црногорске нације, као и да је намеравала да свој правни поредак прошири на територију Црне Горе.[708]

Избори за савезну Скупштину (Веће грађана) заказани су на брзину за 31. мај 1992, с нешто мање од 20 дана за изборну кампању, без обезбеђених равноправних услова за све странке и без присуства опозиције на државној телевизији. Бирали су се посланици за Веће грађана (Србија 108, а Црна Гора 30), док су парламенти две републике на индиректан начин слали исти број посланика (по 20) у Веће република савезне Скупштине. У таквим условима опозиција у Србији је одлучила да бојкотују изборе. На изборе су, од већих странака, изашле само СПС (73 мандата), Демократска партија социјалиста Црне Горе и новонастала Српска радикална странка (30 мандата) Војислава Шешеља. После тога изабрани су први председник (Добрица Ћосић) и први премијер (Милан Панић) нове државе.

Избор првог председника СРЈ показао је да Црна Гора неће бити равноправан члан нове федерације. Добрица Ћосић је на

[708] *Исто.*

функцију председника СРЈ изабран 15. јуна вољом Слободана Милошевића.[709] Такође на Милошевићев предлог, за премијера је 14. јула изабран Милан Панић, мало познати српски бизнисмен из Америке. Идеја је била, како је то саопштио сам Милошевић, да Панић „помири" Србију са САД, да помогне да се земља ослободи санкција и у њу уведе „модерни амерички капитализам".[710]

Црногорски председник није био одушевљен Миланом Панићем („оно мало што је о њему било познато говорило је да је он далеко од могућности да обави тако значајан посао"); Милошевића је подсетио и да Устав не допушта да обе прве државне функције обављају представници једне републике. Отпор црногорског државног врха сломљен је, ако је веровати Момиру Булатовићу, убеђивањем које су вршили Милошевић и Ћосић, али и директним претњама војног врха. Булатовићу је ненајављено „и мимо било каквог обичаја бануло шест генерала ЈНА" на челу с Недељком Бошковићем (црногорски кадар лојалан Милошевићу) који је 11. маја 1992, самовољним актом Бранка Костића, прво реактивиран (пензионисан је 1991. у чину пуковника), па унапређен у чин генерал-мајора и постављен за начелника Управе безбедности још увек постојећег Савезног секретаријата за народну одбрану: „Дошли смо да тражимо да гласате за Милана Панића иначе ћемо да те ухапсимо ако због тебе не буде изабрана влада."[711]

Савезна влада није, међутим, имала никакве ингеренције над републичком владом Србије, а највише је служила за спољнополитичку легитимацију земље. Милошевић је самовласно преузео све компетенције вођења спољне политике, што је највише дошло до изражаја приликом преговора везаних за окончање грађанског рата у Хрватској и Босни и Херцеговини.

Рат Србије и Црне Горе против Хрватске завршен је 20. октобра 1992, тачно у 20 часова и 30 минута. Тада је последњи војник Војске Југославије, командант Превлаке пуковник Миодраг Миладиновић, с најближим сарадницима напустио Конавле и полуострво Превлаку. На тај начин је, сагласно споразуму Ћосић–Туђман, који је потписан 30. септембра у Женеви, српско-црногорска војска у потпуности напустила шири регион Превлаке и објекте предала на чување посматрачима Уједињених нација.[712]

Владајућа црногорска партија није подржала Милошевића кад је он хтео да смени Милана Панића, али јесте када је смењиван

[709] Момир Булатовић пише да је Црна Гора на том месту хтела да види управо Милошевића, а да Булатовић буде први премијер. Милошевић је одбио да буде кандидат за председника СРЈ због избора који су чекали Србију, па је Црна Гора предложила Светозара Маровића, „броја три" у номенклатури ДПС-а (M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 97). Тај предлог није, међутим, наишао на разумевање код Милошевића који је, како пише Б. Јовић, вукао све потезе и одлучивао о кадровским и свим другим питањима. Он је покушао да наметне кандидата из Црне Горе у кога је имао пуно поверење („да бира из Србије и из Црне Горе)". Избор је пао на Бранка Костића, црногорског члана некадашњег Председништва Југославије. Са њим је о томе, наводно, постигнут чврст договор. Међутим, пошто се у Црној Гори „подигла велика галама у ДПС-у" Милошевић је променио одлуку: „Као да се ништа није дешавало, као да нисмо ни разговарали с Бранком Костићем, каже ми да идемо са Добрицом Ћосићем, да њега кандидујемо, или ваљда да га гласамо. Каже да је разговарао са Добрицом и да се он сагласио" (В. Јовић, *Књига о Милошевићу*, 85–86).

[710] Наведено према: V. Petrović, *Londonska konferencija*, 12.

[711] М. Булатовић, *Правила ћутања*, 98–99.

[712] Момир Булатовић је изјавио да се о Превлаци није одлучивало „мимо Црне Горе" и да „уколико желите да се за Превлаку борите оружјем, долазите у опасност да вам неко бомбардује Подгорицу, Београд или неки други град" (*Политика*, 2. октобар 1992, 5).

Добрица Ћосић. Црногорски социјалисти замерали су Ћосићу да није имао „коректан однос“ према Црној Гори, али је прави разлог био у томе што Ћосић наводно није признавао црногорски народ. Срђан Дармановић, посланик Социјалдемократске партије, изјавио је: „Он једноставно избјегава да у својим говорима помене Црногорце. Увијек употребљава инстант термине – српски народ у Црној Гори, а није крио ни становиште да су Црногорци комунистичка творевина.“[713]

***

После склапања мировног споразума у Дејтону (1995) изгледало је да се политичка ситуација на Балкану стабилизовала и да је завршен период који су обележили брутални етнички сукоби изазвани распадом СФРЈ. Међутим, ауторитарна природа режима Слободана Милошевића улазила је у своју завршну фазу, а стање на Косову и Метохији и даље је било далеко од идеалног, па су уследили нови бурни и комплексни догађаји који су довели до пада српског режима, али и прекомпозиције политичке сцене у Црној Гори. То је и отворило историјски процес који је на крају довео до обнове њене државне самосталности.

Односи између Србије и Црне Горе почели су да се компликују када је једно крило владајуће партије у Црној Гори, предвођено премијером Милом Ђукановићем, почело да исказује непослушност режиму у Београду. Тај период у политичкој историји Црне Горе обележен је и расколом у владајућој елити која је од јануара 1989, када је преузела руковођење Црном Гором, на први поглед била јединствена и са ставовима без размимоилажења. Сукоб је избио потпуно неочекивано, а убрзо се показало да се он тицао положаја Црне Горе у заједничкој држави.

Током 1996. Ђукановић је наставио да учвршћује положај независно од Булатовића и успео је да под контролу владе стави све главне економске послове Црне Горе. Он је јавно подржао и антирежимске демонстрације у Србији због поништавања резултата локалних избора (1996): „Понављањем избора у Србији направљена је огромна штета на унутрашњополитичком, а посебно на спољнополитичком плану. Најбоље је било признати други круг избора јер и мени, а камоли иностраној јавности, дјелује

[713] Наведено према: *http://www.telegraf.rs/vesti/politika/1588668.*

врло неубједљиво прича о томе како је опозиција нешто изманипулисала на изборима који се, као и свуда, организују под покровитељством власти."[714]

Мило Ђукановић се успротивио и кандидатури Слободана Милошевића за председника СРЈ. Отворено је рекао да је Милошевић „превазиђени политичар", и то је била прва таква оцена из естаблишмента који је јавности изгледао још прилично хомоген. У интервјуу *Времену*, фебруара 1997, најавио је директан сукоб: „Данас је господин Милошевић човјек превазиђене политичке мисли, лишен способности стратешког гледања на изазове који стоје пред нашом државом, уз то и у погрешном окружењу, које га, по већ виђеном рецепту аутократских режима, зарад својих ситних привилегија, држи у поприличном незнању о реалним димензијама проблема Србије и Југославије. Зато је, макар мени, без дилеме јасно да политика коју он оличава није политика за будућност српског народа, Србије и Југославије."

Због изразитих разлика у ставу према Милошевићевој политици, дошло је до поделе у владајућој црногорској партији. Булатовић је остао у мањини у главном одбору, чију је седницу напустио 11. јула 1997. са својим присталицама. Тај део партијског руководства, коме су се придружила руководства више општинских организација и део чланства, тврдио је да представља „аутентичну ДПС".

Раскол у ДПС-у и отклон Ђукановићевог крила од Милошевићеве политике, настојање да Црна Гора очува свој национални и државни идентитет у облику грађанске државе, жеља да постане равноправна чланица европске породице држава и народа, у Србији су наишли на оштру реакцију. Посредством федералних органа, који су били под контролом Милошевићевог режима, из Србије је кренуо прави пропагандни рат против Црне Горе. Србија је прекинула и трговински и платни промет с Црном Гором, и затворила њене границе и према Србији и према суседима. То је у Црној Гори, осим опорог укуса због „братске хајке", произвело и трајне политичке последице – тежња ка обнови независности постала је реалност.

Најважнији догађај у новом историјском процесу били су председнички избори у Црној Гори, одржани 5. и 19. октобра 1997. године. На њима је дошло до потпуне политичке поларизације руководства и бирача владајуће партије у две струје: једну која је подржавала дотадашњег председника Републике и другу која се

[714] *Побједа*, 16. децембар 1996.

определила за председника републичке владе. Милошевићев режим и политичке партије Србије заузеле су опречан став према њима: социјалисти и радикали подржали су Булатовића, а странке демократске опозиције Ђукановића.

Историјски значај ових избора био је у томе што су и Ђукановић и Булатовић јасно изнели две супротне политичке платформе, два супротстављена програма развоја своје републике и СРЈ. Ђукановић је инсистирао на демократији, тржишној привреди и отварању Црне Горе према свету, укључујући и испуњење услова за укидање „спољног зида санкција" (стриктно спровођење Дејтонског споразума, што је подразумевало изручење оптужених за ратне злочине Међународном суду у Хагу), равноправност две републике и почетак дијалога с албанском мањином на Косову и Метохији. Булатовић је у срж своје политичке платформе поставио одржање СРЈ као кључни циљ црногорске политике.[715]

На изборима је победио Ђукановић, па се може рећи да су то били и први избори у Црној Гори на којима је, без обзира на то што на њима није директно учествовао, Слободан Милошевић поражен. Булатовић је изборе изгубио с разликом од свега нешто више од 5.000 гласова, али пошто је било јасно да је имао директну подршку власти у Београду, победа Мила Ђукановића имала је снагу победе над Милошевићем.

Булатовић није признао резултате избора, а режим у Београду покренуо је оштру кампању против Ђукановића. Атмосфера у Црној Гори била је милитантна и потенцијално насилна, Ђукановић је нападан да је направио антисрпску коалицију, званични медији у Србији истицали су да су његову победу обезбедили муслимани, Албанци и црногорске „усташке сепаратисте". Чак је било и покушаја да се спречи инаугурација Ђукановића, јер је Булатовић најавио да ће своју функцију „ставити на располагање народу". Напад демонстраната на зграду владе у Подгорици, до кога је дошло 14. јануара 1998, дан уочи инаугурације новог председника Републике, иако је био неуспешан, оставио је дубок ожиљак у политичком животу Црне Горе.

Интензиван политички сукоб између владајућих коалиција Србије и Црне Горе, који је почео 1997, довео је до промене улоге савезних органа. У том раздобљу о СРЈ се могло говорити као о привидној федерацији, чија је маргинализација била резултат

[715] Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*, Beograd 2013, 139.

доминације СПС-а, уз прећутну сагласност ДПС-а. У другој фази, после црногорских председничких избора, Милошевићев режим почео је да отворено користи органе федерације (парламент, савезну владу, савезни уставни суд) у прилично оштрој политичкој борби против руководства Црне Горе.

Паралелно постојање две партије с именом ДПС окончано је 16. фебруара 1998, када је Булатовићево крило основало посебну политичку организацију – Социјалистичку народну партију Црне Горе (СНП). Милошевићеви социјалисти одмах су саопштили да је она њихов партнер у Скупштини СР Југославије. То је изазвало отворени сукоб између СПС-а и ДПС-а, а тиме и конфронтацију између политичких руководстава Србије и Црне Горе.

О неприхватању нове политичке реалности у Црној Гори говори и то што је савезна Скупштина 20. маја 1998. изабрала Момира Булатовића, пораженог кандидата на председничким изборима у Црној Гори, за председника савезне владе. Претходно је, два дана раније, смењен Радоје Контић, који је био премијер СРЈ од 1993. године. У расправи која је поводом предлога за Контићеву смену вођена у савезној Скупштини, јасно је речено да је главни разлог за то „уздржаност" и „неутралност" у сукобу „за" и „против" Милошевића у Црној Гори. Момир Булатовић је изабран упркос јасном противљењу владајуће коалиције у црногорској Скупштини.

Посланици које је Скупштина Црне Горе 1998. изабрала у Веће република Савезног парламента спречени су у обављању своје функције јер су, без икаквог образложења, на седнице тог већа позивани посланици из Црне Горе изабрани две године раније. Спречавање рада легално изабраних представника Црне Горе у савезном парламенту био је резултат тежње владајуће коалиције у Србији да по сваку цену обезбеди већину у паритетно састављеном Већу република. На тај начин Црна Гора је, без обзира на принцип равноправности република прокламован у члану 1 Устава СРЈ, била потпуно маргинализована у свим федералним институцијама.

Кључни политички догађај који је определио даљу судбину српско-црногорске државе, били су ванредни парламентарни избори у Црној Гори одржани 31. маја 1998. године. Резултати тих избора представљали су праву политичку прекретницу, јер је на њима коалиција „Да живимо боље" Мила Ђукановића тријумфовала

над Булатовићевом партијом.[716] Милошевићев режим је после тога појачао кампању против црногорског руководства и применио и друге мере притиска, од којих је најдрастичнија забрана промета пољопривредних производа из Србије у Црну Гору.

Потпуно разилажење између Србије и савезних органа, с једне стране, и Црне Горе, с друге стране, показало се и у начину решавања кризе на Косову. Црна Гора је почетком 1999. безуспешно покушавала да утиче на политику службеног Београда како би се избегла војна конфронтација с НАТО-ом. У том периоду, црногорски државни органи више пута су инсистирали на потреби да СРЈ прихвати предложени споразум у Рамбујеу, уз учешће међународне заједнице, али је Милошевић све одбио. Оцењујући да се СРЈ тиме излаже ризику рата с НАТО-ом, Скупштина Црне Горе је средином марта 1999. усвојила резолуцију у којој је тражен повратак црногорских резервиста мобилисаних у Војску Југославије. Истовремено је захтевано да ВЈ, у случају војног сукоба са НАТО-ом, не користи територију Црне Горе. Два дана после почетка напада НАТО-а црногорска влада је донела уредбу којом је одбацила одлуку савезне владе о проглашењу ратног стања, а 1. маја 1999. затражила је да Црна Гора буде изузета од међународног нафтног ембарга, уз обећање да увезено гориво неће користити југословенска војска. Куриозитет представља и податак да председник Црне Горе у току ратних дејстава није позиван на састанке Врховног савета одбране, иако је био његов члан.

Влада Црне Горе усвојила је 5. августа 1999. документ под називом „Основи нових односа Црне Горе и Србије", којим је предложена трансформација СРЈ у конфедерални савез. То је био предлог о „споразумној дисолуцији" СР Југославије по моделу раздвајања Чешке и Словачке, с тим што би две нове државе – Црна Гора и Србија, као независне и међународно признате, склопиле један међудржавни савез који би по својим надлежностима подсећао на Заједницу независних држава створену након распада Совјетског Савеза. Предлог је упућен српској влади која је, међутим, одбила да се изјашњава о њему, уз образложење да је та материја у надлежности савезне Скупштине. То је у пракси значило одбијање разговора, јер Црна Гора није била на одговарајући начин заступљена у савезном парламенту. Мило Ђукановић је 6. октобра изјавио да постоји „прецизан рок" до када ће се чекати одговор

[716] V. Goati, *Izbori*, 139.

Србије на предлог од 5. августа и да ће, када рок истекне, бити организован референдум о независности.[717]

И уставне промене, које су биле увод у његов пад, Милошевић је извео без икаквих консултација с црногорским државним органима.[718] Савезна држава је унитаризована, па је уместо равноправне републике, Црна Гора постала само једна од изборних јединица новоустројене државе. Опредељењем за непосредни избор председника СРЈ практично је онемогућено да тај положај заузме неко из Црне Горе, јер та република има приближно 16,5 пута мање бирача од Србије (без Косова и Метохије). Тиме је битно нарушена изборна равноправност две републике.[719]

Као одговор, Скупштина Црне Горе усвојила је 7. јула Резолуцију о заштити права и интереса Црне Горе и њених грађана. У њој је речено да Црна Гора не „признаје и не прихвата измјену Устава СРЈ" и све друге „правне и политичке акте усвојене без учешће легитимних и легалних представника Црне Горе у законодавној и извршној власти", да се оне „не спроводе" у Црној Гори и да њени државни органи „предузимају све нормативне и друге мјере неопходне за заштиту интереса грађана и Републике Црне Горе".[720]

Када је донео одлуку о промени устава, Милошевић је једноставно срушио заједничку уставну и државну конструкцију СРЈ. Ову чињеницу игнорисали су пројугословенски лојалисти у Црној Гори, али и међународна заједница. Због тога је Црна Гора тада и формално престала да учествује у управљању савезном државом. Престала је да финансира федералне органе, а није користила никаква финансијска средства из федералне касе. Федерални органи практично су сведени на парадржавне органе Србије. Тиме је и званично најављено одустајање од заједничке савезне државе са Србијом и иницира савез самосталних међународно признатих држава Србије и Црне Горе. Од савезне државе Црна Гора је у своју надлежност вратила економске, монетарне, финансијске, царинске, спољнотрговинске и безбедносне функције.

Пад Слободана Милошевића отворио је питање његовог политичког наслеђа. Долазак демократске владе на власт у Београду није значио да ће сва спорна питања између Србије и Црне Горе једноставно нестати с дневног реда. Показало се да државно питање за Црну Гору није било тек предмет борбе против Милошевићевог режима, већ историјска тежња ка обнови независности.

717 V. Goati, *Izbori*, 156.

718 Односи Србије и Црне Горе достигли су тачку усијања када се Мило Ђукановић 24. јуна, на састанку у Цавтату, извинио хрватском председнику Стјепану Месићу због учествовања Црногораца у агресији на Дубровник 1991. године. Ђукановић је изјавио да је Црна Гора време сукоба око Дубровника „платила великим жртвама", најпре људским, али и прогоном из међународне заједнице, губитком Хрватске као доброг суседа и „новим манипулацијама београдског режима и београдског диктатора". То је у Србији оцењено као „падање на колена" пред „усташама" и као вођење „издајничке политике" усмерене на очување „криминалне и шверцерске власти" (*Политика*, 26. јун 2000, 7).

719 V Goati, *Izbori u SRJ*, 236.

720 Наведено према: M. Šuković, „Tri različita ustavna uređenja Crne Gore", 15. – Документ црногорске Скупштине у Србији је оцењен као израз „панике у владајућој коалицији". Зоран Жижић, посланик Социјалистичке народне партије Црне Горе, изјавио је да иза „приче" о унитаризацији савезне државе стоји „отворено незадовољство владајуће гарнитуре у Подгорици због тога што из својих руку губи кључ блокаде савезне државе" (*Политика*, 8. јул, 2000, 20).

Приликом формирања нове савезне владе, победничка коалиција у Србији ослонила се, као и претходно Милошевић, на црногорски СНП. Иронијом историјског тренутка, Милошевић је збачен с власти после савезних избора које је црногорско руководство бојкотовало, а нова парламентарна већина у савезној Скупштини састављена је уз помоћ партије која је у Црној Гори до тада била његов одани савезник.

Принципијелне разлике показале су се већ на првом састанку Војислава Коштунице и Мила Ђукановића после Милошевићевог пада. Састанак је одржан 25. децембра 2000. у Београду. Коштуница је био изричит у неприхватању црногорске државности – никакви разговори о преуређењу државе не могу бити вођени без учешћа савезних власти. Како је саопштено после састанка, југословенски председник је указао и на тешке последице до којих би расцепом федерације дошло на целом простору СРЈ, као и на негативан став међународне заједнице према било каквој промени граница у Европи: „Свако једнострано кидање дуготрајних историјских и државних веза било би веома тешко објаснити с обзиром на то да се више не може говорити о одсуству демократског поретка у Србији. Такав једнострани акт оправдано би се могао протумачити као правно насиље над Уставом СРЈ и Уставом Републике Црне Горе и поигравање с будућношћу државе и грађана."[721]

У испреплетаним и компликованим односима на Балкану тежња службене Подгорице ка државној независности није се увек уклапала у глобално решавање мозаика бивше Југославије. Европска унија, делимично и САД, нису желели промену статуса насталог после интервенције НАТО-а и усвајања Резолуције УН 1244, којом је успостављен међународни протекторат на Косову. Лорд Дејвид Овен, један од некадашњих главних преговарача међународне заједнице, изјавио је марта 2001. да црногорска независност не би била добро решење за Балкан, јер „Србима треба, за већ изгубљено Косово, омогућити неке компензације у Републици Српској и Црној Гори".[722]

На такав развој догађаја утицали су и парламентарни избори у Црној Гори одржани 22. априла 2001. године. Иступање Народне странке из црногорске владајуће коалиције због неслагања с „индепендистичком политиком" довело је до крупних промена на партијској сцени Црне Горе. Уочи избора, у први план је избио

[721] Наведено према: *http://www.b92.net/info/vesti/index.*

[722] *Исто.*

политички расцеп због питања да ли ће Црна Гора бити независна или ће и даље остати федерална јединица СРЈ. Избори су били и формална потврда политичке поларизације на процрногорски и просрпски (југословенски) блок, који су се објединили у коалиције: „Побједа је Црне Горе – Мило Ђукановић", (ДПС И СДП) и „Заједно за Југославију", коју је окупила Социјалистичка народна партија.

На овим изборима коалиција „Побједа је Црне Горе" освојила је 42,36% гласова (36 посланичких мандата у парламенту који је бројао 77 места), док је коалиција „Заједно за Југославију" освојила 40,87% гласова (33 мандата). Либерални савез Црне Горе освојио је 7,91% гласова (шест мандата), али је одбио да уђе у владу којој је само дао мањинску подршку. Постало је јасно да таква влада не може да буде стабилна и да јој је мандат орочен.[723]

У погледу каснијих историјских процеса могу се уочити неке важне тенденције. ДПС и њени партнери оштро су оптуживали већ политички елиминисаног Слободана Милошевића и енергично се залагали за пуну сарадњу с Међународним судом у Хагу. СНП и њени партнери су то декларативно подржавали, али су у пракси ефикасно онемогућавали усвајање одговарајућег закона у парламенту СРЈ о изручењу окривљених Хашком трибуналу. Разлике по тим питањима биле су само врх леденог брега испод кога је тињао дубљи спор, који се тицао обнове црногорске државне независности. Иако је Социјалистичка народна партија престала да јавно подржава Слободана Милошевића, у пракси је и даље следила политички пројекат који је он оличавао више од једне деценије. СНП је активно учествовала и у политичким догађајима у Србији тако што је подржавала Војислава Коштуницу у његовој намери да спречи екстрадицију Милошевића Трибуналу у Хагу.

Политичка сцена у Србији доведена је до тачке усијања у другој половини јуна 2001, када су црногорски социјалисти одбили да у савезном парламенту подрже закон о сарадњи с Хашким трибуналом. На ванредној седници председништва ДОС-а председник СРЈ истицао је како није против Хага, али да не подржава „безакоње". Коштуница је прихватио предлог Момчила Грубача, савезног министра правде, да он напише уредбу о сарадњи с Хашким трибуналом, на основу које ће бити могућа екстрадиција југословенских држављана, па и Слободана Милошевића, а коју ће усвојити савезна влада. То је, наводно, прихватио и савезни

[723] Šerbo Rastoder, „Državna uprava u Crnoj Gori", *Matica Crnogorska*, proljeće 2011, 261.

премијер Зоран Жижић из СНП-а. Али, на првој следећој конференцији за новинаре југословенски председник је оспорио ту одлуку, јер Устав није дозвољавао екстрадицију држављана СРЈ. Одбијен је и предлог да се републичка влада позове само на Статут трибунала, као и идеја да тај закон донесе републичка Скупштина. Савезна влада је ипак 23. јуна усвојила уредбу, која је одмах ступила на снагу, а одбрана Слободана Милошевића поднела је жалбу савезном Уставном суду. Председник СРЈ је 26. јуна примио делегацију Социјалистичке партије Србије и обећао да Милошевић неће бити изручен. Савезни Уставни суд, у истом саставу као и када је поништио изборну победу ДОС-а претходне године, прогласио је 28. јуна привремену суспензију уредбе савезне владе. У таквој ситуацији, влада Србије позвала се на чланове 90 и 136 републичког Устава, као и на члан 16 Устава СРЈ, и донела Уредбу о директној примени Статута Хашког трибунала. Истога дана Милошевић је изручен Трибуналу у Хагу.[724]

Војислав Коштуница је саопштио да је Милошевићево изручење представљало „угрожавање уставног поретка земље", чак и да је у питању „судбински тренутак" за Србију. Позивао се на процедуру која није предвиђала аутоматско изручење Хагу, а премијер Ђинђић је одговарао како је „мало чудно" да унутар ДОС-а постоји сагласност о сарадњи с Трибуналом „а да сада неки кажу: ми не мислимо изручење када кажемо сарадња".[725]

Прва конкретна последица Милошевићевог изручења био је пад савезне владе. Премијер Зоран Жижић поднео је 29. јуна оставку уз следеће образложење: „Међународна заједница је прихватила да се после деценије изолације вратимо у њене институције не постављајући ниједан понижавајући услов пред нас. Нажалост, исхитреним и неодмереним одлукама пристало се на понижење које читаву нацију спушта испод нивоа достојанства. То је нешто што ја не могу да прихватим."[726]

Парламентарни избори ослабили су позиције црногорских сувереиста и ојачали напоре међународне заједнице, као и проспрпског блока у Црној Гори и званичног Београда да сачува постојећи државни оквир мењајући му форму. У том контексту, евентуална независност Црне Горе доживљена је као нови и непредвиђени проблем. И поред притисака, на 4. конгресу ДПС-а (6. октобра 2001) извршена је промена програма партије. Као

[724] Наведено према: K. Nikolić, N. Popović, *Vojislav Koštunica*, 118.

[725] *Исто*, 120.

[726] *Исто*, 121.

основни политички мотив истакнуто је опредељење за „демократску, међународно признату и независну државу Црну Гору". Наглашено је да опредељеност за међународни субјективитет није опсесија, нити циљ сам по себи, већ да је то „услов развоја Црне Горе, европеизације црногорског друштва и пут у друштво развијених".[727]

Крајем 2001. и почетком 2002. дошло је до снажне иницијативе Европске уније за преуређење односа између Црне Горе и Србије на сасвим новим основама, али тако да нова заједница има један међународни субјективитет. Након извесног притиска на Црну Гору, који је имао различите форме, ЕУ је успела да обезбеди потписивање документа о новој заједници као савезу две полунезависне државе. Документ под насловом „Полазне основе за уређење односа Србије и Црне Горе", познат и као Београдски споразум, потписан је 14. марта 2002. године. Споразум су потписали председник владе Србије Зоран Ђинђић, председник владе Црне Горе Филип Вујановић, председник СР Југославије Војислав Коштуница, председник Црне Горе Мило Ђукановић, потпредседник владе Југославије Мирољуб Лабус и Хавијер Солана, високи представник Европске уније за спољну политику и безбедност.

Овај уопштени и амбивалентни документ дозвољавао је различите интерпретације, што је изазвало сталне спорове и застоје у раду. Камен спотицања од почетка била је одредба по којој закон о избору посланика у Скупштину Србије и Црне Горе „усвајају чланице у складу с начелима установљеним Уставном повељом". Заговорници федералистичке опције у Црној Гори, уз велику подршку званичне Србије, тумачили су ту одредбу као обавезу република да прихвате непосредне изборе за Скупштину будуће заједнице, док су њихови опоненти ту одредбу тумачили као право Србије и Црне Горе да слободно одреде начин избора посланика у Скупштину. То је постало средишна тачка свих спорова. Прихватањем става да је у Уставној повељи прописан непосредан избор, федералистичка струја добила би аргумент за тврдњу да је будућа заједница Србије и Црне Горе у суштини федерација, док би се оцена да је омогућен посредан избор уклопила у интерпретацију струје која се залагала за независност – да је то савез независних држава.[728]

Државна заједница Србија и Црна Гора формирана је 4. фебруара 2003. када су оба већа дотадашње савезне Скупштине усвојила више месеци писану Уставну повељу, а њу су претходно усвојила

[727] Наведено према: *http://www.dps. me/index/istorijat*

[728] V. Goati, *Izbori*, 128–129.

оба републичка парламента. Нова Уставна повеља оставила је могућност свакој републици чланици да организује референдум о независности након три године.

Новом Уставном повељом укинут је директан избор институција заједничке државе: Скупштина се бирала равноправним делегирањем из обе републичке скупштине, председник се бирао у Скупштини, а он је уједно био и председник Савета министара – тела које је заменило савезну владу. Његов први и једини председник био је Светозар Маровић. Ове институције имале су свега неколико овлашћења, и то већином у спољној политици, јер су остале надлежности прешле на републичке институције. Скупштина Србије и Црне Горе само је усвајала законе у вези с људским правима, спољном политиком и ратификовала разне споразуме. Уместо Уставног суда, предвиђен је суд Србије и Црне Горе са седиштем у Подгорици, али он никада није конституисан. Заједничка Народна банка подељена је на републичке народне банке.

Државна заједница Србија и Црна Гора била је пројекат Европске уније. Током три године њеног трајања (2003–2006) Унија је отворено изражавала подршку опстанку Србије и Црне Горе и истицала да је то бржи пут ка европским интеграцијама за обе државе. Али како је црногорска владајућа коалиција исказала апсолутну одлучност да искористи уставну могућност о референдуму након три године, Европска унија више није могла да се противи решењу коме је и сама допринела. Европа се активно укључила у тражење законског модела по којем би референдум у Црној Гори био прихватљив и за индепендистички и за просрпски, унионистички блок. Важну улогу у овом процесу имала је Комисија за демократију путем права, позната и као Венецијанска комисија, која је представљала експертско тело Савета Европе.

Венецијанска комисија је на седници одржаној 16. и 17. децембра 2005. објавила препоруке по којима је за легитиман референдум била потребна излазност од најмање 50% уписаних бирача, а да би била донета одлука о независности, за њу се морало определити преко 55% изашлих бирача. Овако високи захтеви били су веома охрабрујући за унионисте у Црној Гори и Србији. Они су сматрали да тако нешто онемогућава суверенисте да дођу до независности. Оно што их је чинило незадовољним, а на чему је грађена антиреферендумска стратегија, јесте мишљење Венецијанске комисије

да на референдуму право гласа немају држављани Црне Горе који живе у Србији.

Референдумско питање је гласило: „Желите ли да Република Црна Гора буде независна држава с пуним међународноправним субјективитетом?“ Супротстављени су били „Блок за независну Црну Гору“ с Милом Ђукановићем и „Блок за очување државне заједнице Србије и Црне Горе“ с Предрагом Булатовићем на челу. На референдуму, одржаном 21. маја 2006, изашло је 419.240 (86,5%) од укупно уписаних у гласачке спискове. За независну Црну Гору гласало је 230.661 (55,5%) грађана.[729]

Парламент Црне Горе прогласио је 3. јуна независност и од тада заједница СЦГ, последњи остатак некадашње Југославије, више није постојала. Два дана касније српски парламент је прогласио Србију сувереном републиком и наследником Србије и Црне Горе, и тиме и формално окончао постојање државне заједнице. Наредних дана и српска влада је признала независност Црне Горе. Обе државе добиле су међународна признања и одвојено су примљене у Уједињене нације у јулу 2006. године.

Процес државног осамостаљења Црне Горе пратила су и идентитетска питања, која су, мењањем симбола, језика и других основа колективног идентитета као исходиште имала потпуно раздвајање српског и црногорског историјског идентитета. Нови политички наратив каже да је црногорски народ настао пре српског, још у раном средњем веку на територији некадашње римске провинције Превалис (Prevalitana), од племена под другим именом, и да се онда развијао читав миленијум све до настанка савремене црногорске нације. Том народу је првобитно било име Дукљани, потом Зећани, да би се на крају усталило име Црногорци.

Основна идеја јесте да се успостави историјски континуитет с „дукљанским духовним наслеђем“. Истиче се да Црногорци и Срби никада нису имали заједнички идентитет, да комунисти нису створили црногорску нацију јер је њихова теорија да Црногорци воде порекло од Срба „расистичка и биогенетска“. Савремени црногорски интелектуалци истичу да је црногорска нација најстарија јужнословенска нација која вековима није могла да спозна саму себе, јер је „вазалство“ схватала као патриотизам.[730]

Тврди се да је Дукља најстарија црногорска држава, а да се дукљански/црногорски народ као етничка целина оформио у

[729] Š. Rastoder, „Državna uprava u Crnoj Gori“, 269.

[730] Borislav Jovanović, „Crnogorci nijesu đeca komunizma“, *Matica Crnogorska*, ljeto/jesen 2011, 111.

процесу до средине 7. века симбиозом и асимилацијом дукљанских Словена, Илира, Романа и другог староседелачког становништва, да су Дукљани/Црногорци били католици, да је Дукља крајем 12. века окупирана од стране Немањића и насилно „србизована" и преведена у православље, да је Дукља обновила своју самосталност 1360. на челу са домаћом династијом Балшића која је признавала врховну власт Ватикана, да је тек од почетка 15. века православље постало „службена и доминантна религијска свијест и обред у црногорској држави Зети", а да је врхунац црногорске државности уследио под „црногорском династијом Петровић Његош".[731]

Истовремено је извршена и промена у идентитету језика, што пре тога није урадио ниједан црногорски режим. Према одредбама Устава Црне Горе, који је усвојен 12. октобра 1992, службени је био „српски језик ијекавског изговора".[732] Усвајањем Устава 19. октобра 2007. за службени језик у Црној Гори проглашен је црногорски језик. Нова идеолошка матрица тврди да је црногорски језик одувек био посебан језик у односу на српски, а да његово негирање представља део „шире политичке стратегије да се Црногорцима на сваки начин наметне српски језички идентитет, српски национални идентитет, а онда на темељу тих идентификација проведе у дјело политичка доктрина припајања Црне Горе Србији".[733]

Државна независност Црне Горе у Србији је доживљена фаталистички, као кидање историјског бића српског народа и као „судњи дан" српске историје. Тако је вековни српски наратив о Црногорцима као Србима и о Црној Гори као „српској Спарти", „Пијемонту српског народа", „српске круне драгом камењу" и „буктињи српске слободе" доживео пораз. Тиме је историјски и завршен српски 20. век.

[731] Novak Adžić, „Irci i Crnogorci", *http://www.montenegrina.net/*

[732] „Службени лист Републике Црне Горе", број 48/92.

[733] Опширније: Adnan Čirgić, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica, 2011.

ИСХОД СРПСКОГ 20. ВЕКА

Крај оба глобална сукоба у 20. веку обележен је снажним уверењем политичке и интелектуалне елите да долази време једног врло хармоничног света заснованог на либералној демократији и владавини права. После Првог светског рата сматрало се да је он уништио идеју ратова и обезбедио владавину демократије. Међутим, догађаји који су уследили обележени су успоном комунизма, фашизма и нацизма, а не демократским тенденцијама. Ти тоталитарни идеолошки системи повукли су човечанство у понор Другог светског рата. Његов завршетак требало је да учини „крај самовољи" и унилатералној акцији било које врсте и успостави систем равнотеже моћи као гаранције за светски мир. Али Други светски рат је произвео хладни рат, који је попут „правог идеолошког ножа" располовио човечанство на два супротстављена света.

Хладни рат се завршио победом „слободног света", односно западне цивилизације, и дефинитивним сломом комунистичког поретка на чијим рушевинама су саграђене нове државе. Тада је и пласирана теза о „крају историје", односно о крају идеолошке еволуције човечанства и универзализацији Запада и либералне демократије као дефинитивног облика људске егзистенције. Очекивало се да будућност човечанства неће бити обележена борбама око идеја, већ да ће бити посвећена решавању светских економских проблема, што ће обезбедити мир и стабилност. У питању су, међутим, биле еуфоричне и идеолошке предрасуде које нису одговарале реалности. Свет је постао рањивији и много запаљивији него за време хладног рата. Идеолошки сукоби замењени су сукобима политичких ентитета који су припадали различитим цивилизацијама, па зато није било ни трага од хармоније, посебно не од „краја историје".[734]

Распад Југославије јесте веома карактеристичан пример за то. И Србија и Хрватска, два најважнија актера југословенске кризе, с обзиром на бројност популације, имале су сасвим довољан

[734] Мирослав Свирчевић, „Западноевропска цивилизација на Балкану. Одговор на тезе Семјуела Хантингтона", *Српска политичка мисао*, 1–4/2004, 127–128.

„животни простор", посебно Србија (с Црном Гором) која је представљала респектабилну панонско-подунавско-балканско-медитеранску земљу. Рат се водио у земљи која је била на путу да реши економски кризу и која је и иначе била далеко развијенија од земаља Источног блока, што само по себи указује на ирационалне мотиве који су га покренули.

Међуетнички конфликти су веома сурови јер је њихов исход опстанак или геноцид. Зашто сукоби интереса у вишенационалним друштвима скоро увек постају етнички сукоби? Зашто су ти сукоби толико чести? Да ли су они универзални и да ли зависе од социјалног и економског нивоа развоја једног друштва? Доминантне теорије о етничким сукобима акценат стављају на културне разлике, друштвену неједнакост и дискриминацију, које спроводи већинска заједница, с претпоставком да ће модернизација постепено смањивати ефекат локалних сукоба.

Фински научник Тату Ванханен сматра да ће се етнички сукоби појавити „пуким постојањем етничке разноликости", без обзира на државну политику. У мултиетничким друштвима сукоби због различитих политичких и економских интереса неминовно постају етнички сукоби. Ти сукоби су универзални, избијају без обзира на социјални, економски и културни ниво и степен демократизације једног друштва. Пошто живимо у свету у коме влада оскудица природних ресурса и у исто време желимо потомке, ми смо „биолошки програмирани" да унапређујемо сопствено преживљавање (опстанак сопствених гена) више него опстанак и преживљавање других, па се у том смислу може говорити о етничком непотизму. Због тога се етнички конфликти појављују у свим нивоима демократије, јер све људске популације деле исту предиспозицију понашања за етнички непотизам.[735]

Корист од етничке контроле очигледна је – она помаже одређеној групи да обнавља своје гене и традиције у каснијим генерацијама. С тим у вези је и тумачење о „етничком надметању". Оно подразумева да припадници етничких група нису као такви одређени на основу своје недобровољне припадности и несвесног усвајања групних вредности, већ се етничке групе образују када појединци желе да задобију одређена добра (богатство, власт, престиж) до којих не могу да дођу помоћу индивидуалних стратегија. Етничка група је збир појединаца и резултата њихових

[735] Tatu Vanhanen, *Ethnic conflict Explained by Ethnic Nepotism*, Stamford, Connecticut, 1999, 143–145.

рационалних поступака у односу на постављени циљ, који се састоји у задобијању ретких добара у ситуацији економског и политичког такмичења. Тамо где постоји неколико група нетрпељивост ће посебно гајити чланови највеће или доминантне групе услед моћи која извире из њене многољудности. С друге стране, како величина и снага највећег језгра нараста, тако покушаји организованог отпора том центру постају успешнији ако су организовани око већег идентитета.[736]

О етничким сукобима може се писати са становишта еволуционе теорије, тј. може се рећи да постоји „дарвинијанска борба" за ресурсе, која је срце политичких сукоба свуда у свету. То отвара питање о правој природи етничких и националних сукоба, односно даје за право појединим еволуционим антрополозима који тврде да су ти сукоби једноставно учитани у саму људску врсту као базични модел њеног понашања. „Убилачки поход" људске врсте, која је одувек била носилац смрти и деструкције, саставни је део њене еволуције.

У југословенској федерацији изграђиваној после Другог светског рата етнички сукоби потискивани су преко политичког монопола владајуће партије, али је федерално државно устројство истовремено стварало услове за раздвајање блиских и стварање нових етничких идентитета, што је неминовно водило ка сукобима. Надметање и ривалство због индивидуалних економских и политичких добара јесте важно, али најинтензивнији конфликти очекују се када су улози колективна добра и полагање права на апсолутну политичку власт. Државе су главни актери у стварању, наглашавању, али и у смањивању етничких конфликата. Оне су арене у којима се показује ривалство у етничкој мобилизацији и контрамобилизацији. Етнички конфликти настају из сложених односа етничких снага, њихове неједнакости, постојећих политичких прилика и међународних интервенција.[737]

Балканско полуострво је регион с веома сложеном етнодемографском структуром и њеним развојем, како у прошлости тако и у савременим условима. Основна карактеристика овог простора је хетерогени етнички састав становништва. Мултиетничност и мултиконфесионалност последица су не само географског положаја Балкана већ и различитог демографског развоја, миграција, социјалноекономских, а највише политичких фактора.

[736] Jovo Bakić, „Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji", *Sociologija*, 3/2006, 238.

[737] Robin M. Williams Jr., "The Sociology of Ethnic Conflicts: Comparative International Perspectives", *Annual Review of Sociology*, Vol. 20/1994, 49.

Самјуел Хантингтон је Балкан описао као подручје „ендемичне нестабилности“ и као једну од „линија расцепа“ између различитих цивилизација. Према његовом мишљењу, за групе које теже поновном проналажењу идентитета постојање непријатеља је суштинско, а потенцијално најопаснија непријатељства настају дуж нестабилних граница. Он тврди и да су сукоби због неодговарајућих граница посебно распрострањени између муслимана и немуслимана.[738]

Етнички сукоби на Балкану повезани су с национализмом и религијом, и они делују као јединствен организам (религија нације). Снагу таквом политичком обрасцу даје борба за одбрану посебног идентитета сваке нације. Готово да не постоје народи без етничког језгра у прошлости, па је и њихов национални идентитет утемељен у далекој прошлости. Један од најпознатијих савремених истраживача проблема нације и национализма, британски научник Ентони Смит (Anthony D. Smith), сматра да такозвана глобална култура није могућа јер јој недостаје оно без чега културе нема, а то су колективно памћење, традиција и дистинктивни симболички кодови. Он наглашава и да је моћ националног идентитета и нације у савременом свету изузетно велика, јер се њихова функционалност показује у многим ситуацијама, па је тешко очекивати да ће они у догледно време нестати с друштвене позорнице.[739]

Ентони Смит сматра да дуготрајан опстанак једног народа зависи, пре свега, од „активне култивације осећања колективне посебности и мисије“. Припадници одређене етничке заједнице морају да осећају како је њихова историјска заједница јединствена, њихово наслеђе заштићено од унутрашњег кварења и спољне контроле, као и да њихова заједница има „свету дужност“ да шири вредности своје културе међу другим народима. Другим речима, развијање мита о „изабраном народу“ од кључног је значаја за опстанак етничких заједница, јер само оне заједнице које су успеле да формулишу и развију такво веровање, биле су у стању да обезбеде свој дуготрајни опстанак.[740]

Насупрот времену стварања нација, када је верска припадност била саставни део националног идентитета, европски народи су се у 19. и 20. веку све више дефинисали на основу језика или културне традиције, а све мање према верској припадности. Тада

[738] Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, 1996.

[739] Срђан Шљукић, „Ентони Смит о односу националног идентитета и мита о изабраности“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 139/2012, 282–283.

[740] *Исто*, 287.

је преовладала друга врста колективног идентитета која је заменила верски. У складу са снажним успоном рационализма и просветитељских идеја, које су у претходном веку одбациле религију као остатак из прошлости, током 19. века потпуно је преовладало уверење да човечанство улази у фазу рационализма, прагматизма и секуларизма.[741]

Секуларизација (десакрализација) европских друштава, која је свој врхунац доживела у модерној епохи, директно је била повезана са технолошким напретком, развојем фундаменталних научних дисциплина и освајањем политичких и индивидуалних слобода које су из корена измениле начин интерпретације света. У том сложеном процесу, религијско мишљење и верске установе изгубили су свој друштвени значај. У западним друштвима секуларизација је представљала процес у коме се области друштва и културе ослобађају доминације верских институција и симбола, али није била повезана са атеизмом.[742]

Секуларизација је посматрана као неповратан процес, али је 20. век показао да је потпуни раскид са религијским животним обрасцем немогућ. Истовремено са слабљењем класичних, институционалних религија дошло је до наглог развоја тзв. световних религија које су, користећи класичну религијску реторику, успостављале своја „божанства" и начине њиховог обожавања. Појава световних религија није значила нестанак „светог", већ промену његовог садржаја. Тај садржај је од претходне концепције посебно одвајала чињеница да су предмети обожавања, као и обећања верницима припадали искључиво историјском а не и есхатолошком времену.

Као једну од најутицајнијих и по последицама најдалекосежнију световну религију треба издвојити тзв. религију нације; у њеним основама налази се поистовећивање етничке и конфесионалне припадности. Ова веза је омогућавала да се, уз мало реторичке и политичке способности, особине „светог" пренесу на само тело нације, па да жртва за њено добро постане неопходан услов „вечног живота".[743] То је посебно видљиво у историји јужнословенских народа код којих је религија одувек била одлучујући чинилац у формирању националне свести.

Различите и међусобно супротстављене религије и конфесије чиниле су непремостиву препреку стварању јединствене

[741] Мирослава Малешевић, „Хришћански идентитет секуларне Европе", *Гласник Етнографског института САНУ*, 1/2007, 16.

[742] О појму „секуларизација" и његовом значењу видети: Мирко Благојевић, „Савремене религијске промене: секуларизациона парадигма и десекуларизација", *Теме*, 1–2/2005, 15–39 и Зоран Крстић, „Historia magistra vitae est – Предлог теолошког вредновања процеса секуларизације", *Теме*, 1/2010, 239–250.

[743] А. Павићевић, „Жива дела мртвих тела", 9.

југословенске нације када је 1918. створена заједничка држава по доминантном средњоевропском моделу да је нација заједница једног језика. Тај модел није успео иако су „најважнији народи" који су створили Југославију (Срби, Хрвати и Муслимани) говорили истим језиком, који је успостављен још 1850. договором тадашњих најзначајнијих српских и хрватских филолога и лингвиста. Насупрот томе, победио је јужнословенски „религиозни национализам", који се одликовао израженим ирационализмом јер је истицао „вечне" и непремостиве разлике међусобно измешаних народа.[744]

Религија је одлучујуће утицала и на дефинисање етничких граница, реалних или имагинарних, с тенденцијом да оне постану државне. Тај процес био је уочљив током постојања Југославије, која је била једина мултикултурна држава у историји Балкана. У престоној беседи, којом је 1921. отворио Уставотворну скупштину, регент Александар Карађорђевић је рекао да стварањем југословенске државе „верске борбе међу људима и народима нестају или одлазе у позадину".[745] Али стара идеја да је религија суштина нације на крају је однела победу.

Религија је била одлучујући чинилац у формирању националне свести код јужнословенских народа. Промена религије значила је и промену националног идентитета. Најважнија компонента верског национализма јесте идеја нације и постојање националне цркве чије свештенство има право да води нацију, али не подлеже одговорности какву имају световне вође. Таква црква с временом је постала главно обележје националности. Нација није могла да постоји као таква без независне националне верске установе чију независност и статус треба да штити јака држава.

Национална култура јужнословенских народа никада није изашла из оквира поједине вере и цркве, па су цркве у свим кључним тренуцима биле путоказ друштвеног организовања. Оне су тако губиле верски карактер и своју улогу су преусмериле на политичка питања и социјалну организацију друштва. Иако ниједна од јужнословенских конфесионалних институција није доследно национална, кроз историју су добијале тај карактер због напора црквених вођстава да своје вернике јасно одвоје од друге вере.

Код католичког и муслиманског становништва непрекидно је била присутна и конфесионална „идентификација". То је шири појам од религиозности и значи признавање и прихватање конкретне

[744] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I, Београд, 1989, 15.

[745] Наведено према: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, 48.

вероисповести, без обзира на личну (не)религиозност. То значи да је код овог становништва најмање присутно и нарушавање конфесионалног идентитета. Зато се о тим религијама може говорити као о религијама судбине, а не као о религијама избора. За традиционалне вернике католичке и исламске конфесије религија је представљала више израз једног упорног и доследног, понекад и фаталистичког слеђења историјске традиције него активан духовни однос према свету и друштву.

Рурални крајеви насељени католицима и муслиманима вековима су опстајали изван утицаја државних органа. У социјалистичкој Југославији, посебно у муслиманским регијама, најмање мушкараца се, на пример, одлучивало на ступање у државну војну службу у оквиру које су многи младићи по први пут напуштали свој родни крај и долазили у контакт с другом културом. Овде је и даље остао велики проценат неписмених; обавеза похађања основне школе, уз могућност даљег школовања, имала је важну улогу у укидању социјализационог монопола домаћинства, што је код православног становништва доводило до рушења традиционалних вредносних хијерархија. У времену распада Југославије оне су пресудно утицале на ново обликовање хрватске и муслиманске/бошњачке нације и њихово коначно одвајање од елемената југословенства.

Постоје многе сличности између националног и верског идентитета које омогућавају блиску интеракцију и интеграцију између њих. На првом месту је прекорачење директних односа карактеристичних за породицу и сродство, када ти идентитети позивају на жртву и задовољавају потребу емотивних односа. Пошто националне и верске заједнице нису директно „видљиве", идентификација с њима остварује се помоћу високоразвијених симболичких ритуала и система. Обе заједнице стављају снажан нагласак на прошлост и традицију као факторе за идентификацију. Њихови скупови симбола укључени су у интеракцију са свим другим симболима у култури. Ако је религија снажно укорењена у култури, она може да игра већу улогу у етничком и националном идентитету. Религија и нација размењују своје симболе и међусобно подржавају једна другу.[746]

Религију није могуће одвојити од митологије, а њихово прожимање одређује смисао историјског бића и „одређено виђење сопствене улоге и места у светској историји".[747] У моделу религије

[746] Habibollah Abolhassan Shirazi, "Religion as discourse: communist and post-communist community", *Transcultural Studies*, 2–3/2006–2007, 177.

[747] Ђорђе Бодрожић, „Идеологија и религија", *Политичка ревија*, 3/2010, 145.

нације, идентитет се схвата као базична људска категорија дата рођењем, као непроменљив, трајан и затворен концепт. Осећање заједништва утемељено је на идеји заједничког порекла и историјског искуства заједнице, на заједничким митовима, традицији и култури. Овакав приступ национални идентитет сматра фундаменталним. Уз карактеристике које се стичу рођењем и оне које се стичу припадањем националној култури, посредством националног идентитета преносе се емоције и успомене колективног искуства на начин који нема много везе са избором појединаца.

Из религијске припадности изведена је и национална припадност. Тако створено „јединство" доживљава се као претполитичка категорија и доводи се у везу с колективном меморијом заснованом на заједничком пореклу и култури, која се интерпретира као производ заједничке историје. Случај Македоније и Црне Горе посебно је комплексан. Обе политичке нације су у верском смислу православне, а свој легитимни идентитет политичке нације кроз историју ојачавале су и етничким концептом, али на религиозним основама. У периоду после Другог светског рата конституисање македонске нације није могло да буде завршено без црквеног осамостаљења (шизма), а сличан процес одвија се у модерној епохи и у Црној Гори. И они припадници црногорске нације који се јавно декларишу као атеисти сматрају да без црквене независности нема ни националне, што је више него јасан показатељ да је комунистичка религиозност одиграла у томе пресудну улогу.

У времену слома СФРЈ религија је продрла у јавну и политичку сферу, и то не само као један од актера цивилног друштва већ и као посебно значајан актер који се често осетио прозваним да морално оправдава етнонационалистичке политике. Паул Мојзес закључује да водеће верске заједнице у Југославији нису промовисале вредности либералне демократије и личних слобода, већ су подржавале етнорелигијски идентитет и политику.[748]

***

Делови српског народа током историје живели су и стварали у изразито мултикултурној средини. Основа колективног идентитета заснована је на православној обичајности и цркви. После

[748] Paul Mojzes, "The role of religious communites in the development of civil society in Yugoslavia 1945–1992", y: *State–society relations in Yugoslavia 1945–1992*, New York, 1997, 224–225.

губитка средњовековних држава српски идентитет стваран је готово искључиво радом Српске православне цркве, која је, према наслеђу свог утемељитеља Светог Саве, промовисала *Светосавље* као посебан вид православне побожности. Тада је дошло до специфичног изједначавања верских и историјских традиција (култови српских племићких породица, посебно лозе Немањића), као и до прихватања става о органском јединству државе, цркве и народа. Развијено је схватање да се слобода постиже једино кроз страдање и патњу. Црква, међутим, није могла да буде покретач европске модерне просвећености која је знатно недостајала српској култури. Слабо организована, с полуобразованим свештенством, подвргнута сталним прогањањима и загледаношћу у „царство небеско", Српска православна црква није могла да прерасте у друштвену снагу способну да ради на преображају социјално и политички фрагментираног и неуког српског народа. Одсуство рационалног (пре)вредновања традиционалних хришћанских вредности и на њима заснованих модерних привредних и политичких институција учинило је да српски народ изгуби одлучан прикључак који је могао да га врати у модерни европски културни простор.[749]

То је основни разлог што српски народ није успео, ни у времену ни у простору, да оствари складну структуру сопственог културног и националног идентитета. С временом је зато и долазило до привременог или трајног напуштања националне заједнице, било појединаца било значајних делова народа, напуштања која су често доводила до непријатељства према народу из којег су потекли. Највеће историјске последице оставило је прелажење Срба у ислам, јер је то значило и промену националног идентитета. У тој врсти конфликата често долази до преплитања и комбиновања интересних и афективних процеса (инструменталистичког и примордијалистичког типа етничког идентитета). Национални конфликти су стога дуготрајни и тешко се превазилазе – преплићу се рационални интереси и емоције (афективне везе). Постоји рационална основа сукоба, али постоје и крајње замршене ирационалне емоције.

Код Јужних Словена уочљив је и националнопросторни идентитет, који се увек идентификовао с једном територијом као искључиво сопственим животним простором. Идентификовање са сопственом заједницом повлачи за собом дистанцирање од суседних

[749] Владимир Цветковић, „Пропаст империја на Балкану и српски национални идентитет", у: *Први светски рат и балкански чвор*, 493.

заједница (етничка дистанца). То је даље доводило до стварања чврстих уверења, представа и ставова припадника једне групе о себи и другима. Разликовањем од друге групе и поистовећивањем са својом групом подстицала се унутрашња хомогенизација и стварао групни етнички идентитет.

Тако је створена конструкција о једној територији као о „вишевековној историјској целини" само једне етничке групе, посебној у сваком погледу у односу на своје окружење. Осећање заједништва утемељено је на идеји заједничког порекла и историјском искуству заједнице (заједнички митови, традиција и култура). Овај приступ национални идентитет изједначава с религијским идентитетом и сматра га фундаменталним.

Ако рат јесте најчешћи покретач изградње нације, онда се може рећи да су ратови вођени у бившој Југославији, као и процеси националне хомогенизације и етничког чишћења који су их пратили, били мотивисани потребом да се створе јасни и недвосмислени идентитети у становништву. Други мотив био је да се избришу елементи „мешавине, загађења и неодређености" који су угрожавали новостворене државе. То даље значи да брутално насиље које је обележило те ратове није проистекло из „супротних и неспојивих" идентитета, већ је то био начин да се такви идентитети створе.[750]

Пример за то је положај српског народа у Хрватској, који је, још од њиховог доласка на простор Хабзбуршке монархије, био изузетно комплексан. Српски идентитет био је темељно угрожен, а сами Срби изложени асимилацији с етнички веома блиским Хрватима, од којих су били снажно раздвојени религијом. Насупрот раширеном стереотипу да је национална свест Срба у Хрватској била јака, да су они били „духовно јединствени" са осталим Србима, српски крајишници носили су у себи наслеђе дубоког историјског дисконтинуитета у односу на целину српског народа.

Вековни ратници мало су марили за националну идеју свог народа, која се на тим просторима одржавала само код елите. У аутархично и статично српско друштво, оптерећено мноштвом паганских митова више него у било којој другој средини коју су насељавали Срби, национална пропаганда улазила је преко јуначких песама и родољубиве поезије. Имала је карактер стицања основних знања из историје, културе и књижевности. Осећање

[750] Ger Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*, Beograd, 2005, 53.

свести о „имену српском“ било је засновано на стереотипима и грађено на особеном споју митова о косовским јунацима, величању средњовековне српске државе и значају Срба као бранилаца Хабзбуршке монархије и европских народа од турске најезде. Дуготрајност и снага којом су те представе одржаване у народу биле су тако јаке да је с временом дошло до стапања националног осећања и једног рода војске. На тај начин се јавило једно окоштало осећање „србинства“ које је у најширој свести народа било везано за монархију као „милу домовину“.[751]

Статични менталитет једног народа, као историјска појава дугог трајања, сукобио се с динамиком неумитне промене. Рез који је настао с Првим светским ратом открио је конзервативну и веома примитивну структуру крајишког друштва. Интегративна улога заједничког језика, као једне од главних спона српског народа, била је знатно умањена високим процентом неписмености. У измењеним друштвеним околностима и поремећеним историјским стањима, у условима јаког сиромаштва и без присуства српске интелигенције на селу, дошло је до дезинтеграције националне свести.

Положај Срба у Хрватској по стварању Југославије био је у директној вези са схватањем хрватских политичара да право на самоопредељење има само „политички народ“, односно само Хрвати, јер су они, за разлику од Срба, поседовали миленијумску политичку, народну и културну посебност. То је у пракси значило да Срби могу да буду или политички Хрвати или да добију статус националне мањине.[752] Идеја о Србима као о „страном телу“ на хрватском животном простору и у хрватској култури није била резултат само једног система, неке странке, неког дела друштва или неке личности већ стицаја читавог низа околности у дужем временском трајању. Та идеја дуготрајно је настајала у одређеним срединама хрватског друштва и имала је прилично широку базу и дубоко се укоренила у свест многих генерација.

Еруптивна снага те идеје дошла је до пуног изражаја у Другом светском рату, када је српски народ у Независној Држави Хрватској био изложен брутални ратним злочинима који су попримили карактер геноцида. Она је по свом уређењу била веома блиска нацистичкој Немачкој. Масовна репресија, спровођење геноцида и организовање мреже логора смрти неке су од основних сличности. Такав концепт заснивао се на прихватању нацистичке

[751] Бошко Спасојевић, „'Привредник' и српско друштво у Хрватској и Славонији 1898–1914“, *Историјски гласник*, 1–2/1993, 36–37.

[752] Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд, 2008, 613.

политике „крви и тла“, односно потпуног физичког уништења национално, расно и верски непожељних категорија становништва, као и свих политичких противника из сопственог народа. Пошто су Хрвати били „расно најчистији“ и „хисторијски највреднији“, морали су да постану апсолутни господари „свог“ простора. Тај простор је одвајао два света, две цивилизације и његова граница била је на Дрини. „Коначно решење“ српског питања у свом максималистичком циљу подразумевало је: ликвидацију, покатоличење и исељење целокупне српске популације.

О страдању Срба деценијама се намерно писало нетачно – једни су претеривали, а други су умањивали српске жртве. Према најпоузданијем извору (министарство спољних послова Немачке) у НДХ је 1941. живело укупно 6.285.000 људи – 3.300.000 Хрвата, 1.925.000 Срба и 700.000 муслимана. Према истраживањима Драгана Цветковића, у Другом светском рату на овој територији страдало је између 695.000 и 742.000 људи, а највише је страдало цивила – између 504.000 и 536.000. Од тог броја, погинуло је између 325.000 и 345.000 Срба, између 63.000 и 67.000 Хрвата, између 39.000 и 41.000 муслимана и између 30.000 и 32.000 Јевреја.[753]

Срби су масовно страдали и у војним формацијама – у Априлском рату и немачком заробљеништву (око 5.000). Може се претпоставити да је у редовима партизанске и „добровољачке“ војске било укључено до 300.000 Срба, а погинуло их је између 101.000 и 106.000; у четницима је било између 20.000 и 30.000 Срба – погинуло их је између 6.000 и 8.000. То значи да је у свим војним формацијама страдало укупно између 112.000 и 119.000 Срба. Из НДХ је око 300.000 Срба или избегло у Србију, или одведено у заробљеништво или на принудни рад у Немачку и Италију, па је цивила српске националности као потенцијалних жртава било између 1.200.000 и 1.300.000. С обзиром на овај податак, као и на укупно учешће у популацији, приметне су изразите диспропорције у страдању цивила појединих националности. Однос у броју страдалих цивила код Срба и Хрвата износи 5,15 : 1, али с обзиром на њихов међусобни однос у популацији (1 : 1,71), тај однос реално износи 8,81 : 1. Срби цивили из НДХ представљају 76,14% свих страдалих цивила српске националности иако је на тој територији живело свега 29,56% од укупног броја Срба, односно 24,57% ако се узму у обзир одсутни Срби.

[753] Драган Цветковић, „Страдање цивила Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац“, *Токови историје*, 4/2007, 158–159.

Када се израчунају цивилне и војничке српске жртве у НДХ, долази се до броја страдалих између 437.000 и 464.000 људи. Зато се може закључити да је често изношена усташка максима о трећини побијених, трећини покрштених и трећини протераних Срба из НДХ у домену елиминације српске популације скоро и остварена.[754] Немачки генерал Глез фон Хорстенау тврдио је како је Анте Павелић намеравао да побије све Србе у НДХ, „и то по сваку цену и свим средствима".[755]

У првим годинама после Другог светског рата Срби у Хрватској били су главни заговорници обнављања југословенске државе на идеолошкој основи братства и јединства. Као носиоцима антифашистичке борбе у Хрватској, њима је 1945. признато право конститутивног народа. Срби су били и изузетно бројчано заступљени, како у ЈНА и полицији, тако и у државним и партијским телима, што је била последица њиховог високог степена учешћа у оружаној борби. Али веома брзо се показало да је српска „победа" у рату била само увод у слабљење и нестајање и њихове етничке посебности и широко схваћене националне идеје. Срби су били најзаступљенији у средњим и нижим ешалонима власти, и у њих су се јављали много више него Хрвати јер су долазили из неразвијених крајева. Ти људи су се веома брзо одвојили од својих корена, самим тим и од сећања на своју етничку индивидуалност. Осим тога, брзо је уследио и демографски слом. Ионако велике српске жртве у рату повећане су одласком у емиграцију најмање 7.000 припадника антикомунистичких формација. Након тога уследила је и колонизација око 60.000 људи у Војводину и Славонију, тако да је почело пражњење историјских простора српске демографске концентрације (Банија, Лика, Кордун и северна Далмација).[756]

Најзначајнији дугорочни фактори слабљења „моћи" српског народа у Хрватској била су два паралелна процеса: урбанизација и индустријализација, на једној, и више него симболична културна аутономија и национална посебност на другој страни. Од Срба се очекивало да раде заједно с Хрватима у свим областима политичког, друштвеног, економског и културног живота. Како је југословенство било водећа идеја тог времена, сматрало се да сви југословенски народи треба да стварају заједничку, социјалистичку културу и уче историју свих југословенских народа. Тако су се све српске институције укључиле у хрватске, што Србима није

[754] *Исто*, 159–160.

[755] Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića. Memoari kontroverznog generala*, Beograd, 2007, 522.

[756] D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 260.

посебно сметало док је југословенство било снажно. Али, када је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 20. века почео преображај југословенске федерације у конфедерацију и саме Хрватске у једнонационалну државу, Срби у Хрватској неизбежно су почели да се осећају као национална мањина. У таквом статусу дочекали су и распад Југославије.

Иако се Католичка црква у Хрватској прва нашла на удару комунистичког атеизма, она је с временом успела да се потпуно опорави. Обрачун с њом извршен је највише због тога што је та црква пружала отворену подршку усташком режиму и учествовала у злочинима над српским народом током Другог светског рата. Борба против Католичке цркве и њеног учења водила се под видом борбе за слободу савести. У тој борби користила су се сва расположива средства, а у намери да што брже оствари своје циљеве власт је примењивала репресивне мере. Суочена с фронталним нападом, Католичка црква је била принуђена да се брани. Страх од духовног уништења и гушења вере навео је клер и појединце да се супротстављају режиму. Због тога су били проглашени бунтовницима и подстрекачима отпора комунистичкој власти. Отуда су проистицала страдања многих, од надбискупа до сеоских жупника.

Централизована и дисциплинована Католичка црква много се успешније одупирала комунистичкој религиозности од Српске цркве. Никаква нова идеологија, закони или декрети нису могли да за релативно кратко време промене културу једног народа. Иако је Католичка црква изгубила овлашћења која је имала, вредносни систем, дубоко укорењен у религију, није се битно променио у приватној сфери живота. Католичка црква имала је најразвијенију и широко распрострањену инфраструктуру, њена хијерархијска организација деловала је успешније него вођства осталих верских организација, а свештенство је било најобразованије. Осим тога, она је показала и највиши степен прилагодљивости друштвеним променама.

На побољшање положаја католика у Југославији битно је утицао и Ватикан. После Другог ватиканског концила (1962–1965), Београд и Света столица обновили су дипломатске односе. Југословенски режим је дозволио изградњу цркава и слободни проток верске штампе, а Ватикан је одвраћао хрватско свештенство од сарадње са усташком емиграцијом. Тито се 1970. састао с папом

Павлом VI, а у самој Југославији дешавало се нешто потпуно неочекивано. Многи католички угледници, према инструкцијама из Ватикана, отворили су дијалог с државом, почели су да хвале систем социјалистичког самоуправљања и верницима препоручивали да истрају у борби не упуштајући се у насилне сукобе.

У последњој фази југословенског комунизма Католичка црква је доживела велики развој. Католицизам се проширио више него икад у својој историји. Већина бискупа, укључујући и председника и потпредседника Бискупске конференције Југославије, били су Хрвати. Три надбискупа имала су седиште у Хрватској, а један у Босни и Херцеговини. У комунистичкој Југославији (у Хрватској и Словенији) она је била организована у пет црквених жупанија, осам надбискупија, 13 бискупија и четири апостолске администратуре с укупно 2.702 парохије, 182 самостана и 415 конвената. Црква је имала 32 бискупа, 4.121 свештеника, 1.416 монаха и 6.587 монахиња. Католичка црква имала је и два католичка универзитета (у Загребу и Љубљани), теолошке школе у Загребу и Сплиту, седам католичких колеџа и 19 семинара за припрему свештеника. У Риму су постојала и два института за Хрвате и Словенце који су похађали католичке универзитете. Католичка црква у Југославији имала је две издавачке куће, а за њу су радила још 32 издавача; штампала је око 180 часописа и религијских листова у тиражу од преко 700.000 примерака.[757]

Када су почели да се своде рачуни живота у заједничкој држави, Срби у Хрватској изгубили су права која су стекли у Другом светском рату. Нови хрватски Устав, усвојен 21. децембра 1990, променио је статус српског народа и он је од конститутивног народа постао национална мањина, јер мањина није имала право на самоопредељење. Службена Хрватска сматрала је да би Срби, ако би задржали статус народа, приступили „комадању" Хрватске и извршили припајање Србији. Нова политичка матрица истицала је да су Срби имали привилегован положај у послератној Хрватској јер су били несразмерно заступљени у органима власти. Из службене употребе избачено је и ћириличко писмо, а Уставом је Хрватска дефинисана као самостална и суверена држава.

Срби у Хрватској су уочи распада СФРЈ чинили око 12% популације, а данас мање од 5% становништва Хрватске,[758] што је последица пре свега жртава рата, као и операција „Бљесак" из

[757] V. Perica, *Balkanski idoli*, I, 54–55.

[758] Према резултатима пописа из 2011, у Хрватској је живело 186.633, или 4,33% Срба у односу на укупан број становништва, што је мање него 10 година раније, кад их је било 201.631 (4,54% становништва).

маја 1995. и „Олуја“ из августа 1995, али и исељавања и асимилације. О правим намерама тадашњих хрватских власти сведочи састанак Фрање Туђмана са војним врхом 31. јула на Брионима. Хрватски председник је тада изјавио: „Ријешити, на који начин? То је сада тема наше данашње расправе. Да нанесемо такве ударце да Срби практично нестану.“[759] Приликом говора у Книну 26. августа, Туђман је изјавио како више нема повратка у прошлост, „да нам усред Хрватске шире рак који је разарао хрватско национално биће и онемогућавао да Хрвати буду свој на своме“.[760]

Укупне верификоване српске жртве (погинули и нестали) износе 6.179 лица, односно, узимајући у обзир и неверификоване жртве (446), тај број износи 6.625 лица.[761] Током операције „Олуја“ догодио се масовни егзодус српског народа. Непрегледне колоне становника у колима, запрегама, на тракторима и приколицама могле су се видети на путевима ка Србији. Различите су процене о укупном броју избеглих људи, а најчешће се наводи број од око 200.000 протераних Срба.

Најбруталнији идентитетски рат вођен је у Босни и Херцеговини, где је после турског освајања Босне (1463) и Херцеговине (1482), под утицајем исламске религије, дошло до исламизације хришћанског словенског становништва. Процес исламизације био је веома снажан до средине 16. века, а обухватио је више слојеве православне заједнице. Ислам није познавао појам „нација“ у европском смислу те речи. Према исламском обрасцу, национална припадност за муслимана нема вредност. За њега је једини колектив заједница муслимана, без обзира на расу или народност. Турци су све становнике Босне и Херцеговине третирали искључиво према религијској припадности.

Босански муслимани настали су из социјалног стратума током процеса исламизације домаћег словенског становништва. Исламизација, за разлику од насилног расељавања (претежно урбаног) становништва, није била основно државно начело у Османском царству. Хришћанским отпадницима, под условом да променом вере уђу у структуру управне хијерархије, биле су загарантоване аристократске привилегије и поседи. Брза интеграција једнога дела горњих слојева хришћанског друштва у нови верско-политички систем олакшавала је контролу у освојеним земљама. У почетној фази исламизације хришћани су исламски поредак доживљавали

[759] УН, CCMKTJ, 01324987/88. Записник са састанка председника Републике Хрватске Фрање Туђмана са војним командантима.

[760] *http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView*

[761] *http://www.veritas.org.rs/NestalaLica/ukupne–ljudske–zrtve–na–podrucju–rh/*

више као нове друштвене обичаје, а не као нову религију. Муслимани су припадали господарећем слоју становништва у једној теократски устројеној држави. Словенско становништво, које је на ислам прешло напуштајући хришћанство источног и западног обреда, преко ислама је отварало пут сопственој социјалној промоцији. Њихов идентитет, у почетку још етнички, временом је ослонац тражио у регионалној верској, тј. босанско-исламској посебности, ослоњен на ширу империјалну традицију.[762]

Хришћани су вековима били кметови моћних муслиманских бегова. Православне вере, а социјално у статусу кметова, Срби су у домаћим муслиманима видели отпаднике од сопствене етничке заједнице, односно само локалну варијанту омражених Турака. Муслимани су сматрани ренегатима који угњетавају хришћане, и то за рачун туђинске власти. Социјална дискриминација, уоквирена верском припадношћу, била је доминантан феномен који је, у највећем проценту, утицао да верска припадност, појачана непремостивим социјалним разликама, буде главна одредница у обликовању модерних националних идентитета. Суочен са искључиво верским критеријумом код муслимана (али и католика), српски идентитет у Босни остао је изразито верски обојен, јер се верска димензија националнога идентитета одређивала у односу према „другом".

Први попис становништва Босне и Херцеговине, у модерној епохи, сачиниле су власти аустроугарске монархије 1879, одмах по окупацији овог простора. Од 1.158.164 пописаних становника, православни Срби имали су релативну већину: 496.485 становника (42,88%). Било је 448.613 (38,73%) муслимана и 209.391 (18,18%) католика.[763]

Босна и Херцеговина је у 20. век ушла с подељеним историјским наслеђем које је било полазна тачка за супарништво три верске заједнице. Заједничка историја се кроз призму религијске припадности поделила прво на две (муслиманску и хришћанску), а онда на три историје (муслиманску, католичку и православну). При томе се није радило само о разликама у вери, ни о наводној вековној столетној борби између хришћанства и ислама, него и о социјалним супротностима и недостатку правде који су настали као последица аграрног система и формирања муслиманске аристократије у раном новом веку, о супротностима између муслиманског

[762] Marija Todorova, "Ottoman Legacy in the Balkans", у: *Balkans. A Mirror of the New International Order*, Istanbul, 1995, 55–75.

[763] *Bosnien–Herzegowina in der österreichisch–ungarischen Epoche (1878–1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, ed. Srećko M. Džaja, München, 1994.

племства и земљопоседника на једној и зависних хришћанских сељака на другој страни. Ови социјални фронтови појачали су конфесионалне линије раздвајања (слично као у Северној Ирској), а деловали су све до првих деценија 20. века.[764]

У етничком погледу, Босна је припадала Србима динарског типа, док је у конфесионалном смислу ситуација била много сложенија јер је с аустроугарском окупацијом дошло до миграционог прилива католика из Далмације и Славоније. Они су потиснули ислам и православље из западне Херцеговине и јужних и северних делова Босне и у периоду до 1910. увећали своје становништво за 107,3%. Број Срба се повећао за 66,3 а муслимана за 36,5 процената. Босна и Херцеговина је између два светска рата била и „етнобиолошко језгро" Југославије због великог природног прираштаја, пре свега код српског становништва. Према попису из 1931, Босна и Херцеговина је имала 2.323.555 становника упркос константном процесу исељавања. Од тога, Срба је било 1.028.139 (44,45%), а муслимана 718.079 (30,90%).[765]

После Другог светског рата Босна и Херцеговина је била једина федерална јединица која није конституисана по важећем националном принципу, већ као економско-историјска целина. Комунисти нису обезбедили реалне инструменте за њен живот, већ су чврсто веровали да ће ратна политика братства и јединства и сама природа новог друштва очувати ову републику и мир у њој.

На првом послератном попису из 1948. за муслиманско становништво понуђено је више опција за изјашњавање: „Србин – муслиман", „Хрват – муслиман" и „Неопредељен – муслиман", с тим што су при обради пописне грађе прве две категорије укључене у Србе, односно Хрвате. У Босни и Херцеговини тада је пописано укупно 2.565.277 становника. Од тог броја највише је било Срба – 1.136.116 (44,3%), муслимана – 788.403 и Хрвата – 614.123.[766] Посебно је занимљиво изјашњавање муслимана као Срба. У Босни и Херцеговини њих 71.991 изјаснило се тако, а у самој Србији (највише у региону Санџак) 87.637 муслимана изјаснило се као Срби.[767]

У попису из 1953. за муслимане је уведена одредница „Југословени неопредељени". У попису из 1961. први пут је уведена одредница „Муслиман у смислу етничке припадности". „Муслиман" као податак о националној припадности, значио је етничку, а не верску припадност. Тај одговор уписивала су само лица југословенског

[764] Holm Sundhaussen, „Od mita regije do 'države na silu': Metamorfoze u Bosni i Hercegovini", *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, 38/2009, 19.

[765] Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941*, Београд, 2000, 66.

[766] *http://pod2.stat.gov.rs*

[767] Snježana Mrđen, „Narodnost u popisima. Promjenljiva i nestalna kategorija", *Stanovništvo*, 1–4/2002, 87.

порекла која су се сматрала Муслиманима у смислу етничке припадности. Одговор „Муслиман“ нису могли да уписују припадници нејугословенских народа (Албанци, тада називани „Шиптари“, и Турци), али ни Срби, Хрвати, Црногорци, Македонци и други који су себе сматрали припадницима исламске верске заједнице. Овога пута муслимани су се поделили – један део се декларисао као Југословени, а други део као Муслимани. Последица таквог изјашњавања била је да се број муслимана у Босни и Херцеговини смањио са 31% (колико је било 1953) на 26 процената.[768]

И однос државе према исламу имао је специфичну трансформацију. За разлику од Српске православне цркве која није могла да успостави јединствени рад на територији целе Југославије и где је држава снажно подстицала верски сепаратизам, Исламска верска заједница је од 1959. функционисала као централизована институција у свим деловима државе у којима је било муслимана.[769]

Нова југословенска спољна политика интензивирала је вишеструке контакте Југославије са исламским земљама. У државним делегацијама често су били угледни чланови Исламске заједнице, размена студената и ходочашћа у Меку знатно су увећани. Све је то утицало на повлашћен положај Исламске верске заједнице у Југославији. До краја педесетих година 20. века решена су готово сва отворена питања – проблем социјалног осигурања, држање верске наставе, слободно прослављање свих најважнијих исламских празника, поправљање старих и подизање нових верских објеката, слање студената на школовање у иностранство. Врховни верски поглавар (реис ул улема) редовно је сваке године присуствовао пријему у федералној влади поводом Титовог рођендана (25. маја) и прославе Дана републике (29. новембра). Примали су га највиши државни функционери, одликован је највишим државним орденом који се додељивао лицима која су била посебно заслужна на пољу спољне политике и међународних односа, несметано је примао стране верске делегације, али и дипломате. Међународна активност Исламске верске заједнице имала је максималну подршку југословенске дипломатије.[770]

Југословенско руководство прихватило је ислам као део социјалистичког система и друштва; верска штампа је процветала, отваране су бројне теолошке школе и факултети. Када је 1971. конституисана муслиманска нација у СФРЈ, ислам је почео да

[768] *http://pod2.stat.gov.rs*

[769] Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1954–1970*, Београд, 2002, 575–576.

[770] *Исто*, 579.

функционише као грађанска религија пошто су постојеће исламске институције преузеле улогу секуларних културних институција.[771]

Из назива исламске заједнице избачена је ознака „верска" како би се заједнице што више идентификовале с новом муслиманском нацијом. Заједница је запошљавала више од 1.400 стручних службеника и људи из редова свештенства. У овом периоду више од 3.000 џамија служило је верницима, Исламска теолошка школа и Оријентални институт у Сарајеву имали су 16 предавача и истраживача. Постојале су и две верске средње школе (медресе), женска медреса у Сарајеву и новоотворена медреса у Скопљу. Сарајевска главна управа објављивала је полузванични двонедељник *Препород* у тиражу од 27.000 примерака и неколико десетина других часописа.[772]

Тако су муслимани живели у једном еуфоричном раздобљу и доживели су верску, политичку и културну ренесансу.

Признавање муслимана за народ није имало скоро никакве везе са исламом као религијом. То је био потпуно секуларни потез врха СКЈ који је желео да реши проблем ниске заступљености муслимана у Комунистичкој партији Босне и Херцеговине и државним структурама, али и да побољша укупну позицију ове републике у југословенској федерацији како би решио нагомилане економске и социјалне проблеме. Тако је Комунистичка партија, претворена у муслиманску партију, прекинула са својим историјским кореном.[773]

Други важан разлог стварања нове нације био је скривен иза жеље да се ослабе Срби, јер је постојао изражени страх да би временом број муслимана који би се декларисали као Срби довео до њиховог повећања и стварања већинског народа у Југославији.[774] Признавање муслимана за нацију довело је до потискивања српског културног и националног идентитета. Због тога су муслимани као народ дочекали распад Југославије као већинско становништво у Босни и Херцеговини, и то по први пут у њеној историји. Према резултатима пописа из 1991, Муслимана је било 1.902.956 (43,47%), Срба 1.366.104 (31,21%) и Хрвата 760.852 (17,38%).[775]

У ратовима у бившој Југославији верска нетрпељивост је играла важну улогу. Религија у посткомунистичким земљама створила је повољне основе за верски национализам. Групе које су изложене непрестаним сукобима с другим групама траже потпуни

[771] P. Mojzes, "The role of religious communities", 219.

[772] V. Perica, *Balkanski idoli*, I, 56–57.

[773] М. Екмечић, *Историја Срба у Новом веку*, 552.

[774] S. Mrđen, „Narodnost u popisima", 88.

[775] „Национални састав становништва 1991", *Статистички билтен*, бр. 234. Издање Државног завода за статистику Републике Босне и Херцеговине, Сарајево, 1991.

ангажман својих чланова и потпуно обухватају њихове личности, па дозвољавају само ограничено одступање од групног јединства. Оне теже гушењу унутрашњих конфликата јер могу бити погубни по опстанак групе. Више је него очигледно да „романтични национализам", као производ либералнодемократских западних друштава, није могао да служи за идентификацију нација на Балкану, јер је религија препозната као најважнији симбол националне идентификације у односу на друге/другог.

Адекватан пример за то јесте комплексни религијско-политички ритуал пресахрањивања српских жртава из села Пребиловци, које се налази у Херцеговини, у општини Чапљина. Срби из тог насеља брутално су страдали почетком августа 1941. када су усташе извршиле масовни покољ цивилног становништва. Око 500 жена и деце бачено је живо у јаму Голубинка, а преко 800 Срба убијено је у Шурманачкој јами, али и у другим херцеговачким јамама. Већина тих јама забетонирана је 1961, а поред њих је комунистички Савез бораца подигао споменике у виду белих, гранитних стубова, с натписима на латиници, на којима је писало да су ту убијене жртве фашиста или усташа, без помињања броја и националности жртава, чак ни села из којих потичу. Од 1974. родбина жртава почела је организовано, на датуме страдања, у колонама аутомобила, да посећује јаме.[776]

Почетком децембра 1989. на збору становника Пребиловаца покренута је иницијатива да се отвори забетонирана јама у Шурманцима, да се посмртни остаци жртава сакупе, пренесу у Пребиловце и тамо сахране. У јануару следеће године одлучено је да се изгради спомен-црква с криптом (заједничким гробом свих жртава). И поред оштрог противљења босанскохерцеговачких власти, крајем 1990. и почетком 1991. отворено је укупно 19 јама у којима су се налазили посмртни остаци српских жртава из 1941. године. Мошти монаха и искушеника пренете су из јаме Видоња у манастир Житомислић, код Мостара, где су фебруара 1991. свечано сахрањене. Извађене кости усташких жртава из других отворених јама опране су и пренесене у Пребиловце где су, уз данонoћно дежурство мештана, боравиле у згради Дома културе више од осам месеци. За то време изграђени су темељи спомен-цркве посвећене Сабору српских светитеља и Пребиловачких мученика, с криптом и великим мермерним ћивотом у њој. Уз служење

[776] Миле Прибиловић, „Усташки злочини над српским народом у Пребиловцима у Херцеговини", *Православље*, бр. 948–949.

патријарха Павла, епископа Иринеја (Буловића) и Атанасија (Јевтића), и свештенства СПЦ-а, темељи цркве и крипта освећени су 4. августа 1991. године. После литургије и опела кости жртава положене су у велики мермерни ћивот у крипти. Овом догађају присуствовало је око 10.000 Срба, претежно из Херцеговине, и велики број јавних личности из Босне и Херцеговине, Србије и Црне Горе.[777]

Ратна стратегија Срба усвојена је 12. маја 1992. на 16. седници (одржана у Бањалуци) Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини. Суштина српске стратегије може се свести на следеће: Срби су имали „природну спремност" на ред, мир и поредак; они су мирно подносили комунистички систем у коме се мир „плаћао највише из фонда српске духовности"; Муслимани (делимично и Хрвати) били су „притајени противници и непријатељи", па је први ратни циљ Срба у Босни и Херцеговини било раздвајање од друге две националне заједнице, државно раздвајање од оних „који су наши непријатељи и који су искористили сваку прилику, прије свега у овом вијеку, да насрну на нас и који би наставили с таквом праксом ако бисмо и даље остали заједно у истој држави".[778]

На другој страни, код Муслимана је историзована теорија о Бошњацима (како се босанскохерцеговачки муслимани службено називају од 1993), која тврди да Бошњаци имају предсловенско порекло. Та теорија негира постојање Хрвата и Срба у Босни и Херцеговини када су Турци освојили Босну и Херцеговину, они тамо нису затекли ни Србе, ни Хрвате, а њихова каснија национална свест била је само производ пропаганде суседних „непријатељских" земаља (Хрватске и Србије) још од 19. века.

Термин „Бошњак" почео је да се користи у другој половини 19. века, после окупације Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске (1878) и односио се само на тадашње муслимане. Ту идеју форсирао је Бењамин Калај, окупациони управник Босне и Херцеговине. Он је развио идеју о посебној босанској нацији, чији би носиоци били босански муслимани, наводно потомци старог нехришћанског становништва које је примањем ислама сачувало старе привилегије. Суштина те идеје, слично као и на крају 20. века, била је да се створи политичка посебност Босне и Херцеговине. Калај је очекивао да ће идеологију босанске нације најпре прихватити муслимани јер је њихов идентитет био пре свега регионално и верски,

[777] *Исто.*

[778] Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina uoči raspada SFRJ 1990–1992.* Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 2011, 254–255.

а не национално дефинисан. Нови идентитет требало је затим наметнути Србима који су већ имали профилисану националну свест. Али та акција била је неуспешна због јаког српског отпора.[779]

У модерној епохи, у питању је процес формирања етничко-верског идентитета, када се фаворизује колективистичка, етноцентрична идентификација. Новоуспостављена бошњачка митолошка историографија потпуно је маргинализовала српску и хрватску компоненту у историји Босне и Херцеговине. Ти историчари развили су нови мит о изабраном народу, о једном јединственом босанском народу како би се учврстила Босна и Херцеговина као унитарна држава.[780]

С тим у вези је и питање стварања новог идентитета муслиманског становништва у бившој Југославији, што је повезано с популационом доминацијом која неминовно тражи и већу територију за припаднике сопствене етничке заједнице. Иако се истиче да је муслиманско становништво аутохтоно, у тражењу новог идентитета инсистира се на томе да су сви муслимани на Балкану део јединственог бошњачког националног корпуса. Бошњаци се третирају као директни потомци Илира, који су били праставновници Балканског полуострва.

***

Демографско потискивање Срба свим средствима главна је карактеристика 20. века. У питању је појава дугог трајања која је почела под притиском држава које су освајале српске земље у средњем веку, а тај процес страховито се убрзао управо у времену постојања југословенске државе. Од некадашњег јединственог историјског језгра Јужних Словена који су населили Балканско полуострво и 1918. створили Југославију настало је шест нација – Срби, Хрвати, Словенци, Македонци, Црногорци и Муслимани/Бошњаци.

Српско питање никада није било маргинално питање европске историје. Оно је утицало на границе српске државе, вековима изазивало реакције великих сила и од регионалног постајало једно у низу и данас отворених европских питања. Као резултат интензивних стогодишњих дипломатских и војних напора, Србија је у 20. веку стекла оне границе које је имала у средњем веку и

[779] Dušan Bataković, „Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX–XX vek). Jezik, vera, identitet", у: *Dijalog povjesničara – istoričara*, V, Zagreb, 2002, 76.

[780] Darko Gavrilović, „Mitovi nacionalizma. Začarani krug sukoba", у: *Mitovi nacionalizma i demokratija*, Novi Sad – Sremska Kamenica, 2009, 37–38.

већина Срба нашла се у једној држави. Али то је имало своју цену – огромну депопулацију. Само у временском распону од 195 година (између 1804. и 1999) српски народ, у Србији и ван њених граница, водио је 13 већих ратова, у просеку један на сваких 15 година. Само током непуних 87 година 20. века (од 1912. до 1999) Срби су ратовали шест пута, два пута губили и три пута стварали државу. Биланс 20. века може се исказати и на други начин. Првих деценија прошлог века српски народ чинио је већину становништва у Македонији, на Косову и Метохији и у Санџаку, где је било 50,4% Срба. На просторима Босне и Херцеговине чинили су 43% популације и имали су већину у 28 од 53 области. Чинили су 21% становништва Хрватске и Славоније, односно 17% на тлу Далмације, и у 20 општина те три покрајине имали су нумеричку већину.

Изузетак представља Војводина која је остала у саставу Србије и у којој је српски народ остварио апсолутну демографску већину, што је резултат Другог светског рата када је из Војводине, повлачењем с немачком војском и протеривањем од стране комунистичких власти, отишло око 300.000 Немаца (фолксдојчера), а из осталих делова Југославије насељено је око 150.000 Срба.

Србија је из балканских ратова изашла материјално исцрпљена и с великим жртвама за једну малу земљу. У Првом балканском рату Србија је изгубила 43.000 људи (војни губици: погинули, рањени, заробљени, нестали). Према неким изворима, погинуло је око 5.000 војника, подофицира и официра, рањено је преко 18.000, а 7.000–8.000 умрло је од рана и болести. Према подацима бригадног санитетског генерала доктора Симе Карановића, у овом рату је погинуло 3.600, умрло 4.000, а рањено 18.000 војника, подофицира и официра. Према извештају генерала Мишића који је поднео Николи Пашићу, у Првом балканском рату погинуло је 6.645, рањено 17.949 и био болестан 3.601 војник, подофицир и официр. У Другом балканском рату српски војни губици били су 44.500 људи. Према подацима генерала Карановића, у овом рату је погинуло 9.000, умрло (од колере) 5.000, а рањено 36.000 војника, подофицира и официра. Укупно у балканским ратовима српски војни губици (укључујући и нестале) износили су око 88.000 људи – погинуло је 14.000, рањено је 54.000, а 17.000 људи је умрло од рана и болести.[781]

Сукоб са Аустроугарском монархијом и њеним савезницима у Првом светском рату катастрофално је пореметио демографске

[781] Миле Игњатовић, „Српска ратна хируршка доктрина у ратовима 1912–1918", *Војносанитетски преглед*, 65/2008, 49–50.

потенцијале Срба. За напад на Србију Аустроугарска је припремила казнену експедицију с циљем уништења српског народа. Из прокламованих ратних циљева, које је за напад на Србију поставила Аустроугарска, лако се могу уочити геноцидне намере: систематско, планско и потпуно уништење српске војске, државе и народа, свим средствима и на сваки начин.

Ни бугарски злочини према Србима нису били мање страшни, а за циљ су имали нестанак српског идентитета. Крајеви у Србији које је окупирала бугарска војска проглашени су за Моравску Бугарску, а Срби, становници тих области, за Моравске Бугаре. Према једној наредби бугарских окупационих власти, реч Србин није смела ни да се помиње. Српска имена су преобликована у бугарска, забрањени су језик, књиге, историја, богослужење. Бугари су настојали да искористе ратни тренутак да уклоне непожељне и застраше остале, па су побили огроман број људи оба пола и свих узраста.[782] Највећи злочини почињени су током Топличког устанка (1917) када је побијено око 20.000 Срба.[783]

Србија је под ратну заставу, кроз две мобилизације 1914. и 1915, позвала 707.000 људи, што је износило 24% њеног укупног или 40% мушког становништва. Терет борби пао је у првом реду на „старе крајеве" из периода пре балканских ратова. Како истиче Андреј Митровић, уз „најопрезнији рад" с противречним подацима о жртвама, може се узети да је у борбама погинуло или умрло од последица рањавања и болести 370.000 војника. Укупно је у ратним страхотама, по свим основама (ратна дејства, повлачење преко Албаније, болести, глад, лоши медицински и хигијенски услови живота, страдања под окупацијом, смрт у логорима и заробљеништву) Србија изгубила још 650.000 живота, што даје укупну цифру од милион људи од укупно 4,7 милиона становника колико је Србија имала уочи рата. То је тачно трећина становништва у такозваним старим крајевима.[784]

Према подацима већ цитираног генерала Симе Карановића, до доласка на Крф погинуо је 45.861 војник, умрло је од рана и болести 68.458 војника, остало у болницама у Србији 138.600, а 306.603 је „нестало кроз Албанију, заробљено и пропало при повлачењу". Укупни војни губици до доласка на Крф износили су 559.522 човека. До 16. јула 1916. од мобилисаних 711.343 војника на Крф је стигао 151.821 војник. До 15. јуна 1918. погинуло је или

[782] Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд, 1987, 42.

[783] Бугарска политика током рата довела је до тога да је Никола Пашић на Мировној конференцији (1919) говорио о колективној кривици бугарског народа. Он је сматрао да кривицу треба да сносе сви: краљ, влада, парламент и народ:„За зверства која су се починила, криви су како они који су рат водили, тако исто и народ који је не само ћутао, него чинио најстрашнија злочинства, и то не у самом боју него кад је бој престао и кад се покротио и умирио од борбеног расположења" (наведено према: Иван Ристић, „Никола Пашић и Бугари", *Зборник Матице српске за историју*, 84/2012, 105).

[784] А. Митровић, *Први светски рат*, 82.

умрло још 21.633 официра и војника, а до демобилизације 5. маја 1920. погинуло је још 500, а умрло још 3.500 официра и војника.[785] Ако се томе дода око пола милиона инвалида рата, трајно ограничених радних способности, удовица и сирочади, добија се само приближна цифра стварних демографских губитака, не рачунајући и смањивање прираштаја становништва због ратова.

Срби су масовно страдали и у Другом светском рату, највише током устанка 1941. и касније, све до децембра 1943. када је обустављена политика одмазди према цивилном становништву. Немачка војска је оружани отпор грађана сматрала тероризмом, а одмазде против становништва на окупираним територијама сасвим легитимним средством застрашивања. Прва немачка одмазда у Србији извршена је још 17. априла 1941. у Великом Бечкереку (Зрењанину). Тада је стрељано 17 Срба због „пљачке, поседовања оружја и насиља над немачким поданицима".[786] Само три дана после прве групе, у овом граду ликвидирана је и друга група Срба: стрељано је 14 бивших југословенских војника због поседовања оружја, а 18 цивила је обешено јер су „извршили злочин насиља против Фолксдојчера".[787]

Бачку и Барању је 1941. анектирала Мађарска, Срем је ушао у састав НДХ, а Банат је формално био у саставу окупиране Србије, али су у њему сву власт имали локални Немци (фолксдојчери). Велика већина војвођанских Немаца и Мађара ставила се на страну својих матичних држава када су оне напале Југославију. Њихово учешће у окупационом управном апарату, а посебно сарадња у случајевима прогона Срба, довели су међунационалне односе до усијања. То је био један од главних фактора који је утицао на судбину немачке и мађарске мањине у октобру 1944, као и у годинама које су уследиле.

Српски народ је од првих дана окупације, слично као и на другим територијама окупиране Југославије, постао брутално прогоњена нација. Сачувани су подаци о бројним случајевима физичког уништења Срба, њиховог расељавања и протеривања и слања у концентрационе логоре. У Бачкој је однос Срба и Мађара био изразито поремећен због злочина мађарских окупационих власти према српском становништву.[788] Већ 17. априла 1941. мађарске власти наредиле су да се похапсе сви „четници или они на које се основано сумња да су четници", као и сви други Срби који

[785] М. Игњатовић, *Српска ратна хируршка доктрина*, 50–51.

[786] Наведено према: К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, I, 50.

[787] *Исто.*

[788] Јелена Попов, „Разлози за увођење војне управе на подручју Баната, Бачке и Барање 1944", *Зборник Матице српске за историју*, 55/1997, 91.

су се на било који начин „експонирали против Мађара“. Само четири дана касније (21. априла) наређено је и формирање логора за „све оне Србе и Јевреје“ досељене после 31. октобра 1918. године.[789]

Убрзо је уследила нова мера – формирање концентрационих логора. Укупно је у Бачкој и Барањи формирано 13 концентрационих логора за Србе. Касније су сви они депортовани у Мађарску. Само у логору у Шарвару страдало је преко 8.000 логораша. Срби су масовно протеривани (из Бачке је током 1941. депортовано око 50.000 српских колониста), а на њихова имања досељено је око 20.000 мађарских исељеника из Буковине и Молдавије. Најтежи злочин мађарске окупационе трупе починиле су у Новом Саду од 21. до 23. јануара 1942, када је спроведена рација у којој је побијено преко 3.000 Срба и Јевреја убацивањем у рупе направљене кроз лед на Дунаву.[790]

Истовремено је почео и процес протеривања Срба из Македоније. Бугарске окупационе власти су већ у априлу донеле закон по коме су сви Срби били дужни да се до 1. априла наредне године изјасне као Бугари или да напусте Македонију, али је њихово протеривање почело одмах. До 1. јула 1941. протерано је 15.690 Срба, до 1. септембра је само из Скопља протерано 19.453 Срба, а из целе скопске области до краја 1941. протерано је 26.451 лице српске националности.[791]

При појавама покрета отпора у окупираној Европи, Немци су почели да спроводе терор. Таоци су одвођени и стрељани, вршене су велике одмазде и пустошене изабране области. Иако су се у пракси детаљи терора разликовали од земље до земље, општи приступ био је исти јер није одсликавао појединачну иницијативу или локалну ексцентричност, већ политику дириговану с највиших нивоа немачке државе, нацистичке партије и оружаних снага. Модел владавине био је углавном исти у целој окупираној Европи. Многим људима био је невидљив склоп немачке контроле на врху. Створен је облик посредне управе у којој су Немци дириговали цивилним службама а оне су, сходно томе, управљале свим осталим.[792]

У одмаздама према Србима најбруталнији су били нацистички официри из Аустрије, што је више него јасна симболика освете коју ни они нису скривали. Генерал Франц Беме (F. Böhme), који је добио „специјални“ задатак да угуши српску побуну, у наредби од 25. септембра 1941. посебно је истакао следеће: „Ако се овде не буде интервенисало свим средствима и с највећом безобзирношћу, наши

[789] К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 424.

[790] *Исто*, 425.

[791] Slobodan Milošević, „Iseljavanje stanovništva iz Makedonije u Drugom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka*, 2/1994, 103.

[792] Piter Kalvokorezi, Gaj Vint, *Totalni rat*, Beograd, 1987, 393.

ће губици бити неизмерни. Ваш задатак треба да извршавате у једној земљи у којој су 1914. текле реке немачке крви услед подмуклости Срба, људи и жена. Ви сте осветници тих покојника. Морамо створити застрашујући пример за целу Србију који ће најтеже да погоди целокупно становништво. Свако ко благо поступа чини грех према животу својих другова. Он ће бити узет на одговорност и биће стављен пред ратни суд."[793]

Према подацима немачке команде у Србији, од почетка септембра па до 5. децембра 1941. у Србији је погинуло 160, а рањено 378 немачких војника. Зато је требало стрељати (по прописаној квоти) 34.900 људи. На другој страни, како се истиче, „непријатељ" је имао: мртвих у борбама – 3.562, а за одмазду је стрељано 11.164 лица, па је требало стрељати још 20.174 лица. Помоћ нам пружа и један преглед од 7. априла 1942, у коме се каже да је од 1. септембра до краја децембра у Србији у борби с немачким трупама погинуло 11.522 људи, а за одмазду је стрељано 21.809 лица. То значи да је у Србији у последња четири месеца 1941. погинуло укупно 33.331 лице.[794]

Броју страдалих треба додати и жртве које су настале из српског грађанског рата под окупацијом који се водио у троуглу партизани – четници – Љотићеви „добровољци". Према сумарним и непотпуним подацима, број тих жртава иде максимално и до 10.000 људи. Према истраживањима Богољуба Кочовића, у Србији (без Косова и Метохије и Војводине) укупне жртве (у сукобу с окупационим снагама, у немачким одмаздама, у немачком ваздушном бомбардовању 1941. и током 1944. од стране англоамеричке авијације, од других последица рата, у грађанском рату и припадници војних формација који су погинули ван Србије) биле су најмање 114.000 људи у периоду нешто већем од три године.[795] То даље значи да су укупне српске жртве (укључујући и оне из НДХ) у Другом светском рату биле знатно више од половине жртава јужнословенских народа који су конституисали нову Југославију.

Срби су масовно страдали и од „црвеног" терора када је увођена комунистичка диктатура. Према до сада прикупљеним и обрађеним подацима Комисије за тајне гробнице, у Србији је од јесени 1944. па до средине 1945. побијено најмање 60.000 људи.[796]

Победа комуниста у грађанском рату изазвала је велико померање и нове таласе емиграције свих југословенских народа ка

[793] Наведено према: К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, I, 113–114.

[794] *Исто*, 165–166.

[795] В. Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985, 89.

[796] *http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs.*

другим земљама и континентима. Око 200.000 грађана некадашње Краљевине Југославије нашло се међу избеглицама и расељеним лицима послератне Европе, да би убрзо већина њих емигрирала на друге континенте, а тај процес завршио се крајем педесетих година прошлог века. Позитиван однос југословенских власти према запошљавању у другим европским земљама поново је повећао категорију економске емиграције, па се на раду у иностранству налазило више од милион југословенских грађана. По попису из 1991, број таквих особа у Србији премашио је 300.000 људи и кретао се на нивоу од 2,9% укупне популације, од чега је 25% радило у Немачкој. „Одлив мозгова" у последњој деценији прошлог века премашио је 200.000 људи, што се показало као ненадокнадив људски и материјални губитак.[797]

Српске жртве у ратовима изазваним распадом Југославије још увек нису ни приближно утврђене, али је исход ратова за југословенско наслеђе (1991–1999) показао јасан тренд стратификације „победника" и „губитника" у дарвинијанској борби за територију и ресурсе. Трансформацију етничког састава овог становништва која је извршена у 20. веку, посебно у периоду после Другог светског рата, пратио је јасан тренд смањивања некада најбројније етничке групе на овом простору, Срба, на рачун хрватског становништва у Хрватској, муслиманског/бошњачког становништва у Босни и Херцеговини, али и у самој Србији, у Санџаку и на Косову и Метохији.

Још увек није познато колико је грађана Србије погинуло у ратним сукобима у Хрватској и Босни и Херцеговини будући да о томе током власти Слободана Милошевића није вођена никаква евиденција због службено прокламоване политике да „Србија није у рату". Још увек нема ни званичних података о броју страдалих цивила у бомбардовању НАТО-а током 1999. године. Процене се крећу до 2.500 погинулих и око 5.000 рањених. Урађен је поименични списак страдалих припадника војске и полиције, и међу њима има 1.031 жртва.

Упркос свим ограничењима, долазимо до глобалне цифре од најмање 1.800.000 српских жртава у 20. веку. Демографске жртве знатно су веће; у питању је разлика између очекиваног (пројектованог) броја становника на одређеном подручју под претпоставком да није било рата и стварног броја становника на том подручју.

[797] Љубомир Петровић, „Јавна слика демографског колапса српског народа у 20. веку", *Српска слободарска мисао*, 1/2011, 110–121.

Демографске жртве укључују: 1) смртне случајеве после рата због рањавања, озледа, болести, недовољне исхране, несташице лекова проузрокованих ратним приликама; 2) пад наталитета за време рата и после њега – становници у фертилним годинама који су изгубили живот у рату или који су били због ратних прилика издвојени из породице нису могли да учествују у репродукцији становништва; 3) повећани морталитет узрокован ратним приликама (недостатак исхране и лекарске помоћи). Обично се број стварних жртава множи с три да би се израчунале демографске жртве.

Највеће етничко пражњење Србије у 20. веку десило се на просторима Косова и Метохије. Тај тренд постоји од 17. века, а процесе исељавања пратила је политика насилне етничке асимилације Срба, односно њихово превођење у Албанце. Промене верског и националног идентитета српског народа одвојиле су хиљаде људи од својих корена и често њихове потомке претварале у огорчене противнике народа из кога су потекли.

Албанци нису припадници јужнословенске групе народа и они никада нису у значајнијој већини подржали ни југословенски идеју, ни југословенску државу. Они су, преко својих елита, били чврсто везани за идеју стварања велике Албаније, која је дефинисана још 1878. године (Прва призренска лига). Од тада је на простору Косова створен посебан набој. Тамо су се сукобили не само међусобно супротстављени етнички и национални покрети већ су се сударила и два цивилизацијска концепта: један у основи хришћански, европски (српски) и други који се, уз сва ограничења, може означити као исламско-оријентални (албански).[798]

Призренска лига је у почетку уживала подршку турске власти, али се после Берлинског конгреса албански покрет окренуо против Порте која га је ликвидирала 1882, па је читаво подручје запало у стање анархије и насиља. Репресија над српским становништвом на подручју Косова и Метохије довела је до исељавања око 400.000 људи у Србију између 1878. и 1912. године. Односе између Срба и Албанаца између два светска рата оптерећивао је албански тероризам који је изазивао и репресалије власти. Југословенска држава је у том периоду спровела аграрну реформу (ликвидација отоманског феудалног поретка) и колонизацију због успостављања етничке равнотеже на овом подручју.

[798] Душан Батаковић, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, Београд, 1998, 232.

Али хаотично спровођење ове политике и злоупотребе локалних власти продубили су јаз између два народа. Косово је тада представљало слабо насељену област с много слободне земље, тако да је оно што је одузето од Албанаца било само мали део целине. Осим тога, број српских колониста који су се населили био је исувише мали да би могао да промени демографску слику. Истовремено су између Турске и Југославије вођени преговори о исељавању већег броја Албанаца у Турску „на начин како су проблем муслиманског становништва решиле Румунија, Бугарска и Грчка", али до реализације овог пројекта није дошло.[799]

Терор Албанаца је до посебног изражаја дошао у годинама Другог светског рата. По окупацији Краљевине Југославије, највећи део Косова с Метохијом, западном Македонијом и рубним областима Црне Горе додељен је Албанији, која је већ две године била под италијанском окупацијом. Мањи део Косова (Качаник, Витина, делови Гњилана и Урошевца) уступљен је Бугарској. Северни део Косова, с рудницима око Трепче, остао је у саставу окупиране Србије. Етнички Албанци на Космету, које су и италијанска и комунистичка пропаганда третирале као жртве великосрпског хегемонизма, формирали су добровољачку милицију „вулнетери". Убрзо је почео прогон преосталих Срба. Већина насељеничких села у Метохији и Дреници попаљена су између априла и јула 1941, а српско становништво протерано изван граница тзв. велике Албаније. Поред бегова и барјактара, носиоци антијугословенске и антисрпске политике били су и албански комунисти.[800]

Прогон Срба узео је велике размере. Начин протеривања сводио се на серију застрашивања – од уцена, претњи убиством, крађа и паљења имовине до убистава. Имања су преоравана да би се уништио сваки траг српског присуства. Било је и случајева када су уништавани и читави комплекси настањени српским староседелачким становништвом. У злочинима према Србима и Црногорцима, осим наоружаних арнаутских банди, учествовале су и редовне албанске власти, као и бегови и аге који су присвајали српску земљу, јер су већ од априла 1941. на Косову обновљени феудални односи. До краја рата више од 100.000 Срба избегло је пред албанским терором, а око 10.000 је побијено. Упоредо је текло и масовно досељавање Албанаца из Албаније, а њихов број

[799] К. Николић, С. Цветковић, *Срби и Албанци*, 24–25.

[800] *Исто*, 29.

грубо се процењује на 80.000 људи. Већина од њих (с потомцима) остала је после рата да живи у Југославији.

И у послератном периоду текла је борба за територију као животни простор на коме је могла да постоји само једна група. У томе су Албанци увек имали предност, што је било одлучујуће у стварању и реализацији стратегије конфликта. У годинама уочи распада Југославије, Албанци су свој национални програм представили као покрет мањине која се бори за елементарна људска права због „терора" српске већине. Политичку акцију усмерили су ка Западној Европи и САД. Они су, међутим, следили исламистички образац који се у првом реду испољавао у протеривању српског становништва и уништавању материјалних споменика православне културе и традиције.

Албанци су у потпуности следили исламски образац и у домену популационе политике како би освојили једну територију. Према резултатима пописа становништва у периоду после Другог светског рата, број становника на Косову и Метохији изгледао је овако – 1948: Албанци – 498.242 (68,46%), Срби – 171.911 (23,62%); 1953: Албанци – 524.559 (64,91%), Срби – 89.969 (23,51%); 1961: Албанци – 646.604 (67,08%), Срби – 227.016 (23,55%); 1971: Албанци – 916.168 (73,66%), Срби – 228.264 (18,35%); 1981: Албанци – 1.226.736 (77,42%), Срби – 209.497 (13,22%). Албанци су попис из 1991. бојкотовали, а према процени Републичког завода за статистику, популациона слика становништва била је следећа: Албанци – 1.596.072 (81,59%), Срби – 94.190 (9,93%).[801]

У периоду од 30 година (1961–1991) природни прираштај Албанаца увећан је са око 20.000 на преко 37.000 годишње. Природни прираштај Срба свео се у истом периоду са око 6.000 на 2.000 годишње. Изражено у процентима, природни прираштај Срба износио је 1961. године 22,8%, а Албанаца 30,8%. По проценама из 1991, природни прираштај Срба био је 9,7%, а Албанаца 23,3%. У овом периоду Албанци на Косову и Метохији остварили су драстичну популациону надмоћ над православним српским становништвом, а њихов природни прираштај био је највећи у Европи. Доминирало је мушко становништво, што је процес који одговара класичном исламском обрасцу. Пред крај 20. века албанска популација на Косову и Метохији рапидним смањењем смртности и одржавањем високог нивоа наталитета

[801] *http//www.stat.gov.rs/ElektronskaBiblioteka*

и фертилитета остварила је највишу биолошку репродукцију и најнижу смртност у Европи.[802]

Према резултатима пописа из 2011, на Косову и Метохији је живело 1.616.869 Албанаца. Тако је након 90 година број православних смањен за три четвртине, а број муслимана повећан је 5,25 пута. У истом периоду број лица којима је матерњи језик српски смањен је за четири петине, док је онима којима је матерњи албански повећан 7,45 пута. У односу на 1981, Албанци су повећали удео у укупном становништву са 77,42% на 92,9%, а Срби (и Црногорци) смањили су са 14,9% на 1,5% (са 236.000 на 25.000 лица). Уколико се претпостави да северно од Ибра живи 50.000 Срба, долазимо до податка да је 160.000 Срба од 1999. протерано, интерно расељено и негативном стопом наталитета смањено.[803] Тако су Срби на Косову и Метохији кроз узастопне процесе етничког чишћења претрпели пораз, на том простору они више не представљају значајан историјски и популациони потенцијал.

Готово истоветан процес одигравао се и на другој српској историјској територији, у Рашкој области (Санџаку), где је још у 9. веку створена прва српска државна организација под кнезом Властимиром. На том простору историјски конфликт још увек није завршен (није дошло до ескалације насиља), али је тренд више него јасан – Муслимани/Бошњаци остварили су кључну предност у популацији (посебно у мушким потомцима) у односу на Србе и од краја 20. века у потпуности су се окренули исламском обрасцу, што је истоветно процесу који се у другој половини 20. века одвијао на Косову. Ако у периоду од 70 година (1921–1991) упоредимо број Муслимана и Срба (Муслимани: 1921. – 61.080, 1991. – 153.496; Срби: 1921. – 53.293, 1991. – 95.086), може се закључити да се укупан број Муслимана увећао за 151,3, а укупан број Срба за 78,4 %.[804]

Током 20. века готово да је уништена биолошка будућност српског народа кроз масовно страдање у ратовима и покушај остварења колективистичких идеологија које нису имале упориште у реалности: „Колективизам је био и социјални и национални. Идеја једнакости у сиромашном друштву стављала је увек праведну расподелу добара изнад производње, стварања социјалних слојева и конкуренције. Идеја националног ослобођења и уједињења апсорбовала је све снаге. Она је не само стављана изнад

[802] Снежана Миливојевић, „Етничка смена становништва на Косову и Метохији", *Баштина*, 14/2002, 281–290.

[803] *http://www.makroekonomija.org/unmik–kosovo/konacni–rezultati–popisa–2011*.

[804] Jelena Čvorović, Kosta Nikolić, "Differential reproductive success in the historic populations of Sandžak", *The Mankind Quarterly*, Volume LIII, Number 2/2012, 226–228.

потреба развитка него је развитак одлагала и заустављала. Циљ је одређивао и систем вредности. Људски живот имао је малу цену. У суштини, поље слободе било је увек уско, а слобода је првенствено значила слободу од другог."[805]

Средином друге деценије 21. века Срби се налазе на рубу биолошког опстанка. Ратови, политичке и економске миграције, опадање животног стандарда, заједно с падом наталитета, обликовали су тешке губитке популације од више милиона стварних и демографских жртава. Демографски уништено српско село, избеглице и расељени у ратовима, политичка и економска емиграција оквири су вековне погрешне политике српских политичких елита. Оне уопште нису водиле рачуна о „људској цени" њихових амбиција, нити су предузимале адекватне мере за опоравак биолошких ресурса српског народа. Када су у питању отпорност, снага и способност српског народа да се успешно организује, заштити и одбрани свој национални идентитет и животни простор, историјско искуство не улива оптимизам. Због тога је будућност једног народа с вишемиленијумском историјом потпуно неизвесна.

[805] Latinka Perović, „Raspad i pad", *Reč*, jun 2001, 90.

A LOST HISTORY – SERBIA IN THE 20TH CENTURY

Summary

Deep changes have always been characteristically for the history of Serbian nation, which created a completely new historical circumstance. The greatest discontinuity was created by the collapse of the medieval Serbian state and the dispersion of people to the North and West. Migrations have been the characteristic of the time of slavery under the Ottomans, making a large part of the Serbian people live outside their former home country.

This problem also had another dimension – the determination of "living space" and the borders of the Serbian state accordingly. That is how the historical factors intertwined with the ethnic one and complicated the planes for determining the area in which the Serbian people would form their own state. That is why in the last two centuries the Serbian national question, has repeatedly opened through wars but has never been resolved.

Serbian people in the 20th century lived in Yugoslavia, first in the monarchist state from 1918 to 1941, which collapsed and was occupied in the Second World War from 1941 to 1945, to be restored as a communist federation, which also collapsed in a series of brutal civil wars (1991). The end of 20th and the beginning of the 21th century were marked by the life in the common state with Montenegro, which also collapsed in 2006.

Studying of the Great War involves even today the most controversial question about its actual outbreak: why did it have to begin after all and what were the forces we could "blame" for its evolvement? Aggressive nationalisms of the "leading nations" were of critical importance, and the long-lasting crisis in the Balkans, which began just after the Berlin Congress (1878), had a very important role thereabout too. As the momentum of pro-Yugoslav movement grew among the southern nations of the Habsburg Monarchy, and when it

appeared that Serbia would take Piedmont role of the future south-Slavic state, but also due to the escalation of the conflict concerning the annexation of Bosnia and Herzegovina (1908), the image of Serbs in the German nation kept creating under the influence of Vienna's propaganda, quite negatively. A strong representation was suggested that the entire Balkans was populated by the peoples whose main features included inclination towards horrible murders, giddiness and primitivism; the Balkan individuals maintain "inadequate or non-existent affection for hygiene and neatness", which is only an outer reflection of their awkward comprehension of politics (terrorism, assassination of rulers, and perjury). It was claimed that Serbia was "a small, insignificant and untamed country" whose history was full of animalistic violence and shameless cruelty.

In the summer of 1914 Serbia was interesting for the German Reich only in the context of its general European and global plans, which determined the German policy towards this small country. The main objective of Germany was to create a gigantic empire that would become a major world power (Central Europe from the North Sea to the Persian Gulf), as well as to conquer the rich colonies in Africa. From the turn of 20th century Berlin has supported and stimulated the warlike policies of Vienna, while making political and propaganda preparations to disguise the real war goals and sense of a planned big showdown. An important place in this belonged to the alleged liability of Serbia for the war outbreak.

Although the official representatives of the Monarchy and Reich kept spreading their story that Serbia wanted the war with Austro-Hungary, as it allegedly organized the Sarajevo assassination, very few people in both Vienna and Berlin believed this was true. Nevertheless, the leading politicians and military authorities in Vienna have estimated that the crisis produced by the Sarajevo murder was the last chance to destroy Serbia and save the Monarchy. Serbia was at the time a very small and weak country, so it was hard to believe, in view of permanent and extremely sharp threats by the northern neighbour that any of its constitutional officials could even dare to be involved in such a dangerous undertaking. Serbia had just completed its involvement in two difficult Balkan wars, suffering heavy victims and economic exhaustion, so it was more than obvious that Serbia needed a recess for many years to renew its strength while integrating the newly

acquired territories. Regardless of the fact that they were at times aware of the revolutionary potential carried by any conflict of large scale, the members of German elite were found in the summer of 1914 of the idea that war was a remedy for essential problems, both outside and inside. They expected dissolvent of the alliances among the German opponents and that the political ring around Germany would break, whereas the nation would become consolidated and unified. Many intellectuals did not hesitate to present the potential war as a means to purify the nation and its biological strengthening in Darwinist sense, as well as a tool for incandescence of its collective will and securing of its future.

When Germany decided in June of 1914 not to miss the chance and to induce the big war, the thesis of foreign hostile policy of encirclement had an important place in the "game of hiding" of truth. At the time the game was just extended and intensified in order to enter into the desired clash in the most convenient circumstances. It was estimated that Germany could defeat France and Russia together, with the intention to disguise the actual war goals in order to influence Great Britain either to not enter into the war or to enter as late as possible. At the same time the liability for the war had to be transferred to Russia. It was important, therefore, to wait for Russia to announce its general mobilization as an event that could fully be relied on if Austro-Hungary would attack Serbia.

Just before the Great War, in the era of liberation wars, the Serbian state passed the road from vassal principality to independent kingdom, while increasing its population from 480 thousand to about 4.6 million and its territory from 38 thousand to 89.3 thousand square kilometres. From a deeply backward province of Ottoman Empire it turned into a country that kept modernizing itself in line with the trends of developed European states. Its political system was based on a constitutional parliamentary democracy similar to the French model. Until the Balkan wars of early 20th century Serbia was surrounded by the Ottoman and Habsburg empires that, while losing their internal strength, cared only for their own survival and was less and less capable to deal with international problems. Thus the position of Serbia grew more complicated and the solution of Serbian ethnic unification in the Balkans was connected with the extremely complex and contradictory relations among the big powers, so the creation of

a common state of South Slavs was seen more and more as a goal that should be pursued. This led to an improved pervasion of the all-Serbian and Yugoslav ideas.

From the very beginning of Great War Serbia found itself to be object of strikes by the big war enemies (including the states that had declared themselves as its allies). And of all the war participants it was Serbia that remained affected constantly by military actions – literally, from the first to the last day. Ultimately, Serbia became dependent on the mutual measurement of power among the then leading states, although it had a very distinct place in the battles and its own independent policy in the war. Serbia fought within the areas of special interests of the warfare blocs and certain big powers.

In the first year of the worldwide clash Serbia, Serbian people of future generations, its dynasty, political parties, national parliament, and general public were faced with the most important problem – determining of the war goals. Many issues depended on this: the future of the country and people, as well as of the state as a whole. Talks went on in the government circles, national parliament and public about a completely new national program that Serbia had to define and achieve during the war. It was instigated by the leading Serbian intellectuals and accepted by politicians and the Regent Aleksandar. They pleaded for the solution of Yugoslav issue – the creation of a common state of the Serbs, Croats and Slovenians. It meant abandoning and replacement of the national program implemented during the reign of King Petar I – liberation and unification of the Serbian people.

In the complex political and war situation the idea of unification of all South Slavs seemed to be extremely important for the circles around the future king. The idea was expected to inspire movements for the independence of South Slavic regions of Austro-Hungary, which would enable facing of Vienna with a possible secession of its southern regions. At the same time it was believed that the issue of joining of the Serbian ethnic regions with the parent state would also have a better treatment. The Allied Coalition was thus offered a country that would enable squeezing of Austro-Hungary and Germany out of Southeast Europe.

Yugoslavia followed the French political model of a unitary state using at the same time the unification of Germany (1870) and Italy (1871) as models for its own unification, but religion has been a decisive

factor in the formation of national consciousness among South Slavs. Change of religion meant a change of national identity. The essence of the national movements of South Slavs belonged to the churches only. National culture never transgressed religious adherence, and the church in all the key moments gave directions to social organization. Therefore, losing their religious character and its role, they turned to political issues and social organization of the society. Different and conflicting religions and confessions presented a power–full obstacle in creating a unique Yugoslav nation when in 1918 a common state was created. That state was formed by a dominant model in which a nation represents a community of one language. That model did not work out, although the leading nations that created Yugoslavia (Serbs and Croats) spoke the same language. On contrary to that, the South-Slavic religious nationalism won, which was characterized by expressed nationalism. It always claimed about "eternal" and "insurmountable" differences between mixed nations.

The assassination of King Alexander caused a series of historical events that drew the Kingdom of Yugoslavia into the Second World War. It was the first step towards the destruction of the European order. Yugoslavia increasingly found itself at the mercy of the great European powers, without a strong defender of its independence and national integrity. The legitimacy of Yugoslavia was in question almost immediately after it came into existence, but Western democracies did not have the will or the capacity to respond to this problem.

In Second World War Yugoslavia was occupied, and some of its regions were on the side of the Nazi alliance. A brutal and distinctly complex war was fought in Yugoslavia; that war contained the elements of a liberation and antifascist, but also an ideological, civil, inter–ethnic and religious war, with the implementation of holocaust and genocide in the Independent State of Croatia over Serbs and Jews. At least a million of Yugoslavs died in that war, a lot more of them fighting between each other, then the Axis forces. Most victimized were the Serbian people – approximately 580,000 deaths.

The Second World War involved the conflict of three different ideologies – bourgeois democracy, fascism and communism – and differed in this respect from the war that broke out in 1914 and was nationalistic in character. This ideological triangle led to various shifts of position, views, and sides in the war of each warring party. In the

course of the war the West made concessions to Hitler and encouraged his aggression against the Soviet Union, while Stalin signed a treaty with Hitler against Western interests before the anti–fascist coalition was finally formed. Serbia with its historical heritage and general mentality could not escape being torn by similar ideological conflicts. The ideological discord was deepened by religious differences between the various peoples of Yugoslavia and by the genocide performed over the Serbs in the Independent State of Croatia. Together these factors hampered the resistance against fascism; an example of this was the conflict between the Chetniks and the Partisans which became more important for the future than fighting the Germans.

The communist resistance in Yugoslavia was revolutionary, practical, and for the most part militant. The Communists waged a revolutionary war; the revolution was carried out with violence. The most important war goal was to build a new social and political regime; this goal was achieved through the parallel anti-German resistance and civil war actions.

The defence strategy of the Royalist resistance movement was based on the military heritage deriving from the Serbian people's struggle for freedom in the 19th century, which consisted of two alternative approaches, either charging against the enemy or adapting to given circumstances. In 1941 employed the first heroic tactic. This revolt was not only defeated as a result of the greater strength of the German forces but was also followed by terrible reprisals. The resistance movement then employed the other strategy of waiting for a more favourable opportunity, using this time to expand and strengthen their organization while reducing open activity to a minimum in order to preserve their army and the civil population. Three decisive factors influenced the formation and development of the Royalist resistance movement. The first of these was the quick and inglorious defeat of the Yugoslav Army in April 1941. The second, the appearance of the Communists and their desire to destroy the old world and to build a new one, a world they did not wish to base on old traditions, but on an illusory proletarian equality that was to be established among the Yugoslav peoples. The third factor were the German reprisals and genocide performed over the Serbian population threatened with total annihilation. The civil war which broke out during the revolt increased the discord between the country's internal

forces, decided the further course of the war in Serbia and Yugoslavia, and left lasting consequences that proved impossible to heal. The events of that autumn in 1941 plunged the two resistance movements into an insuperable mutual antagonism from which they emerged as bitter opponents, more intent on destroying each other than on fighting the common enemy.

The members of the royalist resistance movement were also attracted to the illusion of uniting the various people of Yugoslavia. The contemplation of Yugoslav unity was prompted by the state of international relations at the time and from a specific national feeling that Serbia had invested too much in Yugoslavia's creation, its sovereignty, its glorious traditions and history, and its victorious army, to abandon the idea easily. Consequently, the united Yugoslav state was considered worth keeping, provided the supremacy of the Serbs and their federal unity was ensured in Yugoslavia and in the Balkans. The idea was that the constitution of Serbian territory into a single federal unit would help prevent the repetition of past mistakes, and that it would act as a safeguard against renewed genocide of the Serbs, a factor particularly affecting national policy.

The system of government established in Serbia after 1944 by communists, had ambitious plans for solving the most essential problems of human existence, presuming even to play the role of a new religion, which would find the just solution to the people's greatest problem, that of poverty. The Yugoslav communists did not wish only to solve the country's social problems, but to create a comprehensive religious teaching, which would provide explanations eve regarding such questions as the meaning of life and the purpose of history. They preached their communist morality, created their own communist science and art, and they subjected every sphere of life to the economic imperative. The communists insisted that theirs was a unique view of life, the view that the socialist world would be a world reborn and that the new society would represent a process transcending history (or marking the beginning of a new history).

The new socialist religion simplified all social relations to an extreme – what had existed before the revolution had been evil (capitalism). The culture of past ages was presented as resting on economic exploitation of the working man and history before the revolution as consisting entirely of class struggle. After the revolution

the world was supposedly transformed, exploitation was wiped out and replaced by truth and eternal justice. The birth of socialism was not referred to as a simple historical fact – it was represented as something exceptional and unique, a sort of mystical transformation in the very foundations of history.

Serbia was a clear loser in the new communist re-composition of Yugoslavia although Serbian communists alone called their compatriots for the restoration of that country. The formation of Serbia as a future federal unit bore witness to the utter inability and unwillingness of Serbian communists to protect Serbian national interests. Contrary to partisan mythology, partisan Yugoslavism was a thin veil designed to cover rampant nationalism of Yugoslav communists, with the noted exception of those of Serb origin, and to provide a framework for dictatorial rule of Tito and CPY. As such, it planted the seeds of destruction of Yugoslavia in a civil war just a decade after Tito's death.

Over the next 40 years, Yugoslavia changed beyond recognition. It developed its own brand of socialism, and a society far more open than that of its communist neighbours. For them, and for many communists around the world, Yugoslavia seemed to be a "paradise on earth". At home the federation appeared to have solved the bitter national questions of the past, living standards were high and, unlike in other communist countries, citizens were free to travel to the west, either to work or to take holidays. Tito's Yugoslavia also gained enormous prestige as a founder of the non–aligned movement, which aimed to find a place in world politics for countries that did not want to stand behind either of the two superpowers.

In the 1980s relations among the six republics of the SFRY deteriorated. Slovenia and Croatia desired greater autonomy within the Yugoslav confederation, while Serbia sought to strengthen federal authority. As it became clear that there no solution agreeable to all parties, Slovenia and Croatia moved toward secession. Although tensions in Yugoslavia had been mounting since the early 1980s, it was 1990 that proved decisive. In the midst of economic hardship, Yugoslavia was facing rising nationalism amongst it is various ethnic groups.

In 1989 Yugoslavia's international position changed dramatically with the end of the Cold War. The federal state was no longer of vital geostrategic importance to the United States. The collapse of the

communist ideology threatened to deprive the establishment of its legitimacy. The threat was amplified by democracy, which became the primary goal across Eastern Europe, leading to the rise of populist discourses. National Yugoslav leaders began to look to nationalism as a new source of legitimacy to maintain their power bases. Nationalism gained strength naturally as the republics had to defend their own interests.

The breakdown of Yugoslavia began to show during the elections of 1990s. All the East European countries held free or at least partially free parliamentary elections within a short time after the fall of the communist regimes. The latter had favoured majority-type elections, whereas the new leaders introduced various forms of proportional representation. Yugoslavia's experiments with free elections did not include national level elections in the period from 1989 to 1990. Each of the republics had elections for their domestic governments, and several elected governments that were not communist – even though the federal Yugoslavian government was still under single–party communist rule.

Slovenia was the first republic to push for outright independence from Yugoslavia. Tension had been brewing among Slovenian intellectuals and leaders for years, as they began to believe more and more that their wealthier and more developed republic no longer belonged in a stagnant, communist Yugoslavia. Being the most culturally homogeneous, Slovenia's population was strongly unified in their opinion that now was their time to set out on a new path, with a new government based in democratic pluralism and human rights and freedoms.

Croatia's voters also elected a non-communist government, and although not as ethnically unified as Slovenia, this relatively wealthy republic also began to actively call for a separation from federal Yugoslavia. Bosnia and Herzegovina had elections in November of 1990 and its ethnic make-up of three main groups, Muslims, Serbs and Croats were clearly reflected in the election results: each group voted for its own political party and won seats in parliament approximately proportional to each population living in the republic.

Serbia and Montenegro re-elected their communist governments, as politicians like Slobodan Milošević warned voters that a drastic change in their government and economy would disrupt the security they had in their jobs and social welfare benefits. Milošević also

appealed to Serb voters because of his strong patriotic stance and his support for the idea popular in some Serb circles regarding "the Greater Serbia"; that Serbia was destined to increase in influence – and territory – in the region and reclaim ancient glories.

Slobodan Milošević very quickly became the most popular Serbian politician and the national leader. The Serbs saw Milošević as a fighter against the world imperialism, and as a politician that fights for peace and justice in the whole world. His cult was cherished for Serbia to be able to "defend" itself, and he was seen as a politician that "upheld" Serbia and gave it its pride back. Milošević became the undisputed leader whose leadership style and technique reduced democracy to a mere facade. He also introduced the country in a war adventure with catastrophic consequences.

During the existence of the Yugoslav state, Yugoslavs possessed two frames on ethnic relations: a cooperative frame for normal, peaceful times, as in the period from 1918 to 1941 and as in the decades of the fifties to the eighties. They also possessed a dormant crisis frame anchored in family history and collective memory of wars, ethnic atrocities and brutality. Threats and fears that were implausible and dismissed in the normal frame could resonate when the crisis frame was switched on: they became persuasive and inspired fear.

The ritual symbols of society were in the forefront: the populist rhetoric emphasized the inherited hallmarks and differences which exist between close–ethnic identities, so an ideological reinterpretation of the past was used. That is how the differences manifested in a drastic way and produced catastrophic consequences for all ethnic communities in former Yugoslavia.

The most important questions is: was it an inevitable historical process or did the nationalists, in the waning days of Communism, activate the crisis frame on ethnicity by playing on fears of ethnic annihilation and oppression in the mass media, in social movements and in election campaigns? Were nationalists just following processes that were hidden in the dark depths of the past?

Inter–ethnic conflicts are very brutal, because of the inevitable outcome – either survival or genocide. Competition and rivalry between the individual economic and political resources is important, but the most intense conflicts are expected when the stakes are for collective benefit and the claims for political power. States are the main actors in

the creation, or the reduction of ethnic identities. They are the arenas in which rivalries, ethnic conflict are shown as well as resource mobilization and counter–mobilization. Ethnic conflicts arise from complex combinations of ethnic power, inequality, political opportunity, mobilization resources, interdependence and international intervention.

War is the most common drive in nation building, and the wars in the former Yugoslavia, as well as the processes of national homogenization and ethnic cleansing that followed, were motivated by the need to create simple and unambiguous identities for a population that was highly mixed and diverse in origin. Another motive was to erase elements "mix, pollution and uncertainty" that threatened the newly independent states. This also means that the very violence that marked the wars did not result out of "conflicting and irreconcilable" identities, but it was an attempt to produce them.

Deep historical heritage has become a really political factor in the moment of the dissolution of Yugoslavia. With the Serbs, numerous symbols from religion were used as a signal of a big political change in which the lead role was intended to the people. The political populist rhetoric's was shaped with the help of a traditional versification and epic forms. The celebration of the six centuries from the Kosovo battle took place (June 28 1989) and had the main part in this process. Slobodan Milošević reached the highest point of his political career at the celebration. That is when he announced the war for the defence of Yugoslavia. The historical paradox is that Milošević was politically positioned as a conservative communist at the time.

Parts of the Serbian nation lived in an expressively multicultural situation. That is the primary reason why this nation has succeeded, neither in time nor in space, to achieve a unique structure of its own cultural and national identity. In this case, there is a strong changeability in defining the national identity. In that kind of a historical situation, people emphasize their national background exclusively in situations in which they cannot benefit from them. Because of that, the national identification is not fixed and unchangeable, instead being changeable and fluid. With the change of the historical situation, which is the characteristic of the Serbian people in Croatia and Bosnia and Herzegovina, the identification of an individual has also changed. National groups are defined as interest groups, artificially maintained and made only for pragmatic reasons.

The biggest ethnic losses of Serbia in the 20th century happened on the territory of Kosovo and Metohia. That trend has been active since the 17th century, and the processes of transmigration were followed by the politics of a violent ethnic assimilation of Serbs, in other words their conversion into Albanians. The latest cases of violent albanization of Serbs in Kosovo were noted in the beginning of the 20th century. The changes of religious and national identity of the Serbian people separated thousands of people from its origin and rarely turned their descendants in to bitter adversaries of the nation that they originated from. The terror of the Albanians continued over years during Second World War.

At the same time there was a conflict going on, for territory and living resources, which could have been inhabited by only one group. Not until the communist period was anything done for the integration of the two nations. And then only a small amount of Serbs and Albanians accept the idea of Kosovo and Metohia belonging to both nations. "The Darwinian domination" of just one group was primary. In this case, however, the territory and the resources were enough for the existence of both communities. However, the ethnic nepotism and the genetic similarity, as well as the expectation of future descendants, were the key to the creation and the realization of the conflict strategy. The Albanians always had the upper hand in that process, meaning that they followed the Islamic model despite the proclaimed atheistic fight for human rights.

The transformation of the ethnic composition of this population in the 20th century was followed by a clear trend of the reduction of a once the largest ethnic group in this area, the Serbs. The outcome of the wars for the Yugoslav heritage (1991–1999) showed a certain trend of stratification of "the winner" and "the loser" in "the Darwinian war" for the territory and resources.

On Kosovo and Metohia, the Serbs suffered a loss throughout consecutive processes of ethnical cleansing. In that area, they didn't represent a significant historical and population potential. In the time of the Yugoslav's collapse, the Albanians presented their national program as a movement of a minority that was fighting for elementary human rights. The political action was aimed at Western Europe and the United States. The Islamic model was manifested during the banishment of the Serbian population and the destruction of the material monuments of Orthodox Culture on Kosovo and Metohia.

Serb demographic suppress in several respects is the main feature of 20th century. It is a phenomenon of long duration, which began under the pressure of the states that have won Serbian territories in the middle ages, and this process was accelerated tremendously in the past century. Serbian question has never been a marginal issue in European history. It had an impact on the borders of the Serbian state, for centuries caused great reactions from regional powers and became one of a series of European still open questions. As a result of centuries of intense diplomatic and military efforts, Serbia in the 20th century acquired the borders it had in the Middle Ages and found the majority of Serbs in one state. The consequences were a huge depopulation. In the span of just 195 years, from 1804 to 1999 Serbian nation waged the 13 major wars, an average of one every 15 years. Only during nearly 87 years of the 20th century since 1912 to 1999 Serbs fought six times, losing twice and three times created state.

Outcome of the 20th century can be expressed in another way. During the first decades of the last century, the Serbian people accounted for the majority of the population in Macedonia, Kosovo and Sandžak, where 50.4 percent were Serbs. On the territory of Bosnia and Herzegovina made up 43 percent of the population and were the majority in 28 of 53 regions. Serbs accounted for 21 percent of Croatia and Slavonia, and 17 percent in Dalmatia and in the 20 municipalities the three provinces had a numerical majority. Today, Serbs accounted only 5 percent of the Croatian population. This is a consequence of military operations in May and August 1995.

In 21st century the situation is completely different, as Serbs are on the verge of biological existence. The demographic picture of the Serbian people, throughout the 20th century showed signs of rapid decline. Wars, political and economic migration, decline of the standard of living, coupled with falling birth rates, formed the heavy population losses of millions of actual and demographics victims. Demographically destroyed Serbian village, "white plague" (low birth rate) and population decline in Serbian cities, the influx of refugees and displaced people in wars, political and economic emigration, are the main consequences of the negligence by Serbian and Yugoslav political elite. They did not take care of the demographic cost of their ambition, nor undertook adequate measures for the recovery of biological resources of the Serbian nation.

ИЗАБРАНА ЛИТЕРАТУРА

Adžić Novak, „Nekoliko svjedočanstava o odnosu crnogorskih zelenaša-indipendista prema četničkom velikosrpskom pokretu 1941–1945“, *www.cafemontenegro.com*

Adžić Novak, „Irci i Crnogorci“, *http://www.montenegrina.net/*

Antonić Slobodan, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Otkrovenje, Beograd, 2002.

Антонић Слободан, „Класни рат: Лењиново наслеђе“, *Социолошки преглед*, 2/2010.

Antonić Slobodan, „Poslednje greške i pad Slobodana Miloševića“, *Reč*, 62/8, mart 2001.

Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1987.

Бајт Александар, *Берманов досије*, Српска реч, Београд, 2006.

Bajford Jovan, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005.

Baker James, *Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace, 1989–1992* (with Thomas M. DeFrank), G. P. Putnam's Sons, 1995.

Bakić Jovo, „Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji“, *Sociologija*, 3/2006.

Banac Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb, 1990.

Baruh Vahtel, Endru, *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Stubovi kulture, Beograd, 2001.

Bataković Dušan, „Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX–XX vek). Jezik, vera, identitet“, у: *Dijalog povjesničara–istoričara*, V, Zaklada „Friedrich Naumann“, Zagreb, 2002.

Батаковић Душан, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд, 2007.

Bergvin, H. Džejms, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.

Berđajev Nikolaj, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Književne novine, Beograd, 1989.

Berlin Isaija, „Nacionalizam. U prošlosti zanemaren, danas moderan“, у: *Protiv struje. Eseji iz istorije ideja*, Zajednica književnika, Pančevo, 1994.

Bećirović Denis, „Komunistička vlast i Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini (1945–1955) – pritisci, napadi, hapšenja i suđenja“, *Токови историје*, 3/2010.

Bečanović Tatjana, „Interkulturalno izučavanje književnosti“, *Sarajevske sveske*, 32–33/2011.

Bilandžić Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.

Бјелица Слободан, *Сиорови око аутономије Војводине 1961–1974*, Службени гласник, Београд, 2015.

Blagojević Mirko, „Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: juče i danas. Argumenti empirijske evidencije: slučaj Srbije“, *Filozofija i društvo*, 3/2008.

Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, САНУ, Београд, 1985.

Bogetić Dragan, „Jugoslavija i SAD – od sporenja ka saradnji“, *Istorija 20. veka*, 2/2009.

Богетић Драган, „Југославија у хладном рату“, *Историја 20. века*, 2/2008.

Bogetić Dragan, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962“, *Istorija 20. veka*, 1/2009.

Бодрожић Ђорђе, „Идеологија и религија“, *Политичка ревија*, 3/2010.

Божић Софија, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Институт за новију историју, Београд, 2008; друго издање Службени гласник, Београд, 2015.

Бојић Мирко, *Југословенски народни покрет Збор 1935–1945. Један критички прилаз*, Народна књига, Београд, 1996.

Borković Milan, *Kvislinška uprava u Srbiji 1941–1944*, II, Sloboda, Beograd, 1979.

Bosnien–Herzegowina in der österreichisch–ungarischen Epoche (1878–1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie, ed. Srećko M. Džaja, Oldenbourg Verlag, München, 1994.

Brković Savo, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Grafički zavod, Titograd, 1975.

Броз Јосип Тито, *Реферати са конгреса КПЈ и СКЈ*, Комунист, Београд, 1978.

Broz Josip Tito, *Sabrana djela*, Komunist, Beograd: VII (1982), XXIII (1979), XXVII (1988), XXIX (1989).

Bulatović Momir, *Pravila ćutanja*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 2004.

Budding, Audry Helfant, „Srpski nacionalizam u XX veku", у: *Milošević vs Jugoslavija*, I, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2004.

Vanhanen Tatu, *Ethnic conflict Explained by Ethnic Nepotism*, JAI Press Inc, Stamford, Connecticut, 1999.

Вилијамс Хедер, *Падобранци, патриоти и партизани. Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, Нолит, Београд, 2009.

Владисављевић Небојша, „Југословенски децентрализовани ауторитаризам", у: *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, Basingstoke and New York, 2008.

Vladisavljević Nebojša, „Mešoviti režim, protesti i 5. oktobar", у: *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2010.

Vlajković Vladan, *Vojna tajna.* Dokumenti, II, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2004.

Vlahović Staniša, *Anglojugoslovenski odnosi 1941–1948.* Zbornik dokumenata iz Britanske arhive, Birmingam, 1985.

Vodušek Starič Jera, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Naklada „Pavičić", Zagreb, 2006.

Vudvord Suzan, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, „Filip Višnjić", Beograd, 1997.

Вукић Предраг, „О српском националном питању у Црној Гори", *Политика*, 23. април 2016.

Vukčević Mladen, „Odluke AVNOJ-a i vertikala crnogorske državnost", *Matica crnogorska*, zima 2013 / proljeće 2014.

Gavrilović Darko, „Mitovi nacionalizma. Začarani krug sukoba", у: *Mitovi nacionalizma i demokratija*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Sremska Kamenica – Fakultet za evropske pravnopolitičke studije Novi Sad, 2009.

Gleni Miša, *Balkan 1804–1999. Nacionalizam, rat i velike sile*, Samizdat B92, I–II, Beograd, 2001.

Gligorijević Branislav, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

Глигоријевић Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић*, I–III, Завод за уџбенике, Београд, 2002.

Глигоријевић Бранислав, *Краљ Петар II Карађорђевић у вртлогу британске политике*, Завод за уџбенике, Београд, 2001.

Глигоријевић Бранислав, „Политичке странке и државно уређење Југославије 1918–1929", *Војноисторијски гласник*, 3/1991.

Глигорић Јован, „Грађански рат у Србији и Црној Гори од 1941. до 1945. у светлу верске парадигме – однос два антифашистичка покрета, четничког и партизанског, према религији и цркви", *Војно дело*, 1/2011.

Goati Vladimir, *Izbori u SRJ 1990–1998. Volja građana ili izborna manipulacija*, CeSid, Beograd, 2001.

Goati Vladimir, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*, CeSid, Beograd, 2013.

Goati Vladimir, *Političke partije i izbori u demokratskom poretku*, CeSid, Beograd, 2001.

Gržinić Marina, *Avangarda i politika. Istočnoevropska paradigma i rat na Balkanu*, Beogradski krug, Beograd, 2005.

Гројс Борис, *Стил Стаљин*, Службени гласник, Београд, 2009.

Grujić Petar, *Boromejski čvor. Ko je bio patriota u Srbiji 1941–1945*, ATC, Beograd, 2006.

Dejzings Ger, *Religija i identitet na Kosovu*, Krug, Beograd, 2005.

Димитријевић Бојан, *Зоран Ђинђић. Биографија*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.

Димитријевић Бојан, „Преглед дејстава арнаутске гериле 1998–1999", у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Институт за савремену историју, Београд, 2001.

Dimitrijević Vojin, „Jugoslovenska kriza i međunarodna zajednica", у: *Srpska strana rata*, II, priredio Nebojša Popov, Samizdat B92, Beograd, 2002.

Dimitrijević Vojin, „Sukobi oko ustava 1974", у: *Srpska strana rata*, II, priredio Nebojša Popov, Samizdat B92, Beograd, 2002.

Dimitrijević Nenad, „Zašto čitati Đinđića", *http://pescanik.net/zasto-citati-dindica/*

Dimitrijević Nenad, „Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti", *Reč*, decembar 2000.

Dimitrijević Nenad, „Srbija kao nedovršena država", *Reč*, 15. mart 2003.

Димић Љубодраг, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Платонеум, Нови Сад, 2002.

Dobrivojević Ivana, „Između ideologije i pop kulture. Život omladine u FNRJ", *Istorija 20. veka*, 1/2010.

Добривојевић Ивана, „Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра", *Историја 20. века*, 2/2008.

Dobrivojević Ivana, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2013.

„Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991–1994", *National security and the future*, 3/2006.

Dragović Soso, Jasna *„Spasioci nacije". Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.

Đerić Gordana „Društveno pamćenje i primenjena kritika. O pretvaranju poezije u ideološku batinu", *Etnoantropološki problemi*, 1/2009.

Đilas Aleksa, „Osporavana zemlja", *Književne novine*, Beograd, 1990.

Đilas Milovan, *Druženje s Titom*, Izdavačko-knjižarsko preduzeće „Zaslon", Beograd, 1990.

Ђилас Милован, *Легенда о Његошу*, Култура, Београд, 1952.

Đilas Milovan, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, Službeni list, Beograd, 1994.

Đinđić Zoran, *Srbija u Evropi*, TANJUG, Beograd, 2003.

Đokić Dejan, „Ratni zločini i krivica za rat", *Reč*, 79/25, 2008.

Ђорђевић Димитрије, *Ожиљци и опомене*. Прва књига, БИГЗ, Београд, 1994.

Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945, I–II, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1988.

Ђорђевић Јелена, „Религијски и остали митови", у: *Вера–знање–мир*, Београдска отворена школа, Београд, 2005.

Ђукић Славољуб, *Између славе и анатеме. Политичка биографија Слободана Милошевића*, Филип Вишњић, Београд, 1994.

Đukić Slavoljub, *Slom srpskih liberala*, Filip Višnjić, Beograd, 1990.

Ђурић Милош, *Културна историја и рани филозофски списи*, Завод за уџбенике, Београд, 1997.

Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Просвета, Београд 1973.

Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Просвета, Београд, 1989.

Епштејн Михаил, *Вера и лик*, Матица српска, Нови Сад, 1998.

Живојиновић Драгољуб, *Краљ Петар I Карађорђевић*, III, Завод за уџбенике, Београд, 2003.

Живојиновић Драгољуб, *Невољни ратници. Велике силе и Солунски фронт 1914–1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2010.

Живојиновић Драгољуб, „Србија и Лондонски пакт 1915", у: *Два века модерне српске дипломатије*, Балканолошки институт САНУ – Институт за европске студије, Београд, 2013.

Живојиновић Драгољуб, *Српска православна црква и нова власт 1944–1950*, Србиње–Београд–Ваљево–Минхен, 1998.

Жутић Никола, „Либерализам и римокатолицизам у Краљевини Југославији 1918–1941", *Историја 20. века*, 2/2008.

Жутић Никола, *Соколи. Идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929–1941*, Angrotrade, Београд 1991.

Zečević Momčilo, *Na istorijskoj prekretnici: Slovenci u politici jugoslovenske države 1918–1929,* I, Prosveta, Beograd, 1985.

Zimerman Voren, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, DanGraf, Beograd, 2002.

Ivanišević Alojz, „Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita i stvarnosti", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 42, 2010.

Ivanović Vane, *Drugo zvono*, I–II, Vreme knjige, Beograd, 1993.

Игњатовић Миле, „Српска ратна хируршка доктрина у ратовима 1912–1918", *Војносанитетски преглед*, 65/2008.

Историја Демократске странке 1989–2009. Документи, приредили: Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Срђан Цветковић и Слободан Гавриловић, Службени гласник – Институт за савремену историју, Београд, 2009.

Јевтић Атанасије, „Великомученички Јасеновац", у: *Јасеновац – место натопљено крвљу невиних*, Свети Архијерејски Синод СПЦ, Београд, 1990.

Јевтић Мирољуб, „Религија као узрок подела српског народа", *Култура полиса*, 19/2012.

Јеротић Владета, *Вера и нација*, Ars libri, Београд, 2000.

Jovanović Bojan, „Čajkanovićev put od antičke i narodne književnosti do srpske religije i mitologije", *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 1/2008.

Jovanović Borislav, „Crnogorci nijesu đeca komunizma", *Matica crnogorska*, ljeto/jesen 2011.

Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1919–1929*, Институт за новију историју, Beograd, 2002.

Јовановић Мирослав, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Стубови културе, Београд, 1996.

Jovanović Ratković Mira, Dragoslav Ilić, „Kako se sjećati Jasenovca 65 godina kasnije", *http://www.jasenovac–info.com/biblioteka.*

Јовић Борисав, *Књига о Милошевићу*, ИК Никола Пашић, Београд, 2001.

Јовић Борисав, *Последњи дани СФРЈ. Изводи из дневника*, Политика, Београд, 1995.

Jović Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974–1990)*, Prometej – Samizdat B92, Beograd–Zagreb, 2003.

Jović Dejan, „Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije", у: *Slobodan Milošević – put ka vlasti. Osma sednica CK SK Srbije – uzroci, tok i posledice*, Institut za savremenu istoriju – Centar za proučavanje evropskog susedstva Stirling, Beograd, 2008.

Jović Dejan, „Povodom 30 godina od smrti Edvarda Kardelja", *www.blog. b92.net*.

Казимировић Васа, *Србија и Југославија 1941–1945*, I–IV, Призма, Крагујевац, 1995.

Kalvokorezi Piter, Gaj Vint, *Totalni rat*, Rad, Beograd, 1987.

Katić Nebojša, „Iz drugog ugla", *https://nkatic.wordpress.com/2011/03/30/izdaja-intelektualaca.*

Ковачевић Бранислав, „Блажо Јовановић. Историјска личност. Симбол успостављања црногорског државног и националног континуитета", *http://www.montenegrina.net.istorija/cg_od_1945*.

Kovačević Živorad, *Amerika i raspad Jugoslavije*, „Filip Višnjić" – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007.

Ковић Милош, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)", у: *Два века модерне српске дипломатије*, Балканолошки институт САНУ – Институт за европске студије, Београд, 2013.

Ковић Милош, „Русија и Србија", у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, Институт за савремену историју, Београд, 2015.

Ковић Милош, „'Цивилизаторска мисија' Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)", *Истраживања*, 22/2011.

Kolakovski Lešek, *Glavni tokovi marksizma*, III, BIGZ, Beograd, 1985.

Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2008.

Koljanin Milan, „Srbija u nemačkom 'novom poretku' 1941–1942", *Istorija 20 veka*, 1/2011.

Kocbek Edvard, *Svedočanstvo. Dnevnički zapisi od 3. maja do 2. decembra 1943*, Narodna knjiga, Beograd, 1988.

Kočović Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Naše delo, London, 1985.

Краков Станислав, *Генерал Милан Недић*, I–II, Искра, Минхен, 1962, 1968.

Kuljić Todor, „Grob i moć – tanatosociološka analiza sahrana Tita, F. Tuđmana i S. Miloševića", *Sociologija*, 4/2012.

Kuljić Todor, *Tito. Sociološkoistorijska studija*, Institut za političke studije, Beograd, 1998.

Lazić Branko [Branislav Stranjaković], *Titov pokret i režim u Jugoslaviji*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1992.

Lempi Džon, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, DanGraf, Beograd, 2004.

Љушић Радош, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Beletra, Београд, 1993.

Малешевић Мирослава, „'Оправославњење' идентитета српске омладине", *Гласник Етнографског института САНУ*, 53/2005.

Mandeljštam Nadežda, *Strah i nada*, Znanje, Zagreb, 1978.

Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Službeni list, Beograd, 2007.

Marković Predrag J., „Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu", у: Svetlana Ljuboja, Predrag Marković, Laslo Sekelj, Mirjana Vasović, *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Institut za evropske studije, Beograd, 2001.

Медаковић Дејан, *Дани, сећања 1976–1977*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003.

Миливојевић Снежана, „Етничка смена становништва на Косову и Метохији", *Баштина*, 14/2002.

Милићевић Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1945–1950*, Институт за новију историју, Београд, 2009.

Милорадовић Горан, „Прах праху. Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији", *Годишњак за друштвену историју*, 3/2007.

Milošević Slobodan, „Iseljavanje stanovništva iz Makedonije u Drugom svetskom ratu", *Istorija 20. veka*, 2/1994.

Милошевић Слободан, *Прилог историји 20. века*, Трећи миленијум: Удружење „Слобода", Београд 2008.

Мировић Александра, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност", *Политичка ревија*, 4/2008.

Митерауер Михаел, *Кад је Адам копао а Ева прела. Историјско-антрополошки огледи из прошлости европске породице*, Удружење за друштвену историју, Београд, 2001.

Mitrović Andrej, *Vreme destruktivnih.* Intervjui, priredio Dragan Štavljanin, Čačanski glas, Čačak, 1998.

Митровић Андреј, „Први светски рат", *Прекретнице новије српске историје*, I, Крагујевац, 1995.

Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984.

Митровић, Андреј *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 1987.

Mitrović Andrej, „Fric Fišer ili nemačko suočavanje sa istorijom", у: Fric Fišer, *Savez elita*, Nolit, Beograd, 1985.

Митровић Љубиша, Драгана Стјепановић Захаријевски, „Нације на Балкану између модернизације и ретрадиционализације", *http://www.sd.org.rs*

Михаиловић Коста, Василије Крестић, *'Меморандум' САНУ под ударима политике*, Борба, Београд, 2002.

Mojzes Paul, "The role of religious communites in the development of civil society in Yugoslavia 1945–1992", у: *State-society relations in Yugoslavia 1945–1992*, St. Martin's Press, New York, 1997.

Mrđen Snježana, „Narodnost u popisima. Promjenljiva i nestalna kategorija", *Stanovništvo*, 1–4/2002.

Наумов Александар, „Примирје дуго 20 година", у: *Први светски рат и балкански чвор*, Институт за савремену историју, Београд, 2014.

Naumović Slobodan, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju 20. i početkom 21. veka*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju – „Filip Višnjić", Beograd, 2009.

Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, Republički zavod za statistiku, Beograd, 1994.

Nedeljković Saša, „Mit, religija i nacionalni identitet. Mitologizacija u Srbiji u periodu nacionalne krize", *Etnoantropološki problemi*, 1/2006.

Nenezić Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1999.

Nikolić Kosta, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992*. Tematska zbirka dokumenata, Fond za humanitarno pravo – Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2011.

Николић Коста, „Владе Републике Србије 1991–2000", у: *Владе Србије 1805–2005*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.

Nikolić Kosta, Nebojša Popović, *Vojislav Koštunica. Jedna karijera*, YUCOM, Beograd, 2006.

Николић Коста, Бојан Димитријевић, *Данило Грегорић и 25. март 1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2007.

Nikolić Kosta, „'Ili će Srbija biti republika, ili će prestati da postoji'. Ustavne promene u Srbiji 1989. (I)", *Istorija 20. veka*, 2/2012.

Николић Коста, *Историја Равногорског покрета*, I–II Завод за уџбенике, Београд, 2014.

Николић Коста, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији 1941–1943*, Институт за савремену историју, Београд, 2009.

Николић Коста, Драган Тешић, *Историја Демократске странке 1929–1941*, Службени гласник – Институт за савремену историју, Београд, 2009.

Николић Коста, „Кнез Павле Карађорђевић и мартовски догађаји 1941. у Југославији", у: *27. март 1941. – 70 година касније*, Институт за савремену историју – Фонд „Краљевски двор", Београд, 2012.

Николић Коста, „'Кужне јединке се одстрањују'. Рана фаза рађања комунизма у Србији 1944–1945", *Историја 20. века*, 2/2004.

Николић Коста, *Мач револуције. ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, Београд, 2013, 2014[2], 2016[3].

Николић Коста, *Мит о партизанском југословенству*, Завод за уџбенике, Београд, 2015.

Nikolić Kosta, „'Ne damo Kosovo'. Ustavne promene u Srbiji 1989. (II)", *Istorija 20. veka*, 3/2012.

Николић Коста, *„Нико не сме да вас бије". Слободан Милошевић у Косову Пољу 24–25. априла 1987*, Институт за савремену историју, Београд, 2006.

Николић Коста, „Обнављање парламентарног поретка у Србији 1990", *Токови историје*, 2/2011.

Nikolić Kosta, Vladimir Petrović, *Od mira do rata. Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*, I, Tematska zbirka dokumenata, Fond za humanitarno pravo – Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2011.

Nikolić Kosta, „Osma sednica – kraj borbe za Titovo nasleđe u Srbiji", у: *Slobodan Milošević – put ka vlasti. Osma sednica CK SK Srbije – uzroci, tok i posledice*, Institut za savremenu istoriju – Centar za proučavanje evropskog susedstva Stirling, Beograd, 2008.

Николић Коста, „Политички портрет Слободана Милошевића 1988–1991", *Токови историје*, 1/2013.

Nikolić Kosta, Vladimir Petrović, *Rat u Sloveniji. Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*, II (jun–jul 1991). Tematska zbirka dokumenata, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012.

Nikolić Kosta, „Reforma društva ili 'vaskrs države'. Zoran Đinđić i Vojislav Koštunica o budućnosti Srbije", *Istorija 20. veka*, 1/2008.

Николић Коста, *Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату 1941–1945*, Завод за уџбенике, Београд, 2009.

Николић Коста, Срђан Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку 1912–1990*, Институт за савремену историју, Београд, 2014.

Николић Коста, „Срби и стварање Југославије", *Историја 20. века*, 2/2008.

Николић Коста, *Србија у Титовој Југославији 1941–1980*, Завод за уџбенике, Београд, 2011.

Николић Коста, *Српска књижевност и политика 1945–1991*, Завод за уџбенике, Београд, 2012.

Николић Коста, *Тито говори што народ мисли. Култ Јосипа Броза Тита 1944–1949*, Службени лист СЦГ – Институт за савремену историју, Београд 2006.

Nikolić Kosta, „Humanistička inteligencija i obnavljanje parlamentarizma u Srbiji", *Istorija 20. veka*, 3/2011.

Nojbaher Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Službeni list, Beograd, 2004.

Опалић Петар, „Социјални аспекти магијског и религијског у схватању менталног здравља", *Социолошки преглед*, 4/2007.

Павићевић Александра, „Дани жалости и време успомена. Смрт, сахрана и сећање/памћење јавних личности у Србији у време социјализма и после њега", *Гласник Етнографског института САНУ*, 1/2009.

Павићевић Александра, „Жива дела мртвих тела. Смрт и религија нације у Србији 19. века", *Гласник Етнографског института САНУ*, LIX/2011.

Павловић Војислав, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945*, Clio, Београд, 1998.
Павловић Душан, „Популистички катанац", *Нова српска политичка мисао*, 1/2001.
Павловић Момчило, *За Тита или за Краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Институт за савремену историју, Београд, 2007.
Павловић Момчило, *Историја Демократске странке 1941–1952*, Службени гласник – Институт за савремену историју, Београд, 2009.
Pavlović Momčilo, „Srbija na kraju rata. Izveštaj majora Džona Henikera Mejdžora o Srbiji u periodu april–novembar 1944", *Istorija 20. veka*, 2/1996.
Павловић Стеван, *Хитлеров нови антипоредак. Други светски рат у Југославији*, Clio, Београд, 2009.
Паповић Драгутин, „Интелектуалци и власт у Црној Гори 1945–1950", *Годишњак за друштвену историју*, 2/2012.
Papović Dragutin, „Njegoš u socijalističkoj i nacionalnoj ideologiji Crne Gore 1945–1989", *Matica crnogorska*, jesen 2013.
Papović Dragutin, „Politička misao Blaža Jovanovića", *www.montenegrina.net*
Пашић Никола, *Слога Србо-Хрвата*, приредио Ђорђе Станковић, Време књиге, Београд, 1995.
Perica Vjekoslav, *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, I–II, XX vek, Beograd, 2006.
Perović Latinka, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971–1972*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
Perović Latinka, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.
Perović Latinka, „Nedovršena plišana revolucija", izlaganje na tribini u organizaciji Centra za modernu politiku, Dom omladine, Beograd, 5. oktobar 2004. Navedeno prema: *Ekonomist*, 18. oktobar 2004.
Perović Latinka, „Raspad i pad", *Reč*, jun 2001.
Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Nolit, Beograd, 1988.
Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918–1988.* Tematska zbirka dokumenata, Rad, Beograd, 1988.
Petranović Branko, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost.* Tematska zbirka dokumenata, Prosveta, I–II, Beograd, 1987.
Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, VINC, Beograd, 1992.
Petrović Vladimir, *Srpske političke elite i Vens–Ovenov plan*, II. Stenogramske beleške sa zasedanja Skupštine Republike Srpske, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2011.
Petrović Vladimir, *Srpske političke elite i Londonska konferencija.* Stenogramske beleške sa sednica Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici Savezne Republike Jugoslavije, I, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2014.
Петровић Љубомир, „Јавна слика демографског колапса српског народа у 20. веку", *Српска слободарска мисао*, 1/2011.
Петровић Љубомир, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2000.
Петровић Љубомир „Југословенско друштво између два светска рата", *Историја 20. века*, 2/2008.
Petrović Nenad, „Titov posthumni samit", *Helsinška povelja*, 137–138/2010.
Петровић Сретен, *Српска митологија. Систем српске митологије*, Просвета, Ниш, 1999.
Pešić Vesna, *Divlje društvo*, Peščanik, Beograd, 2012.
Pivac Marko, „Rad britanske tajne službe u Jugoslaviji u predvečerje Aprilskog rata 1941. Izveštaj SOE operativca Džordža Tejlora", *Istorija 20. veka*, 1/2010.
Пилиповић Радован, „Српска црква у доба комуниста", *Православље*, бр. 1046.
Pirjevec Jože, *Tito i drugovi*, I–II, Laguna, Beograd, 2013.
Pleterski Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, BIGZ, Beograd, 1985.
Pleterski Janko, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Nolit, Beograd, 1976.
Поповић Ђуро, Јован Рогановић, *Земљопис Краљевине Црне Горе за ученике трећег разреда Основнијех школа*, Краљевска државна штампарија, Цетиње, 1911.
Поповић Миодраг, *Видовдан и часни крст. Огled из књижевне археологије*, Слово Љубве, Београд, 1977.
Поповић Небојша, „Српски културни клуб 1937–1941", *Историја 20. века*, 1–2/1989.

Прибиловић Миле, „Усташки злочини над српским народом у Пребиловцима у Херцеговини“, *Православље*, бр. 948–949.

Protić Milan St., *Izneverena revolucija: 5. oktobar 2000*, Čigoja štampa, Beograd, 2005.

Philippe Rushton J., "Ethnic nationalism, evolutionary psychology and Genetic Similarity Theory", *Nations and Nationalism*, 4/2005.

Radelić Zdenko, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing, Dražen Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.

Радић Радмила, *Држава и верске заједнице 1954–1970*, Институт за новију историју, Београд, 2002.

Radić Radmila, „Izbor patrijarha Srpske pravoslavne crkve u 20. veku“, *Istorija 20. veka*, 1/2009.

Radić Radmila, „Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija“, у: *Dijalog povjesničara – istoričara*, IV, Zaklada „Friedrich Naumann“, Zagreb, 2001.

Радић Радмила, „Православна црква у Србији у време краља Милан Обреновића“, *Зборник Матице српске за историју*, 77–78/2008.

Radić Radmila, „Sekularizacija kao oblik prozelitizma u zemljama istočne Evrope“, *Tokovi istorije*, 1–4/1999.

Radić Radmila, „Crkva i 'srpsko pitanje'“, у: *Srpska strana rata*, I, priredio Nebojša Popov, Samizdat B92, Beograd, 2002.

Радојевић Мира, Љубодраг Димић, *Србија у великом рату 1914–1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014.

Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*, Институт за савремену историју, Београд, 1994.

Radonjić Radovan, *Socijalizam u Crnoj Gori*, Matica Crnogorska, Podgorica, 2013.

Radulović Lidija, „Bog kao privatna stvar. Kultura sećanja i religijski život u vreme socijalizma“, *Etnoantropološki problemi*, 1/2014.

Rastoder Šerbo, „Državna uprava u Crnoj Gori“, *Matica crnogorska*, proljeće 2011.

Рибић Владимир, „Постанак националног лидера. Политичка мобилизација српских комуниста у другој фази антибирократске револуције“, *Антропологија*, 1/2011.

Рид Џон, *Рат у Србији 1915*, Обод, Цетиње, 1975.

Ристић Иван, „Никола Пашић и Бугари“, *Зборник Матице српске за историју*, 84/2012.

Ristović Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, VINC, Beograd, 1991.

Сагомоњан Александар, „Балкански ратови 1912–1913. као весници Првог светског рата“, у: *Први светски рат и балкански чвор*, Институт за савремену историју, Београд, 2014.

Свирчевић Мирослав, „Западноевропска цивилизација на Балкану. Одговор на тезе Семјуела Хантингтона“, *Српска политичка мисао*, 1–4/2004.

Sekelj Laslo, „SFRJ: u potrazi za političkom zajednicom 1968–1988“, у: Svetlana Ljuboja, Predrag Marković, Laslo Sekelj, Mirjana Vasović, *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Institut za evropske studije, Beograd, 2001.

Симић Предраг, *Пут у Рамбује. Косовска криза 1995–2000*, НЕА, Београд, 2000.

Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске православне цркве*. Трећа књига. *За време Другог светског рата и после њега*, БИГЗ, Београд, 1991.

Smit Antoni, *Nacionalni identitet*, XX vek, Beograd, 1998.

Спасојевић Бошко, „'Привредник' и српско друштво у Хрватској и Славонији 1898–1914“, *Историјски часник*, 1–2/1993.

Сретеновић Станислав, „Француска и Србија“, у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, Институт за савремену историју, Београд, 2015.

Srpska krhka vertikala, priredila Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2003.

Stanković Pejnović Vesna, „Raspad Jugoslavije“, *Teme*, 2/2010.

Станковић Ђорђе, *Никола Пашић и Хрвати*, БИГЗ, Београд, 1995.

Станковић Ђорђе, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Задужбина Никола Пашић, Зајечар, 1995.

Стевановић Лада, „Реконструкција сећања, конструкција памћења. Кућа цвећа и Музеј историје Југославије“, *Зборник радова Етнографског института САНУ*, 26/2009.

Стенографске биљешке са сједнице Скупштине Републике Црне Горе од 4. октобра 1991, Титоград, 1991.

Stefanovski Mirjana, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Narodna knjiga, Beograd, 1988.

Stojanović Dubravka, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Peščanik, Beograd, 2010.

Sundhaussen Holm, „Od mita regije do države na silu: Metamorfoze u Bosni i Hercegovini", *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, 38/2009.

Shirazi Habibollah Abolhassan, "Religion as discourse: communist and post-communist community", *Transcultural Studies*, 2–3/2006–2007.

Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I–II, Narodna knjiga – Partizanska knjiga – Pobjeda, Beograd–Ljubljana–Titograd, 1982.

Тимотијевић Милош, *Век сумње. Религиозност у чачанском крају 1886–2008*, Народни музеј – Легенда, Чачак, 2009.

Тимотијевић, Милош *Модернизација балканског града (1944–1989). Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Народни музеј, Чачак, 2012.

Тимофејев Алексеј, *Руси и други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Институт за новију историју, Београд, 2011.

Тито – строго поверљиво. Архивски документи, приредили: Перо Симић и Звонимир Деспот, Службени гласник, Београд, 2010.

Todorova Marija, "Ottoman Legacy in the Balkans", у: *Balkans. A Mirror of the New International Order*, EREN Yayıncılık ve Kitap, Istanbul, 1995.

Tomas Robert, *Srbija pod Miloševićem. Politika devedesetih*, Samizdat B92, Beograd, 2002.

Tomaševich Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979.

Topalović Živko, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, Naša reč, London, 1964.

Трговчевић Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Српска књижевна задруга, Београд, 1986.

Трипковић Ђоко, „Кулминација косовске кризе 1989–1999", у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима*, Институт за савремену историју, Београд, 2001.

Tripković Đoko, „Odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965–1967", *Istorija 20. veka*, 1/2010.

Трифковић Срђа, „Девет деценија једне судбинске грешке", *http://www.geopolitika.rs/*

Трифковић Срђа, „Кнез Павле и дипломатија као уметност могућег", у: *27. март 1941 – 70 година касније*, Институт за савремену историју – Фонд „Краљевски двор", Београд, 2012.

Трифковић Срђа, „Јулска криза 1914: заједнички злочиначки подухват Централних сила", у: *Први светски рат и балкански чвор*, Институт за савремену историју, Београд, 2014.

Ћаловић Драган, „Визија новог друштва у југословенској послератној уметности", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 39/201.

Huntington Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon&Schuster, New York, 1996.

Horstenau Glez fon, *Između Hitlera i Pavelića. Memoari kontroverznog generala*, Nolit, Beograd, 2007.

Hofman Ivan, „Umetnost i represija", *Tokovi istorije*, 1–2/2004.

Цветковић Владимир, „Пропаст империја на Балкану и српски национални идентитет", у: *Први светски рат и балкански чвор*, Институт за савремену историју, Београд, 2014.

Цветковић Драган, „Страдање цивила Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац", *Токови историје*, 4/2007.

Cvetković Srđan, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006.

Цвијић Јован, *О балканским психичким типовима*, Службени лист, Београд, 1996.

Čvorović Jelena, Kosta Nikolić, "Differential reproductive success in the historic populations of Sandžak", *The Mankind Quarterly*, Volume LIII, Number 2/2012.

Čirgić Adnan, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost – Matica crnogorska, Podgorica, 2011.

Šepić Dragovan, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.

Шијаковић Богољуб, *Велики рат, видовданска етика, памћење. О историји идеја и Спомену жртве оквиру историје злочина*, Службени гласник, Београд, 2015.

Шкодрић Љубинка, *Министарство просвете у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Архив Србије, Београд, 2009.

Шљукић Срђан, „Ентони Смит о односу националног идентитета и мита о изабраности“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 139/2012.

Šuković Mijat, „Tri različita ustavna uređenja Crne Gore. Od razbijanja šestočlane jugoslovenske federacije (1992) do sada (2009)“, *Revus. Revija za evropsko ustavnost*, 11/2009.

Шутовић Милојица, „Етнички национализам и отварање националног питања у бившој Југославији“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XXIX/2009.

Williams Robin Jr., "The Sociology of Ethnic Conflicts: Comparative International Perspectives", *Annual Review of Sociology*, Vol. 20, 1/1994.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Аврамовић, Драгослав 286, 289
Антонић, Слободан 155, 196, 197, 220, 228, 229, 234, 237, 238, 245, 246, 281, 287, 288, 297, 298, 300
Аџић, Новак 350

Бадентер, Робер 303
Бадер, Паул 112
Бајрамовић, Сејдо 240
Бајт, Александар 102
Бајфорд, Јован 78, 79
Бакарић, Владимир 216
Бакић, Јово 353
Балша III 321
Барић, Никица 251
Барух Вахтел, Ендру 319
Батаковић, Душан 373, 380
Бејкер, Џејмс 249, 250, 251
Беме, Франц 377
Берлин, Х. Џејмс 91
Берђајев, Николај 158
Берлин, Исаија 266
Бећировић, Денис 159
Бечановић, Татјана 278
Биговић, Радован 276
Биланџић, Душан 190, 191, 193, 255, 363
Бинг, Алберт 251
Бјелица, Слободан 184
Благојевић, Мирко 76, 159, 355
Богдановић, Богдан 270, 271
Богдановић, Димитрије 17
Богдановић, Милан 318
Богетић, Драган 204, 205
Богићевић, Богић 240
Бодрожић, Ђорђе 357
Божић, Софија 361
Бојић, Мирко 70
Борковић, Милан 114
Бошковић, Недељко 337
Брковић, Саво 320, 321
Броз, Јосип Тито 103, 124, 135, 145, 146, 187, 190, 200, 205, 206, 220, 307, 369
Булатовић, Момир 248, 284, 292, 327, 329, 330–334, 337–342, 349
Буловић, Иринеј 268, 372
Бућин, Ненад 240
Бучар, Франце 251, 252

Вајкс, Максимилијан фон 115
Ванханен, Тату 352
Василије, епископ 263
Васовић, Мирјана 176
Велимировић, Николај 78–81, 114
Венс, Сајрус ,284, 285
Веселинов, Јован 141
Вилијамс, Хедер 14, 96, 132
Вилсон, Вудро 43, 127
Винт, Гај 377
Владисављевић, Небојша 215, 303

Влајковић, Владан 301
Водушек Старич, Јера 156
Вокер, Вилијам 295
Вудворд, Сузан 251
Вујановић, Филип 347
Вукић, Предраг 317
Вукчевић, Младен 314
Вукчевић, Ристо 328
Вучелић, Милорад 324

Гавриловић, Дарко 373
Гавриловић, Милан ,96
Гавриловић, Слободан 284
Гајевић, Милан ,301
Гарашанин, Илија 15, 16
Гелнер, Ернест 280
Герман (Хранислав Ђорић) 263, 264, 266, 269, 271, 272, 276
Глигоријевић, Бранислав 17, 33, 37, 38, 40, 42, 53, 55, 68, 87, 90, 127
Глигорић, Јован 116
Глигоров, Владимир 310
Глигоров, Киро 332
Гоати, Владимир 233, 236, 242, 290, 302, 308, 340, 342, 343, 347
Говедарица, Балша 291
Гонзалес, Фелипе 287
Грачанин, Петар 249
Грегорић, Данило 89
Грej, Едвард 28
Грол, Милан 144
Грујић, Петар 116

Дејзинс, Гер 367
Депере, Франше 35
Дарвин, Чарлс 269
Дармановић, Срђан 338
Димитријевић, Бојан Б. 89, 284, 294, 310
Димитријевић, Војин 198, 199, 259
Димитријевић, Ненад 208, 243, 262, 278, 303, 311
Димић, Љубодраг 21, 54, 58, 66, 139, 140, 142, 180, 188, 198, 242
Добривојевић, Ивана 52, 164–167
Драговић Сосо, Јасна 223, 245
Дрљевић, Секула 324
Дрновшек, Јанез 240

Ђерић, Гордана 318
Ђилас, Алекса 16, 50, 125, 171
Ђилас, Милован 117, 157, 177, 178, 202, 206, 315, 317, 318
Ђинђић, Зоран 290, 302, 305–310, 346, 347
Ђокић, Дејан 43
Ђорђевић, Димитрије 109
Ђорђевић, Јелена 82, 280
Ђорђевић, Мирко 274
Ђорђевић, Мирослав 237
Ђукановић, Мило 292, 324, 326, 332, 338–345, 347, 349
Ђукић, Славољуб 190, 206, 211, 249, 258
Ђурановић, Веселин 217
Ђурић, Милош 78

Екмечић, Милорад 27, 48, 179, 356, 370
Епштејн, Михаил 152

Живић, Дражен 251
Живојиновић, Драгољуб 26–29, 31
Жижић, Зоран 343, 346
Жупанич, Мате 35
Жупанич, Нико 35
Жутић, Никола 59, 71

Зеленовић, Драгутин 240
Зечевић, Момчило 27, 30, 36, 38, 51, 58, 125, 140, 141, 149, 172, 176, 182, 188, 217
Зимерман, Ворен 248, 249, 250, 282, 283

Иванишевић, Алојз 34, 36, 45, 47, 49
Иињатовић, Миле 374, 376
Идн, Антони 95
Илић, Драгослав 270
Исус Христос 77, 79, 80, 213, 279

Јанша, Јанез 258
Јашари, Адем 294
Јевтић, Атанасије 268, 271, 276
Јевтић, Мирољуб 263
Јеротић, Владета 80
Јовановић, Батрић 222
Јовановић, Блажо 316, 317
Јовановић, Бојан 73
Јовановић, Владан 18
Јовановић, Владислав 283
Јовановић, Мирослав 89
Јовановић Ратковић, Мира 270
Јовић, Борисав 225, 234, 235, 240, 241, 244, 248, 251, 252, 254, 259, 329, 334, 337, 349
Јовић, Дејан 12, 171, 181, 185, 198, 209–211, 216, 219, 220, 221, 231
Јокић, Миодраг 326

Кадијевић, Вељко 249, 259, 325, 327, 329, 332–334
Казимировић, Васа 99
Калај, Бењамин 372
Калафатовић, Данило 98
Калвокорези, Питер 377
Капичић, Петар 316
Карађорђевић, Александар I 11, 17, 26, 32, 39, 41, 52–57, 86, 87, 89, 90, 93, 318, 356
Карађорђевић, Павле 86, 88, 90, 93, 95
Карађорђевић, Петар II 94, 113
Карановић, Сима 374, 375
Карацић, Радован 282, 284–286
Кардељ, Едвард 145, 148, 176, 179, 181, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 193, 198, 210, 211, 222, 223
Карингтон, Питер 325, 326, 327, 329, 331, 332, 334
Катић, Небојша 261
Кембел, Јан Роберт 94
Кемура, Сулејман 264
Кенан, Џорџ 204, 205
Кенеди, Џон 205
Кертес, Михаљ 237
Кецмановић, Владимир 202
Кидрич, Борис 165
Килибарда, Новак 332, 336
Кларк, Весли 296
Клемансо, Жорж 36
Ковачевић, Бранислав 317
Ковачевић, Живорад 297, 298
Ковић, Милош 21, 22, 89
Колаковски, Лешек 153
Кољанин, Милан 79, 100
Константиновић, Михаило 61, 94, 148
Константинович Романов, Јован 89
Контић, Радоје 284, 292, 341
Корошец, Антон 34
Костић, Бранко 240, 337
Коцбек, Едвард 175
Кочовић, Богољуб 378
Коштуница, Војислав 282, 302, 305–309, 344–347
Краков, Станислав 111
Крек, Миха 61
Крестић, Василије 225
Крњевић, Јурај 134
Крстић, Зоран 355
Куленовић, Џафер 61
Кулушић, Штиро 321
Кољић, Тодор 200, 213
Кучан, Милан 238, 332

Лабус, Мирољуб 347
Лазаревић, Стефан 321
Лазић, Бранко 200

Лемūи, Џон Р. 125, 190
Лењин, Владимир Ильич 155, 162, 172, 193, 209, 212, 213, 316
Логар, Гордана 250
Лојд Џорџ, Дејвид 36
Лончар, Будимир 249
Лубарда, Петар 168
Лутер, Мартин 201

Љотић, Димитрије 69–71, 120, 264, 378
Љубичић, Никола 210
Љубоја, Свеūлана 176
Љушић, Радош 15, 16

Мајски, Иван 132
Мајцен, Станко 61
Малешевић, Мирослава 276, 355
Мамула, Бранко 249
Мандељшūам, Надежда 154
Маношек, Валūер 101
Марија, Давор 251
Марјановић, Јован 266
Марјановић, Мирко 308
Марковић, Анте 249, 259
Марковић, Драгослав 211
Марковић, Предраī Ј. 176, 178, 180, 184, 186, 202
Марковић, Лазар 61
Марковић, Мирјана 237, 300
Марковић, Михаило 236
Марковић, Радомир 292
Марковић, Ратко 285, 296
Марковић Штедимлија, Савић 324
Марковић, Светозар 348
Маркс, Карл 162, 175, 269
Мартиновић, Зарија 222
Матановић, Мило 39
Мачек, Владимир Влатко 58, 60–63
Медаковић, Дејан 264
Месић, Стјепан 240, 248, 250, 253, 343
Мештровић, Иван 31, 87, 318
Миладиновић, Миодраг 337
Миливојевић, Снежана 383
Милићевић, Наūаша 143, 156
Милорадовић, Горан 161
Милошевић, Слободан 10, 12, 225–251, 254–262, 272–274, 276, 277, 281–292, 295–308, 310, 311, 322–325, 327, 329–332, 334, 335, 337–346, 377, 379
Милутиновић, Драгутин 39
Милутиновић, Иван 314
Милутиновић, Милан 297, 302, 308
Миљанов, Марко 78
Мирковић, Боривоје 94
Миūерауер, Михаел 83
Митровић, Александар 249
Миūровић, Андреј 13, 20, 21, 23, 25, 26, 36, 38, 39, 48, 375
Мићуновић, Драīољуб 282
Михаиловић, Драгољуб 108, 113–115, 118, 131, 132, 146
Михаиловић, Коūа 225
Михаилович, Вјачеслав Молотов 96, 103, 183
Михајловић, Душан 236
Мицотакис, Константин 284
Мишић, Живојин 39, 374
Мишковић, Мирослав 236
Мојзес, Паул 358, 370
Мољевић, Стеван 65
Мрђен, Сњежана 368, 370
Мусолини, Бенито 87, 89, 91

Нађ, Имре 204
Наумов, Александар 86
Наумовић, Слободан 273
Недић, Милан 110, 111, 113, 114, 121, 146
Ненезић, Драīан С. 92
Нешовић, Слободан 35
Никезић, Марко 190–195, 211

Николај, епископ далматински 272
Нинчић, Момчило 96, 132
Нојбахер, Херман 99, 100, 114, 115

Његош, Петар Петровић 316, 318, 319, 350

Обреновић, Милан 74
Обреновић, Милош ,15
Обреновић, Михаило 306
Овен, Дејвид 344
Ојданић, Драгољуб 292, 297
Опалић, Петар 74

Павелић, Анте 34, 37, 170, 363
Павићевић, Александра 75, 212, 355
Павковић, Небојша 289
Павле (Стојчевић), патријарх 276
Павловић, Војислав 127, 128, 135, 137
Павловић, Душан 301
Павловић, Момчило 144, 147, 123
Павловић, Стеван К. 14, 88, 101, 112
Панић, Живота 285
Панић, Милан 283, 284, 301, 336, 337
Панчић, Јосиф 222
Пајовић, Драгутин 168, 316, 317
Пашић, Најдан 220
Пашић, Никола 16, 18, 29, 30, 32, 40, 374, 375
Перица, Вјекослав 161, 203, 265, 267, 268, 271, 272, 278, 316, 318, 365, 370
Перишић, Момчило 292, 295
Перовић, Иво 56
Перовић, Латинка 192, 194, 305, 306, 309, 384
Першић, Иван 48
Петрановић, Бранко 27, 30, 38, 51, 58, 61, 64, 125, 140, 141, 149, 172, 176, 182, 188, 195, 217, 313, 356
Петровић, Владимир 243, 251, 253, 283, 285, 337
Петровић, Љубомир 52, 368, 379
Петровић, Ненад 213
Петровић, Никола 41, 313
Петровић, Сретен 73, 166
Пешић, Весна 254, 303
Пивац, Марко 95
Пијаде, Моша 149
Пилиповић, Радован 264
Пирјевец, Јоже 69, 89, 92, 150, 166, 175, 179, 182, 184, 201, 209
Пјанић, Зоран 237
Плетерски, Јанко 35, 44, 103, 105, 124
Попов, Јелена 376
Попов, Небојша 199
Поповић, Драгутин 168
Поповић, Ђуро 313
Поповић, Евгеније 39
Поповић, Коча 190, 191
Поповић, Миодраг 279
Поповић, Милентије 190, 191
Поповић, Небојша 65, 199, 308, 346
Прегељ, Живко 249
Прибићевић, Миле 371
Прибићевић, Светозар 34, 53
Продановић, Јаша 143, 144

Раделић, Зденко 251
Радић, Радмила 74, 75, 83, 161, 162, 263, 268, 274, 275, 277, 280, 369
Радић, Стјепан 47, 50, 52
Радмиловић, Станко 236
Радовановић, Лазар 270
Радовић, Амфилохије 268
Радовић, Андрија 39
Радојевић, Мира 21, 62
Радоњић, Божидар 323
Радоњић, Радован 320
Ранковић, Александар 118, 138, 141, 145, 182–185, 187, 189–191, 264, 265
Растодер, Шербо 345, 349

Рачић, Пуниша 52
Рибар, Владимир 133
Рибентроп, Јоаким фон 88, 114
Рибић, Владимир 231
Рид, Џон 31
Ристић, Иван 375
Ристовић, Милан 100
Рогановић, Јован 313
Романов, Јован Константинович 89
Ругова, Ибрахим 293
Рузвелт, Френклин 127–129, 135, 136
Рутер, Зденко 192

Саїомоњан, Александар 22
Сазонов, Сергеј 28, 29
Сапунцију, Риза 240
Свети Василије Острошки 267
Свети Сава 77, 79, 80, 267, 272, 277, 359
Свирчевић, Мирослав, 351
Симић, Перо 145, 293, 294
Симић, Предраї 221
Симовић, Душан 94, 95, 96, 98
Слијепчевић, Ђоко 266
Смит, Ентони 354
Смодлака, Јосип 37
Смоле, Јанко 217
Солана, Хавијер 296, 347
Спалајковић, Мирослав 29, 89
Спасојевић, Бошко 361
Спиноза, Барух де 230
Сретеновић, Станислав 28
Стаљин, Јосиф Висарионович 69, 104, 107, 108, 126, 135, 138, 162, 173, 175, 201, 203, 212, 319
Стамболић, Иван 226–228, 302
Стамболић, Петар 178, 190, 211
Станишић, Јовица 292
Станковић, Ђорђе 16, 29, 30, 49
Станковић, Раденко 56, 93
Стевановић, Лада 212
Степановић, Степа 37
Стефан Душан 266
Стефан Немања 272
Стефановски, Мирјана 51, 60, 61
Стојадиновић, Милан 59, 60, 87, 88
Стојановић, Дубравка 234, 306
Стојановић, Никола 31
Стојановић, Трајан 233
Сундхаусен, Холм 368

Тачи, Хашим 296
Тејлор, Џорџ 95
Тепавац, Мирко 191
Терентијев, Алексеј 91
Терзић, Велимир 88
Тешић, Драїан 60, 63
Тимоштијевић, Милош 75, 77, 80, 81, 164, 167, 265, 275, 277
Тимофејев, Алексеј 96
Тодорова, Марија 367
Тодоровић, Ивица 80
Тодоровић, Мијалко 190, 191
Томас, Роберт 230, 245
Томашевић, Јозо 115
Томић, Светозар 40
Топаловић, Живко 106
Трајковић, Звонимир 244
Трїовчевић, Љубинка 44
Трипковић, Ђоко 294, 183
Трифковић, Срђа 24, 32, 89, 95
Трумбић, Анте 31, 33, 42
Туђман, Фрањо 286, 327, 337, 366
Тупурковски, Васил 240

Ћаловић, Драїан 168
Ћано, Галеацо 87, 92
Ћоровић, Владимир 80

Ћосић, Добрица 222, 263, 264, 266, 284, 285, 336–338
Ћурувија, Славко 227, 228

Ферстер, Хелмут 100
Финжгар, Фран 35
Фишер, Фриц 25

Хантингтон, Семјуел 354
Хегел, Георг Вилхелм Фридрих 280
Хелфанд Будинг, Одри 319
Хеникер, Џон 123
Хенри VIII 201
Хердер, Јохан 47
Херен, Виктор фон 90, 96
Хецендорф, Конрад фон 21
Хитлер, Адолф 25, 86, 88–93, 96–101, 105, 112, 114, 115, 118, 126, 131, 173, 363
Холбрук, Ричард 295, 296
Хорстенау, Глез фон 363
Хофман, Иван 166
Хоџа, Енвер 221
Хрибар, Иван 35
Хрушчов, Никита Сергејевич 203

Цветковић, Владимир 359
Цветковић, Драган 362
Цветковић, Драгиша 60–63, 92–95
Цветковић, Срђан 19, 151, 284, 381
Цвијић, Јован 45, 46
Цинцар Марковић, Александар 92
Цокић, Јеврем 326

Черчил, Винстон 95, 127, 128, 133, 136
Чирић, Аднан 350
Чоловић, Иван 13
Чубриловић, Васа 144

Џаја, М. 367

Шегвић, Керубин 48
Шекспир, Вилијам 131
Шепић, Драгован 32
Шешељ, Војислав 284, 285, 291, 302, 336
Шијаковић, Богољуб 24
Шкодрић, Љубинка 111
Шљукић, Срђан 354
Шофранац, Драго 323
Штављанин, Драган 13
Шубашић, Иван 60, 134, 135
Шувар, Стипе 240, 241, 248
Шуковић, Мијат 335, 343
Шуменковић, Илија 90, 91
Шушњић, Ђуро 72
Шуштерчич, Иван 35

О АУТОРУ

КОСТА НИКОЛИЋ (1963), научни саветник у Институту за савремену историју у Београду. Дипломирао је (1988), магистрирао (1993) и докторирао (1999) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Области научног интересовања: историја комунизма у Краљевини Југославији, историја српског народа и српског друштва у Другом светском рату, култ личности у социјалистичкој Југославији, распад СФРЈ и историја историографије. До сада је објавио 39 монографија и више од 120 чланака у научним часописима у земљи и иностранству.

Коста Николић ЈЕДНА ИЗГУБЉЕНА ИСТОРИЈА – СРБИЈА У 20. ВЕКУ, друго, допуњено издање | Издавач Јавно предузеће *Службени гласник* | За издавача Јелена Триван, директор | Директор Сектора за издавање књига Петар В. Арбутина | Дизајн Александар Прибићевић | Лектура Марина Шапоњски | Коректура Оливера Шушњић | Регистар Младен Ацковић | Техничко уређење Нина Попов | Београд, 2017 | www.slglasnik.com

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

Гласник
ШТАМПАРИЈА

КЊИЖАРЕ
ЈП *СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК*

Београд
Кнеза Милоша 16,
+381 11 26 42 872
Булевар краља Александра 85
+381 11 30 88 174
Макензијева 26,
+381 11 30 85 355
Бранкова 16,
+381 11 30 31 415
Војводе Степе 68,
+381 11 30 95 174
Булевар деспота Стефана 1а
+381 11 30 31 903
Булевар Михајла Пупина 14,
+381 11 30 17 878
Цара Душана 7,
+381 11 30 31 410
Косовска 6,
+381 11 33 49 421
Јове Илића 165,
+381 11 39 88 100
Македонска 25,
+381 11 30 60 212
Пожешка 138а,
+381 11 35 74 434
Нови Сад
Јеврејска 13,
+381 21 66 22 609
Крагујевац
Николе Пашића 9,
+381 34 35 56 58
Ужице
Димитрија Туцовића 167,
+381 31 50 03 07
Чачак
Жупана Страцимира 33,
+381 32 34 82 04
Крушевац
Мирка Томића 37,
+381 37 35 01 601
Зајечар
Трг ослобођења 1,
+381 19 42 92 68
Кикинда
Генерала Драпшина 2,
+381 230 43 62 87
Суботица
Бранислава Нушића 5, локал 7
+381 24 671 130
Вршац
Трг Саве Ковачевића 12,
+381 13 839 036
Нови Пазар
28. новембра 21,
+381 20 31 25 35
Краљево
Омладинска 9,
+381 36 321 602
Мокра Гора – Дрвенград
+381 31 80 03 23
Ниш
Вожда Карађорђа 14,
+381 18 52 26 22
Косовска Митровица
Кнеза Милоша Д 4/6,
+381 28 421 621

Е-куповина
www.slglasnik.com
www.klubglasnik.com
тел.: +381 11 30 60 575
e-mail: njevtic@slglasnik.com

Продаја књига
тел.: +381 11 30 60 578,
30 60 580, 30 60 589,
30 60 351, 30 60 390
факс: +381 11 30 60 391
e-mail: prodaja@slglasnik.com

Клуб читалаца
тел.: +381 11 30 60 572
e-mail: klub@slglasnik.com